УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФАКУЛТЕТ БЕЗБЈЕДНОСНИХ НАУКА

Жана Врућинић

МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА

др Жана Врућинић
МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА

Издавач
Универзитет у Бањој Луци
Факултет безбједносних наука

За издавача
Проф. др Предраг Ћеранић

Рецензенти
Проф. др Зоран Ђурђевић, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд
Проф. др Ненад Радовић, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд
Доц. др Татјана Марић, Природно-математички факултет, Бања Лука

Лектор/коректор
Адријана Митрић

Технички уредник
Драгана Пупац

Штампа
ЈУ "Службени гласник Републике Српске" Бања Лука

Тираж
200 примјерака

ISBN 978-99976-976-0-8

Copyright © 2021 за српски језик: др Жана Врућинић, Бања Лука. Сва права задржана. Није дозвољено да ни један дио ове књиге буде снимљен или репродукован, у било ком облику, без претходног одобрења аутора.
Одлуком Сената Универзитета у Бањој Луци бр. 02/04-3.2453-65/21 од 28.10.2021. дата је сагласност да се књига објави као универзитетска наставна литература.

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФАКУЛТЕТ БЕЗБЈЕДНОСНИХ НАУКА

Жана Врућинић

МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА

Бања Лука, 2021. године

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР 15

ГЛАВА I
ЕЛЕМЕНТАРНИ ПОЈМОВИ ПСИХОЛОГИЈЕ ДЈЕТИЊСТВА И МЛАДОСТИ

I ЕЛЕМЕНТАРНИ ПОЈМОВИ ПСИХОЛОГИЈЕ
ДЈЕТИЊСТВА И МЛАДОСТИ 17
1. ПРЕНАТАЛНИ ПЕРИОД 18
2. НОВОРОЂЕНЧЕ 19
3. РАНО ДЈЕТИЊСТВО 21
3.1. Рано дјетињство – физички (биолошки) развој 21
3.2. Рано дјетињство – моторни развој 22
3.3. Рано дјетињство – когнитивни развој 22
3.4. Рано дјетињство – социјални развој 24
3.5. Рано дјетињство – емоционални развој 25
4. СРЕДЊЕ ДЈЕТИЊСТВО 26
4.1. Средње дјетињство – физички (биолошки) развој 26
4.2. Средње дјетињство – когнитивни развој 26
4.3. Средње дјетињство – социјални развој 27
4.4. Средње дјетињство – емоционални развој 27
4.5. Развој идентитета у раном и средњем дјетињству 28
5. АДОЛЕСЦЕНЦИЈА 29
5.1. Рана адолесценција – промјене на физичком (биолошком), когнитивном, социјалном, емоционалном и моралном плану 30
5.2. Средња адолесценција – промјене на физичком (биолошком), когнитивном, социјалном, емоционалном и моралном плану 31
5.3. Касна адолесценција – промјене на физичком (биолошком), когнитивном, социјалном, емоционалном и моралном плану 33
6. РАЗВОЈ ИДЕНТИТЕТА У АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ 35
7. МОРАЛНИ РАЗВОЈ У СРЕДЊЕМ ДЈЕТИЊСТВУ И АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ 37

ГЛАВА II
ПОЈАМ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ И ЊЕН РАЗВОЈ КАО НАУКЕ

II ПРЕДМЕТ, ЦИЉ И МЕТОД МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 41
1. ПОЈАМ И ОСНОВНА САДРЖИНА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 41
2. ДРУШТВЕНИ ЗНАЧАЈ ПРОУЧАВАЊА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 46
2.1. Схватања о малољетничкој делинквенцији у класична времена 46
2.2. Малољетничка делинквенција као друштвени проблем 50
2.3. Неадекватна реакција друштва у односу на малољетничку делинквенцију 53
3. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ДРУШТВЕНО НЕПРИХВАТЉИВОГ И ДЕЛИНКВЕНТНОГ ПОНАШАЊА МЛАДИХ 55
4. МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА КАО НАУЧНА ДИСЦИПЛИНА 58
4.1. Предмет, циљеви и задаци малољетничке делинквенције као научне дисциплине 58
4.2. Методологија изучавања малољетничке делинквенције 59
III КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 65
1. ПОЈАМ И ТИПОЛОГИЈА ДРУШТВЕНИХ ДЕВИЈАЦИЈА 65
1.1. Криминалне и некриминалне девијације 65
2. ПОРЕМЕЋАЈИ У СОЦИЈАЛНОМ ПОНАШАЊУ ДЈЕЦЕ И МАЛОЉЕТНИКА 66
3. ПРЕДИКТОРИ И ИНДИКАТОРИ ПРЕДДЕЛИНКВЕНТНОГ ПОНАШАЊА – РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА 68
4. ДИЈАГНОСТИЧКИ КРИТЕРИЈ ПОРЕМЕЋАЈА У ПОНАШАЊУ 71
4.1. Дијагностичка категорија екстернализованих поремећаја 71
5. ЗНАЧАЈ ПРЕДИКЦИЈЕ (ПРЕД)ДЕЛИНКВЕНТНОГ ПОНАШАЊА 78
5.1 Неправилан морални развој као предиктор раног (пред)делинквентног понашања 78
5.2. Физичка агресија и пркосност као предиктор раног (пред)делинквентног понашања 80
5.3. Дефицит пажње и хиперактивност као предиктори раног (пред) делинквентног понашања 81
5.4. Темперамент као предиктор раног (пред)делинквентног понашања 82
5.5. Развој говора као предиктор раног (пред)делинквентног понашања 83
5.6. Поремећај учења као предиктор раног откривања (пред)делинквентног понашања 83
5.7. Низак квоцијент интелигенције као предиктор раног (пред)делинквентног понашања 84

ГЛАВА III
ЕТИОЛОГИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

IV ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ЕТИОЛОГИЈЕ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 87
1. ПСИХОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 88
1.1. Развојне теорије малољетничке делинквенције 88
1.1.1. Патерсонова теорија присиле 88
1.1.2. Мофитина теорија континуиране и адолесцентне делинквенције 91
1.1.3. Теорија безобразно-неемоционалних црта личности 93
1.2. Индивидуалистичке теорије малољетничке делинквенције 94
1.2.1. Теорије рационалног избора 95
1.2.2. Теорија рутинских активности 97
1.2.3. Теорије особина (црта личности) 98
2. СОЦИОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 104
2.1. Теорије социјалне структуре 104
2.1.1. Теорија друштвене дезорганизације 105
2.1.1.1. Теорија друштвене екологије 105
2.1.2. Теорија напрезања 106
2.1.2.1. Мертонова теорија аномије 107
2.1.2.2. Општа теорија напетости 108
2.1.3. Теорије културног одступања (девијације) 109
2.1.3.1. Теорија делинквентне супкултуре 109
2.1.3.2. Теорија диференцијалних могућности 110
2.2. Теорије социјалног учења 111
2.2.1. Теорија диференцијалне асоцијације 111
2.2.2 Теорија моделовања 113
2.2.3. Теорија диференцијалне идентификације 114
2.2.4. Теорија неутрализације 114
2.2.5. Теорија социјалних веза 115
2.3. Теорије социјалне реакције 116
2.3.1. Теорија етикетирања 116
3. БИОСОЦИЈАЛНЕ ТЕОРИЈЕ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 119
3.1. Теорија узбуђења 119
V ЕГЗОГЕНИ ФАКТОРИ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 121
1. УЛОГА ПОРОДИЦЕ У ФОРМИРАЊУ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 121
1.1. Стилови васпитања као ризични фактор 121
1.2. Породична структура као ризични фактор 124
1.3. Криминал родитеља као ризични фактор 126
1.4. Злостављање дјеце као ризични фактор 127
1.5. Поремећени односи у породици као ризични фактор 129
2. УЛОГА ШКОЛЕ У ФОРМИРАЊУ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 130
3. УЛОГА ВРШЊАКА У ФОРМИРАЊУ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 132

4. УЛОГА СРЕДСТАВА МАСОВНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ У ФОРМИРАЊУ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 134
4.1. Телевизија и малољетничка делинквенција 135
4.2. Литература и штампа и малољетничка делинквенција 137
4.3. Радио и малољетничка делинквенција 138
4.4. Интернет и малољетничка делинквенција 138
4.5. Видео игрице и малољетничка делинквенција 140
5. СЛОБОДНО ВРИЈЕМЕ И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА 141
6. ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И УРБАНИЗАЦИЈА И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА 143
7. МИГРАЦИЈЕ И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА 146
8. СИРОМАШТВО И НЕЗАПОСЛЕНОСТ И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА 148
9. РАТ И ПОРАТНЕ ПРИЛИКЕ И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА ... 151
VI ЕНДОГЕНИ ФАКТОРИ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 154
1. СТРУКТУРА ЛИЧНОСТИ МАЛОЉЕТНОГ ДЕЛИНКВЕНТА 154
1.1. Интелигенција 156
1.2. Карактер 157
1.3. Емоције 159
1.4. Темперамент 162
1.5. Ставови 164
1.6. Интереси 166
2. МЕНТАЛНИ ПОРЕМЕЋАЈИ И ДЕЛИНКВЕНТНО ПОНАШАЊЕ 166
2.1. Поремећаји учења према ДСМ-5 167
2.1.1. Поремећаји учења и делинквентно понашање 168
2.2. Неуроразвојни и дисруптивни поремећаји према ДСМ-5 169
2.2.1. Неуроразвојни и дисруптивни поремећаји и делинквентно понашање 170
2.3. Поремећаји злоупотребе супстанци према ДСМ-5 171
2.3.1. *Поремећаји злоупотребе супстанци и делинквентно понашање .. 172*
2.4. Анксиозност и поремећаји расположења према ДСМ-5 172
2.5. Опсесивно компулзивни поремећај према ДСМ-5 174
2.6. Посттрауматски стресни поремећај (ПТСП) према ДСМ-5 174
2.6.1. Анксиозни поремећаји, поремећаји расположења, опсесивно-компулзивни поремећај, посттрауматски стресни поремећај (ПТСП) и делинквентно понашање 174
2.7. Интелектуална инсуфицијенција према ДСМ-5 176
2.8. Поремећаји личности према ДСМ-5 177
2.9. Схизофренија према ДСМ-5 178
2.9.1. Интелектуална инсуфицијенција, поремећаји личности, схизофренија и делинквентно понашање 179
3. ПОЛ И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕЦИЈА 180
3.1. Разлике у социјализацији и малољетничка делинквенција 180
3.2. Когнитивне разлике и малољетничка делинквенција 181
3.3. Разлике у емоцијама и малољетничка делинквенција 181
3.4. Разлике у обрасцима делинквентног понашања 182

3.5. Разлике у менталним поремећајима и малољетничка делинквенција ... 183
4. МОТИВИ ДЕЛИНКВЕНТНОГ ПОНАШАЊА ... 185
VII УТИЦАЈ (УЧЕШЋЕ) СОЦИОПАТОЛОШКИХ ПОЈАВА НА КРИМИНАЛИТЕТ МЛАДИХ ... 188
1. УЖИВАЊЕ ПСИХОАКТИВНИХ СУПСТАНЦИ И КРИМИНАЛИТЕТ МЛАДИХ ... 188
1.1. Узроци злоупотребе психоактивних супстанци (дроге и алкохола) ... 189
1.2. Епидемиологија злоупотребе психоактивних супстанци (дроге и алкохола) ... 189
1.3. Злоупотреба дрога ... 190
1.3.1. Мотиви ... 190
1.3.2. Злоупотреба дроге и делинквенција/криминално понашање ... 191
1.3.3. Повезаност појединих врста дрога и криминалног понашања ... 193
1.3.4. Стратегије контроле дроге ... 194
1.4. Злоупотреба алкохола ... 195
1.4.1. Мотиви злоупотребе алкохола ... 195
1.4.2. Злоупотреба алкохолизма и делинквенција/криминално понашање малољетника ... 196
2. ПРОСТИТУЦИЈА И КРИМИНАЛИТЕТ МЛАДИХ ... 196
2.1. Узроци проституције малољетника ... 197
2.2. Епидемиологија проституције малољетника ... 198
2.3. Мотиви проституције малољетника ... 198
2.4. Проституција и криминалитет младих ... 198
3. КОЦКА И КРИМИНАЛИТЕТ МЛАДИХ ... 199
3.1. Узроци коцкања код малољетника ... 200
3.2. Епидемиологија коцкања код малољетника ... 201
3.3. Коцкање и криминалитет малољетника ... 203
4. СКИТЊА И ПРОСЈАЧЕЊЕ И КРИМИНАЛИТЕТ МЛАДИХ ... 203
4.1. Просјачење ... 204
4.2. Скитња ... 205
4.3. Узроци скитње и просјачења ... 206
4.4. Епидемиологија скитње и просјачења код малољетника ... 207
4.5. Скитња и просјачење и криминалитет младих ... 208
5. САМОУБИСТВО МАЛОЉЕТНИКА ... 209
5.1. Узроци самоубиства малољетника ... 210
5.1.1. Ментални поремећаји ... 210
5.1.2. Претходни покушаји самоубиства ... 210
5.1.3. Карактеристике личности ... 211
5.1.4. Породични фактори ... 211
5.1.5. Специфични животни догађаји ... 212
5.1.6. Имитација ... 212
6.1. Епидемиологија самоубистава малољетника ... 212

ГЛАВА IV
ФЕНОМЕНОЛОГИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

VIII ФЕНОМЕНОЛОГИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 215
1. МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА У СВИЈЕТУ 215
1.1. Малољетнички насилнички криминалитет у Европи и САД од средине 1980-их до средине 1990-их 215
1.2. Малољетнички насилнички криминалитет у Европи и свијету раних 2000-их 218
2. НОВИ ВИДОВИ И ОБЛИЦИ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 222
2.1. Сајбер криминалитет 222
2.1.1. Врсте сајбер криминалитета 223
3. ФЕНОМЕНОЛОГИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ 229
3.1. Обим, структура и општа динамика малољетничког криминалитета у Републици Српској за период од 2011. до 2018. године, анализа статистичких података 236
4. РЕЦИДИВИЗАМ МАЛОЉЕТНИХ ДЕЛИНКВЕНАТА 237
4.1. Појам и основна обиљежја рецидивизма 237
4.2. Структура личности рецидивиста 238
4.3. Узроци рецидивизма малољетних делинквената 239

ГЛАВА V
СОЦИЈАЛНА РЕАКЦИЈА НА КРИМИНАЛИТЕТ МАЛОЉЕТНИКА

IX ПОСТУПАК ПРЕМА МАЛОЉЕТНИЦИМА У СУКОБУ СА ЗАКОНОМ – КРИВИЧНОПРАВНИ АСПЕКТ 243
1. АЛТЕРНАТИВНЕ МЈЕРЕ И КРИВИЧНЕ САНКЦИЈЕ ЗА МАЛОЉЕТНЕ УЧИНИОЦЕ КРИВИЧНИХ ДЈЕЛА 243
1.1. Алтернативне мјере 244
1.1.1. Полицијско упозорење 244
1.1.2. Васпитне препоруке 245
1.2. Кривичне санкције према малољетницима 246
1.2.1. Опште напомене 246
1.2.2. Васпитне мјере 247
1.2.2.1. Мјере упозорења и усмјеравања 248
1.2.2.2. Мјере појачаног надзора 250
1.2.2.3. Заводске васпитне мјере 252
1.2.3. Обустава извршења и замјена изречене васпитне мјере другом васпитном мјером 254
1.2.4. Казна малољетничког затвора 255
1.2.5. Мјере безбједности 257
2. КРИВИЧНИ ПОСТУПАК ПРЕМА МАЛОЉЕТНИЦИМА 261
2.1. Основне карактеристике поступка према малољетницима 261
2.2. Органи у поступку према малољетницима 262

2.3. Ток кривичног поступка према малољетницима 263
2.3.1. Припремни поступак 263
2.3.2. Поступање након окончаног припремног поступка 266
2.3.3. Правни лијекови 268
2.3.4. Надзор суда над спровођењем мјера 269
3. ПРИМЈЕНА КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА ПРЕМА МАЛОЉЕТНИЦИМА 269
3.1. Извршење васпитних мјера 270
3.2. Извршење казне малољетничког затвора и мјера безбједности 275
X ИСПИТИВАЊЕ/КОМУНИКАЦИЈА МАЛОЉЕТНИКА ОСУМЊИЧЕНОГ ЗА ИЗВРШЕЊЕ КРИВИЧНОГ ДЈЕЛА ОД СТРАНЕ ПОЛИЦИЈСКОГ СЛУЖБЕНИКА – ДЈЕЦА И МЛАДИ КАО СВЈЕДОЦИ 277
1. МАЛОЉЕТНИЦИ КАО ИЗВРШИОЦИ КРИВИЧНИХ ДЈЕЛА 277
1.1. Испитивање/комуникација малољетника осумњиченог за извршење кривичног дјела од стране полицијског службеника 278
2. САСЛУШАЊЕ СВЕДОКА 282
2.1. Саслушање дјеце и малољетника 283
2.1.1. Психолошке карактеристике исказа дјеце у раном узрасту и раном школском периоду – вјерност исказа 285
2.1.2. Психолошке карактеристике исказа дјеце, односно, малољетника у школском периоду, односно, периоду пубертета – вјерност исказа 288
XI МЕЂУНАРОДНИ ИНСТРУМЕНТИ У РАДУ СА МАЛОЉЕТНИЦИМА У СУКОБУ СА ЗАКОНОМ 289
1. КОНВЕНЦИЈА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА О ПРАВИМА ДЈЕТЕТА 290
1.1. Садржај Конвенције о правима дјетета 292
1.2. Конвенција о правима дјетета и малољетничко правосуђе 294
2. ПЕКИНШКА ПРАВИЛА 295
3. РИЈАДСКЕ СМЈЕРНИЦЕ 297
4. ПРАВИЛА О ЗАШТИТИ МАЛОЉЕТНИКА ЛИШЕНИХ СЛОБОДЕ – ХАВАНСКА ПРАВИЛА 299
5. ТОКИЈСКА ПРАВИЛА 301
6. СМЈЕРНИЦЕ ЗА ДЈЕЛОВАЊЕ ПРЕМА ДЈЕЦИ У СИСТЕМУ КРИВИЧНОГ ПРАВОСУЂА – БЕЧКЕ СМЈЕРНИЦЕ 303
6.1. Циљеви и основна разматрања 303
6.2. Планови за примјену Конвенције о правима дјетета, остваривање њених циљева и употреба и примјена међународних стандарда и норми у малољетничком правосуђу 304
6.2.1. Мјере опште примјене (10, 11) 304
6.2.2. Специфични циљеви (12– 25) 304
6.2.3. Мјере које треба предузети на међународном нивоу (26–29) 305
6.2.4. Механизми за спровођење техничких савјета и помоћи (30– 40) 305
6.2.5. Даљња разматрања за спровођење државних пројеката (41,42) 305
6.3. Планови који се тичу дјеце жртава и сведока (43–53) 306

ГЛАВА VI
ОСНОВИ ВИКТИМОЛОГИЈЕ

XII ВИКТИМОЛОШКИ АСПЕКТИ И ПРИСТУПИ УГРОЖЕНОЈ ДЈЕЦИ И МАЛОЉЕТНИЦИМА 307
1. ВИКТИМОЛОГИЈА И ВИКТИМНОСТ 307
1.1. Дјеца и малољетници као жртве – облици злостављања над дјецом и малољетницима 311
1.1.1. Физичко злостављање 312
1.1.2. Емоционално злостављање 314
1.1.3. Сексуално злостављање 314
1.1.3.1. Разоткривање проживљеног сексуалног злостављања 316
1.1.4. Злоупотреба супстанци 317
1.1.5. Занемаривање 317
1.1.6. Напуштање 317
1.1.7. Дјеца и малољетници жртве саобраћајних несрећа 317
1.2. Облици злостављања над дјецом и малољетницима – ситуација у Републици Српској 318
1.3. Закон о заштити од насиља у породици у Републици Српској 321
2. ВИКТИМОЛОШКИ АСПЕКТИ И ПРИСТУПИ УГРОЖЕНОЈ ДЈЕЦИ И МАЛОЉЕТНИЦИМА 322
2.1. Заштита и права жртава према међународним документима 322
2.2. Дјеца жртве трговине ради просјачења, радне и сексуалне експлоатације и вршења криминалних активности 327
2.3. Трговина дјецом ради сексуалне експлоатације, дјечије порнографије и педофилије, трговина дјецом ради експлотације дјечијег рада и трговина дјецом ради вршења криминалних активности – на глобалном нивоу 328
2.4. Трговина дјецом ради сексуалне експлоатације, дјечије порнографије и педофилије, трговина дјецом ради експлотације дјечијег рада и трговина дјецом ради вршења криминалних активности – на регионалном нивоу 330
3. ПОСЉЕДИЦЕ ВИКТИМИЗАЦИЈЕ 331
3.1. Физички здравствени проблеми 331
3.2. Ефекти заробљеништва и немоћи 331
3.3. Емоционални проблеми и проблеми у понашању, посебно као резултат сексуалног злостављања 332

ГЛАВА VII
ПРЕВЕНЦИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

XIII РАЗЛИЧИТИ ПРИСТУПИ У ПРЕВЕНЦИЈИ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 335
1. ПОЈАМ И ПОДЈЕЛА ПРЕВЕНЦИЈЕ 335
2. ПОЧЕЦИ ПРЕВЕНЦИЈЕ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ У СВИЈЕТУ 337

3. РАЗЛИЧИТИ ПРИСТУПИ У ПРЕВЕНЦИЈИ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ 339
3.1. Сједињене Америчке Државе 339
3.1.1. Превенција делинквенције у раном дјетињству 339
3.1.1.1. Програми ране превенције у кућном окружењу 340
3.1.1.2. Побољшање родитељских вјештина 340
3.1.1.3. Дневни програми 341
3.1.2. Предшколски програми 341
3.1.3. Школски програми 342
3.1.4. Превенција делинквенције у тинејџерским годинама 343
3.1.4.1. Менторство 343
3.1.4.2. Школски програми за тинејџере 344
3.1.4.3. Ваннаставни програми 345
3.1.4.4. Обука за посао 345
3.1.4.5. Свеобухватни програми засновани на заједници 346
3.2. Енглеска и Велс 346
3.2.1. Програм инклузије младих 347
3.2.2. Панели за инклузију и подршку младих 347
3.2.3. Родитељство 348
3.2.4. Сигурније школе 348
3.2.5. Менторство 349
3.3. Русија 349
3.3.1. Невладина организација НАН – Не алкохолу и дрогама (енг. NAN – No to alcohol and drugs) 350
3.3.2. Организација младих Проспект Мира (енг. Youth Organisation Prospekt Mira) 351
3.3.3. Институт за педагошке иновације (енг. Institute Of Pedagogical Innovations) 351
3.3.4. Добротворни центар Саосјећање (енг. Charitable Centre Compassion) 352
3.3.5. Тачка консултација за тинејџере Пост (енг. Consulting Point For Teenagers Post) 352
3.4. Финска 353
3.5. Италија 354
3.5.1. Приоритети и стратегије ране превенције 354
3.5.2. Приоритети и стратегије секундарне превенције 355
3.5.3. Рано спречавање малољетничке делинквенције у Италији – примјери добре праксе 356
4. ПРЕВЕНЦИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ – РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ – ГРАДУ БАЊОЈ ЛУЦИ 357
XIV ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ПОРОДИЦЕ, ШКОЛЕ, ПОЛИЦИЈЕ И МЕДИЈА 363
1. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ПОРОДИЦЕ 363
2. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ШКОЛЕ 367
3. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ПОЛИЦИЈЕ 370
3.1. Сарадња полиције и центара за социјални рад 370
3.2. Сарадња полиције и школа 370

3.3. Рад полиције у заједници ... 371
4. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА МЕДИЈА ... 374
XV ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ЦЕНТАРА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД И ДРУГИХ УСТАНОВА СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ ... 377
1. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ЦЕНТАРА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД И ДРУГИХ УСТАНОВА СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ ... 377
1.1. Центар за социјални рад ... 378
1.2. Установе социјалне заштите за смјештај ... 379
1.3. Установе социјалне заштите за дневно збрињавање и услуге ... 379
1.4. Центар за васпитање дјеце и омладине ... 380
1.5. Савјетовалиште ... 380
2. ЦЕНТАР ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД У БАЊОЈ ЛУЦИ ... 381
2.1. Дневни центар за малољетнике ... 381
3. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА НЕВЛАДИНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА ... 382
4. РЕСОЦИЈАЛИЗАЦИЈА МЛАДИХ ПРЕСТУПНИКА ... 387
4.1. Појам ресоцијализације ... 387
4.2. Укључивање у установу ... 389
4.3. Васпитни рад са младима са поремећајима у понашању – основни принципи ... 390
4.3.1. Принцип свестраности васпитања и преваспитања ... 390
4.3.2. Принцип индивидуализације ... 391
4.3.3. Принцип компензације и корекције ... 391
4.3.4. Принцип хуманости и поштовања личности васпитаника ... 392
4.3.5. Принцип јединства васпитних утицаја ... 392
4.3.6. Принцип активног учешћа васпитаника у процесу преваспитања – ресоцијализације ... 392
4.3.7. Принцип поступности ... 393
4.3.8. Принцип природности услова васпитног рада ... 393
4.3.9. Принцип реалности и принцип чувања професионалне тајне ... 393
4.4. Методе и средства васпитно-корективног рада ... 394
4.4.1. Метода увјеравања и убјеђивања ... 394
4.4.2. Метода навикавања ... 395
4.4.3. Метода подстицања ... 395
4.4.4. Метода спречавања и онемогућавања ... 396
4.4.5. Методе и технике савјетовања ... 396
4.5. Стигма ... 397

ЛИТЕРАТУРА ... 399

ИНДЕКС ПОЈМОВА ... 443

ПРЕДГОВОР

Дјеца су будући лидери било које земље, њено богатство и просперитет, тако да она заслужују саосјећање и одговарајућу бригу. Иако се рађају невина, поједина дјеца, углавном на почетку животног циклуса, усљед различитих фактора ризика који се преламају у личности, усмјерена су према криминалним тенденцијама. Елиминацијом или бар контролом ових фактора *дјеца у ризику* могла би се *обликовати* у вриједне и просперитетне младе људе.

С тим циљем, у овом уџбенику кроз петнаест наслова понуђен је свеобухватан, мултидисциплинаран приступ проучавања малољетничке делинквенције. Како би студенти безбједносно-криминалистичког усмјерења разумјели комплексну природу малољетничке делинквенције, дефинисани су и описани значајни индикатори и предиктори проблематичног понашања у раној животној доби, као и *секвенце* корака које млада особа треба прећи да би постала преступник, укључујући егзогене и ендогене факторе делинквентног понашања, разматрања савремених напора за контролу делинквенције кроз малољетничко правосуђе, као и заштиту права дјеце у сукобу са законом предвиђену путем међународних докумената. Није изостављен ни виктимолошки аспект и приступ угроженој дјеци и малољетницима, као најрањивијој категорији. Максима *боље спријечити него лијечити*, најбоље описује процес превенције, нужне тежње сваке цивилизоване заједнице у настојању стварања услова за правилан развој индивидуе, који овом приликом није заобиђен.

Иако теме представљене у уџбенику одговарају актуелном студијском програму и тако задовољавају потребе студената безбједносно-криминалистичког усмјерења, надам се да ће на овакав начин организован текст наићи на добар пријем и код криминолога, психолога, социолога, педагога, специјалних педагога, правника и других професија чији се припадници баве овом проблематиком, односно, родитеља који имају најтежи задатак, да произведу, прије свега, срећног и друштвено корисног члана заједнице.

Како би се, што је могуће објективније, могла остварити жеља аутора да напише што кориснији уџбеник, за његово писање коришћена је научна грађа

респектабилних домаћих и страних аутора. Овај изазован задатак повлачи за собом ризик могућих оспоравања и критике. Ипак, ако је код читаоца отвореног ума, након што је проучио текст, настао страствен интерес за проналажење бољих одговора, онда је овај текст добро послужио сврси.

Аутор

ГЛАВА I

ЕЛЕМЕНТАРНИ ПОЈМОВИ ПСИХОЛОГИЈЕ ДЈЕТИЊСТВА И МЛАДОСТИ

I ЕЛЕМЕНТАРНИ ПОЈМОВИ ПСИХОЛОГИЈЕ ДЈЕТИЊСТВА И МЛАДОСТИ

Прво поглавље у уџбенику под називом *Малољетничка делинквенција* посвећено је управо елементарним појмовима психологије дјетињства и младости – првенствено преадолесценцији[1] и адолесценцији, како бисмо указали на значај проучавања нормалног биопсихосоцијалног развоја дјеце и омладине. Поред теоријских сазнања, бављење овом темом има и практични значај како за сваког појединца тако и за професионалце који утичу на васпитање и образовање дјеце и омладине, односно, за друштво у цјелини.

Рано дјетињство представља јединствен и изузетно значајан период у животу сваке јединке. У раном дјетињству се одвија најрадикалнији преображај у животу човјека: од биолошки незрелог, беспомоћног и потпуно зависног бића, дијете израста у релативно зрело друштвено биће, аутономног члана друштвене заједнице и представника дате културе (Матејић Ђуричић, 2020). С обзиром на то да не постоје јединствени критеријуми на основу којих се врши подјела цјеловите онтогенезе човјека, јер не постоји једна општеприхваћена теорија душевног развоја дјетета (Матејић Ђуричић, 2020), тешкоће у дефинисању специфичних узрасних распона раног дјетињства, али и свих каснијих животних раздобља, присутне су на самом почетку.

[1] Преадолесценција је, према психолошком рјечнику, термин завистан од специфичне периодизације у појединим културама. Начелно, период од око двије године прије адолесценције, приближно послије 10–12. године живота, али се најтачније одређује у контексту индивидуалног случаја (Крстић, 1996: 495).

С обзиром на то да се периодизације које полазе од биолошких критеријума темеље на појму животног циклуса и обухватају универзалне животне фазе – рођење, раст, старење и смрт, уз назнаку животне доби, елементарни појмови психологије дјетињства и младости биће описани кроз класичну периодизацију развоја америчког психолога Виларда Олсона (Olson, 1949). Поменута периодизација развоја обухвата:

а) пренатални период (од зачећа до рођења),
б) новорођенче (прве двије недјеље постнаталног живота),
в) одојче (прва година живота),
г) рано дјетињство (од прве до шесте године),
д) средње дјетињство (од шесте до десете године),
ђ) позно дјетињство (преадолесценција) (од 10. до 12. године),
е) рану адолесценцију (од 12. до 14. године),
ж) средњу адолесценцију (од 14. до 16. године),
з) касну адолесценцију (од 16. до 21. године),
и) зрелост (од 21. до 65. године),
ј) старост (изнад 65 година).

С обзиром на то да су дјеца и млади интересна сфера у овом уџбенику, по природи ствари, животни периоди зрелости и старости неће бити разматрани.

1. ПРЕНАТАЛНИ ПЕРИОД

Ако се *психичко* разумије као иманентно својство живог организма, и потом, прихвати тврдња да живот не почиње чином рођења, већ чином стварања (концепције организма), онда је јасно да се поријекло психичког живота човјека скрива у сложеним токовима развоја још у пренаталном периоду (Kagan, 1984).

Пренатални период представља вријеме најбржег и најбурнијег развоја и раста који се одвија слиједећи строге законе епигенезе (саморазвоја). У времену од само 40 недјеља, за око 280 дана, од само једне оплођене ћелије развија се читав организам који посједује основна морфолошка и физиолошка обиљежја човјека (Матејић Ђуричић, 2020). Пренатални развој, дакле, започиње концепцијом организма, у просјеку траје 10 лунарних мјесеци, а завршава се чином рођења, тј. преласком плода у нову, спољашњу, средину живота. У процесу физичког раста, издвајају се три основна стадијума развоја, и то:

а) стадијум овума (од зачећа до краја друге недјеље)
б) стадијум ембриона (од друге недјеље до краја другог мјесеца) и
в) стадијум фетуса (од другог мјесеца до рођења).

Период овума (од грчке речи *овум* - јаје) започиње чином оплодње, спајањем мушке и женске полне ћелије и формирањем оплођене јајне ћелије, зигота.

У другом стадијуму пренаталног развоја, стадијуму ембриона (назив долази од грчке ријечи *ембрион* – заметак) који обухвата вријеме од друге до осме недјеље по зачећу, формира се организам са свим препознатљивим људским карактеристикама. Дакле, за мање од 30 дана ембрионалног развоја, формирана је основа цјелокупног централног нервног система. Поред формирања низа завршних анатомско-морфолошких *детаља* (уобличавање гениталних органа, обликовање очних капака, формирање ноктију и основе млијечних зуба, раста косе, обрва и мања итд) у феталном периоду се дешавају и значајне промјене на плану сазријевања и почетног функционисања неких органа и физиолошких система. Анатомски развој свих чула, осим чула вида и мириса, завршен је већ у пренаталном периоду. Развој нервног система, поново, има најважнију регулаторну и усмјеравајућу улогу у цјелокупном развоју (Матејић Ђуричић, 2020). Важно је нагласити да се начин живота, опште здравствено стање и услови у којима живи будућа мајка, такође, најдиректније одражавају на повољан ток и исход трудноће.

С обзиром на то да су проучавања развоја дјетета од концепције до рођења предмет хумане ембриологије као посебне био-медицинске гране (Матејић Ђуричић, 2020), као и развојне психологије, осврнули смо се само на најосновније чињенице у вези са пренаталним развојем.

2. НОВОРОЂЕНЧЕ

Период новорођенчета започиње чином рођења. Процес је драматичан не само за мајку већ и за само дијете. Пресјецањем пупчане врпце за новорођенче практично и фактички започиње *нови живот*. У односу на младунчад свих других животињских врста, људска беба је најбеспомоћније живо биће. Прва реакција новорођенчета на нови опсег дражи у новој средини јесте први плач који се тумачи као природни, спонтани одговор новорођене бебе на први удисај кисеоника и повишен ниво угљендиоксида у плућима, чиме започиње природни, аутономни и аутоматизовани рад респираторног система. Због тога је толико важно да ли је дијете *одмах проплакало* (Wolff, 1966).

Новорођенче не посједује велики број урођених механизама, специјализоване и готове облике понашања, нити инстинктивни природни комуникативни систем као што је то случај са младунчадима других животињских врста. Ипак, број урођених шема понашања бебе на које реагују одрасли, иако ограничен, сасвим је довољан за отпочињање првих социјалних размјена. Сигнали које емитује беба имају јасан апелациони карактер и представљају аларм за одраслог који на тај позив реагује (Kessen, Haith & Salapatek, 1970).

Анатомско-морфолошки развој свих чула, осим чула вида и чула мириса, завршен је још у пренаталном периоду. Истраживања потврђују да је новорођенче већ у првим данима живота способно да врши грубе локализације извора звука у правцу лијево-десно зависно од мјеста акустичне дражи, о чему се закључује на основу благих покрета очних јабучица (Bower, 1982). На психолошком плану, потврђују се три основне врсте реакција на различите акустичне дражи: умиривање, повећање будности и пажње, и узнемиреност код бебе (Матејић Ђуричић, 2020). Присуство пупиларног рефлекса (диференцијално скупљање и ширење зјенице на промјену свјетлосног дражења) поуздано свједочи да новорођена беба реагује на визуелне дражи те да сигурно разликује свјетлост од таме, али да, уз то, посједује и знатно више визуелне компетенције (Cohen & Cashon, 2003). Експериментално је потврђено да новорођенче оптимално фокусира предмет на удаљености мањој од 19 центиметара (Kessen, Haith & Salapatek, 1970).

У великом броју истраживања, потврђено је да новорођенче веома успјешно дискриминира различите мирисне дражи. Постоје и налази о томе да новорођена беба различито реагује на различите квалитете густативних дражи (кисело, слано и слатко) уз јасну преференцију заслађене течности. Резултати истраживања показују да је праг осјетљивости за топло нижи од прага осјетљивости за хладно. Занимљив је налаз да је у првих неколико дана праг осјетљивости на бол код новорођенчета врло висок, што наводи на претпоставку да беба не трпи притисак болних сензација при рођењу. Међутим, већ у првој недјељи, благе болне стимулације (притисак и убод игле) код дјетета изазивају низ изражених негативних реакција (плач, повлачење удова, трзање тијела итд), што указује на тенденцију брзог снижавања прага бола. Другим ријечима, дијете прима и обрађује важне информације из своје средине захваљујући чулима и зато се чулна осјетљивост увијек везује за базични процес примарног чулног сазнања и елементарне облике когниције. Развој моторике одвија се у складу са строгим законитостима константног развојног реда, док се индивидуалне разлике односе само на вријеме овладавања појединих развојних фаза (види више у Матејић Ђуричић, 2020).

Поред биолошких потреба за храном, водом, ваздухом, склоништем, заштитом и сигурношћу, беба има и базичне психосоцијалне потребе за успостављањем контакта и односа са другим људима, за љубављу и припадањем, за стицањем знања и разумијевањем свијета и остваривањем свих општељудских и индивидуалних личносних потенцијала (Маслов, 1991).

Уз поштовање значајних индивидуалних разлика, период новорођенчета траје све док се не успостави аутоматизован рад основних физиолошких система и постигне почетна стабилизација основних физиолошких параметара (рад срчаног мишића, пулс, крвни притисак, ритам дисања и функционисање основ-

них физиолошких система итд). У просјеку, то се дешава у току првог мјесеца живота, иза чега слиједи улазак у нови развојни период (подстадијум раног дјетињства) који се означава као период одојчета који траје од друге недјеље живота до краја прве године.

3. РАНО ДЈЕТИЊСТВО

С обзиром на посебне критеријуме периодизације психичке онтогенезе у оквиру различитиих развојних теорија (нарочито руских аутора) - рано дјетињство се неријетко *шири* на узрасте до поласка у школу и обухвата првих шест година у животу дјетета (Шмит, 1991).

Општи принципи раног развоја, око којих нема спорења, могу се сажети у неколико тачака:

(а) Рано дјетињство је период у коме је јединка дуго времена потпуно зависна од других људи;

(б) то је период интензивног сазријевања и разноврсног учења у коме се испробавају различите могућности дјетета и стичу вјештине потребне за живот у заједници одраслих чланова друштва;

(в) рано дјетињство је вријеме припреме за будући живот па, у том смислу, раностечена искуства често остављају трајне и неизбрисиве трагове у животу сваког појединца;

(г) то је посебно рањив период у животу сваког појединца јер је утицај раног на каснији развој јачи и значајнији у односу на ефекте других развојних периода у каснијем животу појединца.

У спекулацијама о развоју и васпитању дјетета, Платон (према Матејић Ђуричић, 2020) издвојио је три основна развојна периода и то:

(а) период од рођења до треће године;

(б) период од треће до шесте године и

(в) период од шесте године живота па надаље.

3.1. Рано дјетињство – физички (биолошки) развој

Најкрупније и најинтензивније промјене на плану физичког развоја одвијају се управо у периоду раног дјетињства. У првим годинама живота, одвија се процес интензивног развоја централног нервног система, у складу са строгим законитостима биолошког развоја. Брзина и интензитет раста мозга значајно су већи у односу на друге параметре тјелесног напредовања. Упадљив и највидљивији показатељ тјелесног развоја (раста) односи се на повећање

скелетно-мишићне масе. Приликом рођења, глава новорођенчета је велика у односу на труп и релативно мале екстремитете. Иако глава наставља да расте све до десете године, сразмјере тијела дјетета постају складније, јер је раст екстремитета знатно бржи и интензивнији од раста главе (Bower, 1982). За само неколико година, тјелесна тежина дјетета се петоструко увећава, док је висина готово триплирана. Пораст висине и тежине дјетета има два убрзања: прво се односи на прве двије године живота, друго убрзање ће се јавити у пубертету (види више у Матејић Ђуричић, 2020). На крају периода раног дјетињства, формира се нови однос величине главе, трупа и екстремитета па тијело дјетета све више одговара пропорцијама тијела одраслог. Тјелесни изглед, *облик и величина* организма у првом реду одређени су факторима индивидуалног насљеђа.

3.2. Рано дјетињство – моторни развој

У првим мјесецима и годинама живота, моторни статус представља врло значајан индикатор општег душевног напредовања дјетета, толико важан да се рани психички развој просто изједначава са психомоторним развојем дјетета. Два најважнија плана промјене (уз уважавање индивидуалног одступања) у сфери моторике у периоду раног дјетињства су: *локомоција* (усправљање, проходавање и кретање) и *прехензија (*досезање и хватање). Овај домен, наравно, укључује и сегмент учења одређених моторних радњи, односно, *стицања моторних вјештина*. Моторне функције су важне за развијање опажања и стварања представа о простору и времену (Костић, 2009). На основу редослиједа радњи које дијете обавља у току дана, стичу се представе о времену.

На крају периода раног дјетињства, достиже се и завидан ниво моторичке зрелости која омогућава дјетету практиковање врло сложених моторних активности и стицање бројних моторних вјештина.

3.3. Рано дјетињство – когнитивни развој

Жан Пијаже (Piaget, 1971; Pijaže i Inhelder, 1978) један од најутицајнијих теоретичара сазнајног развоја у оквиру развојне психологије са више од педесет година научног рада у овој области, интелектуални развој дјетета схвата као дисконтинуиран, скококовит процес који води од биолошке организације сазнања (БО) – припремна фаза сензомоторне интелигенције (рефлекси и увјежбавање рефлекса), преко сензомоторне интелигенције (СМИ), преоперационалног стадијума, стадијума конкретних операција (КО) до стадијума формалних операција. Период раног дјетињства обухвата првих шест

година у животу дјетета, поклапа се са етапама сазнајног развоја до појаве конкретно операционог мишљења.

Сензомоторни стадијум, према Пијажеу, представља први, почетни стадијум у развоју сазнања и прву фазу у развоју интелигенције. Обухвата период од 0 до 18–24 мјесеца, дакле, вријеме прије појаве говора и прије појаве мишљења у ужем смислу те ријечи. У овом периоду, дјеца доживљавају свијет путем својих чула или моторичким радњама (на примјер, да додирну, зграбе, усисају, ударе или баце предмет) (Pijaže i Inhelder, 1978). Проблеми који се рјешавају на нивоу сензомоторног сазнања увијек се налазе у непосредном опажајном пољу дјетета, они су увијек присутни *сада и овдје*, и укључују врло једноставне практичне задатке: дохватање удаљених предмета уз помоћ посредника, налажење скривеног предмета, комбиновање два предмета да би се дошло до трећег итд.

Током прве године живота, дијете почиње све прецизније да опажа појединачне особине предмета (облик, величину, боју, текстуру), а изоловани чулни подаци постају интегрисани и појављују се у виду опажаја цјеловите слике. Одређени атрибути пажње (селективност, распоређивање, флексибилност и обим пажње) не развијају се одмах и одједном у пуном обиму. Поступно напредовање везано је, прије свега, за процес сазријевања центра за пажњу и искуство (Матејић Ђуричић, 2020). Дјецу у почетку привлаче познате, а касније интензивне и нове дражи.

Преоперационални период означава нови степен у развоју сазнања. Обухвата узраст од друге до седме године и поклапа се, дакле, са предшколским периодом.

У преоперационом периоду развоја још увијек није развијена способност логичког мишљења. Дијете још увијек не оперише општим методама закључивања, методом индукције и методом дедукције, већ се у свом закључивању ослања на пут од појединачног ка појединачном. Логичко закључивање у овом периоду није могуће, с обзиром на то да дјеца још увијек нису развила способност образовања и коришћења појмова. Закључивање од појединачног ка појединачном, у логици се назива закључивањем по аналогији. Примјер закључка по аналогији је: *Земља је настањена разумним бићима, Марс је сличан Земљи, дакле, Марс је настањен разумним бићима*. У логици је уочено да је закључивање по аналогији заступљено у пренаучном – митском и магичком мишљењу (види више у Матејић Ђуричић, 2020).

Усљед неразвијене менталне структуре, основна одлика дјечије слике свијета је егоцентризам, односно, неразликовање субјективног и објективног, односно, неразликовање онога што постоји у дјетињем мишљењу и оног што стварно постоји. Оно апсолутизује своју позицију разумијевања свијета и мисли да је његова субјективна истина једино могућа и једино права, и зато му је

тешко да се стави у позицију другог субјекта. Крајем преоперационог периода, одвија се процес постепене децентрације који представља нужан предуслов за формирање конкретних операција (Piaget, 1971; Pijaže i Inhelder, 1978).

На узрасту од четврте до пете године почиње развој намјерног запамћивања и сјећања. Дијете најприје схвати као циљ да нешто треба да запамти па тек постепено открива операције запамћивања (Брковић, 2011).

На изласку из периода раног дјетињства, на плану интелектуалног функционисања, дијете очуваних способности на путу је да овлада конкретним, објективним појмовним мишљењем и, упркос мањку искустава и знања, оно се тиме, у квалитативном смислу, приближава или готово изједначава са мишљењем одраслих.

3.4. Рано дјетињство – социјални развој

У процесу храњења, пружања физичке његе и обезбјеђивања оптималних физичких услова за функционисање дјетета изграђују су одређени типови социјалног односа одрасли – дијете које актуелизују важност свих дјечијих потреба укључујући и потребу за комуникацијом. Основна средства општења су сасвим ограничена, али врло ефикасна. У другом мјесецу, региструје се социјални осмијех, као позитиван емоционални одговор на појаву другог лица; и плач добија значење социјалног сигнала, у том смислу да беба почиње да користи плач за дозивање и тражење помоћи од других особа, у првом реду мајке (види више у Матејић Ђуричић, 2020). Већ у другом мјесецу, око 80% укупног времена у будном стању дијете проводи у стању *активне будности* показујући интензиван интерес за људе око себе, продужена је активност визуелног фокусирања на људски лик. Дијете се све чешће осмјехује и појачано вокализира у присуству одраслог (Wolff, 1966).

Занимање за другу дјецу појављује се врло рано – већ шестомјесечне бебе гледају, гучу, смијеше се и додирују друге бебе (Nelson, 1996). Млађој дјеци је тешко да остваре узајамно уважавање зато што им недостаје способност разумијевања становишта друге дјеце. Опадање егоцентризма и јављање узајамног уважавања резултат је интеракције два фактора: когнитивног развоја и социјалног искуства (Pijaže, Inhelder, 1978).

Општа одредница прве ријечи је прилично јасна, али је зато веома тешко одредити вријеме њеног појављивања. Истраживачи наводе различите норме у узрасном распону од 12 до 14 мјесеци, а проговарање код неке дјеце биљежи се и прије навршене прве године (Nelson, 1996). Језик постепено значајно мијења интерперсонални план функционисања јер богати садржаје и обим интеракција са другим људима из социјалног окружења. Уз помоћ језика, дијете исказује своје

погледе, осјећања и доживљај свијета и тако изграђује свој лични идентитет.

Позитивна искуства у процесу раног емоционалног везивања добра су основа за грађење позитивних вршњачких релација и обрнуто: несигурни стилови ране емоционалне везаности појављују се као ризико-фактор у грађењу нових социјално-емоционалних односа. Крајем предшколског периода, већ је на помолу нова етапа у грађењу социјалних односа са вршњацима – стварање пријатељских релација (види више у Матејић Ђуричић, 2020). Насупрот просоцијалним облицима понашања, дијете може развијати и облике понашања који подразумијевају конфликт, свађе и непријатељство међу дјецом. Једно од питања које се у овом контексту увијек поставља односи се на стратегије контроле агресивног понашања и контроле срџбе, бијеса и непријатељских осјећања.

3.5. Рано дјетињство – емоционални развој

На почетку код новорођенчета постоји само једно опште стање узбуђености организма из којег се релативно брзо издвајају два стабла: позитивно стабло – задовољство и негативно стабло – узнемиреност дјетета (Harlock, 1972).

Овој листи касније су придодате још три основне емоције, и то: гађење, изненађење и туга. Иако је ријеч о диференцираним емоцијама, чињеница је да је током прве године живота врло тешко разликовати њихове бихевиоралне склопове.

Нове емоције диференцирају се током прве двије године живота, а тај процес има свој законит ток. Око трећег мјесеца, из негативног стабла се као посебне емоције издвајају гњев, гађење и страх. У складу са тим, класична истраживања у дјечијој психологији показала су да постоје три примарне емоције: страх, љубав и гњев. Ове емоције први је описао Џон Вотсон, утемељивач бихевиористичког правца у психологији (Watson, 1928, према Матејић Ђуричић, 2020). Страх код новорођенчета изазивају двије дражи: јак звук и измицање подлоге; нježно миловање осјетљивих дијелова тијела производи емоционалну реакцију љубави, док је гњев реакција на спутавање покрета. На крају прве године, јавља се љубомора. Вотсон је описао љубомору као прву сложену емоцију код дјеце, која се често јавља између браће и сестара. Ово позитивно стабло „рађа" нове емоције задовољства (пријатности), одушевљења (усхићености), наклоности за одрасле, а потом и наклоности за дјецу и, коначно, при крају друге године, емоцију радости која се јавља као доживљај успјеха у постизању неког циља.

Поред примарних емоција које се јављају одмах по рођењу или рано диференцирају у првим мјесецима живота, током друге и треће године дјеца

развијају сложене емоције, и то: емоције поноса, кривице, стида, сумње, пркоса, збуњености (Lewis, 1993). Емоционални живот постепено постаје богатији па се шестогодишњак по броју доживљених и препознатих осјећања приближава емоционалним капацитетима одраслих. Такође, у овом периоду, дијете по први пут успјешно регулише емоционално понашање, односно, контролише негативне емоције као што су срџба и бијес.

4. СРЕДЊЕ ДЈЕТИЊСТВО

4.1. Средње дјетињство – физички (биолошки) развој

У средњем (приближно до осме године) и позном дјетињству (до десете године за дјевојчице и до дванаесте године за дјечаке) тјелесни развој се успорава. Упркос томе, дијете напредује и повећава мишићну снагу и моторну спретност. (Брковић, 2011). Карактеристике овог периода су убрзан линеаран раст екстремитета и тјелесне висине, смањење поткожне масноће, тјелесне промјене код дјевојчица, промјене у размјерама главе и лица, појава првих знакова полне диференцијације (Брковић, 2011).

4.2. Средње дјетињство – когнитивни развој

Цјелокупан дјечији предшколски развој је дугорочна припрема за полазак у школу. Интензивније припреме почињу у породици и вртићу од шесте године. Дјеца у средњем и позном дјетињству су, према Пијажеовој теорији когнитивног развоја (Piaget, 1971), на развојном стадијуму конкретно операционог мишљења.

Стадијум конкретних операција у просјеку започиње на узрасту од шесте–седме године и означава почетак логичког, појмовног, објективног мишљења. Док у преоперационом периоду преовлађује егоцентрична слика свијета, односно, асимилација у сопствену активност (прилагођавање средине себи), на стадијуму конкретних операција процеси асимилације и акомодације налазе се у стању релативне уравнотежености. Усљед тога, мишљење дјетета више није субјективно (егоцентрично) већ објективно (Pijaže i Inhelder, 1971). Више нема везаности за сопствену перцепцију ствари, тако да дјеца у овом периоду могу да препознају да други имају своје перспективе и то да објекти имају своја стална својства.

Основна одлика конкретног мишљења је везаност за конкретну, искуствено могућу реалност, за објекте који реално постоје. У циљу испитивања преласка на нови, виши ниво интелектуалног функционисања, Пијаже је сачинио

батерију тестова која укључује задатке конзервације, кореспонденције, размјене, серијације, класификације итд.

Визуелно-моторна координација постаје све прецизнија, опажање постаје све селективније и дијете почиње сâмо да усмјерава своје опажање користећи намјерну, вољну пажњу. Развој способности опажања и намјерне пажње зависи од укупног психичког развоја дјетета, посебно појмовних категорија и мотивације личности. У току развоја, непрестано се одвија интеракција између нових информација и постојећег сазнања (Брковић, 2011).

У предшколском узрасту и на самом почетку школовања дјечије памћење је претежно спонтано (ненамјерно). Друга одлика памћења дјеце овог периода је да је оно прије опажајно-практично, опажајно-представно него вербално. То значи да дјеца лакше, брже и боље памте оно што су опазила и у чему су учествовала, него чисти вербални материјал (Брковић, 2011). Све до седме године, успјешније је спонтано него вољно памћење. У седмој години, намјерно памћење и сјећање имају свој циљ и развијеније технике запамћивања.

4.3. Средње дјетињство – социјални развој

Између шест и дванаест година, дјеца почињу да схватају да околина суди по њиховом понашању. Они почињу да обављају социјална поређења и откривају разлике и сличности. Мијења се то како дијете опажа и процјењује вршњаке, какав однос са њима успоставља, какву комуникацију са њима одржава. У доби од седам или осам година, пријатељи се посматрају у смислу награде (шта ће добити) и трошкова (шта ће изгубити) (на примјер, са одређеним пријатељима је забавно бити због тога што имају занимљиве играчке) (Savin–Williams & Berndt, 1990). Послије осме године, јављају се убјеђења, вредновања односа према другима.

У претпубертету описивање себе прелази са спољашњих својстава на психолошка: осјећања и мисли. Између осме и једанаесте године, другови помажу једни другима, дијеле исте интересе, а услов за пријатељство је узајамно повјерење. Значајна промјена, карактеристична за ово развојно доба, такође је величина вршњачке групе која је већа него у предшколском периоду (Брковић, 2011). Истраживачи откривају да су дјеца и адолесценти из топлих, подржавајућих породица друштвено компетентнији и извјештавају о више позитивних пријатељстава (Savin–Williams & Berndt, 1990).

4.4. Средње дјетињство – емоционални развој

Ширећи мрежу социјалних односа, интеракције и комуникације (која је увијек засићена одређеним емоцијама), дијете богати свој емоционални живот,

учи да регулише и самовредњује емоције. Са узрастом долази до стабилнијег повезивања емоција са другим психичким процесима: когнитивним и конативним. Њихов развој је повезан са процесом социјализације. Емоције се често, као саставне компоненте, могу везивати за интересовања, ставове, вриједности или поједине црте личности. У ову групу спадају емоције које се односе на самооцјену: осјећања успјеха и неуспјеха, поноса, срама, кривице и кајања. Емоције које се односе на друге људе су: љубав, љубомора, мржња, презир, завист, сажаљење, дивљење, страхопоштовање (Брковић, 2011).

4.5. Развој идентитета у раном и средњем дјетињству

Идентитет означава доживљај властитог *ја*, појам којег појединац има о самом себи и континуираном постојању властите личности чије се битне карактеристике не мијењају с обзиром на вријеме, мјесто или ситуацију у којој се налази (Furlan i sur, 1992). Развој идентитета укључује усвајање смисленог појма о себи при чему су прошлост, садашњост и будућност повезане у складну цјелину.

Ерик Ериксон (Erikson, 1968), пионир на пољу развоја личности, сматрао је да процес развијања идентитета започиње откривањем дјететовог *ја*, наставља се током дјетињства и постаје жариште адолесценције. Развој идентитета почиње свијешћу дјеце да су засебне и јединствене јединке. Прве назнаке ове свијести су очигледне у дојеначкој доби када дјеца почну да се препознају (Bullock and Lukenhaus, 1990).

Током прве године живота, у првом стадијуму развоја идентитета *основно повјерење насупрот основном неповјерењу*, бригом родитеља о одојчету, стиче се осјећање основног повјерења које представља темељ идентитета личности. Уколико, стицајем неповољних околности, дијете не изгради ово осјећање, онда се код њега развија осјећање основног неповјерења, песимизам и осјећање напуштености (Ериксон, 2008). Током друге и треће године, у другом стадијуму развоја идентитета, *аутономија насупрот стиду и сумњи*, родитељским охрабривањем, награђивањем, забранама и ограничењима, дијете стиче аутономију и самоконтролу. Неуспјех у овој фази развоја производи несигурност, као и осјећање несамосталности, беспомоћности, сумње у себе, зависности и стида.

Током трећег стадијума „иницијатива насупрот кривици" који се протеже од четврте до шесте године, дијете постаје одговорније, овладава околином, планира и остварује циљеве (Ериксон, 2008). Из ове фазе, дијете неподржавајућих родитеља може изаћи са осјећањем кривице и малодушности. У периоду од шесте до једанаесте године, током четвртог стадијума „марљивост насупрот осјећању мање вриједности" развијају се марљивост, упорност и компетентност

у раду и учењу. Уколико дијете није способно да рјешава добијене задатке које захтијева стадијум технолошког развоја, јављају се осјећања некомпетентности, обесхрабрености и инфериорности (Ериксон, 2008).

5. АДОЛЕСЦЕНЦИЈА

Стенли Хол који 1904. (према Arnett, 1999) уводи у науку термин *адолесценција*, посматра ову фазу развоја као период *буре и олује*. Ово је критично развојно раздобље конвенционално схваћено као године између почетка пубертета и успостављања социјалне независности (Steinberg, 2014). Најчешће коришћена хронолошка дефиниција адолесценције укључује узраст од 10 до 18 година, али може укључивати распон од 9 до 26 година, зависно од извора (APA, 2002).

Адолесценција се најчешће дијели у три фазе: рану, средњу и касну адолесценцију. Општеприхваћено је да рана адолесценција почиње пубертетом и обухвата узраст између 10. и 14. године. Међутим, као што смо раније навели, неки аутори (Olson, 1949) преадолесценцију (од 10. до 12. године) сврставају у посебну животну фазу. Средња адолесценција обухвата узраст између 14–15 до 16–17 година. Касна адолесценција је фаза чији је завршетак нарочито тешко дефинисати, а смијешта се у раздобље између 18. и 25. године. Биолошки аспект адолесценције данас се обухвата појмом *пубертет*, док је термин *адолесценција* резервисан за психолошки па и социјални аспект промјена на овом узрасту (Ћеранић, 2005).

Да би дјеца постала одрасли, зрели, самостални људи, неминовно је да прођу кроз низ преображаја, прије свега, на физичком, а онда и на интрапсихичком, тј. когнитивном, социјалном, емоционалном и, коначно, на моралном плану. Према томе, адолесценција је несумњиво период транзиције. Уколико су те транзиције очекиване у некој култури и дешавају се на вријеме, онда оне обично воде остваривању важних развојних задатака, као што су: развијање нових и зрелијих односа са вршњацима оба пола, прихватање мушке/женске социјалне улоге, постизање веће емоционалне независности од родитеља и одраслих, припрема за брачни и породични живот и каријеру, усвајање система вриједности, идеологије и ставова и усвајање социјално одговорног понашања (Havighurst, 1972).

Многи адолесценти постају екстремно емоционално рањиви и осјећају анксиозност, понижење, односно, промјене расположења. Бурни биолошки развој постиже далеко бржи темпо у односу на било који период у животу изузев раног дјетињства. Најупадљивији је нагли раст висине и тежине који често доводи до тога да се адолесцент осјећа незграпно и неспретно у покушајима да

се прилагоди новонасталим промјенама (Siegel & Welsh, 2015). Карактеристичан раст скелета обично се код жена јавља у доби од 10. до 12. године, а код мушкараца од 12. до 14. године, а завршава се у узрасту између 17. и 19. године код жена, односно, до 20. године код мушкараца (APA, 2002).

Левинов израз *особа на маргини* (Lewin, 1939) којим описује адолесцента, добра је илустрација позиције која се адолесцентима приписује у овом периоду, с обзиром на то да указује на стално балансирање између улоге дјетета и улоге одраслих. Ово је вријеме када адолесценти почињу да доводе у питање апсолутни ауторитет својих родитеља и да преиспитују њихове вриједности и стандарде.

5.1. Рана адолесценција – промјене на физичком (биолошком), когнитивном, социјалном, емоционалном и моралном плану

Речено је да адолесценција почиње у биологији, а завршава у култури (Steinberg, 2014). Ова предложена дефиниција користи и биологију и културу као водиче за хронолошке параметре прве фазе овог прелазног процеса, *ране адолесценције*. Још у радовима Маргарет Мид (Arnett, 1999) наилазимо на тезу да је адолесцентска бура присутна само у западним земљама. Каснији радови и истраживања потврђују ову тезу податком да је у традиционалним културама адолесценција мање стресан период (Schlegel & Barry, 1999). Овај период најављује се убрзаним почетком физичког и сексуалног сазријевања. У раној адолесценцији дјеца почињу примјећивати бројне физичке промјене, а физичке и емоционалне промјене су ријетко усклађене. Пратеће психосоцијално прилагођавање промјенама изазива преокупираност представом тијела – изгледом (Radzik, Sherer & Neinstein, 2002).

Током адолесценције, долази и до развоја когнитивних способности. Адолесценти су способни размишљати и о могућим стварима, а не само о реалним и конкретним. Развија се апстрактно мишљење те се расправља о апстрактним садржајима као што су религија, љубав, смисао живота, пролазност времена, природа смрти те се развија логика. Вјероватно најпознатија промјена у адолесценцији јесте прелазак на формалнооперационо мишљење чије су главне карактеристике способност раздвајања реалног од могућег, хипотетичко-дедуктивно мишљење, одвајање форме од садржаја, препозиционално мишљење и комбинаторика (Степановић, 2007).

Уласком у стадијум формалних операција, адолесцент почиње да размишља о будућности на начин који се квалитативно разликује од начина како то чине дјеца. Он развија животни програм образујући систем у коме су садашње и будуће активности у вези (Pijaže, Inhelder, 1978). За разлику од дјеце која

размишљају у терминима садашњости, у адолесценцији се временска димензија проширује тако да обухвата и блиску и далеку будућност, тако да сада могу да планирају и предвиђају.

У периоду ране адолесценције (12 и 13 година), особа не може да разумије да проблем може имати више од једног рјешења, она размишља искључиво у екстремима (или црно, или бијело, или добро, или лоше) и не разумије да постоје и прелази између екстрема (нијансе сивог) (Adelson, 1971).

Такође се мијења и однос са родитељима, а, на социјалном плану, предност се даје дружењу са вршњацима истог пола. Емоционални сукоб с родитељима у овом периоду ескалира (Laursen, Coy & Collins, 1998) а нагласак се помјера на укључивање вршњака (Bradford-Brown & Klute, 2003) у којем преовладавају *унисекс* односи са све већим интересовањем за хетеросексуални контакт (Bouchey & Furman, 2003).

Рани адолесценти склонији су испољавању емоција (конфликата) кроз дјеловање (acting-out), него кроз размишљање и вербализацију. Комбинација активности мезокортекса, пубертални хормоналних промјена и вишеструки социјални стресори могу узроковати велике промјене расположења, емоционалну лабилност и смањену контролу импулса у раној адолесценцији (Rosenblum & Levis, 2003).

Емоције дјеце су најчешће везане за конкретне ситуације и збивања па се преко малих *дјела* дјетета, чије хваљење/кућење изазива осјећања поноса/стида, кривице или самопоштовања, утиче да се стварају позитивни афективни одговори који помажу дјетету, касније адолесценту да изгради реалнију слику о себи, боље разумије себе и друге (Брковић, 2000).

Морални развој чини пресудни дио у процесу индивидуализације. Млади човјек се суочава са императивом друштва да одрасте, достигне зрелост, прилагоди се општем систему вриједности. Он мора да доживи преображај савјести дјетета у савјест одраслог што је основна одлика моралног зрења (Кукољ, Драшковић, Цакић, 2004).

5.2. Средња адолесценција – промјене на физичком (биолошком), когнитивном, социјалном, емоционалном и моралном плану

Током средње адолесценције, наставља се тјелесни и когнитивни развој као и сексуално сазријевање. Иако постоји све веће прихватање *новог пубертетског изгледа*, забринутост због чињења тијела привлачнијим ескалира (Neinstein 2002).

Из развојне перспективе, старост од 14 година се сматра значајним психосоцијалним мјерилом. У литератури о развоју адолесцената се увелико

тврди да са 14 година адолесцент показује *способност* за одржавање образаца расуђивања одраслих (Petersen & Leffert, 1995). *Способност* за расуђивање одраслих разликује се од *размишљања* које је веома подложно животном искуству и другим контекстуалним факторима (SAM, 2003). Мишљење постаје покретљивије, флексибилније, критичније и прагматичније (Adelson, 1971) с напоменом да механизми расуђивања адолесцената варирају значајно као одговор на контекстуалне силе попут утицаја вршњака (Petersen & Leffert, 1995).

Иако се формално когнитивне операције у потпуности почињу појављивати и способност резоновања постаје сложенија, апстрактна и логична (Piaget & Inhelder, 1978), ефикасност когнитивног процеса и контрола импулсивности остаје незрела (Steinberg, 2014). Наиме, у средњој адолесценцији се јавља један облик егоцентризма који је повезан са овладавањем формалним операцијама. Наиме, адолесценција је обиљежена процесом укључивања адолесцента у свијет одраслих. Да би у томе успио, он мора да уравнотежи два процеса: себе прилагодити свијету, али и свијет прилагодити себи. Адолесцент, захваљујући формалним операцијама, конструише сопствене животне планове и гради теорије о томе како свијет у коме живи треба да се мијења како би био бољи. Егоцентризам се састоји у томе што адолесцент не успијева да усклади сопствене идеје, теорије, логику исказа од чињеница и ограничења присутних у друштвеном универзуму (Бауцал, Виденовић, 2011).

Социјална когниција представља начин на који размишљамо о другима и о себи, тј. начин на који сазнајемо свијет око себе. Овај појам у основи садржи претпоставку да са узрастом дјеца и адолесценти стичу све сложеније когнитивне вјештине и социјалне стратегије да би разумјели међуљудске односе и проблеме који се у тим односима појављују. Социјална когниција се односи и на способност процјене и предвиђања начина на који ће се особа понашати у одређеној ситуацији и како ће се, при томе, осјећати и захтијева способност децентрације тј. сагледавања ситуације са тачке гледишта друге особе.

Већ са 14 и 15 година млада особа постаје свјесна да постоје различити погледи на ствар, свјесна је различитих аспеката аргумената и у стању је да заузме релативистичко гледиште. Иако високо релативистичка перспектива преовлађује, све више се уважавају вишеструке перспективе (посматрање из угла двије или три особе) (Selman, 1980) и сазријева принципијелно морално просуђивање (Byrnes, 2003). У овом смислу, егоцентризам се огледа у бркању туђих и сопствених перспектива. Наиме, адолесцент је тада у стању да мисли о свом сопственом мишљењу (Pijaže & Inhelder, 1978) и постаје заокупљен њиме. Међутим, то није оно што га разликује од одраслих. И одрасли су можда заокупљени собом, међутим, свјесни су да другим људима нису толико интересантни. Дакле, адолесцент је окупиран собом и увјерен је да и други дијеле ту окупираност (Бауцал, Виденовић, 2011).

Елкинд (Elkind, 1967) уводи појам *имагинарне публике* који се односи на увјерење адолесцента да други, посебно вршњаци, интензивно размишљају о њему и да су заинтересовани за његова размишљања и понашање. Оно што не увиђа јесте то да су и његови вршњаци у истој мјери заокупљени собом.

На социјалном плану, вршњаци, било у групама или индивидуално, нови су ослонац, инспиратори и ривали адолесцената. Изузетно блиски односи са вршњачким групама представљају замјене за породице јер обезбјеђују блискост, осјећај припадности и надокнађују осјећај идентитета – групног, у замјену за још непостојећи – лични. Ове релације могу представљати основну преокупацију адолесцената и дати импулс проблематичном понашању (Ћурчић, 2004).

За родитељски однос је карактеристично да се стално смањује учесталост сукоба, али долази до пораста емоционалног интензитета неслагања (Laursen, Coy & Collins, 1998). Адолесценти средње фазе трагају за одраслима који нису њихови родитељи и постају независнији од примарне породице. Многи аутори су били усмјерени управо на тзв. процес туговања карактеристичан за раздобље средње адолесценције када због одвајања од родитеља, адолесцент остаје у стању изолованости и усамљености. Мрзовоља тако карактеристична за средњу фазу често потиче од процеса туговања (Wadeell, 2002).

У овој фази развоја, постоји све већи опсег емоција који се односи на прогресивни когнитивни развој и кумулативно животно искуство (Rosenblum & Lewis, 2003). Међутим, средњу адолесценцију карактерише овладавање негативним емоцијама. Они адолесценти који не могу превладати емотивну кризу, да би сачували психички интегритет, излаз налазе у регресивним облицима понашања (злоупотреба алкохола, лијекова и дрога, промискуитетно понашање, брза вожња, ангажовање у екстремним спортовима). Због лажног осјећања самопоуздања који понекад одају, млади користе алкохол и дроге у покушају да превазиђу осјећања инфериорности, збуњености, стида, кривице и осјећања неадекватности.

У сваком друштву постоје мјерила за поједине врсте понашања. Свако друштво прокламује свој морал као битан услов друштвеног и индивидуалног опстанка и развоја.

5.3. Касна адолесценција – промјене на физичком (биолошком), когнитивном, социјалном, емоционалном и моралном плану

Како се физички раст у фази касне адолесценције завршава, млади прихватају све пубертетске промјене и представа тијела се интегрише са личношћу (Neinstein, 2002). Иако осамнаестогодишњак може бити у потпуности развијен, фронтални режањ мождане коре наставља се развијати у раним двадесетима

(Beckman, 2004). Когнитивни процеси постају све сложенији, апстрактнији (Piaget, Inhelder, 1978), а понашање мање импулсивно. Технике резоновања се усавршавају, а вишеструке перспективе се и даље утврђују (Byrnes, 2003).

Хормони су стабилизовани, а са искуством се повећава емоционална експресија (Rosenblum & Lewis, 2003). Смањује се амплитуда промјена расположења и унапређује се механизам саморегулације (модификација когниције, мотивације, емоција, понашања, а механизам се покреће онда када су онемогућене рутинске активности или се активност усмјерава према неком циљу).

Интеракција у вршњачкој групи постаје мање важна и више времена се проводи у интимним везама уз пораст сексуалне активности (Neinstein, 2002). Учесталост родитељског сукоба наставља се смањивати, али је и даље високог интензитета (Laursen, Coy & Collins, 1998).

У већини култура, достизање пунољетства означава правну аутономију и већу социјалну и економску независност. Постоји значајна разлика у односу на могућности, способности и одговорност према друштву прије и послије пунољетства. Узраст од 18 година, такође, обично одговара завршетку средњег образовања што указује на још један значајан социјални показатељ удаљавања од дјетињства према социјалној зрелости (Curtis, 2015).

Према предложеној дефиницији адолесцентне хронологије за појединце у посљедњој фази адолесценције, из различитих разлога усвојен је назив *млада одрасла особа* (Curtis, 2015). Најважније је да млади у овој развојној фази, у доби од 18 година, стичу активно и пасивно бирачко право, одређена имовинска права, имају другачији кривичноправни статус.

Неки аутори (Erikson, 1968; Mead, 1961) концептуализовали су касну адолесценцију као период *психосоцијалног мораторијума*, одобреног одлагања обавеза и одговорности које функционише као прилика младим људима да се опробају у улогама и стекну искуство без обавезе и трајне посвећености. Млада одрасла особа завршава средњошколско образовање, похађа колеџ ради стручног усавршавања или учествује у социјалним улогама одраслих, као што су запошљавање и родитељство, гдје се очекују зрели стилови учења и индивидуална одговорност (Bryde & Milburn, 1990). Социјални фактори као што су прва радна искуства и финансијска независност, чак и брак и родитељство, пружају индикаторе за крајњу тачку адолесценције (Arnett, 2002).

Потенцијално везано за континуиран когнитивни развој у комбинацији са повећаном изложеношћу социјалној средини и прогресивном социјалном независношћу, ризично понашање често достиже врхунац у доби од 18 до 25 година (Arnett, 2002). Ризично понашање, укључујући незаштићени секс, злоупотребу супстанци и ризичну возачку праксу, достиже врхунац током касне адолесценције, а потом опада од средине до касних двадесетих година (Arnett, 2002). Дакле, током адолесценције, када адолесценти постају више независни и сами себи

довољни, многи од њих ће интернализовати или екстернализовати своје проблеме и покушати да се побрину за њих на себи својствен начин (Curtis, 2008).

Млада одрасла особа у репертоар моралног расуђивања може све више укључивати *морал друштвеног система* укоријењен у законе и ауторитет (Kohlberg, 1980) и *заузимање друштвене перспективе* (Selman, 1980). Морално расуђивање током адолесценције нарочито зависи од садржаја и контекста и појединац може користити различите обрасце моралне обраде у зависности од конкретне ситуације (Smetana & Turiel, 2003).

Треба истаћи да моралност чини завршну секвенцу у развоју личности адолесцента, не само са вриједносног већ и са психолошког становишта. И не само да се јавља као секвенца која захтијева дужи период за достизање релативне зрелости, развој моралности се, за разлику од других психолошких димензија, протеже у дубоку старост (Брковић, 2000).

6. РАЗВОЈ ИДЕНТИТЕТА У АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ

Током адолесценције долази до промјене представе о себи у складу са физичким изгледом, биолошком зрелошћу, когнитивним функционисањем и социјалном сналажљивости.

Процес стицања идентитета одвија се, према Ериксону (Ериксон, 2008),8/7 током читавог живота проласком личности кроз одређене стадијуме развоја који су праћени *кризама идентитета*. Из сваке од њих, уколико се успјешно превлада, особа излази са повећаним осјећајем унутрашњег јединства и са више смисла за добро расуђивање. Наиме, током петог стадијума, задатак особе је да стекне јединственост, посебност властите личности, да оформи и учврсти лични идентитет, као и да се, на свој начин, укључи у друштвене групе. Овај стадијум везан је за *адолесценцију* која почиње завршетком дјетињства. Адолесцент је у тешком положају, јер више није дијете (или је то све мање), а није ни одрастао човјек. Млади човјек у овом стадијуму преласка, лутања, несналажења, конфликата са средином, трага за својим идентитетом, за одговором на питања: „Ко сам ја?", „Шта могу?" „Шта смијем?" и „Какав би требало да постанем?". Уколико се негативно, неповољно ријеши криза идентитета, односно, ако особа не нађе излаз из ње, тада не зна ко је и по чему се разликује од других, тј. тада се јавља збрка или конфузија идентитета. Млади људи су тада несигурни у погледу свог полног идентитета, друштвеног статуса, своје социјалне улоге, као и властите вриједности у очима других (Ериксон, 2008).

У периоду адолесценције, млади су веома заокупљени собом и тиме како их други виде, како их оцјењују, колико их прихватају, нарочито вршњаци. Веома

им је стало до мишљења њихове референтне групе, а истовремено би жарко жељели да буду независни, самосвојни, вјерни својим начелима, увјерењима и вриједностима. Они желе каткад да буду прихваћени чланови групе, а опет, понекад, желе да буду издвојени, самодовољни, повучени у себе и свој свијет (Ериксон, 2008). Дакле, адолесцент, припадник групе, свом снагом настоји да усвоји заједничке вриједности и ставове, типичне начине понашања и да што прије, као равноправан са другима, самопотврди себе – развијајући односе узајамности, повјерења и блискости. Појединац, дакле, стиче осјећање групног идентитета као пролазно неопходне категорије на путу успостављања потпуног идентитета одраслог (Кукољ, Драшковић, Цакић, 2004).

Младић/дјевојка се сусреће са често супротним захтјевима и мора да усвоји опречне социјалне улоге (на примјер, дјетета и одрасле особе). Они су често присиљени да доносе судбоносне одлуке у погледу избора позива, партнера, итд, а да интелектуално и емоционално нису довољно спремни да то одговорно учине. Дифузија улога настаје када адолесценти доживе личну несигурност, стављајући се на милост људима који обећавају да ће им пружити осјећај идентитета који сами не могу да обликују (изграде). Дефинисање улога наглашава *формирање идентитета насупрот конфузије улога*, задатак дефинисања *ја* и *ја* у односу на друштво (Erikson, 1968). Са сазријевањем, појачава се свијест о сексуалном идентитету, адолесценти сексуално експериментишу и упуштају се у ризична понашања (Neinstein, 2002). Ови и други важни конфликти обиљежавају формирање личног идентитета и нужно доводе до конфузије идентитета која је праћена осјећањем збуњености, усамљености, стрепње, а понекад и осјећањем кривице, потиштености и празнине. На понашајном плану, формирање идентитета се испољава кроз бунтовност и непоштовање ауторитета.

У касној адолесценцији, млади могу искусити животну кризу коју је Ерик Ериксон (2008) назвао *борба его идентитета и дифузије улога*. Его идентитет је формиран када млади развију потпуни осјећај *селфа*, односно, формирају слику о себи и прилагоде је другима. Психолози такође истичу родитељску доминацију као значајан фактор у овом процесу. С обзиром на ову експлозивну мјешавину биолошких промјена и жеље за аутономијом, није изненађујуће да су тинејџерске године вријеме побуне и сукоба са ауторитетом у кући, у школи и у заједници.

У периоду касне адолесценције, завршава се процес формирања идентитета, и они млади који су успјели избјећи *адолесцентну кризу* биће знатно спремнији за савладавање свакодневних животних искушења у свијету одраслих (Кнежевић-Тасић, Димоски, 2004). У овом периоду, принцип реалности све више предњачи над принципом задовољства. Упознати себе је примарни задатак ове фазе, а то значи сазнати које се слике о себи доживљавају стварнима.

Са постављањем реалних професионалних циљева (Neinstein, 2002), развој улога помјера се од *формирања идентитета насупрот конфузије улога* (Erikson,

1968) на *интимност насупрот изолацији* са тенденцијом за успостављање дугорочних међуљудских односа. Млади одрасли људи тада трагају за успостављањем трајних и дубоких интимних односа (љубав, привржености, оданост) са другима (особама супротног пола, пријатељима, колегама и слично). Истинско и постојано *везивање* са другима је, сматра Ериксон (2008), уједно и резултат и провјера чврстог самоодређивања, односно, формираног идентитета.

7. МОРАЛНИ РАЗВОЈ У СРЕДЊЕМ ДЈЕТИЊСТВУ И АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ

Лоренц Колберг (Lawrence Kohlberg, 1981) истакнути истраживач моралног развоја, вјеровао је да на опажања, ставове и акције људи утиче начин на који они мисле, односно, резонују. Кроз истраживање је открио три прогресивне фазе моралног резоновања: претконвенционално, конвенционално и постконвенционално. Свака фаза има по двије потфазе. Свих шест нивоа одражавају врсту одлуке коју није могуће донијети у ранијем добу.

Иако дијете основношколског узраста боље разумије туђа вјеровања и мисли, дјеца у узрасту од шесте до једанаесте године имају тенденцију да расуђују на претконвенционалном нивоу, односно, да расуђују фокусирајући се само на себе. У почетку доносе судове који одражавају потребу да се поштују морална правила за избјегавање казне, али у старијем основношколском узрасту, резоновање одражава потребу за реципроцитетом или непрофитним бенефитом.

Лоренц Колберг (Kohlberg, 1984) у првој потфази претконвенционалног расуђивања „хетерономни морал", морал малог дјетета тумачи као хетерономан, наметнут, прије него као аутономан. То подразумијева да се слиједе спољно наметнута правила. Централно у овој моралној оријентацији је осјећај да се добро и лоше одражава у дјелима и да родитељи и други ауторитети имају улогу да дјеци преносе знања како да то двоје разликују. На питање зашто је погрешно некога тужакати, дијете може да каже: *Зато што је погрешно* (Kohlberg, 1984). Родитељ или неки други ауторитет је рекао дјетету да то није у реду и нема даљње анализе. Неморални поступци се кажњавају зато што су неморални, а неморални су јер су кажњиви. Другим ријечима, морално је оно што се не кажњава.

Током друге потфазе претконвенционалног нивоа *индивидуализам и размјена*, дјеца све више препознају постојање туђих социјалних перспектива и постају све способнија за њихово разумијевање и координацију. Увиђајући да други имају различите или супротне интересе од њихових, дјеца у овој фази показују знатан степен просвјетљености у смислу сопственог интересовања.

Они разумију то, да би добили оно што желе, морају признати и одговорити на потребе других. Међутим, као моралистима друге фазе, њихова брига није благостање других, већ оно сопствено.

Спремност на правичне понуде и једнаке размјене користи објема странама –*Нећу те тужакати, јер не желим да ти тужакаш мене* (Kohlberg, 1984). Ова фаза моралног расуђивања остаје доминантна до десете године, иако у овом узрасту нису неуобичајени ни морални одговори из прве фазе. Код неких појединаца, може се примијетити и морално резоновање из треће фазе.

Способност моралног расуђивања развија се током цијелог живота, тако да су неки дванаестогодишњаци склони да расуђују на конвенционалном нивоу, односно, да доносе суд фокусирајући се на заједницу. Они прво желе да удовоље другима или да добију друштвено признање за поштовање правила заједнице. Касније, они могу размишљати из перспективе закона и реда и постати добри грађани.

У првој потфази конвенционалног нивоа моралног расуђивања – *узајамна очекивања*, даљњи друштвено-когнитивни развој укључује све софистицираније поимање перспектива. Док појединац из друге фазе може сагледати ситуације из перспективе другог појединца, онај из треће фазе може да разумије социјалне интеракције из перспективе односа међу укљученим појединцима. Дакле, постоји веће разумијевање друштвене улоге и очекивања. Моралиста из треће фазе ће рећи: *Ја осјећам моралну обавезу да испуним очекивања оних који су ми блиски и да испуним своје различите улоге. Желим да будем добар пријатељ, син или кћерка, сестра, или родитељ, на пример, јер се истински бринем за друге и желим да ме они виде као добру особу* (Kohlberg, 1984). У овој фази *прилагођавања другима* дјеца очекују и траже да их други похвале. У овој фази, односи се заснивају на правилу *Немој чинити другима оно што не би хтио/хтјела да други чине теби*.

Ова фаза резоновања може код неких појединаца да се примијети већ у десетој години, а постаје све доминантнија у току адолесценције. Друга потфаза претконвенционалног нивоа моралног резоновања показује одговарајући пад, а прва потпуно нестаје.

Друга потфаза конвенционалног нивоа моралног расуђивања – *социјални систем* представља још ширу друштвену перспективу у којој су морална одређења створена из перспективе друштва у цјелини. Умјесто да прихвате моралне конвенције на основу директне интеракције са другима, такве конвенције се сада разумију и усавршавају на основу апстрактног разумијевања друштвених институција. Социјални систем дефинише прикладне улоге, правила и односе. Лични односи остају важни, али се преиспитују из правне, вјерске или друге перспективе. Очување тог система је основна морална обавеза.

Друга потфаза конвенционалног нивоа моралног расуђивања све је чешћа током адолесценције. Овај начин моралног разумијевања такође преовладава код већине одраслих. Резоновање друге потфазе конвенционалног нивоа моралног расуђивања фазе и даље је уобичајено, чак се код неких адолесцената и одраслих може наћи и морално резоновање својствено првој потфази овог нивоа моралног расуђивања (Kohlberg, 1984).

Трећа, постконвенционална фаза моралног развоја или *идеално центрирано резоновање* јавља се ријетко. Ови нивои резоновања могу превладати културне вриједности и стандарде и личне бриге појединца. Закони су важни у постконвенционалној фази расуђивања у вези са моралним дилемама јер су они договорени на нивоу заједнице у цјелини и створени су да помогну свима. На овом стадијуму моралног расуђивања, појединци би требало да расуђују на основу универзалних принципа успостављених кроз индивидуалну рефлексију – не на основу правних стандарда или појединачних вриједности.

Прва потфаза треће, постконвенционалне фазе моралног развоја – *друштвени уговор* укључује даљњи помак перспективе. Умјесто да схватају питања морала искључиво са становишта друштвеног система, пета фаза обухвата евалуацију друштвеног система из перспективе друштва. Друштво се на овом апстрактном нивоу посматра као рационални уговор у обострану корист. Закони се морају утврђивати праведним процедурама и уз поштовање индивидуалних права. Тако закони и читави друштвени системи сада могу бити морално процијењени на основу постконвенционалних моралних принципа. Овај тип моралног резоновања никада се не јавља прије пунољетства (Kohlberg, 1984).

У другој потфази постконвенционалне фазе – *универзални етички принципи* (Kohlberg, 1984), одређени самосвјесни морални системи могу се тумачити као морал из шесте потфазе јер пружају метаетичку процјену, реконструкцију и оправдање етичких принципа из пете потфазе (Kohlberg, 1984). Изван подручја моралне филозофије и сродних области попут права и теологије нема доказа људског расуђивања на овом нивоу. Исправно и неисправно није одређено правилима и законима, него индивидуалним размишљањима о ономе што је исправно, правилно понашање. У овој фази, појединац сматра како је сваки живот вриједан те да постоје универзална морална правила која су важнија од било којег закона или правила, а то су поштивање људског достојанства и правда (Vasta, Haith, Miller, 2005:525). *Живи и пусти друге да живе*.

Пролазак кроз три фазе моралног резоновања, Колберг је (Kohlberg, 1976) представио на сљедећи начин – дјеци различитих узраста представљена је серија моралних дилема како би их они покушали разријешити. На примјер: *Након што је исцрпио све законске могућности, да ли би требало да муж умируће жене украде претјерано скупу дрогу која би њу излијечила?*. Најмлађа дјеца су фокусирана на спољашње факторе као што су присуство или одсуство казне и

доносе егоцентричне судове: да ли ће у том моменту патити (бити кажњен) или неће – *Треба да украде дрогу, то је његова жена, потребна јој је*.

Старија дјеца су почела интернализовати и представљати морална правила, вриједности и стандарде. Ова дјеца, међутим, у складу са конвенцијама, реаговала су на чврст, нефлексибилан, апсолутистички начин: То је питање дужности или поштовања правила друштвеног уређења. – *Он мора да поштује закон!*

Кохлберг је открио да су неки адолесценти, никако сви, приказали постконвенционални приступ моралном резоновању и покушали да превазиђу конкретна правила и законе како би се бавила другим апстрактним принципима и правима. Ови адолесценти су признали релативистичку природу било ког закона и, поред тога, нагласили потребу за Уговором о заштити права појединаца.

Хајнцова дилема може се представити и на сљедећи начин (Feldman, 2010):

Предконвенционални ниво	За крађу лијека	Против крађе лијека
	Ако не украдеш бићеш крив за женину смрт.	*Не треба да крадеш, јер ћеш бити ухваћен и кажњен.*
Конвенционални ниво	*Ако не украдеш лијек, нећеш никог више моћи да погледаш у очи.*	*Ако украдеш лијек, починио си кривично дјело. Укаљаћеш име себи и својој породици.*
Постконвенционални ниво	*Ако не украдеш лијек, кривићеш себе читав живот. Боље је да будеш крив пред законом, него пред својом савјешћу.*	*Ако украдеш лијек, нарушио си права друге особе и дао оправдање другима да краду. Не би могао да живиш са посљедицама свог дјела.*

* * *

У сваком друштву, дакле, постоје мјерила за поједине врсте понашања. Свако друштво прокламује свој морал као битан услов друштвеног и индивидуалног опстанка и развоја. При томе, у неким сегментима понашања друштво може бити строго, изнад декларисаних захтјева, у другим областима може бити веома толерантно. Слична динамика постоји и у понашању појединца (Брковић, 2000).

ГЛАВА II

ПОЈАМ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ И ЊЕН РАЗВОЈ КАО НАУКЕ

II ПРЕДМЕТ, ЦИЉ И МЕТОД МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

1. ПОЈАМ И ОСНОВНА САДРЖИНА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Појам *малољетничка делинквенција* обухвата два конститутивна елемента: малољетник и делинквентно понашање и зато је неопходно да се оба конститутивна елемента детаљније образложе.

а) Малољетници – субјекти понашања

Узраст је значајан елеменат у свим манифестацијама људског индивидуалног и друштвеног живота, у биологији, психологији, социологији и другим наукама које у фокусу свог истраживања имају човјека. Практично питање се најчешће своди на то да се установи да ли и у ком обиму постоји одступање од просјека. Хронолошки узраст почива на спознајама о развоју људске личности од дјетета до одраслога (Марковић, 1973). Већ у овај критериј и мјеру уграђени су елементи биолошког, психичког и социјалног нивоа просјечно развијених људи. Ментални узраст је ниво менталног развоја неке особе. Ако се доба малољетништва схвата и исправно идентификује као доба кретања од почетне тачке биолошке, психичке и социјалне развојне тачке ка тачки биопсихичке и социјалне зрелости, мора се констатовати да се сви појединци и групе малољетника не развијају подједнако у све три сфере развоја, као и да је свака од њих зависна од многих чинилаца – почев од поднебља и климе до битних својстава друштва и конкретне друштвене ситуације. Неки аутори (Марковић, 1973) наводе и образовну доб која се односи на степен у којем је одређена особа овладала одређеним образовним добрима.

Старосно доба, односно, узраст има велики значај у разним социјалним областима па тако оно пресудно утиче на избор *едукативних модела* током развоја људи, као и начина њихове укупне социјализације. Појам *малољетништво* се, у суштини, односи на недовољну старост, недостигнуто старосно доба које је услов за преузимање одређених права, дужности и одговорности, и за обављање одређених улога и функција у одређеном друштву – има значај у извршењу разноврсних обавеза које се грађанима намећу, као што је дужност служења војног рока. Оно може да представља и услов за стицање одређених права, као што је активно и пасивно бирачко право. Значај узраста је веома велики, на примјер, у грађанском праву, када је ријеч о стицању пословне способности или у радном праву, у погледу испуњења нормираних услова за запослење, као и за одлазак у пензију те стицање других права и обавеза из домена опште и индивидуалне социјалне заштите. Свакако је можда најупечатљивији по својим очигледним и, по правилу, далекосежним посљедицама, нормативни значај старосног доба у кривичном праву, када се на основу тога одређује да ли ће неко лице уопште одговарати за учињено кривично дјело (Шкулић, 2010).

Дакле, хронолошки узраст је у кривичноправном смислу врло битан формални критериј за утврђивање и одређивање санкција за учињено кривично дјело уколико је нека особа кривично одговорна. *Малољетник је особа посебне узрасне категорије и биопсихичких особина. Од одраслих се разликује по степену емоционалне и интелектуалне зрелости, свјесности поступака и одговорности за своје понашање* (Бошковић, Скакавац, 2012). Уважавајући те специфичности, кривичноправна теорија, односно, кривично законодавство према овој категорији има посебан третман поступака и казненопоправних мјера и мјера ресоцијализације. Такав приступ има, сматра се, реалну научну подлогу, јер је структура малољетног лица у поређењу са одраслим особама битно другачија. Ова разлика се огледа у слабије развијеном нервном систему и психичкој структури уопште, по различитости доживљавања спољних утицаја, биолошкој, емоционалној и социјалној незрелости и слично.

Скоро све савремене кривичне легислативе, а нарочито у Европи, нормативно диференцирају различите старосне категорије учинилаца кривичних дјела, које се, уопштено посматрано, најчешће дијеле на *дјецу* која зависно од појединих кривичноправних система представљају учиниоце старости до седме године или од седме до дванаесте, односно, до четрнаесте или петнаесте године.

Другу старосну групу чине *малољетници*, учиниоци који зависно од кривичноправног система најчешће имају од 14 до 18 година, или до 21. године, односно, од 12 до 18 година, при чему је, у ствари, распон те старосне групе у појединим кривичним законодавствима изражен кроз однос одређеног *старосног минимума*, када се неко лице више не сматра дјететом у кривичноправном

смислу и одређеног *старосног максимума*, када то лице стиче кривичноправни статус пунољетног, односно, млађег пунољетног лица.

Коначно, већина савремених кривичноправних система обухвата и посебну категорију пунољетних учинилаца кривичних дјела који, према нормативном становишту законодавца, још увијек припадају омладинској популацији у ширем смислу, па се најчешће обиљежавају као *млађи пунољетници,* односно, као *млађа пунољетна лица*. Ова старосна категорија учинилаца може се у одређеним ситуацијама, на примјер, блаже кажњавати или се према њима могу примијенити одређене кривичне санкције које се редовно примјењују у односу на малољетнике (више у Шкулић, 2010).

У већини законодавстава, поред *горње* одређује се и *доња* старосна граница. Доња старосна граница служи за разграничење између дјеце и малољетника, а горња старосна граница служи за разграничење између малољетника и одраслих учиниоца кривичних дјела. Одређивање обје старосне границе је значајно јер се на тај начин раздвајају дјеца од малољетника и малољетници од пунољетних особа. У савременим кривичним законодавствима, *дјеца* нису кривично одговорне особе и зато је важно да се ова доња граница прецизира, водећи, при томе, рачуна да не буде превише ниско одређена. (Буљубашић, 2008). У упоредном кривичном праву, доња старосна граница немогућности сношења кривичне одговорности се разликује. Она се креће од десет година, колика је доња старосна граница у кривичним законодавствима Сјеверне Ирске, Енглеске и Велса и Швајцарске, па до 18 година како је то предвиђено у Кривичном закону Белгије. Ипак, у већини савремених кривичних законодавстава, доња граница кривичне одговорности одређује се у доби од 14 до 16 година (више у Шкулић, 2010).

И кривично законодавство Републике Српске, слиједећи савремене токове у области кривичног права, има одређену доњу и горњу старосну границу учиниоца кривичних дјела. Тако доња граница износи 14 година, што значи да су особе које нису навршиле 14 година живота *дјеца* и она нису кривично одговорна за учињена кривична дјела. Горња старосна граница је 18 година живота, што значи да су особе узраста од навршених 14 до 18 година живота малољетници. Унутар групе малољетника постоје и двије подгрупе и то:

– *млађи малољетници* узраста од навршених 14 до 16 година живота и
старији малољетници узраста од навршених 16 до 18 година живота.

Такође, кривично законодавство Републике Српске одређује и категорију *млађих пунољетних особа*, а то су особе узраста од навршене 18. до 21. године живота.

б) Делинквентно понашање – делинквенција

Сматра се да је делинквенција стање или склоност вршењу кривичних дјела и уједно само извршено кривично дјело а да, за разлику од злочина –

који се као термин употребљава за одрасла лица – означава више психолошко приступање преступнику због малољетства (Јашовић, 1983). Почетком XX вијека, постало је сасвим евидентно да ни криминалитет одраслих ни малољетничка делинквенција нису само кривичноправни појмови (Марковић, 1973). И један и други феномен су сложене друштвене појаве чије ограничавање и сузбијање тражи свестрано ангажовање друштва и различитих наука па се кривичноправно третирање овог феномена јавља само као један аспект третирања. Заслуга да је раније доминирајуће схватање о криминалитету као искључиво правном феномену еволуирало у савремено схватање, припада криминолошким и социолошким истраживањима. Та истраживања су показала да је криминалитет друштвено условљена појава, а криминалац у већој или мањој мјери резултат и одређених друштвених утицаја и односа. Према томе, приступ овом проблему не може бити искључиво кривичноправни, него мора бити истовремено и социолошки и психолошки (Марковић, 1973).

Наиме, проучавањем литературе наилазимо на мноштво различитих схватања и дефинисања појма *малољетничка делинквенција*, као и њене садржине. Наиме, при одређивању појма *малољетничка делинквенција* могући су различити приступи: криминолошки, правни, социолошки, пенолошки, психолошки, педагошки, виктимолошки и други. У Педагошкој енциклопедији (1989), *поремећено понашање* се дефинише као групни назив за све оне појаве у понашању, различите биолошке, психолошке и социјалне генезе које излазе из оквира општедруштвених норми понашања одређене средине, а како неповољно утичу на даљни развитак младих, потребна је друштвена – стручна помоћ у рјешавању таквих проблема. Психолошке дефиниције делинквенције обично укључују поремећај понашања и антисоцијално понашање. У Приручнику за дијагностику и статистику Америчког удружења за психијатрију (1994; 2000), поремећај понашања представља групу понашања која укључују недолична понашања попут крађе, подметања пожара, бјежања од куће, маркирање из школе, уништавање туђег власништва, туче, окрутност према животињама и људима и лагање. Нека од ових понашања нису чак ни у супротности са кривичним законом. Клинички израз *антисоцијално понашање* је обично резервисан за озбиљније учестало лоше понашање, посебан образац понашања који укључује директне и штетне радње против других. О клиничкој дијагнози поремећаја понашања биће више ријечи у другом поглављу.

Термин *малољетничка делинквенција* се на нашим просторима редовно везује за криминолошко схватање. Под малољетничком делинквенцијом подразумијевамо недруштвено и противдруштвено понашање особе у развојном периоду, које је одраз њеног поремећеног биолошког, психолошког и социјалног развоја. Тај противдруштвени облик понашања, опасна је и сложена социјалнопатолошка појава, врло деликатан, не само криминолошки, правни, економски

и социолошки, него и озбиљан породични, педагошки, медицински те тежак општедруштвени проблем. Малољетничка делинквенција указује на чињеницу да друштво са својим институцијама није реаговало на сигнале које је млада особа слала породици, школи, вршњацима и другим кључним особама из свог окружења, тражећи помоћ и подршку (Јашовић, 1983).

У криминолошкој литератури постоји неколико различитих дефиниција малољетничке делинквенције. Према *ширем* схватању, под овим појмом се подразумијевају све девијације у понашању малољетника, тј. таква понашања којима се крше правне норме и одговарајући прописи одређених установа и заједница, као и моралне норме друштвене средине. Дакле, овим појмом се обухватају не само радње које су инкриминисане позитивним кривичним законом једне земље или које представљају кршење неких других правних аката, на примјер, прекршаји, већ и сва она понашања која су социјално неусклађена, као што су непослушност, бјежање из школе, скитњичење, пушење, одсуство поштовања према старијим, наркоманија и сл.

У оквиру овог схватања појма малољетничке делинквенције, поједини аутори (Ajduković, 2000; Koller-Trbović, 2004) дијеле малољетнике на делинквенте и предделинквенте. Делинквенти су они малољетници који су извршили неко кривично дјело, а предделинквенти нису учинили кривично дјело, али је њихово понашање проблематично и манифестује се кроз чињење одређених асоцијалних и антисоцијалних облика понашања, која их могу одвести у криминалитет. Да би се то спријечило, неопходно је према њима примијенити одређене социјалне мјере којима ће такво понашање бити кориговано (Милутиновић, 1981; Марковић, 2010).

У оквиру ширег схватања појма малољетничке делинквенције, има теоретичара (Скарберне, 1968, према Константиновић-Вилић, 1981) који разликују појмове *малољетничка делинквенција* и *малољетничко преступништво*, одређујући да је други термин шири јер обухвата не само малољетне делинквенте тј. кривично одговорне малољетнике од 14 до 18 година који су учинили кривично дјело, него и *дјецу* до 14 година која нису кривично одговорна за учињена дјела за која би малољетник био позван пред суд у старости од 14 година и навише.

Уже схватање појма малољетничке делинквенције заступа већина теоретичара европских земаља и један дио домаћих аутора (Константиновић-Вилић, 1981). Према овом схватању, појам малољетничке делинквенције или „омладинског криминалитета" обухвата сва она понашања која су учинили малољетници, а која су инкриминисана по позитивном кривичном законодавству једне земље.

Амерички криминолози, брачни пар Шелдон и Еленор Глук (Sheldon and Eleanor Glueck, 1950) у својим упоредним лонгитудиналним истраживањима делинквената и неделинквената умјесто дефиниције малољетничке дефиниције

као практични резултат својих истраживања у таблицама предвиђања *понудили* су особине, владања и ситуације појединаца који се налазе у опасности да постану делинквенти. Како је читаво њихово настојање управљено на правовремену акцију, они су настојали да утврде случајеве и стања која указују на потребу да се разматра питање да ли се ради о појави малољетничке делинквенције. У такве случајеве, према њиховим истраживањима, убрајају се сљедеће категорије:

– они који спадају под законску дефиницију,
– они које су корили (опомињали) родитељи и учитељи,
– они које је испитивала полиција,
– они који су били лишени слободе,
– они који су стављени на пробацију,
– они које је служба пробације задржала да би их извела пред суд или ставила под службени надзор,
– они који су позвани да се појаве пред судом за малољетнике,
– они који су проглашени штићеницима суда за малољетнике и стављени под надзор службе пробације да би се са њима поступало или у пробацији или у притвору,
– они који су смјештени у одређеним државним установама.

Шелдон и Еленор Глук детаљно су дефинисали особине које разликују делинквентну омладину од неделинквентне, на шта указује и њихова опсежна студија од 500 делинквената и 500 неделинквената. Све у свему, делинквенти су више екстравертирани, живахни, импулсивни и имају мању самоконтролу од неделинквената. Они су више непријатељски расположени, огорчени, пркосни, сумњичави и деструктивни. Они имају мањи страх од неуспјеха или пораза. Они су мање забринути за испуњавање конвенционалних очекивања и више су амбивалентни према ауторитетима. Као група, друштвено су асертивнији од неделинквената. У већој мјери од контролне групе, они изражавају осјећај непризнавања и неуважавања (Glueck and Glueck, 1950: 275)

2. ДРУШТВЕНИ ЗНАЧАЈ ПРОУЧАВАЊА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

2.1. Схватања о малољетничкој делинквенцији у класична времена

Максима *историја се понавља* може се примијенити на недолично понашање малољетника које представља трајни проблем у цијелом свијету (World Youth Report, WYR, 2003: 189; Juvenile Justice Around the World, JJAW,

2013: 329). Досадашња свеобухватна истраживања показују да су друштва суочавана са том чињеницом кроз различита историјска раздобља. Још је грчки мудрац Сократ (470–399. п.н.е) забиљежио: *Дјеца сада воле луксуз, она имају лоше владање, презир према ауторитету, она показују непоштовање старијих и воле брбљање умјесто учења. Дјеца се више не дижу када старији улазе у просторију. Она противрјече својим родитељима, брбљају пред друштвом, похлепно гутају посластице са стола, прекрсте своје ноге и тиранишу своје учитеље*. Одувијек је било јасно да родитељи који лоше васпитавају своју дјецу доводе друштво у опасност. Буда је у шестом вијеку п.н.е. у Индији описао групу младића са којима се сусрео као *плаховите, грубе и похлепне*. Запазио је да су им породице и пријатељи давали слаткише и увијек их мазили, што је резултирало прождрљивошћу и пљачкањем, као и бахатим понашањем према дјевојкама и женама (Anguttara-Nikaia, III: 63, према Costello and Angold, 2001).

Ови и многи други текстови са неколико континената написани прије више од 2000 година, вјероватно одражавају много старије традиције и представљају три теме које се непрестано појављују током наредних вијекова: да породице имају значајну (чак и апсолутну) моћ над својом дјецом, али истовремено имају одговорност према њима; да остатак становништва има очекивања како породице треба да васпитавају своју дјецу; и да ће држава интервенисати и казнити дјецу ако родитељи не успију у њиховом васпитању.

У литератури се наводи да је малољетничка делинквенција настала као *производ* великог броја друштвених, политичких, економских и религијских промјена. Ове промјене започеле су у ренесанси (отприлике 1300–1600), али су најизраженије током просветитељства (од средине 1600-их до касних 1700-их) и индустријске револуције (од 1760-их до средине 1900-их). Док се ренесанса често описује као буђење из таме средњег вијека, просвјетљење осамнаестог вијека представља још један оштар помак од традиционалног размишљања. Ослањајући се на значај обуке и образовања наглашених у трактатима и приручницима који су били популарни крајем ренесансе, филозофи просвјетитељства разрађивали су новооткривене фазе дјетињства и адолесценције.

Године 1693. Џон Лок (John Locke, 1632–1704), енглески филозоф и љекар написао је дјело *Нека размишљања у вези са образовањем*, трактат о васпитању дјеце који је прошао кроз двадесет и шест издања прије 1800. године. Будући да је вјеровао да се дјеца рађају морално неутрална (латински *tabula rasa* – *празна плоча*) и сазријевају под утицајем искуства, Лок је нагласио важност родитеља у животу дјеце, посебно у сврху надзора, дисциплине и моралног тренирања. На много начина, Локов рад представља врхунац ренесансних погледа према дјетињству и младости као периодима рањивости и зависности, за које је потребна заштита и васпитање. Израз *образовање* користио је не да

би нагласио значај школовања већ важност обуке родитеља у виду васпитавања дјеце (Burfeind & Bartusch, 2006).

Други филозоф просвјетитељства Жан Жак Русо (Jean-Jacques Rousseau, 1712–1778) указао је на *специфичност* са којом се суочавају адолесценти током преласка из дјетињства у одрасло доба – стање које карактерише морална и сексуална тензија. Адолесценција је заправо једна од пет фаза развоја које је Русо представио у својој контроверзној књизи *Емиле* (*Émile*, 1762). У овом раду, Русо је пружио прво систематско разматрање фаза развоја, наглашавајући како се те фазе разликују и на који начин ове разлике утичу на учење и потребне одговарајуће образовне методе. Ово гледиште је кулминирало крајем 1800-их, када је увелико сматрано да је младе потребно *изузети од учешћа у ширем друштву док се они концентришу на лични раст* (Sommerville,1982).

Иако је концепт дјетињства био препознат током овог периода у историји, санкције су остале екстремне. Мало је разматран принцип индивидуалности при одређивању одговарајућих казни за понашање дјеце. Још у 17. вијеку дјеца су била третирана као одрасли и, у складу са тим, одговарали су за своје поступке. У то вријеме, дјеца су била намјерно излагана сексуалним активностима, тешкоћама са којима се суочавају одрасли, све са изричитим циљем да их *припреме* за одраслу доб. Такође су била оштро кажњавана за било какве прекршаје, јер се вјеровало да је физичка казна добра за дисциплину. Нека антисоцијална дјеца која нису поштовала друштвена и религијска правила, суочавана су са смртном казном. Концепти *кажњавања* и *одвраћања* карактерисали су правну праксу у третирању како одраслих тако и дјеце (Du Preez, 2011: 3).

Пуританци су у то вријеме изразили два гледишта о појму дјетињства: (1) дјеца су рођена у гријеху и потребно је да се подвргну ауторитету одраслих и тешком раду и (2) дјеца су различити ентитети од одраслих којима су потребне посебне законске одредбе (Regoli & Hevitt, 1997). Пуританци нису правили разлику између делинквенције и гријеха. Вјеровали су да немају много избора, осим да исправе делинквентно понашање строгом казном из страха да ће социјална зла њихове дјеце донијети *гњев Божји на читаву колонију* (Regoli & Hevitt, 1997: 9). Дјеца би могла бити погубљена према Закону о тврдоглавом дјетету из 1641. године (Regoli & Hevitt, 1997; Mays & Winfree, 2000).

Велике друштвене промјене у Америци током 19. вијека натјерале су друштво да преиспита концепт дјетињства и шта он значи у вези са очекивањима и третманом дјеце. Индустријска револуција у првом дијелу деветнаестог вијека допринијела је повећању броја породица и дјеце која живе у великим градовима. Дошло је до преласка са претежно руралног друштва у оно градско (Agnev, 2001). Као резултат тога, дошло је до претрпаности, здравствених проблема, криминала, корупције, ниских плата и других социјалних проблема. Поред тога, родитељи су дјецу често остављали без надзора дужи период (Regoli & Hevitt,

1997). Дјеца су била окренута крађи и другим облицима криминалног понашања као механизмима преживљавања и забаве (Agnev, 2001; Mays & Winfree, 2001). Малољетне уличне банде биле су честа појава у многим великим градовима. Они су физички и вербално нападали и пријетили у јавности, нарочито припаднике привилегованих класа (Regoli & Hevitt, 1997).

Ране идеје о томе шта представља делинквентно понашање почеле су да се трансформишу и, у складу са њима, и друштвени одговор на делинквенцију. Да би се актер могао дефинисати као делинквентан, јавност мора *да схвати и просуђује о предметном понашању као таквом* (Bynum & Thompson, 2005:17). Јавност која је дефинисала малољетничку делинквенцију били су мушкарци више и средње класе у већим градовима на источној обали Америке. Скитња, сиромаштво и бескућништво били су, уз ситне злочине, укључени у ране дефиниције делинквенције (Regoli & Hevitt, 1997). Реформатори више и средње класе сматрали су да је младеж потребно контролисати и чувати од активности које су биле у супротности са социјалним нормама.

Однос друштва према дјеци се постепено мијењао и коначно је схваћено да су дјеца природно невина и да њихов духовни раст зависи од вођења одраслих. Ова промјена у ставу резултирала је новом праксом и ти принципи су уграђени у закон. Родитељи су постали обавезни да надгледају и дисциплинују своју дјецу. Поред тога, од родитеља се очекивало да моделују добро понашање, а дјеца да га опонашају. Требало је, такође, да буду заштићени од голотиње и непристојности и неприкладних сексуалних референци те да поштују одређена правила облачења и описмењавају се. Тако је наметнута обавеза, посебно породице и друштва уопште, у вези са социјализацијом дјеце и омладине. Ова трансформација мисли и праксе нужно је довела до низа законских промјена на крају деветнаестог вијека које су створиле правни статус *малољетничког делинквентног система* и посебан систем *le-gal* који је укључивао судове за малољетнике (Burfeind & Bartusch, 2006a). Према подацима из литературе до 1899. године није постојао суд за малољетнике у формалном смислу (Shoemaker, 2009).

Иако је породица морала преузети пуну одговорност за васпитање дјеце, схваћено је да је васитавање добрих грађана колективна одговорност. Друштво је почело озбиљно да размишља о проблему и постављало је сљедећа питања:

– Ко преузима одговорност уколико се дјеца лоше понашају – да ли је то одговорност породице, државе, вјерских старјешина, образовних или социјалних субјеката?
– Какву би улогу, ако су уопште и одговни, требало да имају ти субјекти– да ли би њихова улога требало да буде у превенцији, реституцији, одвраћању или реформи? (Costello and Angold, 2001: 2). Глобално друштво се и данас суочава са овим питањима.

2.2. Малољетничка делинквенција као друштвени проблем

Значај друштвеног проблема зависи од моћи и социјалног статуса оних који га дефинишу као таквог и броја људи на који утиче (Chambers, 2000). Малољетничка делинквенција је неспорно друштвена појава и захтијева исти научно-методолошки приступ као и други друштвени проблеми. Схема таквог приступа је позната – истраживање појаве – њено свестрано упознавање – изграђивање ставова и покретање друштвених акција (Марковић, 1973). Ако желимо изазвати стручну акцију и ланчану друштвену реакцију на свим подручјима сузбијања малољетничке делинквенције, мора се рећи истина. Не може се очекивати разумијевање, а затим активно учешће у рјешавању неког друштвеног проблема, ако о том проблему нису познате чињенице *in toto* (Марковић, 1973).

У вријеме када се наше друштво (а тако је мање или више и у цијелом свијету) сукобљава са све сложенијим и све тежим проблемима малољетничке делинквенције – могле би се као основа за изграђивање нашег става о конкретном значењу хуманизма у сузбијању малољетничке делинквенције навести ове тезе:

– друштво је дужно да идејно-политичким, васпитним и другим мјерама јача индивидуалну отпорност на криминалне утицаје;
– друштво је дужно одговарајућим мјерама спречавати настајање и одржавање угрожавајућих стања и криминалних подстрека, нарочито када је њихова генеза друштвене или економске природе;
– друштво је дужно да законодавним, организационим, кадровским и другим мјерама осигура адекватно, системско, на научним основама фундирано и ефикасно функционисање служби за сузбијање криминалитета недораслих.

То практично значи да, полазећи од цјелокупне личности малољетника и његових трајних животних интереса, треба да се утврде мјере потребне за његову социјализацију. Према томе, она мјера којом се постиже тај циљ без обзира на то што може бити тежа и дуготрајнија, јесте хумана мјера, јер се помоћу ње реализује принцип хуманизма нашег друштва, који је оријентисан на трајне интересе човјека (Марковић, 1973).

Овај интегративни приступ у вези са изучавањем малољетничке делинквенције као друштвеним проблемом присутан је и у новијој литератури (Burfeind & Bartusch, 2006) у којој се истиче да теорије делинквенције *дјелују* на три различита нивоа: индивидуалном, микросоцијалном и макросоцијалном. На *индивидуалном* нивоу теорије се фокусирају на особине и карактеристике појединаца, урођених или наученых, због којих неки људи имају већу вјероватноћу да се укључе у делинквентна понашања. *Микросоцијални* ниво објашњења разматра друштвене процесе усљед којих се појединци укључују у делинквенцију. Криминолози су истакли породичне везе и утицај група вршњака на овом нивоу.

Неке микросоцијалне теорије указују и на важност структуралног контекста друштвене интеракције и како интеракцију обликују фактори као што су раса, пол и социјална класа. На *макросоцијалном* нивоу, друштвене карактеристике као што су социјално-економска ускраћеност и социјална кохезивност користе се за објашњење групних разлика у изражености делинквентног понашања. На примјер, сиромаштво, заједно са непостојањем друштвене контроле у заједници, кључно је за пораст делинквентних банди у подручјима ниже класе.

При утврђивању друштвеног значаја малољетничке делинквенције, мора се имати на уму и опште значење омладине у животу једног народа, јер је управо омладина на првом мјесту потенцијална жртва делинквенције. Према Томиславу Марковићу (1973: 21–24), друштвено значење малољетничке делинквенције произлази из: а) опште друштвене улоге коју млади имају у животу народа и б) одређених разлога казнено-политичке природе.

а) Улога младих генерација *у животу појединца и заједнице* карактерисана је овим специфичностима:

– Биолошки – млади су основни репродуктивни фактор. Медицинска сексологија је утврдила да потенција код мушкараца кулминира између 18. и 20. године живота. (Други проблем представља то што је савремени друштвени развој довео до озбиљнијих и све ширих диспропорција између сексуалне и економске зрелости младих).
– Са националног становишта, млади значе продужење егзистенције народа и то не само прост продужетак него и прогресивни развој у правцу усвојених друштвених и индивидуалних вриједности.
– Са економског становишта, млади у непосредној производњи представљају значајну производну снагу. При томе се не ради само о већим способностима за физичке напоре него и о другим психофизичким особинама младих које имају непосредног одраза на цијелу производњу и њену организацију (интереси, способности, вјештине, знања, мотивација).
– Са војног становишта, омладина представља основну одбрамбену снагу. Доктрина војне стратегије у процјени вриједности војске узима као један од важних критерија доб њених војника и старјешинског кадра. Што је у просјеку нижа доб припадника војске, то се тај показатељ сматра повољнијим.
– Са родитељског становишта, врло често се манифестује субјективно и емотивно реаговање, јер у младима они виде продужење властитог живота и могућност остварења властитих амбиција. Оваква субјективистичка схватања, с обзиром на њихов велики број (претежан број припадника средње генерације су родитељи), имају значајан како позитиван тако и негативан утицај у односу на постављање и разматрање проблема.

б) Са становишта *казнене политике*, сузбијање малољетничке делинквенције има вишеструко значење:

– Одређена казнена политика добрим дијелом зависи од броја, облика и интензитета учињених кривичних дјела, а у овом случају од кривичних дјела која су учинили малољетници. Успјешно ограничавање и сузбијање малољетничке делинквенције истовремено значи и сужавање базе из које у знатној мјери израста касније рецидивизам и професионални криминалитет. Истраживања феномена рецидивизма код нас и у свијету (Константиновић, 1977; Blumstein & Larson, 1971; Vermeiren et al, 2002) несумњиво показују да је знатан број рецидивиста започео чинити кривична дјела у доба малољетства те да успјешно ограничавање малољетничке делинквенције истовремено значи и успјешно и ефикасно ограничавање рецидивизма. Још је у Лондону 1955. године на трећем конгресу Међународног криминолошког друштва који је био посвећен проблемима рецидивизма закључено да ограничавање рецидивизма почиње ограничавањем малољетничке делинквенције. Вишеструки повратници представљају најсложенији проблем казнене политике и друштва, то не треба посебно наглашавати. Сваки оперативни радник зна шта појава рецидивиста и професионалаца значи за стање криминалитета на неком подручју.
– Неадекватно третирање кривичних дјела, која су извршила дјеца и малољетници и неадекватни третман малољетних делинквената отежава социјализацију малољетних делинквената. Закашњели третман продужава његово трајање и отежава позитивне резултате. То често повећава трошкове, изазива потребу заводског третмана (са свим његовим добрим, али и лошим странама) и тражи допунско ангажовање стручних снага. Третирање малољетничке делинквенције у цјелини и у сваком поједином случају представља континуирани процес који треба да започне што је могуће раније и да траје до потпуног санирања случаја, што значи до потпуне социјализације младог делинквента, његовог укључивања у друштво и његовог свјесног и вољног прихватања друштвених и међуљудских односа у складу са кодексом вриједности одређеног друштва.

Казнена политика мора стално верификовати своја рјешења и поступке и са становишта могућег негативног утицаја изречених мјера и предузетих поступака на неделинквентне малољетнике. Асоцијално и делинквентно понашање које је остало без индивидуалне и друштвене реакције може дјеловати подстрекавајуће. Утицај дјеце и малољетника са асоцијалним и делинквентним понашањем на неделинквентну омладину одражава се, с једне стране, као негативан примјер који млађи због своје незрелости имитирају, а, с друге стране,

у негативном утицају својеврсног терора што га врше поједине категорије младих делинквената. Околност да се може некажњиво асоцијално владати даје повод особама које се крећу на граници прихватљивих владања да ту границу пређу те тако доприносе ширењу малољетничке делинквенције.

У разматрању појединог случаја треба свестрано испитати личност малољетног делинквента.

Колико је год могуће, треба одступити од круте казнене процедуре, уобичајене у поступку са одраслима, да се процедура учини што гипкијом и прилагодљивијом општој сврси поступка према малољетнику и конкретном случају.

Да се млади преступници изводе пред правосуђе или друге власти, а ти судови треба да буду различити од судова по општем праву.

Дакле, ријеч је о најмлађим члановима нашег друштва који су из различитих разлога у неком периоду свог живота прекршили правне норме кривичноправног карактера и тиме доспјели у зону кажњивости. Од начина на који друштво реагује на њихове преступе, у великој мјери зависи и којим ће путем они даље кренути кроз живот. Јер, адолесценција је доба усмјеравања и доба различитих животних избора на које не утиче искључиво сам малољетник својом личношћу, већ су многи од њих социјално, па и ситуационо условљени (Мирић, 2014). Од односа друштва према малољетним делинквентима и способности да на адекватан начин реагује на ову појаву, зависи не само судбина ових младих људи у сукобу са законом (за које ни сам законодавац увиђајући њихов посебан положај не употребљава термин *окривљени*), већ и будућност друштва у цјелини.

2.3. Неадекватна реакција друштва у односу на малољетничку делинквенцију

У литератури се указује на различите околности које се налазе у основи извјесних недоумица и неадекватне реакције друштва у односу на малољетничку делинквенцију (Марковић, 1973: 12–15):

Често лични проблеми и тешкоће одређују друштвени став. Родитељи чија дјеца својим владањем отварају проблеме често иницирају одређену службену реакцију пројектујући свој проблем на општедруштвени план те постају носиоци друштвено неадекватних ставова. Ако такви родитељи обављају јавне или друштвене функције или ако уживају посебан друштвени углед, њихово емотивно и субјективистичко реаговање одређено је властитим проблемима и може наћи нежељени одраз у формирању друштвених ставова.

Систем и принципи школског и ваншколског васпитања још увијек су више у стадијуму дискусија и планова, а мање у стадијуму реализације. Школски програми се континуирано мијењају, па чак и основни принципи са којима су

они били усаглашени. Извјештаји о проблемима у раду школа перзистирају, као и проблеми у вези са владањем ученика. Умјесто међусобног оптуживања за одговорност, за промашаје школе и породице требало би се сложити око неких основних педагошких питања. Ако се не могу сложити педагошки стручњаци, шта се може очекивати од родитеља који, осим родитељског инстинкта и здравог разума, немају других педагошких знања и то у врло сложеним условима савремених друштвених превирања.

Мандатари друштва – стручњаци, друштвени и политички радници којима је повјерено да се баве проблемом сузбијања малољетничке делинквенције морају водити рачуна о реалним могућностима друштва. Финансијске потешкоће и помањкање потребних стручних кадрова доводе у питање ефекат ванзаводских мјера; накнадна брига у већини случајева изостаје или је недовољна, стручно оспособљавање специјализованих кадрова добрим дијелом препуштено је личној сналажљивости и иницијативи итд.

Третман као битна активност у сузбијању већ манифестоване делинквенције темељи се на научном познавању појаве, друштвеним ставовима и могућностима, односно, степену друштвене приправности да се ангажује на овом пољу. На овом подручју, често се рефлектују све слабости друштва па је разумљиво да се у покретању друштвених акција полази од утврђених слабости у третману.

а) Акције друштва у раном откривању угрожености и већ манифестоване делинквенције – озбиљно касне. Истраживања код нас и у свијету (Константиновић, 1977; Blumstein & Larson, 1971; Vermeiren et al, 2002) показала су да, што третман започне раније, то су већи изгледи за трајно санирање случаја. Третманом је потребно захватити предделиктну ситуацију разним мјерама васпитања и санирати прилике из којих такве манифестације извиру. С друге стране, тамо гдје постоје кривичноправне основе за формално поступање, треба чињеницу нарушавања усвојених друштвених норми што је могуће раније открити, јер неминовност откривања представља доказано најбољу превенцију. У реализацији таквог става треба да нађу своје задатке и облике активности и социјална и здравствена служба и школа и друштвене организације и, на крају, и службе којима је друштво повјерило сузбијање малољетничке делинквенције. У тим настојањима интензивна је сарадња са породицом.

б) Сви субјекти који учествују у сузбијању малољетничке делинквенције (суд и тужилаштво, центар за социјални рад, полиција, локална заједница, школа и породица) имају своје ставове који најчешће нису координисани са ставовима других субјеката и сарадника у третирању. Успостава ефикасног система сарадње међу овим службама је један од основних задатака сваког програма превенције.

О систему и програму сузбијања малољетничке делинквенције постоје у појединим земљама различита гледишта и практична искуства. Оно што им је заједничко то је интензивнија оријентација на превентивне мјере. Превенција и репресија малољетничке делинквенције обједињена у појму сузбијања мора полазити од три заједничке основе (Марковић, 1973):

– резултата етиолошких, феноменолошких, динамичних, структуралних и квантитативних истраживања малољетничке делинквенције;
– утврђених и фиксираних друштвених ставова, оријентације и постављених циљева у сузбијању малољетничке делинквенције;
– реалних материјалних, финансијских, кадровских, институционалних и других могућности одређеног друштва.

3. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ДРУШТВЕНО НЕПРИХВАТЉИВОГ И ДЕЛИНКВЕНТНОГ ПОНАШАЊА МЛАДИХ

Свако озбиљније изучавање одређене друштвене појаве захтијева да се она најприје појмовно одреди. У литератури, како истиче Жарко Јашовић (1978), постоји мноштво различитих одређења друштвено неприхватљивих понашања малољетника и свако од њих се везује за различите појмове и термине, чији садржај није увијек лако одредити. Неки од израза који се употребљавају јесу: васпитна запуштеност, васпитна занемареност, васпитна угроженост, лоше понашање малољетника, млади са дисоцијалним понашањем, проблем дјеце, морална посрнулост, морална дефектност, поремећаји у понашању, поремећаји у навикама, друштвена неприлагођеност, асоцијално, антисоцијално, социопатолошко понашање младих, малољетничко преступништво, малољетнички криминалитет, малољетничка делинквенција, силеџијство, хулиганство.

Термин васпитне запуштености се веома ријетко среће у савременој литератури. Један од разлога који су довели до скоро потпуног престанка употребе тог термина је његово нејасно појмовно одређење. Наиме, постоје три различите групе дефиниција:

– дефиниције према којима запуштеност обухвата све облике несоцијализованог понашања,
– дефиниције према којима васпитна запуштеност подразумијева само оне облике понашања који претходе чињењу кривичних дјела - предделинквентна понашања и
– дефиниције према којима је васпитна запуштеност неповољно стање у коме се налазе млади људи, а које негативно утиче на њихов развој (Јашовић, 1978).

Под тзв. запуштеном омладином подразумијевају се не само малољетници-криминалци него и тешко васпитљива и неуротична дјеца и омладина различите врсте (Тодоровић, 1971).

У дефинисању појма васпитно угрожена дјеца и млади, значајан је допринос експерата Завода за социјални рад Хрватске (1963, према Милић, 2010), према чијим методолошким упутама ове младе особе одређују неповољни услови за васпитање, јер живе у поремећеним дисфункционалним породичним срединама, који се одражавају у конфликтним ситуацијама у породици, негативном утицају породице на њихово здраво одрастање или у недостатку потребних услова за васпитање. Они немају потребан контакт са друштвом, налазе се под утицајем негативног друштва или се налазе под притиском неоправданог става околине због особина личности које произлазе из њиховог психосоматског статуса усљед којих долази до знатних тешкоћа у њиховом васпитању.

Друштвена неприлагођеност се појављује као реакција на стресне догађаје у животу, као реакција на промјене или трауме.

Лоше понашање малољетника представља *сваку активност малољетних лица или малољетничких група која представља знатније кршење било које друштвене норме која служи искључиво усклађивању и релативном подређивању индивидуалних потреба захтјевима заједничког живота са другим људима* (Бећин, 1968, према Константиновић-Вилић, 1981).

У психолошком рјечнику (2005) под асоцијалним понашањима младих подразумијевају се сви облици понашања који, за разлику од антисоцијалних понашања, нису правно инкриминисана, а која противрјече моралним нормама понашања и, као таква, подлијежу моралној осуди од стране конкретне друштвене заједнице. Антисоцијална понашања младих су супротности с друштвеним нормама, моралним правилима и штетна су за функционисање неке групе или друштва. Кршење норми, стога, обично изазива спонтану и/или организовану реакцију друштва.

Жарко Јашовић (1965, према Константиновић Вилић, 1981) преступништво одређује као групни израз за сва понашања младих која нису у складу са писаним и неписаним нормама друштвеног понашања (правним и моралним). То значи да под преступничким понашањем подразумијевамо не само кривичним законодавством предвиђене дјелатности (криминалитет), већ, на примјер, и беспосличарење, бјежање од куће, бјежање из школе, скитање, спавање на скровитим мјестима, употребу алкохола и многе друге видове понашања које друштво не одобрава.

Девијантно понашање се етимолошки везује за све облике понашања који у значајној мјери одступају од општеприхваћених вриједности, норми и правила понашања (Поповић-Ћитић, Жунић-Павловић, 2005).

У кривичноправној литератури – лексикону кривичног права, малољетничка делинквенција у ужем смислу се често означава као малољетнички криминалитет (Јовашевић, 2006).

У новијој литератури, свеобухватни назив за дјецу и младе с проблемима у одрастању, односно, најразличитијим поремећајима у понашању све више се користи назив *дјеца у ризику* и *млади у ризику*. Термин *нација у ризику* први пут је употријебљен 1983. године у Сједињеним Америчким Државама у извјештају Националног комитета за успјешно образовање (McWhirter, McWhirter, McWhirter & McWhirter, 1993). Појам ризичног понашања се најчешће користи како би се њиме обухватили различити видови друштвено неприлагођеног или упадљивог одступања у понашању. Ризична су сва она понашања младих којима они доводе у опасност властито здравље и угрожавају друштвене вриједности. Неки истраживачи (Furby & Beyth-Marom, 1992) наводе дефиницију по којој се ризик односи на могућност губитка, с тим да је та могућност већа од 0%, али мања од 100%. Узимајући у обзир ову дефиницију, на једном крају те димензије, била би она понашања код којих је вјероватноћа да се јаве лоше посљедице изразито велика – таква су нека груба, озбиљна кршења закона или понашања којима се, скоро сигурно, угрожава сопствени живот. Пошто оваква понашања, условно речено, дубље залазе у патологију, постоје други термини који су можда адекватнији (на примјр, криминогено, суицидално понашање).

На другом крају димензије, налазе се она понашања код којих је та вјероватноћа ниска (паљење једне цигаре, узимање једног алкохолног пића). Очигледно је да вјероватноћа расте уколико се исти облик понашања понавља. Постоје понашања код којих вјероватноћа нежељеног исхода постаје значајна тек онда када се не говори о појединачном инциденту, већ о формираној навици (на примјер, знатно је опасније бити пушач, него упалити једну цигару) (Бауцал, Виденовић, 2011). Дакле, ризик којем су изложена дјеца и млади нужно је описати кроз континуум при чему је *ниски ризик* описан као онај који носи минималну штету за добробит дјетета/младог човјека, а *високи ризик* као онај који носи озбиљну штету добробити дјетета/младог човјека или озбиљну штету његовом развоју. На крају тог континуума, налазе се развијени облици поремећаја у понашању (од делинквенције, злоупотребе дрога, насиља...).

У ризику су сви они млади који имају емоционалних потешкоћа и проблема у прилагођавању, који су у ризику од напуштања школе, који неће научити вјештине потребне за успјешан живот након завршавања школовања или чије ће образовање бити проблем за наставак школовања у будућности или дјеца и млади с различитим здравственим проблемима. С друге стране *у ризику* су и дјеца и млади који су изложени високом нивоу ризика у својим породицама, међу вршњацима, у школи, заједници и то у толикој мјери да би ти ризици

могли водити до школског неуспјеха, напуштања школе, конзумирања дрога и у делинквенцију (Башић, Ферић, 2004).

4. МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА КАО НАУЧНА ДИСЦИПЛИНА

4.1. Предмет, циљеви и задаци малољетничке делинквенције као научне дисциплине

У процесу настајања и формирања посебних наука, научних области и дисциплина, развој модерне криминологије и криминалистике био је по много чему аутентичан процес. Све посебне науке формиране су крајем XVIII и почетком XIX вијека заузимајући своје мјесто у савременом систему наука. Као што је раније споменуто, делинквенција се формирала тек средином XX вијека (Крстић, 2009). Ово истовремено не подразумијева да и прије наведеног времена, као што је споменуто, није обрађивана проблематика дјеце и малољетника као учинилаца кривичних дјела. Ово подразумијева да је научна методологија до тада већ била формирана и увелико примјењивана у другим дисциплинама, за разлику од малољетничке делинквенције која тек треба да доживи своју пуну афирмацију у проучавању појава и процеса везаних за личност младог делинквента.

Два запажена социолога Хирши и Селвин (Travis Hirschi , Hanan Selvin) 1967. године су уочила да теорије делинквенције упућују на *секвенцу корака које особа треба прећи од друштвено прихватљивог понашања ка... делинквенцији*. За разлику од њих, криминолошке теорије покушавају да идентификују и опишу кључне узрочне факторе који чине ову *секвенцу корака* који воде ка делинквентном понашању. У теоријама делинквенције, истичу се одређени фактори као узрочно важни, а затим се описује како су ови фактори међусобно повезани у стварању делинквентног понашања. Једноставно наведено, *теорија је објашњење*.

У складу са основним постулатом теорија делинквенције, произилази да је *предмет малољетничке делинквенције* као научне дисциплине процес формирања биопсихосоцијалног профила малољетног делинквента, односно:

а) психички процеси и функције: когнитивни – опажање, памћење, мишљење, афективни – емоције, конативни – мотивациони;

б) сложена својства личности: физичка конституција, способности, темперамент, карактер, интереси, схватања, ставови, навике;

в) органске основе психичког живота – нарочито нервни систем, ендокрини систем, чула, мишићи, хормони…

г) социјални статус личности – статус у социјалној средини и социјалним ситуацијама;

д) активности и понашања – конструктивна, ефикасна и креативна понашања, односно, њихова „трансформација" ка поремећеном, деструктивном и неефикасном понашању.

Из овако формулисаног предмета, произлазе *циљеви* малољетничке делинквенције као научне дисциплине (Милић, 2010):

а) *уочити* – идентификовати симптоме, знакове, димензије и учесталост модалитета малољетничке делинквенције;

б) *разумјети* – упознати етиологију (факторе, агенсе, патерне...) модалитета малољетничке делинквенције;

в) *идентификовати рефлексије* (позитивне и/или негативне) модалитета малољетничке делинквенције;

г) *предвидјети* (прогнозирати, антиципирати...) настанак и развој модалитета малољетничке делинквенције, као и развој личности дјеце и малољетника;

д) *интервенисати* (благовремено, адекватно, ефикасно...) у оквиру примарне, секундарне, терцијарне превенције поремећаја личности и понашања код дјеце и малољетника – различитих модалитета малољетничке делинквенције.

Дакле, задатак малољетничке делинквенције је да проучава, проналази и усавршава научне и, на практичном искуству, засноване методе и средства која су најпогоднија да се благовремено открије преступничко и делинквентно понашање младих, да се открије и разјасни извршени деликт, а учиниоци подвргну преваспитним и превентивним мјерама ради спречавања будућег планираног и непланираног преступништва и делинквенције дјеце и омладине (Крстић, 2009).

4.2. Методологија изучавања малољетничке делинквенције

Методологија је костур науке, она обухвата систем правила на основу којих се проводе истраживачки поступци, изграђују теорије и обавља њихова провјера. Један од услова и битна детерминанта сваке научне дисциплине или, пак, њене примијењене поддисциплине је њена специфична методологија. Методологија подразумијева примјену адекватних метода, поступака и техника истраживања модалитета малољетничке делинквенције и њихове примјене у процесу васпитања, образовања у процесу социјализације и интернализације, ресоцијализације, адаптације и мијењања личности дјеце и малољетника с циљем интеграције у функционалне друштвене заједнице (породицу, школу, вршњачку групу, радни колектив...) – нормалан живот.

Циљ методологије је опис и анализа основних метода које се користе у различитим научним дисциплинама, упознавање с њиховим предностима и ограничењима, претпоставкама на којима почивају и могућим исходима њихове употребе. У најширем смислу, методологија нам помаже да схватимо, не продукте научног истраживања него *поступке доласка* до њих. Коначан циљ сваке научне дисциплине па тако и малољетничке делинквенције, засигурно је прикупљање знања, односно, спознавање малољетничке делинквенције као друштвено непожељне појаве како би се над њом, као појавом важном за опстанак сваког друштва, успоставила *контрола*. Циљеви којима непосредно тежи су описивање, предвиђање, разумијевање и контрола малољетничке делинквенције (Milas, 2005).

а) *Описивањем* називамо поступке којима описујемо малољетничку делинквенцију, дефинишемо, утврђујемо њена својства, разврставамо их и пописујемо. Најважније је издвојити она обиљежја малољетничке делинквенције (појединаца, понашања, ситуација) која ће бити најкориснија у спознавању њене истинске природе. То се може постићи различитим квалитативним (опсервација дјеце и малољетника у социјалним и деликтним ситуацијама, разговор са дјецом и малољетницима и другим особама значајних за деликтну ситуацију, фото и видео документација и праћење) и квантитативним (анкетирање, примјена упитника или тестова, статистичка обрада података) методама.

б) Други циљ малољетничке делинквенције као научне дисциплине садржан је у настојању да се *предвиди* деликтно понашање. Детекција потенцијалних преступника – склоност малољетничкој делинквенцији је можда најважнија тема у истраживањима у вези са овом друштвено непожељном појавом. Овај проблем посебно је наглашен још прије више од пола вијека у изјави америчког Савјета друштва за психолошка истраживања социјалних питања (Society for the Psychological Study of Social Issues): *Ако се не предузме крајњи опрез и пажња, дјецу која су идентификована и означена као потенцијални делинквенти, вјероватно ће наставници и други који су сада подвргнути практично хистеричној атмосфери у вези са мишљењем о малољетницима, изоловати и третирати их као лошу*. Такав третман ће вјероватно повећати дјететов осјећај друштвене отуђености, а самим тим и повећати вјероватноћу да ће оно постати делинквент или развити друге облике психолошке неприлагођености (Kahn, 1965).

Важни проблеми савремених истраживања малољетничког преступништва су многобројни и разноврсни и егзистирају и данас. Сада већ давне 1956. додати су ови подупирући подаци: велики задатак с којим се суочава студент и истраживач малољетничке делинквенције јесте стварање истраживачког алата (инструмента – упитника) који ће имати предиктивну вриједност и, на тај начин, омогућити потенцијално превентивно дјеловање – примарну превенцију, у односу на рехабилитацију (ресоцијализацију), као терцијарну превенцију

(Balogh & Rumage, 1956). Оно што је сада потребно је средство за истраживање (инструмент – упитник) које може са одређеним степеном поузданости предвидјети многе манифестације девијантног понашања.

Да би се реализовао овај истраживачки задатак, потребно је спровести низ сродних студија у којима би се прво идентификовала репрезентативна популација малољетних делинквената, испитао њихов психички статус, здравствено стање, цјеловитост породице, социјални и материјални статус, вриједносна увјерења, обавезе и интереси, разне мјере делинквентног понашања (њихове изјаве и службени записници), различити индикатори поремећеног понашања и групног припадништва; и, друго, пратило понашање ових адолесцената кроз различите институције – образовне или корективне. Потребно је дати одговор на питање у односу на које поменуте критеријуме су они исти или различити у поређењу са непроцесуираним малољетницима. На тај начин, добио би се бољи увид у укупни мозаик састављен од делинквентних вриједности, актуелног понашања и званичне реакције, будући да се малољетничка делинквенција мора истраживати како на индивидуалном, тако и на групном нивоу.

Који фактори значајно утичу на могућност предвиђања делинквентног понашања? Истраживачи су још прије више од пола вијека нагласили да је репрезентативност узорка, у поступку поређења група, основни корак у истраживању малољетничког преступништва (Balogh, 1965). Сада можемо да поставимо питање *које стварне разлике се могу уочити, односно, које особине личности одликују малољетне делинквенте у односу на неделинквенте*? Одговор на ово питање прво је везан за процес узорковања и потом за еволуцију делинквентне популације као и за одабир неделинквената (контролне групе). Проблем узорковања описаћемо на сљедећем примјеру.

Постоји значајна разлика између институционализованих преступника и неинституционализованих преступника. Одраније је познато да живот у институцији може у одређеној мјери модификовати личност адолесцената што се може манифестовати у интензивнијем испољавању социјалне асертивности, пркосу, амбивалентности према другима, непријатељству, сумњичавости, деструктивности и мањој подложности ауторитету (Rubin, 1958). С друге стране, контролна група састоји се од адолесцената против којих никада није вођен кривични поступак. Међутим, то не значи да особе у контролној групи не емитују делинквентно понашање. Наиме, могуће је да су неки појединци починили антисоцијални акт, али су избјегли да буду ухапшени или осуђени. У складу са овим, неки аутори сматрају да није оправдано конципирати криминалитет као дихотомну варијаблу већ као континуалну, гдје би се ухапшеници налазили ближе једном крају ове димензије, а испитаници у контролној групи на супротном полу (Eysenck & Gundjonsson, 1989). Усљед наведених методолошких потешкоћа,

јасно је зашто није могућа генерализација евентуалних резултата истраживања на цијелу популацију осуђених малољетних преступника.

Проблем истраживања предвиђања малољетничке делинквенције, посматран на други начин, укључује двије временски независне процјене. Категорија *предиктор* укључује информације (варијабле) за које се вјерује да су корисне у предвиђању делинквентног понашања малољетника (то су варијабле које смо већ споменули – *психички* статус малољетника, здравствено стање, њихова вриједносна увјерења, обавезе и интереси, цјеловитост њихове породице, социјални и материјални статус, различити индикатори поремећеног понашања и групног припадништва). Друга процјена утврђује категорије *критеријума* – ово су класификације перформанси (делинквентна понашања) које се желе предвидјети (Gottfredson, 1967).

За истраживача је очигледно да су сви захтјеви за поузданост и валидност кључни како за класификацију *критеријума*, тако и за *предикторе*. Шта се подразумијева под поузданошћу? Поузданост се односи на конзистентност или стабилност поновљених мјерења дате појаве (у овом случају малољетничке делинквенције). Ако је поступак (одређени инструмент – упитник) поуздан, понављање поступка води ка сличним класификацијама (резултатима) (Gottfredson, 1967). Не може се вршити предвиђање, на примјер, када су мјере (инструменти) потпуно непоуздане. Ваљаност се, с друге стране, односи на чињеницу у којем степену или колико добро испитујемо предмет мјерења неким мјерним поступком – инструментом. Ваљаност је најважнија карактеристика мјерних инструмената.

Поред тога, може се поставити много важних питања која се тичу карактеристика испитаника који чине узорак. На примјер, веома је важно *препознати* оно што је *типично* у групи. Сматра се да је важно приказати индивидуалне варијације у групи, односно, како су испитаници распоређени у односу на особину која се мјери (критеријум). Иако се користе многе актуарске мјере, сасвим је очигледно да оне саме по себи нису довољно поуздане у предвиђању малољетничке делинквенције. На примјер, ако се адолесцент налази у групи чији чланови имају 85 посто шансе да постану делинквенти, тај омјер не важи за њега као појединца. То да ли ће неко постати делинквент или не, зависи од бројних ендогених и егзогених чинилаца о којима ће бити ријечи нешто касније. Неки истраживачи (Reckless & Dinitz, 1967) сматрају да је оно што је потребно ефикасна мјера селф-концепта, генерализованог искуства о себи у различитим подручјима живота и рада. Овдје говоримо о истраживању делинквенције на индивидуалном нивоу.

Предвиђање је једна од основних одредница науке, према којој се она наглашено разликује од псеудо-науке. Потоње, наиме, врло успјешно *тумачи* зашто је до нечега дошло, али је њихова способност предвиђања сличних

догађаја у будућности обично врло скромна. Предвиђање је, уз то, предуслов разумијевања. Утврдимо ли да разумијемо неко понашање и разлоге његовог јављања, морамо бити кадри предвидјети га у контексту будућих догађања. Међутим, предвиђање појаве малољетничке делинквенције, имајући у виду само неке од наведених методолошких потешкоћа, није нимало једноставно и немогуће га је у потпуности постићи.

в) Најважнији научни циљ управо је *разумијевање.* Можемо рећи да смо неку појаву разумјели онда када спознамо њене узроке. Разумијевање је основни услов за успостављање контроле над неком појавом. За извођење узрочно-посљедичних закључака, нужан је већи број предуслова, од којих се у новије вријеме најчешће спомињу три: 1. међусобна повезаност (корелација) појава, 2. одговарајући временски слијед (узрок претходи посљедици – *предиктор* и *критеријум*), 3. одбацивање свих других могућих и увјерљивих објашњења утврђене повезаности међу варијаблама, поступцима логичке анализе или експерименталне контроле.

Међутим, разумијевање је релативно и никад коначно и потпуно. Појаве за које данас тврдимо да их разумијемо у будућности могу бити објашњене на другачији начин.

г) Крајњим циљем науке, па тако и малољетничке делинквенције, сматра се *контрола*, односно, могућност утицаја на појаве које се истражују. Такав утицај обично се настоји постићи управљањем срединских фактора, али да би такво што уопште било могуће, потребно је познавати узроке појаве коју желимо контролисати. Мноштво правила која се постављају пред особу путем друштвених установа попут школе, медија масовног комуницирања или цркве, само су посебни облици спољашње контроле понашања. Истражујемо ли друштвене услове који претходе криминалном понашању, наш коначни циљ није само потврда да одређене друштвене околности погодују његовом појављивању, већ настојање да се утиче на препознате узрочнике како би се тиме смањила стопа криминалитета. Суштина контроле управо и јесте могућност утицаја на понашање управљањем ситуацијским одредницама.

* * *

На крају истичемо једноставна методолошка правила у истраживању малољетничке делинквенције која су наглашавана још прије више од пола вијека, а важе и данас (Balogh & Rumage, 1956):

1. Никада не треба имати замишљене идеје о томе шта би требало да бројке докажу;

2. Никада не треба одбацити број који изгледа супротно од онога што би се могло очекивати само зато што се удаљава од привидног просјека;

3. Потребно је пажљиво измјерити и забиљежити све могуће узроке појаве која се мјери (предикторе) и ниједном од њих појединачно не треба приписивати коначне *заслуге*;

4. Никада не треба упоређивати податке који нису у потпуности упоредиви.

Критична питања, попут оних о развојним процесима који резултирају делинквенцијом, *покретањем* одређеног делинквентног чина уз посредовање друштвених чинилаца, и даље су у фокусу истраживача који се баве овом проблематиком.

III КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

1. ПОЈАМ И ТИПОЛОГИЈА ДРУШТВЕНИХ ДЕВИЈАЦИЈА

Ријеч *девијација* значи одступање, скретање или застрањење. Концепт девијације први је формулисао амерички социолог Селин (Sellin, 1938, према Quinney, 1965) покушавајући да дефинише генезу друштвеног криминала. Према овом аутору, девијација представља скуп понашања која су у супротности с написаним и неписаним правилима друштва или су у супротности с институционалним поретком. На почетку, потребно је указати на разлику између друштвених и других девијација које се јављају у друштву (физичких, биолошких, психолошких). Сигурно је да се појединци разликују по својим биолошким или физичким обиљежјима (увијек ће бити појединаца који ће одступати од већине својом висином, претјераном дебљином, малим растом или мршавошћу). Љеваци или црвенокоси појединци били би девијантни зато што су људи већином дешњаци и смеђокоси. Исто тако, појединци се могу издвајати по својим психолошким обиљежјима (повученост, немирност, стидљивост). Међутим, ове девијације нису друштвене девијације, већ се ради о објективним карактеристикама појединаца, које нису резултат њихове вољне акције (Šućur, 2004).

С друге стране, када неко за вријеме вожње аутобусом, запали цигарету или када неко хода наг на јавном мјесту, протестујући тако против убијања животиња у сврху израде људске одјеће, онда ће таква понашања резултовати негативном друштвеном реакцијом и биће сматрана девијантним. У овим случајевима се ради о актерима који се свјесно супротстављају уобичајеним друштвеним правилима и очекивањима. Другим ријечима, описана понашања јесу облик друштвених девијација јер представљају свјесна дјеловања појединаца којима се крше важеће друштвене норме у одређеној средини. Због разноврсности девијација, било би корисно имати градирајући систем који описује типове девијантности и њихову озбиљност.

1.1. Криминалне и некриминалне девијације

Разлика између криминалних и некриминалних девијација заправо је разлика између кршења формализованих и неформализованих норми. Криминалне девијације (криминалитет, злочини) изазивају највећу забринутост

јавности и обухватају понашања која су забрање на формалним законским прописима, која се кажњавају оштрије него некриминалне девијације. Једноставно, лакше је дефинисати понашање као девијантно када постоје заједнички и усаглашени стандарди са којима се понашање упоређује.

Девијантност, осим криминалитета и малољетничке делинквенције као језгра друштвених девијација, обухвата и некриминална понашања која нису правно, односно, законски контролисана. Некриминална понашања обухватају кршења друштвених норми за која људи мисле да су погрешна и да заслужују казну (сексуалне перверзије, хомосексуалност, абортус, псовање, картање, конзумирање алкохола итд). Мање су јасни стандарди о томе шта уврстити у некриминалне девијације, јер се друштвене норме разликују од државе до државе, од времена до времена.

Девијантност се може схватити као шира категорија, а криминалитет као дио или средишњи сегмент те категорије. Међутим, када говоримо о односу између криминалног и девијантног, тај однос може бити дефинисан на неколико начина (Šućur, 2004: 25–26):

а) Неко понашање је истовремено девијантно и криминално ако се њиме крше и друштвене и правне норме. На примјер, ако неко на смрт претуче старију особу, то је и криминални и девијантни чин и заслужује казну као што је затвор;

б) Неко понашање може бити девијантно, али не и криминално. То је случај онда када се крше друштвене, али не и законске норме. На примјер, ако неко гласно прича на концерту озбиљне музике, такво понашање ће бити оцијењено као девијантно, али не и као криминално. Уопштено, мањи преступи који могу бити прихватљиви у приватном животу, у јавности могу изазвати различите реакције;

в) Неко понашање може бити криминално, али не и девијантно, иако може изгледати логично да су сва криминална понашања уједно и девијантна. На примјер, прекорачење брзине подлијеже законским нормама, али већина возача то чини с времена на вријеме. Спорно је изазива ли такав чин увијек или уопште друштвено неодобравање (сличан је случај са избјегавањем плаћања пореза).

2. ПОРЕМЕЋАЈИ У СОЦИЈАЛНОМ ПОНАШАЊУ ДЈЕЦЕ И МАЛОЉЕТНИКА

У уводном дијелу, представљена су различита појмовна одређења друштвено неприхватљивог и делинквентног понашања дјеце и малољетника. Међутим, како се предмет малољетничке делинквенције као науке, као што је наведено, састоји у праћењу *секвенци корака које особа треба прећи од дру-*

штвено прихватљивог понашања ка... делинквенцији, односно, у изучавању процеса формирања биопсихосоцијалног профила малољетног делинквента, у овом дијелу потребно је посветити пажњу управо овим аспектима. У Приручнику из педијатрије (Silver, Kempe, Bruyn, 1986: 35), раст и развој индивидуе представљени су као стални и динамични процеси који се одвијају од зачећа до зрелости, односно, током њеног цијелог живота. Развој личности не тече увијек складно и хармонично, односно, може доћи до промјена у понашању које могу резултовати различитим поремећајима чиме се нарушава хармонија дотадашњег развоја дјетета и мијења ток његовог будућег живота.

Појам поремећаја у социјалном понашању дјеце и малољетника се односи на узрасну групу дјеце од 0 до 18 година (изузетно до 21. године), при чему је у правном смислу (у нашој земљи), као што смо навели раније, нужно користити узрасне границе за дијете до 14. године, за малољетнике од 14. до 18. године, односно, за млађе пунољетне особе од 18. до 21. године. У психосоцијалном смислу, важне су подјеле на предшколско раздобље, рано школско доба, основношколско и средњешколско доба, односно, дјетињство, адолесценцију и младалаштво, што указује на сложеност у приступу појави, али и на могућности диференцијације (Koller-Trbović, 2004).

Девијантна понашања се односе на врло широку лепезу понашања различитих манифестација, обиљежја, интензитета, трајања, сложености, опасности и/или штетности. Они се развијају постепено од благих, мање ометајућих и обично мање примјетних према тежим, очевиднијим и опаснијим поремећајима, иако су могућа одступања од тог правила. У складу са тим, у расправи о развојном моделу малољетничке делинквенције, Ајдуковић (2000) залаже се за дефиницију која би омогућила класификацију починиоца с обзиром на развој делинквенције и то од: проблема у понашању, предделинквентног понашања, делинквентног чина и криминалног повратa. Дакле, изучавање поремећаја у понашању нужно треба захватити ризична, односно, предделинквентна понашања, исто као и антисоцијална, односно, делинквентна понашања.

У наставку су представљени резултати различитих истраживања који истичу предикторе и индикаторе девијантног, односно, предделинквентног и делинквентног понашања дјеце и младих с обзиром на узраст и на интензитет (штетност) девијантног чина.

3. ПРЕДИКТОРИ И ИНДИКАТОРИ ПРЕДДЕЛИНКВЕНТНОГ ПОНАШАЊА – РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Раније је поменуто да се појмом *у ризику* означавају дјеца и млади који испољавају сет понашања, узрока и посљедица које за младог човјека значе опасност од негативних догађања у будућности. Тако ће, на примјер, дјеца с проблемима у понашању, агресивна дјеца, дјеца са слабим постигнућима у школи имати лошију прогнозу у погледу испољавања делинквентног понашања у адолесценцији (McWhirter, McWhirter, McWhirter, & McWhirter, 1993).

Класификација ризичних понашања дјеце и адолесцената полази од идеје превенције и ране дијагностике поремећаја понашања и фокусирана је на тзв. факторе ризика (ризик фокусирана превенција). Тако ризична понашања дјеце и адолесцената можемо подијелити у сљедеће групе (са индикаторима који су отворени за допуну) (Југовић, 2007б: 23-25):

1. Понашања којима се доводи у питање лична безбједност: употреба моторног возила без положеног возачког испита; саобраћајни прекршаји; вожња аутомобила под дејством алкохола или психоактивних супстанци (у даљем тексту: ПАС); вожња са другим особама у моторном возилу која су под дејством алкохола или ПАС-а;

2. Насилничка понашања: ношење било које врсте оружја ван куће; уношење оружја у школу; физички обрачун; ексцесивни физички обрачуни; . суровост према другој дјеци; вандализам (уништавање или оштећивање јавне или приватне имовине); сексуално злостављање других особа (од ласцивних порука до пријетњи нежељеним сексуалним односом); честе вербалне пријетње упућене другима; физичка окрутност према животињама;

3. Пушење: рана употреба дувана (13 година и мање); илегална куповина дувана; пушење у школи; тешкоће у намјери престанка пушења (први знаци пушачке зависности);

4. Злоупотреба алкохола: рано искуство конзумирања алкохолног пића; учесталост употребе алкохолних пића током мјесеца; догађаји опијања или пијанства; употреба алкохолног пића у школи; комбиновање алкохолног пића са било којом врстом ПАС-а;

5. Злоупотреба ПАС-а: рано искуство узимања марихуане, употреба марихуане (једном или више пута), пушење марихуане у школи, рана употреба било које врсте ПАС-а; употреба било које врсте ПАС-а (једном или више пута), комбиновање различитих врста ПАС-а (једном или више пута);

6. Суицидално понашање: депресивност, повремено размишљање о самоубиству, позитивни ставови о самоубиству; самоповређивање, покушај самоубиства;

7. Ризична сексуална понашања: рани сексуални односи; промискуитетно понашање; честа промјена партнера у кратком периоду (од три мјесеца), пијанство и (или) употреба ПАС-а прије сексуалног односа; некоришћење презерватива, неедукованост или незнање о начинима преношења ХИВ инфекције, некоришћење средстава контрацепције, малољетничка трудноћа итд;

8. Коцкање: рано искуство коцкања за новац; коцкање за новац у веће своте (једном или више пута);

9. Прекомјерна употреба медија (телевизија, интернет, видео-игре): прекомјерна (неконтролисана) изложеност насилним и сексуалним садржајима на телевизији, стална потреба за повећањем количине времена у употреби интернета или видео-игара, употреба интернета или видео-игара више од четири часа дневно у дужем периоду; немогућност контроле употребе интернета или видео-игара, запостављање школских и других обавеза и активности због употребе интернета или видео-игара; синдром апстиненцијалне кризе при прекиду употребе интеренета или видео-игара (на примјер, дрхтање, тремор, анксиозност) итд.

С обзиром на то да многа истраживања (Илић, Југовић, Жунић-Павловић, Радић-Шестић, Јованић, 2003) показују да проблеми у васпитно-образовном процесу представљају један од најважнијих прекурсора девијантних понашања, претходна листа може се проширити сљедећим индикаторима:

- карактер понашања ученика на часу (претјерана немирност/непажљивост, претјерана повученост/стидљивост, уплашеност/преосјетљивост);
- однос према учитељу или наставнику (претјерана везаност, честа пркосност/ непослушност, агресивност);
- положај у групи вршњака (изолованост);
- повезаност са вршњацима или одраслима „проблематичног понашања”;
- неоправдано и учестало изостајање из школе;
- школски неуспјех и понављање разреда;
- бјежање из школе;
- напуштање школе;
- бјежање од куће итд.

У наставку су представљени резултати само неких од бројних истраживања код нас и у свијету који укључују предикторе и индикаторе предделинквентног понашања.

У истраживању Гутовића (2001), на узорку од 430 испитаника узраста од 14 до 18 година који су разврстани у три групе (група делинквената, група васпитно запуштене младежи и група неделинквената) утврђено је да један или више облика атипичног понашања (беспосличење, скитња, често конзумирање алкохола, хазардне игре, бјекство из школе, самовољно прекидање школе,

бјекства од куће, употреба наркотика, просјачење, тапкарење, остали облици) испољава 78,30% делинквентне и 63,24% васпитно запуштене младежи. Таква понашања су најчешће претходила извршењу кривичних дјела, због чега су им раније (у 60,28% случајева) изрицане одређене корективне мјере.

Истраживање проведено Упитником Центра за контролу болести и превенцију ризичног понашања младих (Centers for Disease Control and Prevention′s Youth Risc Behaviour Survey) (Stevens & Griffin, према Bašić, Ferić, 2004) укључивало је 674 ученика и ученица од шестог до осмог разреда (11–15 година). Резултати истраживања показали су да су мушки испитаници укључени у вишеструка ризична понашања. Најчешћа ризична понашања укључују коришћење алкохола, укључивања у физичке борбе, коришћење марихуане, цигарета, ношење оружја у школу (не пиштоља) и ношење пиштоља. С обзиром на узраст, ризична понашања се већ озбиљно јављају са 11 година, док са вишом хронолошком доби она постају све чешћа у узорку. Тако се ризична понашања од 11. до 13. године знатно чешће појављују (коришћење алкохола, марихуане, пушење и ношење пиштоља у школу), с тенденцијом даљњег раста до 15. године. Понашања која се најчешће јављају код дјевојчица укључују употребу . алкохола, физичке борбе, пушење, озбиљно размишљање о самоубиству. Важни и забрињавајући резултати ове студије односе се на сљедећу чињеницу: док мушки испитаници извјештавају о већем укључивању у ризична понашања са 11 година, резултати женских испитаника говоре о значајно већем укључивању у ризична понашања с порастом хронолошке доби.

На основу опсежних истраживања (Kelley, Loeber, Keenan & DeLamatre, 1997; Loeber, 1996) у вези са индикаторима делинквентног понашања, добијени су сљедећи резултати:

– Тврдоглаво понашање почиње око девете године;
– Мањи прикривени *поступци* (као што су крађа и често лагање) отприлике почињу од десете године;
– Пркос и непослушност почињу око једанаесте године;
– Мања агресија (као што је малтретирање и узнемиравање других) и наношење имовинске штете (попут вандализма и подметања пожара) почињу око дванаесте године;
– Озбиљна агресија која укључује физичку борбу и насиље, тешка имовинска кривична дјела (попут превара, провала и крађа) и *избјегавање* ауторитета (маркирање из школе, бјежање од куће и кашњење из ноћних излазака) почињу отприлике са тринаест година.

Наравно, нису сви делинквенти пролазили кроз читав низ предделинквентног и делинквентног понашања те се ови резултати могу схватити више као опште напредовање од мање озбиљног до врло озбиљног преступничког понашања.

Стручњаци који раде с дјецом/младима често извјештавају о великом броју проблема са којима се суочавају те о њиховој повезаности (Brack, Brack & Orr, 1994). На то указују и резултати многих студија:

– злоупотреба једне илегалне супстанце доводи да злоупотребе и осталих супстанци (Newcomb, Maddahian & Bentler, 1986, Yagamuchi & Kandel, 1984, према Brack, Brack, & Orr, 1994)
– злоупотреба илегалних супстанци повезана је с делинквенцијом и криминалом (Farrow & French, 1986; Jonston, O'Malley & Eveland, 1978; Kaplan 1985, према Brack, Brack & Orr, 1994), с проблемима у школи (Brook, Lukoff & Witheman, 1977; Friedman et al, 1987; Jessor, Chase & Donovan, 1980, према Brack, Brack & Orr, 1994) и са раним укључивањем у сексуалне односе (Zabin, 1984; Zabin, et. al, 1986, према Brack, Brack & Orr, 1994)
– рано укључивање у сексуални живот повезано је с делинквенцијом и криминалом код мушких адолесцената (Elster et al, 1987, према Brack, Brack & Orr, 1994) и проблемима у школи код дјевојака (Robbing, Kaplan & Martin, 1985, према Brack, Brack & Orr, 1994).

4. ДИЈАГНОСТИЧКИ КРИТЕРИЈ ПОРЕМЕЋАЈА У ПОНАШАЊУ

4.1. Дијагностичка категорија екстернализованих поремећаја

Антисоцијално понашање се може подијелити на интернализујуће и екстернализујуће поремећаје (Bartol and Bartol, 2009). Интернализујући поремећаји су карактеристични због проблема са расположењем, попут депресије или понашања који укључују тјескобу, социјално повлачење и изолацију, преосјетљивост, ниско самопоштовање и поремећаје прехране (Bartol and Bartol 2009). Екстернализујући поремећаји су проблематични ставови и понашања, укључујући лагање, варање, превару, крађу, подметање пожара, агресивност и физичку агресију.

Стручњаци за ментално здравље најчешће користе класификацију америчког психијатријског друштва – Дијагностички и статистички приручник менталних поремећаја (Diagnostic and statistical manual of mental disorders, DSM-V) (APA, 2013).

1. Према овој класификацији, *екстернализујући поремећаји* на основу утврђених дијагностичких критеријума обично су представљени у три категорије:

– опозиционо пркосни поремећај (Oppositional defiant disorder, ODD),
– поремећај пажње/хиперактивност (attention-deficit/hyperactivity disorder, (ADHD) и
– поремећај понашања (conduct disorder, CD).

а) Опозициони пркосни поремећај указује на непрекидни образац понашања који укључује некооперативност, пркос, непослушаност и непријатељско расположење, посебно према ауторитетима попут родитеља. Док се већина дјеце повремено противи, овај поремећај укључује образац упорног пркоса који је довољно значајан да омета дјететову способност да функционише код куће, у школи и у заједници. Битне карактеристике опозиционог пркосног поремећаја укључују:

- често губљење контроле,
- често свађање са одраслима,
- често активно пркошење или одбијање да се удовољи захтјевима или правилима одраслих,
- често намјерно нервирање других,
- често окривљавање других за своје грешке или лоше понашање,
- често лако нервирање,
- чест осјећај љутње и огорчености,
- честу злобност или осветољубивост (APA, 2013).

б) Поремећај дефицита пажње/хиперактивности (ADHD) најчешћа је дијагноза дјечијег екстернализованог проблематичног понашања. Обухвата три главна проблема понашања: непажљивост, импулсивност и хиперактивност (прекомјерна моторичка активност) (APA, 2013). Овај поремећај повезан је са оштећењем извршних функција у смислу лошег саморегулисања импулса, емоција и понашања, импулсивности и понашања које тражи стимулацију. Такође је повезан са когнитивним проблемима у језику и комуникацији, што резултира социјалним и академским тешкоћама. У контексту социјалне интеракције, вршњаци често хиперактивно понашање дјеце са ADHD-ом доживљавају као иритантно и досадно, што води ка одбацивању вршњака. Поремећај дефицита пажње/хиперактивности и поремећај понашања имају тенденцију да се појављују заједно, а дјеца са оба поремећаја показују велику вјероватноћу конзистентног озбиљног преступништва и криминала у одраслом добу (Bartol & Bartol, 2009: 68).

в) Поремећаји понашања најчешћи су клинички разлози за упућивање у установе за ментално здравље дјеце и адолесцената. Венар поремећај понашања сматра психолошким изразом за антисоцијално понашање и инсистира на јасној дистинкцији у односу на делинквенцију (Wenar, 2003, према Марковић, Срдановић-Мараш, Шобот, Ивановић-Ковачевић, Мартиновић-Митровић, 2011). На основу до сада реченог, може се примијетити да делинквенција једним

дијелом представља правни израз с обзиром на то да укључује преступе који би се сматрали криминалом у случају да их изврши одрасла особа (на примјер, крађе и убиства), као и понашања која се сматрају забрањеним у дјечијем, али не и у одраслом добу (злоупотреба алкохола, вожња аутомобила, бјежање од куће). Дјеца која имају дијагнозу поремећаја понашања могу, али и не морају, својим понашањем кршити закон. Крађа је увијек противзаконита, док лагање не представља делинквентно понашање сем у случају давања лажног исказа под заклетвом. Важно је напоменути и то да већи дио антисоцијалног понашања раног дјетињства остаје у оквирима породице и школе и не сматра се делинквенцијом (Марковић, Срдановић-Мараш, Шобот, Ивановић-Ковачевић и Мартиновић-Митровић, 2011).

Међутим, уколико агресија и опозиционо понашање код мале дјеце постану и остану упорни, знатно се повећава вјероватноћа појаве проблема у социјалним и емотивним релацијама, као и појаве антисоцијалног, криминалног понашања у одраслој доби. Наиме, неки истраживачи (Koller-Trbović, 2004) истичу како су дјеца која рано имају поремећаје у понашању не само у већем ризику за појаву озбиљнијих поремећаја у понашању у периоду адолесценције већ се показује како код њих постоји ризик и за поремећаје личности у одраслој доби те различите негативне стилове живота и слабије здравље. Важно је представити различите индикаторе поремећаја у понашању као клиничке дијагнозе, како би се што раније дијагностиковао поремећај и почело са третманом у циљу превенције тежих посљедица.

Дијагностички и статистички приручник менталних поремећаја (Diagnostic and statistical manual of mental disorders, DSM-V) (APA, 2013) препознаје 15 дијагностичких обиљежја поремећаја у понашању. Дијагноза се поставља ако се у периоду од 12 мјесеци појаве најмање три од 15 дијагностичких обиљежја из било које од доленаведених категорија, уз услов да је барем један критериј присутан у посљедњих шест мјесеци:

Агресивно понашање према људима и према животињама

1. често злостављање, застрашивање и пријетње другима

2. често започињање тучњава

3. коришћење оружја које може довести до озбиљних физичких повреда код других (на примјер, батина, цигла, разбијена боца, нож или пиштољ)

4. физичка окрутност према животињама

5. физичка окрутност према људима

6. крађа која укључује суочавање са жртвом (напад уз оробљавање, отимање, изнуђивање или учествовање у оружаној пљачки)

7. присиљавање друге особе на сексуалну активност

Уништавање имовине

8. намјерно подметање пожара с намјером да се изазове озбиљна штета

9. намјерно уништавање туђе имовине (а да није подметање пожара)

Превара и крађа

10. провала у туђу кућу, зграду или стан

11. често лагање како би се добили предмети или услуге или избјегле обавезе (на примјер, смишљено варање других)

12. крађа вриједних предмета без суочавања са жртвом (крађа у продавници, али без проваљивања, фалсификовање)

Озбиљно кршење правила

13. често остајање напољу без обзира на родитељске забране, с почетком прије 13. године

14. бјежање од куће, за вријеме док је живио/ла код родитеља или родитељских сурогата, у најмање два наврата преко ноћи или једном ако је избијање трајало дужи период

15. често бјежање из школе (маркирање) прије 13. године.

С обзиром на то када се јављају први симптоми, постоје три подтипа поремећаја у понашању (APA, 2013):

1. Поремећај у понашању са почетком у дјетињству: особе показују најмање један симптом прије десете године.

2. Поремећај у понашању са почетком у адолесценцији: прије доби од десет година није било појаве симптома.

3. Неспецифични почетак: задовољени су критерији за постављање дијагнозе поремећаја понашања, али нема довољно података јесу ли први симптоми били прије или послије десете године.

У Европи се такође користи и класификација Свјетске здравствене организације –Међународна класификација болести, МКБ 10 (International Classification of Diseases, ICD 10) (WHO, 2016). Специфичност ове класификације огледа се у томе што сваки поремећај има шифру, по којој је препознатљив стручној јавности. За разлику од DSM чија је класификација везана само за психијатријске поремећаје, МКБ 10 је класификација органских и душевних обољења. Шифра поремећаја у понашању је F 91, а подтипови поменутог поремећаја су:

1. F 91.0 – Поремећај понашања ограничен на породични контекст укључује недруштвено и агресивно понашање (не само супротстављање, пркос и немир) код којег је у потпуности ненормално понашање, или углавном у потпуности, а ограничено је на кућу и односе унутар примарне породице
2. F 91.1 – Несоцијализовани поремећај понашања карактерише комбинација сталног недруштвеног или агресивног понашања (потребан је цјелокупни критерији за F 91, а не само супротстављање, пркос, немир)

са знатним ненормалностима у односима с осталом дјецом. Подтипови овог типа су: 1. Поремећај понашања – самостални агресивни тип и 2. Недруштвени агресивни поремећај

3. F 91.2 – Социјализовани поремећај понашања обухвата стално недруштвено и агресивно понашање (потребан цјелокупни критериј за F 91, не само супротстављање, пркос, немир) а појављује се код појединаца који су уопштено добро уклопљени у друштво вршњака. Подтипови овог типа су: 1. Поремећај понашања – групни тип 2. Групна делинквенција 3. Прекршаји у контексту укључивања у банде 4. Крађа у друштву с другима 5. Маркирање из школе
4. F 91.3 – Поремећај понашања са пркошењем и супротстављањем који се обично појављује код млађе дјеце, прије свега, карактерисан видљивим пркошењем, непослушношћу и поремећеним понашањем које не укључује делинквентне поступке или још екстремније облике агресивног или недруштвеног понашања. Поремећај захтијева да буду задовољени сви критерији за F 91
5. F 91.8 – Остали поремећаји понашања
6. F 91.9 – Поремећаји понашања, неспецифични

Као што се може примијетити, постоје разлике између DSM 5 и ICD 10 у начину класификовања поремећаја. Еквиваленти из ова два класификациона система су тип са почетком у дјетињству и несоцијализовани поремећај у понашању, тип са почетком у адолесценцији и социјализовани поремећај понашања те тип са неспецифичним почетком и неспецифични поремећаји понашања, док поремећај с пркошењем и супротстављањем (APA, 2013) представља засебан поремећај који често буде претходник раног типа поремећаја у понашању.

2. Друга класификација *интернализујућих поремећаја* више се користи у подручју васпитања и образовања. Ријеч је о класификацији поремећаја емоција и понашања. Мерел (Merell, 1994) наводи да су емоционални поремећаји и поремећаји понашања, сметње у емоционалним реакцијама и понашању у школи које су значајно другачије од оних примјерених доби, културним и етничким нормама те поремећаји који штетно дјелују на успјех у образовању, односно, на образовне, социјалне, професионалне и личне вјештине. Озбиљни емоционални поремећаји подразумијевају:.

– неспособност за учење која се не може објаснити интелектуалним, сензорним или другим здравственим факторима;
– неспособност за изградњу задовољавајућих интерперсоналних односа с вршњацима и учитељима;
– непримјерен тип понашања и осјећаја под нормалним околностима;
– расположење несрећности или депресије и

– тенденција развоја физичких симптома или страха у вези са личним проблемима или са проблемима у школи.

Мерел (Merell, 1994) наводи критерије за утврђивање ових поремећаја и каже да је таква сметња:

– више него пролазни, очекивани одговор на стресне услове у околини;
– константно присутна у два различита окружења, а једно је обавезно школа;
– она код које редовне интервенције у школи или околини нису довољне;
– која може коегзистирати с другим сметњама и
– може укључити дјецу и младе са схизофренијом, афективним и анксиозним поремећајима уколико утичу на успјех у образовању.

3. Ахенбахова димензионална класификација поремећаја (Achenbach, 1993) такође укључује двије велике групе понашања: интернализоване и екстернализоване. Код интернализованих симптома ријеч је о понашању које је превише контролисано или усмјерено према себи, док је код екстернализованих симптома ријеч о понашању које је недовољно контролисано или усмјерено према другима (Koller-Trbović, 2004). У Ахенбаховој чек-листи понашања (Achenbach, 1993) (верзија за дјецу, адолесценте, односно, за оне који оцјењују њихово понашање – родитеље или васпитаче у предшколским установама) аутор је изоловао шест, односно, осам група синдрома и разврстао их на екстернализоване и интернализоване синдроме. Тако је дошао до закључка да се у екстернализоване синдроме могу уврстити агресивно и делинквентно понашање, у интернализоване – повлачење, анксиозност/депресија и соматске потешкоће, док остала три синдрома не припадају нити у једну споменуту категорију понашања. То су: проблеми пажње, социјални проблеми и проблеми мишљења.

Индикатори поремећаја понашања за дјецу до предшколског узраста према Ахенбаховој класификацији шест група синдрома су:

а) анксиозно/депресивна стања (приљубљеност уз родитеља, осјећај повријеђености, узнемиреност, несрећан изглед лица, нервоза, преморeност, самосвјесност, стидљивост, страшљивост, туга, тражење пажње и помоћи, осјећај узнемирености када је одвојено од родитеља, непоклањање пажње другим људима и догађајима око себе);

б) повлачење (понашање које није у складу са узрастом (дијете од двије–три године пуже), избјегавање погледа, неодговарање на питање, неслагање са вршњацима, незабављање, осјећање кривице, нереаговање на љубав и пажњу, мањак интереса, тврдоглавост, несарадљивост, повлачење);

в) проблеми са спавањем (дијете не жели да спава само, проблеми са успављивањем, ноћне море, отпор према спавању, недовољно спавања, плакање и причање у сну, често буђење у сну);

г) соматски проблеми (болови, дијареја, слаб апетит, главобоље, мучнине, стомачни болови, одбијање одласка у тоалет, задржавање даха);

д) агресивно понашање (пркошење, безусловно испуњавање захтјева, непослушност, фрустрираност, љубомора, започињање кавге, ударање других, вриштање, себичност, потиштеност, прављење галаме, цвиљење, неефикасност казне, експлозивно и непредвидиво понашање);

ђ) деструктивно понашање (немогућност концентрације, жвакање нејестивог, окрутност према животињама, уништавање сопствених и туђих ствари, склоност случајном повређивању, брзо прелажење са једне активности на другу, клађење главе и тијела).

Индикатори поремећаја понашања за узраст од шест до осамнаест година према Ахенбаховој класификацији осам група синдрома су:

а) анксиозно депресивна стања (плакање, усамљеност, страхови, страх од школе, перфекционизам, осјећај невољености, осјећај безвриједности, осјећај кривице, нервоза, претјерана самокритичност, суицидалне мисли, самоповређивање, забринутост, сумњичавост, преједање);

б) повлачење (уживање у самоћи, непричљивост, тајновитост, стидљивост, летаргичност, туга, повлачење, дурење);

в) соматски проблеми (ноћне море, вртоглавице, умор, главобоље, мучнине, повраћање);

г) социјални проблеми (независност, усамљеност, неслагање са вршњацима, неомиљеност међу вршњацима, љубомора, повређивање од стране других, задиркивање од стране других, неспретност, проблеми у комуникацији, бирање млађег друштва);

д) проблеми мишљења (немогућност концентрације, опсједнутост нечим, слушање и виђење непостојећих гласова и ствари, компулзивна понашања, проблеми са спавањем, необичне идеје и понашања);

ђ) проблеми са пажњом (дјетињасто понашање, неистрајност, немогућност концентрације, нестрпљивост, збуњеност, дневно сањарење, импулсивност, непажљивост):

е) делинквентно понашање (коришћење алкохола и пушење, дрогирање, претјерано размишљање о сексу, лагање, варање, бирање старијег друштва, маркирање из школе, бјежање из куће, крађа ствари из куће и од других, подметање пожара, псовање, упућивање пријетњи другима, непослушност у школи и у кући) и

ж) агресивно понашање (свадљивост, захтијевање пажње, непослушност у школи и у кући, тврдоглавост, уништавање својих и туђих ствари, вриштање, нападање других људи, злостављање других, започињање туча, задиркивање других људи, сумњичавост, промјене расположења, претјерана причљивост, хвалисавост, окрутност према животињама).

5. ЗНАЧАЈ ПРЕДИКЦИЈЕ (ПРЕД)ДЕЛИНКВЕНТНОГ ПОНАШАЊА

Још од грчких филозофа познато је да су искуства из раног дјетињства идентификована као кључни предиктори каснијих животних догађаја (McCord, 1993). Студије из криминологије континуирано показују да је најбољи предиктор будућег понашања прошло понашање. Постоји мноштво разлога зашто је предшколски период важан за разумијевање и рану детекцију потенцијалних предиктора преступничког понашања. Превенција у раном развоју односи се на интервенције чији је циљ редуковање фактора ризика и јачање заштитних фактора за које се претпоставља да имају знатан утицај на прилагођавање појединца у каснијим фазама његовог развоја. Препознавање ризичних (антисоцијалних) фактора и индикатора раног појављивања проблематичног понашања може помоћи у стварању ранијих, ефикасних интервенција у вези са спречавањем преступништва дјеце (Kazdin & Kendall, 1998).

У метаанализи Одјељења за малољетничку правду и превенцију делинквенције из Сједињених Америчких Држава (Loeber, Farrington & Petechuk, 2003) која је укључивала више од 20 студија, откривена је значајна веза између раног почетка делинквенције и каснијег преступништва, односно, криминалног понашања. Дјеца делинквенти, у поређењу са малољетницима који касније почине делинквентни акт, изложени су већем ризику да постану озбиљни, насилни и хронични преступници и имају дуже каријере преступништва. Према налазима поменуте студије, антисоцијална каријера дјеце преступника почиње у просјеку у доби од седам година, много раније него што је просјечна старост приликом првог контакта малољетника са судом. У англосаксонском кривичноправном систему, много је вјероватније да млада особа која је први пут прије 13. године упућена на суд због преступништва постане хронични малољетни преступник него они малољетници који су први пут упућени на суд у старијој доби.

5.1 Неправилан морални развој као предиктор раног (пред) делинквентног понашања

Предшколски и рани школски период је критичан за постављање темеља у вези са превенцијом поремећаја у понашању и, касније, у вези са превенцијом преступништва дјеце. Бројни истраживачи дјечијег развоја показали су да дјеца предшколског узраста у основи разумију какав утицај њихово понашање има на друге и да на основу интернализованих друштвених норми могу да га контролишу (Kochanska, Murray & Coy, 1997). Социјална понашања која се

проучавају у раном дјетињству могу се подијелити у двије широке категорије: просоцијална и антисоцијална. Просоцијална понашања укључују помоћ, дијељење и сарадњу, док антисоцијална понашања укључују различите облике опозиционог и агресивног понашања. Развој емпатије, осјећаја кривице, социјална когниција и морално расуђивање углавном се сматрају важним емоционалним и когнитивним корелатима друштвеног развоја.

Континуитет у антисоцијалном понашању може бити производ неуспјеха у савладавању *просоцијалних* развојних задатака од предшколског доба до адолесценције. Да би се спријечило делинквентно понашање, дјеца морају савладати „развојне задатке" као што су поштење, поштовање других људи (нарочито ауторитета), поштовање туђе имовине и неагресивно рјешавање међуљудских проблема (Kelley, Loeber, Keenan and DeLamatre, 1997). Неправилан морални развој дјеце један је у низу ризичних фактора за настанак делинквентног понашања које је потребно на вријеме детектовати да би се избјегле његове негативне посљедице. Можемо рећи да људи расту и сазријевају у односу на способност грађења међусобних односа, моралних идеја и вриједности (Kohlberg, 1976).

Стадијуми моралног развоја детаљније су описани у првом поглављу „Елементарни појмови психологије дјетињства и младости". На овом мјесту, подсјетићемо се најосновнијег, како бисмо уочили различит ниво моралног резоновања неделинквената и делинквената.

Људи морално сазријевају у фазама, почевши од *претконвенционалног* нивоа (од рођења до десете године), *конвенционалног* нивоа (од десете године до пунољетства и током касне адолесценције) и, на крају, *постконвенционалног* нивоа (у касној адолесценцији и у одраслом добу). На сваком нивоу постоје двије фазе, укупно шест фаза моралног сазријевања.

У првој фази претконвенционалног моралног развоја, дјеца чине добро да би избјегла казну. У другој фази овог нивоа дјеца чине оно што се сматра исправним да би задовољили своје потребе, иако могу препознати потребе других. У првој фази конвенционалног нивоа, људи раде оно што је исправно јер је то друштвено оправдано и очекивано. У другој фази овог нивоа схвата се да је правилно понашање неопходно за добробит друштва. У првој фази постконвенционалног нивоа, исправно понашање се посматра готово као једна врста уговорне обавезе између појединца и система власти (државе). У другој фази овог нивоа, добро понашање је дио вјеровања у глобални систем моралног добра, јер се једноставно очекује од појединца да, као члан људског рода, чини добро (Schiamberg, 1988).

Делинквенти обично размишљају и расуђују на претконвенционалном нивоу (Adler, Mueller and Laufer, 2001: 89), оријентишући се само у односу на себе, што сугерише да је њихов морални развој на нивоу дјетета. Међутим,

морални развој се не одвија у вакууму и сматра се наученим понашањем. Стога, излагањем дјеце позитивним моделима, морални развој у цијелости или барем брзина његовог развоја могла би се измијенити. Ова врста промјене заузврат може послужити превенцији делинквентног понашања (Adler et al, 2001: 89).

5.2. Физичка агресија и пркосност као предиктор раног (пред) делинквентног понашања

Индивидуални фактори ризика за рану делинквенцију и малољетничко преступништво у каснијој доби, за које се сматра да предвиђају рано антисоцијално понашање су: агресивно понашање, висока активност и ниска инхибиција у понашању, оскудан когнитивни развој, ниска интелигенција и хиперактивност (Loeber and Farrington, 2001). Поред наведених предиктора, у литератури се наводи и темперамент, као индивидуална предиспозиција за одређена понашања. Група аутора Националног истраживачког савјета и Института за медицину у САД (2001) поменутим индивидуалним ризичним факторима за појаву раног делинквентног понашања додају и пренаталне и перинаталне факторе, као и физичке аномалије и повреде главе, али они, с обзиром на то да нису предиктабилни и коректибилни, неће бити предмет разматрања у овом уџбенику.

Карактеристике социјалног понашања које најбоље предвиђају делинквентно понашање су физичка агресија и пркосност (Lahey, Waldman & McBurnett, 1999; Nagin and Tremblay, 1999). Већина дјеце почиње манифестовати таква понашања крајем прве и почетком друге године. Највиши ниво учесталости физичке агресије углавном се достиже између 24 и 36 мјесеци, у старосној доби у којој су посљедице агресије генерално релативно мале (Tremblay et al, 1999). Уласком у вртић, већина дјеце је научила да користи другачија средства од физичке агресије како би добила оно што желе и ријешила сукобе. Она дјеца која то нису научила и која показују мало просоцијалног понашања према вршњацима, изложена су великом ризику да их вршњаци одбаце, да доживе неуспјех у школи и, на крају, да се укључе у озбиљну делинквенцију (Farrington & Wikstrom, 1994; Nagin and Tremblay, 1999).

Проблематично понашање, укључујући озбиљну агресију и хронично нарушавање личних права и имовине других је најчешћи разлог упућивања дјеце предшколског узраста у установе за ментално здравље (Keenan & Wakschlag, 2000). Чини се да је агресија најбољи предиктор делинквенције до 12. године. На примјер, физичка агресија коју оцјењују васпитачи у вртићима је најбољи предиктор каснијег самопроцијењеног насилничког преступништва (Haapasalo & Tremblai, 1994). С друге стране, просоцијално понашање које

оцјењују васпитачи у вртићима је заштитни фактор против делинквенције. Код малољетника који чине имовинска кривична дјела и насилнички се понашају, први проблеми у понашању (агресивно и прикривено проблематично понашање, као што су лагање и крађа, хиперактивно/импулсивно понашање) јављају се већ у предшколском периоду (Loeber, 1988).

Шест лонгитудиналних студија спроведених у пет земаља (Канада, Енглеска, Нови Зеланд, Шведска и Сједињене Државе) на три континента, потврдиле су да је антисоцијално понашање дјечака у дјетињству најбољи предиктор њиховог раног преступништва. На примјер, истраживање из Орегона показало је да антисоцијално понашање (као што је агресија), оцијењено од стране родитеља, учитеља, вршњака и саме дјеце, најбоље предвиђа у којој доби ће доћи до првог хапшења, у поређењу са другим факторима, као што су породична неимаштина, родитељска контрола и родитељска дисциплина (Patterson, Crosbi & Vuchinich, 1992).

5.3. Дефицит пажње и хиперактивност као предиктори раног (пред)делинквентног понашања

Дефицит пажње и хиперактивност (Attention deficit hyperactivity disorder, ADHD), поремећај који се може препознати већ у предшколском узрасту, значајно је повезан са антисоцијалним поремећајем и поремећајем понашања (као клиничком дијагнозом) (Rutter and Giller, 1984). Осим тога, недостатак пажње за који се мисли да је повезан са хиперактивношћу карактеристичан је за делинквенте. Резултати неколико *follow-up* студија које су укључивале хиперактивну дјецу, као и породичну историју, указују на то да ова веза може да буде узрочна. Хиперактивна дјеца упућена у клинике за ментално здравље у раном дјетињству су била под повећаним ризиком за делинквенцију (Weiss, 1983). Поред тога, откривено је да екстернализујуће понашање (које укључује хиперактивност) у доби од три године предвиђа антисоцијално понашање у доби од једанаест година, а у скромнијој мјери предвиђа и преступничко понашање у адолесценцији (White, Moffitt, Earls, Robins & Silva, 1990). У прилог томе колико је агресивно понашање значајан предиктор антисоцијалног понашања говоре и резултати истраживања да рана хиперактивност и проблеми пажње без истовремене агресије нису повезани са каснијим антисоцијалним понашањем (Nagin and Tremblay, 1999). Дакле, чини се да је важно да се у ранoј фази, када се дијагностикује ADHD, верификује/испита, да ли је присутно и опозиционо и/или агресивно понашање, и да се на вријеме лијечи.

5.4. Темперамент као предиктор раног (пред)делинквентног понашања

Дјечији темперамент дефинисан као *природно* расположење одређено махом генетиком и биолошким утицајима може пружити важне трагове о криминалном понашању (Bartol & Bartol, 2014:67). Начин на који дијете приступа и улази у интеракцију са окружењем утиче на то како ће то окружење утицати на њега. То важи и за новорођенчад и врло малу дјецу. Родитељи, наставници, љекари и његоватељи врло добро знају да се одојчад и мала дјеца разликују у активности, емоционалности и општој осјетљивости на стимулусе. Насмијано, опуштено, социјално интерактивно дијете погодно је за покретање и одржавање другачијег друштвеног одговора него бучно, напето и повучено дијете. Понашање дјетета са *тешким темпераментом* – под претпоставком да се он као такав не може приписати физичкој нелагодности као што су глад или бол – може постати толико фрустрирајуће за његове родитеље да се осјећају преплављеним и беспомоћним у односима са њим. Као резултат, раздражљивост родитеља може се узајамно усмјеравати, производећи озбиљан поремећај у односу родитељ – дијете. Фрустрација може прерасти у физичко или емоционално злостављање или занемаривање од стране родитеља. У суштини, родитељи (или његоватељи) и дијете су активни агенти који непрекидним трансакцијама заједнички стварају свој однос (Kochanska, Friesenborg, Lange & Martel, 2004).

Разликовање емоција и емоционална регулација догађа се током друге године, од 12 до 36 мјесеци, када се учесталост физичке агресије нагло повећава, а затим смањује готово једнако оштро (Tremblay, 2000). Тежак темперамент (превладавање негативних расположења као што су љутња и потешкоће у контроли понашања и емоција) у раном животу може бити предзнак раног антисоцијалног понашања и проблема у понашању (Guerin, Gottfried & Thomas, 1997). Бројна лонгитудинална испитивања показала су да су дјеца која су инхибирана у понашању (стидљива, забринута) мање изложена ризику од малољетничке делинквенције, док су неустрашива и импулсивна дјеца она која имају потешкоће са одгађањем задовољства и изложена су већем ризику од делинквентног понашања (Kerr, Tremblay, Pagani-Kurtz and Vitaro, 1997). „Експлозивна" дјеца немају самоконтролу и, у поређењу са њиховим стабилнијим вршњацима, имају више шансе да постану насилна (Henry, Caspi, Moffitt and Silva, 1996). Код предшколаца са *тешким* темпераментом (карактерисаним негативним расположењем и спорим смиривањем) показана је значајно већа учесталост антисоцијалних проблема и несмотрено ризиковање у доби од 15 година у поређењу с њиховим вршњацима (Honomichl and Donnellan, 2012).

Темперамент је индивидуална предиспозиција за одређене карактеристике понашања које могу бити модификоване утицајем околине (Goldsmith et al, 1987).

С тим у вези, топли родитељски стил, у којем су чврсто постављена правила и у којем се подстиче одговарајућа саморегулација, може да спријечи, промијени или елиминише антисоцијално понашање код овакве дјеце (Moffitt, 2005).

5.5. Развој говора као предиктор раног (пред)делинквентног понашања

Многе важне развојне вјештине (као што је развој говора) почињу у овом периоду, а потешкоће у развоју ових вјештина могу ослабити темеље учења и допринијети каснијем реметилачком понашању и делинквенцији дјеце (Keenan, 2001). Језик је основно средство којим родитељи и други утичу на понашање дјеце. Проблеми са говором обично се односе на проблеме са изражавањем или разумијевањем језика, а неки истраживачи су те проблеме пратили још од најранијег дјетињства. Одложени развој говора може повећати ниво стреса код дјетета, ометати нормалну социјализацију и бити повезан са каснијим криминалним понашањем до 30. године (Stattin & Klackenberg-Larsson,1993). Епидемиолошке студије су откриле повезаност између каснијег развоја говора и агресивног понашања (Richman, Stevenson and Graham, 1982).

Каснији развој говора може допринијети лошим односима с вршњацима, што заузврат резултира агресијом (Campbell, 1990). Дугорочни утицај когнитивно оријентисаних предшколских програма на смањење антисоцијалног понашања директни је показатељ да подстицање раног когнитивног развоја може имати важну улогу у превенцији малољетничке делинквенције (Schweinhart and Weikart, 1997). Когнитивна оштећења и оштећења говора повећавају ризик од антисоцијалног понашања, барем код дјечака. Дјечаци којима је дијагностиковано оштећење говора у доби од пет година имају већу вјероватноћу за делинквентно понашање у доби од 19 година, него група дјечака без раних назнака оштећења. Званично евидентиране стопе делинквенције су веће код адолесцената са хендикепом у учењу.

5.6. Поремећај учења као предиктор раног откривања (пред) делинквентног понашања

Поремећај учења је стање које омета обрасце учења код људи. Обично није повезан са губитком слуха или вида, већ са функцијама мозга. Потпуна дијагноза поремећаја учења у школском окружењу обично укључује процјене неколико стручњака, укључујући љекара, психолога, социјалног радника и наставника. Вјероватно, најпознатија врста поремећаја учења је дислексија,

стање које утиче на способност читања. Са дислексијом се ријечи често побркају и добију ново значење. Остали недостаци у учењу укључују афазију, смањену могућност разумијевања или изражавања (експресију) ријечи и хиперкинезу, што често резултира прекомјерним кретањем великих и малих мишића, односно, скелетних и фацијалних мишића (Murray, 1976).

Током седамдесетих година двадесетог вијека, истраживачи су почели да истражују везу између тешкоћа у учењу и делинквенције, мислећи да ће ови услови учинити вјероватнијим да ће дјеца имати потешкоће у школи и у друштву. Директна веза између делинквенције и инвалидитета у учењу сугерише да се млади с тешкоћама у учењу тешко слажу са другима, укључујући наставнике и друге одрасле особе. Поред тога, чини се да ови млади не уче из својих искустава као што то чине други па су склони да понове своје грешке и уђу у додатне проблеме са другима. Те потешкоће могу потом довести до сукоба са наставницима, полицијом и другим ауторитетима (Murray 1976; Morrison 1978). Ова негативна школска искуства доводе до ниског самопоуздања и стварних проблема у академском постигнућу, који само постају већи како дијете одраста. Поред тога, дијете добија етикету спорог, *другачијег* ученика, што само погоршава ситуацију.

5.7. Низак квоцијент интелигенције као предиктор раног (пред) делинквентног понашања

На почетку, неопходно је размотрити значење квоцијента интелигенције (IQ) и нагласити да он није идентичан интелигенцији. Квоцијент интелигенције (IQ) изведен је из нумеричког броја на, такозваном, тесту интелигенције. Настао је из онога што се данас назива психометријским приступом. Ријеч *психометријско* значи психолошко мјерење. Традиционално, психометријским приступом су уз помоћ психолошких тестова интелигенције, тестова школских постигнућа, инвентара личности и других тестова специфичних способности тражене јединствене разлике међу људима (Bartol and Bartol, 2014: 48).

Оно што је још важније, не треба бркати IQ резултате (скорове) и концепт интелигенције. IQ квоцијент односи се на стандардизовани резултат на тесту. С друге стране, интелигенција је широка, свеобухватна способност која пркоси било којој јасној или једноставној дефиницији. Интелигенција укључује способност која варира од музичког талента до логичких математичких вјештина. Може укључивати мудрост, интуицију, просуђивање, па чак и хумор. С обзиром на то да делинквенти, као група, на тестовима интелигенције постижу нижи резултат, не треба тумачити да су делинквенти мање интелигентни од неделинквената (Bartol and Bartol, 2014: 48).

Многе студије су показале да ниски резултати на тестовима интелигенције код дјеце предшколског и школског узраста, нарочито када се он одражава у лошим вербалним способностима и лошим академским перформансама, представљају предиктор делинквентног понашања у будућности (Denno, 1990; Lipsitt, Buka & Lipsitt, 1990). Потешкоће у вези са учењем, нарочито поремећај способности читања, повезан је са поремећајем понашања (McMichael, 1979). Резултати неколико лонгитудиналних студија су показали да су дјеца са сметњама у учењу изложена повећаном ризику за делинквенцију (Spreen, 1981; Finucci, 1986). Слично томе, низак IQ резултат мјерен у доби од четири године повећава ризик од каснијег поремећаја у понашању (Schonfeld, Shaffer, O'Connor & Portnoy, 1988). У истраживањима је пронађена и повезаност скромног развоја моторичких способности у петој години и антисоцијалних исхода у једанаестој години као и преступништва у петнаестој години (White et al, 1990). То се приписује чињеници да лош развој моторичких способности може бити рани показатељ дефицита пажње и хиперактивности (ADHD).

* * *

Развој проблематичног понашања у раној животној доби које касније може прерасти у преступништво може се представити на сљедећи начин:

Након рођења, најранији проблем који је уочен углавном је тежак темперамент. Иако је ниво активности једна димензија темперамента, хиперактивност постаје очитија када дјеца буду способна да ходају. Поремећаји понашања, као што је агресија, обично се не препознају до друге године или касније, када се повећава покретљивост и физичка снага дјетета. Током предшколског периода, постаје очигледан квалитет социјалних контаката дјетета, укључујући претјерано повлачење или лоше односе са вршњацима и/или одраслима. Академски проблеми се ријетко појављују прије него што дијете крене у први или други разред. У основношколском узрасту и настављајући током ране адолесценције, проблеми понашања, као што су скитничење, крађа и употреба психоактивних супстанци, постају све очитији... За младе од дванаест и више година расте преваленца преступништва и придружени рецидивизам (Kelley et al, 1997: 3).

Узрочни статус познатих фактора ризика остаје да се разјасни, а ниједан фактор ризика појединачно не може објаснити делинквентно понашање дјеце у раном узрасту. Умјесто тога, што је већи број фактора ризика (на примјер, лош родитељски надзор заједно са лошим школским учинком) или већи број домена фактора ризика (на примјер, ризик у породици и школи), већа је вјероватноћа раног почетка преступништва (Stouthamer-Loeber, Loeber, Wei, Farrington & Wikström, 2002).

Неће сва дјеца *у ризику* постати делинквенти, а неће ни сви делинквенти постати озбиљни, насилни или хронични малољетни преступници. Међутим, већина озбиљних, насилних и хроничних малољетних преступника има историју проблематичног понашања која сеже још у дјетињство. Дјеца преступници имају два до три пута већу вјероватноћу да постану озбиљни, насилни и хронични преступници од адолесцената чије делинквентно понашање почиње у тинејџерским годинама (хронични преступници овдје су дефинисани као они са најмање четири упућивања суду за малољетнике) (Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, 2003). Будући да још увијек није могуће тачно предвидјети која ће дјеца напредовати од озбиљног проблематичног понашања до преступништва, боље је третирати проблематична понашања прије него што постану озбиљнија и укоријењена.

ГЛАВА III

ЕТИОЛОГИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

IV ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ЕТИОЛОГИЈЕ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Теорије етиологије малољетничке делинквенције представљају богат инвентар идеја којима се настоји дати одговор на основно питање – зашто млада особа чини преступ, односно, кривично дјело? У литератури се, у том смислу, указује на тзв. *деликте без жртве* међу којима се истиче и криминалитет малољетника. Основни проблем са којим се суочавају они који се баве истраживањем етиологије криминалитета је огроман број теоријских приступа.

У првој половини XIX вијека, почела су прва научна проучавања криминалитета. Посебно је током XX вијека дошло до експанзије разних теоријских концепција и схватања о узроцима криминалног понашања. С обзиром на истицање значаја појединих чинилаца у изазивању и узроковању криминала, сви покушаји објашњења узрока овог феномена могу се сврстати у пет основних праваца:

1. антрополошко учење
2. биолошко учење
3. психопатолошко учење
4. психолошко учење
5. социолошко учење

Ранија учења (антрополошко учење, биолошко учење и психопатолошко учење) о узрочности криминалитета и делинквенције до средине XX нису поткријепљена научним доказима, превазиђена су и, као таква, одбачена. Међутим, без обзира на своје недостатке, ове теорије дале су знатан допринос расвјетљавању преступничког понашања, јер су потпуније објасниле природу и дјеловање чинилаца који се сматрају основним и одлучујућим (више у Марковић, 2010; Игњатовић, 2009; Бошковић, Скакавац, 2012).

С друге стране, савременије психолошке (развојне и индивидуалистичке) теорије и важеће социолошке теорије представљају полазну основу за истраживања у овој области и, као такве, представљене су у овом уџбенику.

1. ПСИХОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

1.1. Развојне теорије малољетничке делинквенције

У значајном дијелу савремених истраживања која се баве проблематиком етиологије малољетничке делинквенције фокус је стављен управо на разумијевање развојних процеса који воде ка агресији, антисоцијалном понашању и делинквенцији током основне школе и касније, током адолесценције.

Упркос различитим развојним путевима, постоје значајни докази да најозбиљнији, континуирани преступници који испољавају криминалне обрасце понашања обично почињу рано да се понашају проблематично што се годинама погоршава. Међутим, не може се претпоставити да ће озбиљни малољетни преступници наставити своју криминалну активност у одраслој доби (Mulvey, 2011).

Истраживачи су примијетили разлике у импулсивности, социјалним вјештинама и осјећају за друге током раног дјетињства међу дјецом која постану озбиљно антисоцијална и дјецом која остану на просоцијалном животном путу (Patterson, 1998; Moffitt, 1993).

1.1.1. Патерсонова теорија присиле

С обзиром на то да се показало да је појава озбиљних облика антисоцијалних понашања у дјечијој доби један од најснажнијих ризичних фактора за развој касније хроничне криминалне каријере (Loeber & Farrington, 2000), четврто поглавље које се тиче етиологије малољетничке делинквенције започећемо развојним теоријама. Прва теорија која приступа делинквентном понашању из перспективе развојне психопатологије јесте Патерсонова теорија присиле (Patterson, 1998), а друга је Мофитина теорија континуиране и адолесцентне делинквенције (Moffitt, 1993).

Теорија присиле (Patterson, 1998) разликује могућности учења антисоцијалног понашања (које су бројне и доступне великом броју дјеце) од стварног усвајања и каснијег манифестовања таквог понашања. У усвајању непримјереног понашања, родитељско понашање се показало кључним те ова теори-

ја претпоставља да је антисоцијално понашање научено у породици кроз интеракције чланова породице, тј. кроз бројна понављања одређених образаца интеракција. То доводи до тога да дијете усваја агресивно понашање као ефикасан начин за постизање контроле над узнемирујућим и хаотичним ситуацијама. Наиме, обрасци понашања који су кључни за развој и усвајање агресивног, а касније и антисоцијалног понашања, повремено се јављају у свим породицама, али у ризичним породицама су много учесталији те то повећава вјероватност да ће дјеца таква понашања усвојити и касније манифестовати (Šincek, 2007). Због аутоматске природе конфликтних интеракција, испитаници нису у стању добро описати процес те се кључним начином проучавања показало опажање понашања у њиховим домовима.

Механизам присиле (Patterson, 1998) кључан је за ову теорију те наглашава условљеност реакција чланова породице који су у интеракцији. Механизам се може описати у четири корака. У првом кораку мајка намеће свој захтјев или очекивање дјетету (на примјер, грди дијете зато што није написало задаћу и тражи да то дијете одмах уради). Родитељи дјеце с проблемима у понашању су склони давању нејасних упутстава и при томе су сами узнемирени те нису досљедни у поткрепљивању просоцијалних понашања (Patterson, 1998). Те особине родитеља доводе до онемогућавања развоја социјалних вјештина што отежава дисциплиновање.

У другом кораку овог механизма, на приговарање мајке (на примјер, због ненаписане задаће), дијете реагује *противнападом* у облику расправљања, викања, захтијевања, оптужујући родитеља да је увијек против њега или лаже да нема задаћу. Вјероватност оваквог понашања у узорку ризичних дјечака је два до три пута већа од вјероватности појављивања таквог понашања у нормалном узорку (Patterson, Reid & Dishion, 1992). Краткорочно мајка може престати захтијевати да дијете напише задаћу, а дугорочно се многе мајке престану трудити и мање прате дијете и постављају пред дијете мање захтјеве.

Трећи корак аутори сматрају најважнијим. У њему родитељ реагује на дјететово агресивно понашање смиривањем ситуације. Дакле, мајка која је претходно захтијевала да дијете напише задаћу одустаје од свог захтјева како би смирила дјететову бурну реакцију. Кад је дијете викањем довело до тога да родитељ почне смиривати ситуацију и тако успјело избјећи писање задаће, јавља се још једна посљедица: повећава се вјероватност да ће дијете у слиједећим расправама подстакнутим родитељским захтјевима реаговати једнако (односно, агресивно) како би избјегло неугодну ситуацију. Важно је напоменути да се у нормалном узорку више исплатило понашати просоцијално (на примјер, дијете на мајчино приговарање одговори досјетком) него агресивно, док за ризичан узорак вриједи супротно (Patterson, 1998), што указује на различите посљедице непримјереног понашања.

Четврти корак овог механизма описује још једну важну посљедицу мајчиног одустајања од захтјева. Показало се да дијете одмах по одустајању родитеља престаје с агресивним понашањем, чак и кад је оно врло емоционално набијено (на примјер, дијете које вришти од бијеса). Дугорочна посљедица ове чињенице је повећана вјероватност да ће мајка и убудуће попустити и одустати од својих захтјева (Patterson, 1998). У настанку непримјереног, девијантног понашања дјеце кључна су родитељска понашања, односно, родитељско (не) примјерено постављање захтјева и (не)досљедност у његовом понашању. Већ кратки тренинг родитеља у том понашању је довео до смањивања девијантног понашања дјеце.

Научено антисоцијално понашање дијете ускоро преноси и у друге социјалне ситуације, нарочито у школско окружење. Дјеца с таквим понашањем ускоро бивају одбачена од својих вршњака те доживљавају школски неуспјех што утиче на њихово самопоштовање. Потом, активно бирају друштво девијантних вршњака, а родитељи више не постављају захтјеве и допуштају им да проводе много више времена изван куће, него што допуштају родитељи вршњака из нормалних породица. Њихове интеракције с девијантним вршњацима поткрепљују антисоцијална понашања (више времена посвећују разговору о девијантним темама те се оне кроз позитивне реакције, на примјер, смијех, поткрепљују) (Patterson, Reid & Dishion, 1992).

Према теорији присиле (Patterson, Reid & Dishion, 1992), већ у предшколском узрасту ниво непримјереног понашања се стабилизује и остаје непромијењен током живота, што за посљедицу има то да околина такву дјецу доживљава као дјецу с израженим антисоцијалним особинама. Та дјеца имају већу вјероватност да се раније упусте у опаснија антисоцијална и делинквентна понашања као и да буду хронични делинквенти који ће се тако понашати и у одраслој доби. Они су, заправо, млади код којих се рано појављује делинквентно понашање и који су склонији рецидивизму (Šincek, 2007). Ране делинквенте карактерише рани почетак исказивања таквог понашања, у раздобљу касног дјетињства или ране адолесценције, док касне делинквенте карактерише почетак исказивања делинквентног понашања у раздобљу средње или касне адолесценције (Patterson, DeBaryshe & Ramsey, 1990). При томе, Патерсон (1998) у развоју ране делинквенције наглашава улогу породичних интеракција као кључног каузалног механизма, а у развоју касне делинквенције улогу *тренинга девијантности* од стране девијантних вршњака, до којег долази због смањеног родитељског надзора.

Као и у развоју раног делинквентног понашања, дружење с девијантним вршњацима игра кључну улогу и у развоју касног делинквентног понашања. Ову групу младих не карактеришу нарушени односи с недевијантним вршњацима, него се њихово дружење с девијантним вршњацима може првенствено приписати

смањењу родитељског надзора у раној адолесценцији услиједјављања породичних стресора (негативних животних догађаја које доживе њихови родитељи, као што су развод, незапосленост, зависност или физичка болест). Тада се ови млади почињу више дружити с вршњацима друштвено неприхватљивог понашања, што омогућује утицај тренинга девијантности (Patterson & Yoerger, 2002). Касни делинквенти имају виши ниво социјалне компетенције у односу на ране делинквенте. Њихови родитељи имају нешто развијеније вјештине у управљању породицом у односу на родитеље раних делинквената те више поткрепљују и развијају социјалне вјештине своје дјеце (Patterson & Yoerger, 2002).

1.1.2. Мофитина теорија континуиране и адолесцентне делинквенције

Друга развојна теорија која у посљедње вријеме има доста утицаја на подручју делинквентног понашања је теорија континуиране и адолесцентне делинквенције Тери Мофит (Moffitt, 1993). Док Патерсон (1998) у развоју раног делинквентног понашања кључну улогу даје породичним процесима, Мофитова (1993) сматра да је почетна тачка континуираног делинквентног понашања интеракција неуропсихолошких дефицита особе који су присутни од рођења или непосредно након рођења с неповољном/криминогеном породичном околином. Мофитова (1993) наводи да су двије врсте неуропсихолошких дефицита повезане с континуираном делинквенцијом: вербални дефицити и дефицити извршних функција.

У погледу вербалних дефицита се показало да дјечаци који исказују озбиљне проблеме у понашању, нарочито они који су хиперактивни и који показују дефиците пажње, истовремено показују и највеће дефиците вербалних вјештина и вербалног памћења те да је та група конзистентно постизала најниже резултате на тестовима вербалне интелигенције у узрасту од пет година (Moffitt, 1990). Друга врста неуропсихолошких дефицита који су повезани с континуираним делинквентним понашањем, дефицити извршних функција, резултују потешкоћама у учењу те немогућности усмјеравања пажње и импулсивности (Moffitt, 1993).

Као што Мофитова (1993) наводи, дјеца са оваквим дефицитима често нису рођена у подржавајућој породичној околини, него у неповољним/криминогеним породичним условима, под којима се подразумијевају лошије материјалне прилике, ниже образовање родитеља, криминалитет родитеља (Moffitt, 1990) те неадекватно понашање родитеља, попут оштрог и недосљедног дисциплиновања (Moffitt, 2003).

Животни пут и касније криминално понашање за латентне хроничне делинквенте почиње у врло раном узрасту и то већ око треће године или раније.

Тако се, према истраживању Мофитове (према Николић, 2012), борбеност и туче појављују на узрасту од четири године, крађе и неискреност на узрасту од десет година, а продаја дроге и крађа аута на узрасту од шеснаест година. Разбојништва и силовања се, пак, појављују тек од двадесете године, а преваре, изнуде и злостављање дјеце тек у тридесетим годинама. Криминална каријера хроничних преступника, или, како их Мофитова назива, трајним и доживотним преступницима, може се препознати још од дјетињства по тешком темпераменту, поремећају пажње и хиперактивности. Будући да у том развојном периоду имају проблема и са школским успјехом и да су агресивнији, они још у дјетињству губе прилику да стекну просоцијално понашање и интерперсоналне вјештине. Због тога су стигматизовани и, самим тим, хендикепирани на сваком даљем стадијуму њиховог развоја (према Николић, 2012).

Мофитова (1993) наводи да адолесцентни делинквенти (они са касним почетком) немају неуропсихолошких дефицита те да је адолесцентна делинквенција резултат интеракције јаза зрелости и вршњачког социјалног контекста.

Адолесцентне делинквенте (оне са почетком у периоду адолесценције) карактерише озбиљна агресија (пљачке, присилни секс и употреба оружја), крађа, бјежања, разбијање, затим мало или нимало проблема са вршњачким одбацивањем. Они су научили како да се прилагоде другима. Већина малољетних учинилаца се престаје овакво понашати око осамнаесте године. С обзиром на то да многи делинквенти са *каснијим почетком* могу бити само симболично ангажовани у адолесцентне побуне (на примјер, када је нешто забрањено), обично одржавају емпатију и избјегавају одбацивања вршњака и довољно су паметни да виде да се друштвено прихватљиво понашање награђује и они обично *напуштају* или одустају од пута који води ка криминалу (Врућинић, 2011). Дакле, неки од малољетних преступника, на срећу, спадају у, како наводи Мофитова (према Николић, 2012), категорију тзв. антисоцијалних понашања лимитираних на адолесценцију и могу бити резултат малољетничког бунта, са обиљежјима *статусног* преласка у свијет одраслих.

Међутим, то није случај са *раним делинквентима* (најчешће проучаваном групом) чије понашање може ескалирати у озбиљне преступе, као начин прилагођавања у свим условима и ситуацијама.

За разлику од својих вршњака чије је понашање описано као нефлексибилна континуирана цјеложивотна делинквенција, преступници ограничени на адолесценцију вјероватно ће се антисоцијално понашати у ситуацијама у којима им се то чини исплативо, а, такође, могу одустати од антисоцијалног понашања када имају више користи од просоцијалних стилова понашања. Они одржавају главну контролу над својим антисоцијалним реакцијама и користе антисоцијално понашање само у ситуацијама када то може послужити као инструментална функција. Делинквенти ограничени на адолесценцију

преузимају антисоцијални стил понашања својих вршњака који им омогућава статус зрелости, моћ и привилегије.

Усљед различитих промјена које су настале као посљедица савременог доба, трајање адолесценције је продужено, тако да настали јаз оставља модерне тинејџере у вакууму од пет до десет година (Ериксон, 1960). Они су сексуална бића и биолошки су способни, али се од њих тражи да одложе већину позитивних аспеката својствених одраслом животном добу. Прије осамнаесте године, тинејџерима није дозвољено да раде или добију возачку дозволу, вјенчају се или гласају, као и да купују алкохол. Истовремено, више од десет година након што постигну полну зрелост остају финансијски и социјално зависни о својим породицама и имају врло мало прилике да доносе било какве одлуке. Ипак, они очајнички желе успоставити интимне везе са супротним полом, прикупљати материјалне ствари, доносити сопствене одлуке, као и то да их одрасли уважавају. Савремени адолесценти су зато заробљени у јазу биолошке и хронолошке зрелости (Moffitt, 1993).

Усљед изразитих пубертетских промјена тинејџери почињу осјећати нелагодност јаза зрелости и прикључују се групи старијих тинејџера који су три–четири године издржали јаз и већ усавршили неке делинквентне начине суочавања са њим. Изложеност вршњачким моделима, заједно са пубертетом, важна је одредница случајева преступништва у адолесценцији (Caspi, Linam, Moffitt & Silva, 1993).

Континуирани делинквенти могу да лако прибаве имовину која је иначе недоступна тинејџерима који немају сопствене приходе (аутомобиле, одјећу, дрогу или цјеловечерње изласке). Они су сексуално искуснији и већ су покренули везе са супротним полом. Као доказ да *сами доносе одлуке*, они ризикују и раде опасне ствари које родитељи никако не би подржали. Као доказ да су *социјално зрели* и припадају свијету одраслих, имају личне адвокате, социјалне раднике и службенике док су на условном отпусту; они послују малим предузећима у подземној економији и имају дјецу (Veiher, Huizinga, Lizotte & Van Kammen, 1991). Дјеца коју су вршњаци одбацили и игнорисали треба да доживе новонасталу *популарност*, а то ће *постићи* имитирајући животни стил хроничних делинквената.

1.1.3. Теорија безобразно-неемоционалних црта личности

Међу најпажљивије проучаване особине личности које се доводе у везу са антисоцијалним понашањем је група особина које се заједно називају безобразно-неемоционалним (енг. callous-unemotional, CU) које су идентификовали поједини истраживачи (Barry et al, 2000; Frick, Barry & Bodin, 2000). Ови истраживачи

спровели су низ истраживачких пројеката како би могли да идентификују групу дјеце којима је дијагностикован поремећај понашања, која показују нарочито тешке и хроничне обрасце антисоцијалног понашања изван онога што се обично види код друге дјеце са поремећајем понашања. Након низа студија, утврдили су да та подгрупа дјеце и адолесцената показује недостатак бриге за друге, ограничен осјећај кривице и сиромашну емоционалну експресију (Frick, Bodin & Barry, 2000; Frick, O'Brien, Wootton & McBurnett, 1994). Ове особине су врло карактеристичне за обрасце понашања који се обично налазе код одраслих психопата.

Налази савремених истраживања открили су да се дјеца са безобразно-неемоционалним цртама личности не плаше кажњавања због својих агресивних акција и агресију гледају као ефикасно средство за доминирање над другима (Pardini & Byrd, 2012). Ова дјеца тежила су да минимизирају степен до којег је агресија узроковала патњу жртве, и отворено су признала да им је мало стало до невоље и патње код других. Штавише, ове особине представљају предикторе озбиљне агресивности чак и код дјеце млађе од три до четири године (Kahn, Frick, Youngstrom, Findling & Youngstrom, 2012), што може указивати на озбиљне, доживотне, насилничке преступе. Треба нагласити да дијагноза поремећаја понашања није неопходан услов за посједовање безобразно-неемоционалних особина.

Све већи број истраживања сугерише да се значајно и трајно редуковање ових проблематичних особина дјеце и адолесцената може постићи софистицираним, мултимодалним когнитивно-бихевиоралним приступима у третману њиховог понашања (Kolko & Pardini, 2010). Овај приступ, у комбинацији са родитељским факторима као што су повећана топлина и низак ниво оштре дисциплине, дугорочно нуди најперспективније резултате (Kolko & Pardini, 2010).

1.2. Индивидуалистичке теорије малољетничке делинквенције

Објашњења делинквенције на индивидуалном нивоу могу се подијелити на више различих категорија: теорију рационалног избора и теорију рутинских активности (као подврсту теорије рационалног избора) и теорију особина.

Теорија избора сугерише да млади преступници одлучују да се укључе у антисоцијалне активности јер вјерују да ће њихови поступци бити корисни и профитабилни. Међутим, не може се сво антисоцијално младалачко понашање објаснити рационалним одлучивањем и калкулисаним мисаоним процесима. Поједина делинквентна дјела, нарочито насилна, изгледају нерационално, себично или хедонистички. Неке младе људе у њиховим поступцима прије *усмјеравају* биолошке или психолошке абнормалности, попут хиперактивности,

ниске интелигенције, биохемијске неравнотеже или генетских недостатка, него свјесна и рационална жеља. Овај поглед на етиологију делинквенције назива се теорија особина јер повезује делинквенцију и биолошке и психолошке особине које контролишу људски развој (Siegel & Welsh, 2017).

Теорије избора и особина, иако независне, овдје су повезане јер оне дијеле заједничку основу:

– обје су усмјерене на менталне и бихевиоралне процесе на индивидуалном нивоу;
– обје преступност сматрају проблемом на индивидуалном нивоу, а не социјалним проблемом;
– обје препознају да, с обзиром на то да су сви људи различити, свака особа реагује на исти сет срединских и социјалних услова на јединствен начин.

Пошто је основни узрок делинквенције лоциран на индивидуалном нивоу, напори у вези са превенцијом и контролом делинквенције морају бити усмјерени на појединца. Морамо да мијењамо људе, а не друштво (Siegel & Welsh, 2017:80).

1.2.1. Теорије рационалног избора

Према првим званичним објашњењима криминала и делинквенције, сматрано је да је људско понашање ствар избора. Претпостављано је да људи имају слободну вољу да бирају како ће се понашати. Они који су кршили закон били су мотивисани личним потребама као што су похлепа, освета, преживљавање и хедонизам. Прије скоро више од 250 година, Цезар Бекарија (Cesare Beccaria) сматрао је да људи *важу* добробит и посљедице својих будућих акција прије него што одлуче у ком правцу ће усмјерити своје понашање. Његово учење чини језгро данашње класичне криминологије (Siegel & Welsh, 2017:80).

Теорију рационалног избора развили су осамдесетих година Дерек Корниш и Роналд Кларк (Cornish & Clarke 1985; 1987; 2001) да би скренули пажњу на рационални аспект криминалних догађаја – оно што они називају *мјера рационалности*.

Према теорији рационалног избора, делинквенти рационално одлучују да ли ће прекршити закон. Прије него што одлуче да ли ће починити делинквентни акт, они „важу" могуће бенефите или профит, као што је новац којим могу да купе аутомобил, одјећу и друге луксузне ствари, и потенцијалне трошкове или казну (хапшење) која је праћена дугим боравком у васпитно-поправном дому или у малољетничком затвору (Siegel & Welsh, 2017). Ако, на примјер, делинквенти вјерују да дилери дроге ријетко бивају *ухваћени* и чак избјегавају

озбиљне казне, вјероватније је да ће изабрати да постану дилери дроге, него ако су убијеђени у супротно. Нека дјеца могу познавати некога или чути како неки криминалци *зарађују* значајну суму новца бавећи се илегалним активностима, и одаберу да *иду њиховим стопама* (Tremblay & Morselli, 2000).

Теоретичари рационалног избора вјерују да се антисоцијално понашање јавља када делинквент одлучи да прекрши закон након што процијени своју личну ситуацију (потреба за новцем, жеља за новим искуством, потреба за доказивањем или превазилажење тренутног проблема) (Siegel & Welsh, 2017). Ова теорија је, дакле, покушај да се објасне процеси криминалног одлучивања унутар одређеног ситуационог контекста (Clarke and Cornish, 2001: 24).

Који су најважнији социјални фактори који продукују или утичу да делинквент одлучи да прекрши закон?

Лични проблеми

Дјеца могу бити приморана да изаберу делинквентно понашање како би ријешила своје проблеме (Brezina, 2000). Адолесценти могу осјећати да су у *замци* због тога што друштво ограничава њихове могућности и потенцијале (Siegel & Welsh, 2017: 82). Путем антисоцијалног понашања, неки адолесценти желе преузети контролу над сопственим животима и судбинама. Напуштајући школу, они избјегавају непријатну ситуацију. Када побјегну од куће можда избјегавају физичко или сексуално насиље. Могуће да делинквентно понашање (крађа или продаја дроге) омогућава лакши долазак до луксузне одјеће или лакше суочавање са ривалима омогућавајући ефикасну самозаштиту (пиштољ).

Финансијске потребе/Награда

Избор делинквентног понашања може имати подлогу у финансијским потребама. Дјеца која користе дрогу могу с обзиром на трошкове своје *навике*, пропорционално појачати своје делинквентне активности (Uggen & Thompson, 2003). Како расту трошкови дроге, илегални профит постаје изузетно примамљив.

Дјеца могу изабрати делинквенцију зато што вјерују да имају мало шансе да постану успјешни на конвенционалан начин. Дугорочно, делинквенти виде дилање дрогом и крађу аутомобила као своју *карту* за бољи живот, а краткорочно, делинквентне активности им омогућавају новац за скупоцјени накит.

Родитељска контрола и супервизија

Адолесценти чији родитељи имају слабу контролу над њима, имају слободу да се социјализују са својим девијантним вршњацима (Fontaine, Brendgen, Vitaro & Tremblay, 2016). Дјечаци тинејџери више учествују у делинквентним активностима зато што, за разлику од својих сестара, имају већу аутономију. Физички развијеније дјевојчице које нису под родитељским надзором, слично као и дјечаци, чешће показују антисоцијално понашање (Siegel & Welsh, 2017: 82).

У литератури се могу пронаћи и друге теорије рационалног избора које неће бити детаљније разматране у овом уџбенику. Криминолог Рајмонд Патерностер (Paternoster, 1989) у своју теорију, поред разматрања потенцијалних трошкова (казне), уводи и друге факторе (формалне санкције – извјесност и строгост казне), афективне везе, материјалну корист, могућности, неформалне санкције и морална увјерења који могу утицати на доношење одлуке о делинквентном понашању. Џејмс Вилсон и Ричард Хернстајн (Wilson and Herrnstein, 1985: 103) тврде да избор за учешће у злочину *не може бити схваћен без узимања у обзир индивидуалних предиспозиција и њихових биолошких коријена*. Пер-Олоф Викстром и сарадници (Wikström, Oberwittler, Treiber and Hardie, 2012) понудили су још један фактор који игра улогу у рационалном избору делинквентног понашања, моралност.

1.2.2. Теорија рутинских активности

С обзиром на чињеницу да младалачко понашање може бити обликовано животним искуствима, зашто онда нека дјеца одлуче да почине злочине, док друга живе конвенционалним начином живота? Постоје ли структурни фактори који утичу на доношење одлуке о делинквентном понашању?

Према теорији рутинских активности Коена и Фелсона (Cohen & Felson, 1980), криминал и преступништво су чешћи када свакодневне рутине – код куће, на послу и активности изван куће – пружају могућност за злочин. Значајне промјене животног стила од краја Другог свјетског рата резултирале су *растом активности изван домаћинстава*. Промјене укључују повећање учешћа женске радне снаге, већу пропорцију домаћинстава без надзора током дана, чешћа путовањима ван града и продају робе широке потрошње. Ове промјене рутинских активности су, заузврат, повезане са порастом *грабежљивих* злочина, као што су пљачке, провале, крађе, чак и убиства.

Обим и дистрибуција предаторског злочина, у којем преступник покушава да украде имовину директно од свог власника, под утицајем су интеракције три промјењиве које одражавају рутинске активности у свакодневном америчком

животу: недостатак чувара (попут власника кућа и њихових комшија, пријатеља и рођака), доступност погодних циљева (као што су куће које садрже робу која се може лако продати) и присуство мотивисаних преступника (као што су незапослени тинејџери). Ако су присутне све три компоненте, већа је вјероватноћа да се оствари предаторско кривично дјело.

Присуство способних чувара који могу да заштите куће и иметак може умањити мотивацију за чињење делинквентних дјела. Чак и већина мотивисаних преступника може занемарити драгоцјене мете ако су оне добро чуване. С обзиром на то да су мајке на послу, дјеца у дневном боравку, куће се не чувају и постају погодне мете. Слично томе, са развојем предграђа и опадањем традиционалних сусједства, број познатих чувара као што су породица, комшије и пријатељи се смањио. Један од начина да се смањи привлачност мета јесте стварање формалних и/или неформалних механизама социјалне контроле. У заједницама које имају ноћне чуваре и у којима се налазе куће са кодираним капијама смањује се ризик од налета провалника (Siegel & Welsh, 2017: 84).

Теорија рутинских активности сугерише да ће расположивост погодних мета као што је лако преносива роба повећати стопе преступништва. Што је више скупе робе која се лако транспортује и лако препродаје на располагању, више ће преступника бити мотивисано да профитира од своје крађе (Cohen, Felson & Land, 1980).

Стопа делинквенције може се повећати ако постоји вишак младих исте старосне категорије и истих образовних могућности који се такмиче за ограничен број послова (Siegel & Welsh, 2017).

Користећи перспективу рутинских активности, Вејн Озгуд и његове колеге (Osgood et al, 1996) испитали су како су рутинске активности адолесцената повезане са широким спектром девијантног понашања. Четири кључна аспекта рутинских активности адолесцената показују да су *ситуације погодне* за девијантно понашање нарочито честе у *неструктурисаним* социјалним активностима са *вршњацима* које се јављају у *одсуству ауторитета*. Недостатак структуре оставља на располагању више времена за преступништво. Вршњаци олакшавају учешће у девијантним дјелима јер их подстичу, а одсуство ауторитета умањује потенцијал за социјалну контролу.

1.2.3. Теорије особина (црта личности)

Бројни стручњаци за делинквенцију сматрају да је модел рационалног избора непотпун. Они сматрају погрешним закључак да сви преступници бирају злочин само зато што вјерују да њихове предности надмашују ризике. Ако је то случај, како би се могли објаснити непрофитни злочини попут вандализма

и насумичног насиља? Адолесценти који понављају агресивно, антисоцијално или конфликтно понашање манифестују абнормалне особине које утичу на њихов избор понашања (Shantz, 1986).

За теоретичаре рационалног избора, умањивање користи од криминала повећањем вјероватноће и тежине казне ће на крају снизити стопу криминала. Теоретичари особина доводе у питање корисност кажњавања, јер они који чине злочине имају смањену способност да разумију посљедице својих криминалних аката (Siegel & Welsh, 2017).

Психодинамска теорија

Према психодинамској теорији, чија је основа пионирски рад аустријског психијатра Сигмунда Фројда (1856–1939), кршење закона производ су абнормалне структуре личности која је формирана почетком живота и која касније, током живота, контролише људско понашање (Freud, 1963). У екстремним случајевима, ментални несклад тјера људе у насиље и агресију. Основа психодинамичке теорије је претпоставка да је људско понашање под контролом развијених несвјесних менталних процеса у раном дјетињству.

Према Фројду, људска личност садржи три главне компоненте. Ид је неограничена и неконтролисана, примитивна компонента која тражи задовољство и са којом се рађамо. Его се развија кроз реалност и помаже у управљању и обуздавању потребе ид-а за тренутним задовољењем. Суперего се развија кроз интеракције са родитељима и друге значајне људе и представља развој савјести и морална правила која дијеле већина одраслих.

Несвјесне мотивације за понашање потичу од ид-овог дјеловања као одговора на двије примарне потребе – секс и агресију.

Људско понашање је често обиљежено симболичким радњама које одражавају скривена осјећања у вези с тим потребама. На примјер, крађа аутомобила може да одражава несвјесну потребу особе за заклоном и мобилношћу да би избјегла скривене непријатеље (агресија) или можда нагон да се уђе у затворену, тамну структуру попут материце која одражава најранија сјећања (секс) (Siegel & Welsh, 2017:109).

Сва три сегмента личности дјелују истовремено. Ид диктира потребе и жеље, суперего се супротставља ид-у потпомажући осјећања морала и праведности, а его оцјењује стварност и положај између ове двије крајности. Ако су ове компоненте правилно уравнотежене, појединац може водити нормалан живот. Ако један аспект личности постане доминантан на штету осталих, појединац манифестује ненормалне особине личности.

Према психодинамској теорији, злочин код младих резултат је неразријешене менталне тјескобе и унутрашњег сукоба. *Нека дјеца, посебно она која су*

искоришћавана или злостављана, могу да доживе несвјесне осјећаје огорчења, страха и мржње. Ако се овај сукоб не успије ријешити, дјеца могу да се врате у стање у којем доминира ид. Ова регресија може се сматрати одговорном за велики број менталних болести, а у многим случајевима може бити повезана са криминалним понашањем (Abrahamsen, 1944, према Siegel & Welsh, 2017).

Код преступника доминира ид и они немају могућност контроле импулсивних нагона. Можда зато што су у дјетињству трпјели несрећна искуства или су одрасли у породицама у којима им није пружена одговарајућа љубав и брига, преступници пате од слабих или оштећених ега који их чине неспособнима да се носе са захтјевима конвенционалног друштва (Redl & Toch, 1979). Антисоцијално понашање адолесцената посљедица је осјећаја неспособности да се носе са осјећајем угњетавања. Криминалитет, у ствари, омогућава младима да производе позитивне психичке резултате. Помаже им да се осјећају слободно и независно и даје им могућност узбуђења и шансу да користе своје вјештине и машту. Пружа обећања о добитку и допушта им да криве друге због њиховог проблема (на примјер, полицију). Пружа им шансу да рационализују свој осјећај неуспјеха (*Да нисам упао у проблеме, био бих успјешан*) (Halleck, 1971).

Родитељи који занемарују дијете не успијевају развити дјечији суперего на одговарајући начин па дјететов ид може постати доминантан покретач личности. Одсуство снажног суперега резултира неспособношћу да се јасно направи разлика између доброг и лошег. Деструктивно понашање заправо може бити позив за помоћ. Заправо, неки психоаналитичари сматрају да су делинквентна понашања младих мотивисана њиховим несвјесним нагоном да буду кажњени. Ова дјеца, која се осјећају невољена, претпостављају да разлог мора бити сопствена неадекватност, стога заслужују казну. Касније могу у недостатку саосјећања и осјетљивости за потребе других, захтијевати тренутно задовољство, дјеловати агресивно и импулсивно и демонстрирати друге психотичне симптоме.

Ајзенкова теорија личности

Личност представља релативно стабилне обрасце понашања, укључујући мисли и осјећања који разликују једну особу од друге. Сваки појединац одражава карактеристичне начине прилагођавања животним захтјевима и проблемима. Начин на који се понашамо зависи од тога како тумачимо животне догађаје и доносимо одговарајуће одлуке у понашању. Може ли се узрок делинквенције повезати са личношћу?

У својим раним радовима, Шелдон и Еленор Глук (Sheldon Glueck, Eleanor Glueck, 1930, 1943, 1950, према Siegel & Welsh, 2017: 119) идентификовали су бројне особине личности које карактеришу преступнике: сумња, само-

потврђивање, екстроверзија, скромне личне вјештине, пркосност, деструктивност, амбивалентност, ментална нестабилност, импулсивност, садизам, осјећај неприхваћености, непријатељство, нарцисоидност, недостатак бриге за друге, неповјерење у ауторитет.

Истраживање Глукових подржава становиште да делинквенти одражавају личности чије карактеристике повећавају вјероватноћу да ће (а) бити агресивни и антисоцијални и (б) због својих поступака, бити укључени у конфликт са агентима социјалне контроле, наставницима и полицијом.

Откад су објављени налази Глукових, други истраживачи покушали су да идентификују особине личности које би повећале шансе за делинквентну каријеру (Eysenck, 1977). Делинквенти су обично хиперактивни, импулсивни појединци са поремећајем недостатка пажње, често манифестују поремећаје понашања, анксиозност и депресију. Ове особине их чине склоним различитим проблемима од психопатологије до злоупотребе дрога, сексуалне промискуитетности и насиља.

Њемачки психолог који је своју професионалну каријеру провео у Великој Британији Ханс Ајзенк (Eysenck & Eysenck, 1985) идентификовао је три особине личности које је он повезао са антисоцијалним понашањем: екстраверзија, неуротицизам и психотицизам. Сваки од ових фактора представља одређену врсту темперамента и описују реакције појединца на стимулусе из спољашње средине.

Ајзенк дефинише екстраверте као импулсивне појединце којима недостаје способност да испитају своје властите мотиве и понашања. Неуротицизам производи анксиозност, напетост и емоционалну нестабилност. Млади који немају самоспознају и они који су импулсивни и емоционално нестабилни, вјероватно ће другачије интерпретирати догађаје од оних који здраворазумски (аргументима) расуђују о различитим животним догађајима. Иако се екстраверти могу самодеструктивно понашати, на примјер, користити дрогу, неуротичари схватају да је такво понашање у коначници самопоражавајуће и опасно по живот. Младима који су неуротични или екстравертирани често недостаје увида, врло су импулсивни и, у односу на друге, већа је вјероватноћа да ће постати хронични преступници (Eysenck & Eysenck, 1985). Психотицизам карактерише социјална неосјетљивост, егоцентричност, неемоционалност, безличност, импулсивност и агресивност. Ајзенк је тврдио да су, генерално, злочин и антисоцијално понашање у позитивној корелацији са високим психотицизмом, високом екстраверзијом и високим неуротицизмом (Eysenck and Gudjonsson, 1989). Они који се криминално (антисоцијално) понашају имају тенденцију да буду импулсивни, социјално неосјетљиви, траже узбуђење и агресивни су.

Теорија интелигенције

Психолози се дуго баве изучавањем развоја интелигенције и њеним односом према понашању. Рани криминолози су вјеровали да је ниска интелигенција главни узрок преступништва. Мислили су да ће, ако се утврди који су то појединци мање интелигентни, можда бити могуће идентификовати потенцијалне преступнике прије него што почине друштвено штетна дјела (Terman, 1925, према Siegel & Welsh, 2017:120). С обзиром на то да су научници који су изучавали друштвене науке имали на располагању групе испитаника који су похађали тренинге у вези са просоцијалним понашањем и оне у казненим установама, почеле су студије у којима је мјерена повезаност интелигенције и криминалног понашања тестирањем пресуђених малољетних делинквената. За делинквентне малољетнике се вјеровало да су по својој природи, с обзиром на ниску интелигенцију, природно више склони чињењу злочина него интелигентнији људи. Тако су малољетни преступници коришћени као испитна група у вези са којом су изграђене бројне теорије о интелигенцији.

а) Теорија природе интелигенције

Када су новоразвијени тестови интелигенције примијењени на затвореницима и младима који су похађали тренинге у вези са просоцијалним понашањем у првим деценијама двадесетог вијека, велики проценат затвореника имао је ниске резултате на тестовима (према Siegel & Welsh, 2017: 120). У студијама из 1920. године утврђено је да су многи институционализовани делинквенти били *слабоумни* (Goddard, 1920, према Siegel & Welsh, 2017) и да је најмање половина свих малољетничких делинквенција било условљено менталним недостацима.

Слично томе, у другом истраживању (Healy and Bronner, 1926, према Siegel & Welsh, 2017) откривено је да је 37 процената делинквената исподпросјечне интелигенције. Утврђено је да је вјероватноћа за појаву делинквенције од пет до десет пута већа код ментално заосталих у односу на неделинквенте. Ове и друге ране студије прихваћене су као доказ да ниски резултати на тестовима за мјерење интелигенције указују на потенцијалне делинквенте и да постоји повезаност између урођене ниске интелигенције и девијантног понашања. За тестове интелигенције се вјеровало да мјере урођену генетску слику појединаца, а многи криминолози су прихватили предиспозицију исподпросјечних појединаца у односу на делинквенцију.

б) Теорија његовања интелигенције

Развој културно осјетљивих објашњења понашања човјека тридесетих година двадестег вијека довео је до развоја теорије његовања интелигенције. Према

овој теорији, интелигенција мора бити посматрана дјелимично као биолошка, али првенствено као социолошка. Теорија његе тврди да интелигенција није насљедна и да родитељи са ниским нивоом интелигенције не морају нужно да стварају дјецу ниске интелигенције (Rogers, Cleveland, Van den Oord and Rowe, 2000). Та тврдња дискредитује идеју да људи чине злочине јер имају ниске резултате на тестовима интелигенције. Умјесто тога, сматра се да стимулисање животне средине од родитеља, рођака, школе, групе вршњака и слично утиче на ниво интелигенције код дјетета и да низак IQ резултат из окружења такође подстиче делинквентно и криминално понашање. На примјер, ако би се могло побољшати образовно окружење, резултат би могао бити и виши ниво интелигенције и смањена делинквенција (Cahahn and Cohen, 1989).

в) Истраживања повезаности интелигенције и делинквенције

Савремени истраживачки напори и даље резултирају откривањем повезаности ниских резултата на тестовима интелигенције и антисоцијалног понашања. Резултати на тестовима интелигенције коришћени су за предвиђање насилничког понашања и разликовање група насилних и ненасилних преступника (Piquero, 2000). На индивидуалном нивоу постоје докази који повезују ниске IQ резултате са насилним злочинима, укључујући убиства (DeLisi, Piquero, and Cardwell, 2016). Поред ових студија на микронивоу, постоје и резултати истраживања који указују на повезаност интелигенције и стопе преступништва засновани на подацима на глобалном нивоу (Beaver and Wright, 2011).

Они стручњаци који вјерују да интелигенција може имати директан утицај на почетак делинквенције тврде да је кључна веза интелигенције и делинквенције способност манипулације апстрактним појмовима. Низак IQ делинквената ограничава способност *предвиђања посљедица њиховог дјеловања и способност процјене емоција код својих жртава* (према Siegel & Welsh, 2017:121). Због тога млади који постижу ниске скорове на тестовима интелигенције погрешно тумаче догађаје и гестове, понашају се глупо, ризикују и емитују друштвено штетно понашање. Претходно речено наводи на закључак да за откривене делинквенте постоји основана претпоставка да су мање интелигентни у односу на делинквенте који нису откривени, јер су ови ухваћени не само што су били делинквенти, већ и због тога што су били глупи (Buljubašić, 2008).

У истраживањима је доказано да низак IQ повећава вјероватноћу делинквентног понашања кроз његов утицај на школске перформансе. Млади са ниским нивоом интелигенције лоше се сналазе у школи, а неуспјех у школи и академска неспособност су снажно повезани са делинквенцијом (Hirschi and Hindelang, 1977).

Када се расправља о повезаности менталне ретардације и делинквенције треба истаћи узроке интелектуалне, економске и емоционалне природе (Singer,

1996). Ментално ретардирана особа понекад није у стању да у цјелини схвати значај свог понашања, као ни посљедице које ће проузроковати такво понашање у заједници. Такође, особу са менталном ретардацијом старији и искуснији делинквенти могу наговорити да учествује у неким криминалним радњама. Ментално ретардиране особе су потпуно свјесне да заостају за другим и то код њих ствара осјећај запостављености. Тако неки од њих настоје поправити свој статус учествујући у криминалним радњама, посебно оним које су изведене на неуобичајен начин и које су врло рискантне. У односу на друге, ментално ретардиране особе теже проналазе запослење, раде на слабије плаћеним радним мјестима и лакше губе посао. Све ово има значајног утицаја на укупне економске прилике у којима ове особе живе, тако да се оне понекад одлучују на делинквентне активности из крајње нужде.

2. СОЦИОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

2.1. Теорије социјалне структуре

Социолошке теорије, теорије социјалне структуре, представљају научна схватања која појаве и догађаје изучавају и тумаче с позиција друштвених фактора. Оне покушавају да преко социјалног статуса објасне антисоцијално понашање и доведу га у везу искључиво са условима и начином живота. Стручњаци за преступништво као кључне узроке криминала и злоупотребе дрога виде неједнак лични доходак, сиромаштво, расизам и очајање. Дјеца која одрастају у сиромаштву и живе у домаћинствима која немају основна економска средства, за разлику од својих богатијих вршњака, имају много већу вјероватноћу да чине тешка кривична дјела (Bjerk, 2007). Да би објаснили ову појаву, теорије друштвене структуре сугеришу да су социјални фактори кључна одредница делинквентних образаца понашања, односно, узрок пропадања припадника ниже класе.

Како се тачно може објаснити повезаност између сиромаштва и делинквенције? Постоје заправо три независне, али преклапајуће теорије унутар перспективе социјалне структуре (Siegel & Welsh, 2017: 140):

– теорија друштвене дезорганизације,
– теорија напрезања и
– теорија културног одступања (девијације).

2.1.1. Теорија друштвене дезорганизације

Појам друштвене дезорганизације најчешће се употребљава када се жели указати на нешто што одудара од нормално уређеног и организованог живота и изазива неприлагођеност и расцјеп у функционисању појединаца и друштва. Постоји више варијанти теорија друштвене дезорганизације, али све оне доводе у везу делинквентно понашање са дисхармонијом, конфликтима, неуједначеним развојем културе итд.

Теорију социјалне дезорганизације формулисали су, почетком двадесетог вијека, социолози Клифорд Шо и Хенри Мек Кеј (према Siegel & Welsh, 2017: 141). Док су у Чикагу мапирали стопе делинквенције, ови научници су примијетили да би се различита еколошка подручја могла визуализовати као низ концентричних зона, свака са стабилном стопом делинквенције (Clifford and McKay, 1972).

Чини се да су подручја са највећом концентрацијом преступништва била сиромашна, транзитна, зоне унутар града. Зоне најудаљеније од центра града биле су најмање склоне делинквенцији. Анализа ових података показала је стабилан образац делинквентне активности у еколошким зонама током периода од 65 година. Концепт друштвене дезорганизације који су формулисали Шо и Мек Кеј остао је истакнуто становиште криминолошке науке више од 75 година.

2.1.1.1. Теорија друштвене екологије

Погледе у вези са теоријом о друштвеној дезорганизацији ажурирали су савремени социјални еколози, чији рад наглашава карактеристике заједнице и њихов утицај на међуљудске односе, а мање наглашава вриједности и норме (Siegel & Welsh, 2017: 142).

Социјални еколози су пронашли везу између стопе делинквенције и пропадања заједнице: нереда, сиромаштва, отуђености и страха од преступништва (Bursik, 1988). Присутност *разарајућих институција*, као што су кафане и барови, дестабилизују четврти и повећава се број преступника. Подручја у којима су куће пропале, изгорјеле и које се, у недостатку станова, изнајмљују минимизирајући потрошњу за њихово одржавање, често у пропадајућим квартима, такође имају највишу стопу насиља и криминала (Harries and Powell, 1994). Када су напори социјалне контроле заједнице смањени, стопе преступништва се повећавају и додатно слабе њену кохезивност.

Сиромаштво у градској зони постаје акумулирано када се породице радне и средње класе, без обзира на расу, преселе у предграђа. Оне са собом узимају своје финансијске и институционалне ресурсе и подршку, подривајући неформални ниво социјалне контроле у заједници. Људи који су остали постају

социјално изоловани и имају проблем са управљањем урбаним пропадањем и контролом банди младих – док су најуспјешнији људи из заједнице отишли на *зеленије пашњаке* (Shihadeh, 2009). Социјални проблеми се гомилају у областима у којима је концентрација сиромаштва. Незапосленост брзо расте, дестабилизује домаћинства и ствара нестабилне породице које стварају дјецу која користе насиље и агресију да би се носила са ограниченим могућностима.

Људи се осјећају безбједно у кварту у којем има реда и који је обновљен (Schafer, Huebner and Bynum, 2006). Они који живе у насељима у којима постоји социјална и физичка неправда – смеће, графити, напуштени излози, изгорјеле зграде, странци, пијанице, усамљеници, проститутке, бука, загушења, прљавштина и смрад, просте ријечи, посрнула младост – много је вјероватније да ће бити преплашени. Другим ријечима, неред рађа страх. Криминалне активности подривају солидарност заједнице јер то сигнализира да је полиција или корумпирана или нестручна. Кад људи живе у областима у којима су стопе смртности високе, а очекивани животни вијек кратак, могу помислити: *Зашто планирати за будућност када постоји велика вјероватноћа да је никад нећу доживјети?* (Siegel & Welsh, 2017).

Неки становници постају толико сумњиви према ауторитету да развијају опсадни менталитет у којем се спољни свијет сматра непријатељем који жели да уништи насеље. Постоји заједничко увјерење да је полиција насилна и сумњичава, спремна да употријеби силу. Уз осјећај неповјерења који настаје када полиција игнорише делинквенцију у сиромашним подручјима или, обрнуто, када је насилна и корумпирана, бијес пламти, а људи излазе на улице и реагују насилним путем. Колективна ефикасност и социјална контрола је ослабљена у социјално неорганизованим четвртима, гдје је становништво нестално, а међуљудски односи површни и неподржавајући (Socia and Stamatel, 2012).

2.1.2. Теорија напрезања

Теорија напрезања сугерише да, иако већина људи дијели сличне вриједности и циљеве, као што су добро образовање, лијеп дом, сјајан аутомобил и стилска одјећа, прилике за постизање ових личних циљева условљене су припадношћу одређеној социоекономској класи. Док богати можда живе *амерички сан*, сиромашнима је недостижно остварење личних циљева. Будући да сиромашна дјеца не могу увијек добити оно што желе, почињу се осјећати фрустрирано и љуто и под притиском су. Међутим, нису сви исто отпорни на фрустрацију па ће они отпорнији адолесценти одољети притисцима и изазовима делинквенције. Остаје питање зашто нека дјеца могу да се носе са притиском док други подлијежу љутњи и фрустрацији? (Siegel & Welsh, 2017: 147).

2.1.2.1. Мертонова теорија аномије

Француски социолог Емил Диркем (Émile Durkheim) сковао је термин *аномија* (са грчког *номос*, *без норми*) још у својој књизи *Подјела рада у друштву* (1893, према Бошковић, Скакавац, 2012). Овим појмом описивао је друштва у којима су правила понашања (тј. вриједности, обичаји и норме) престала да важе у периодима наглих друштвених промјена или социјалних криза. Од овог појма Диркем полази и када објашњава самоубиство. Он проучава податке који говоре о дистрибуцији самоубица према вјерској припадности (атеисти, протестанти, католици и јудаисти). Из њих, изводи закључак да значајну улогу код самоубиства игра фактор интегрисаности у вјерску заједницу (Игњатовић, 1998: 138). Аномија поткопава функцију друштвене контроле друштва. Ако друштво постане аномично, више не може да успоставља и одржава контролу. Под овим околностима, поштовање правних кодекса је ограничено, и друге алтернативе као злочин постају атрактивније.

Амерички социолог Роберт Мертон (Merton, 1968) у својој теорији аномије је примијенио Диркемове идеје у вези са почетком криминала и делинквенције. Открио је да два елемента културе узајамно дјелују да би се створили потенцијални услови за аномију: раскорак културолошки дефинисаних циљева и друштвено одобрених средстава. Савремено друштво наглашава циљеве који се односе на стицање богатства, успјех и моћ. Друштвено дозвољена средства укључују напоран рад, образовање и штедљивост. Ако постоји несклад између циљева и средстава, настаје аномија.

Мертон је тврдио да су у Сједињеним Државама легитимна средства за стицање богатства слојевито распоређена по класама и статусним линијама. Незадовољна дјеца ниже класе са недовољним формалним образовањем и мало економских ресурса убрзо откривају да им је ускраћена прилика да добију оно што желе: новац, моћ, успјех. Док сви могу жељети исте ствари, милиони људи једноставно не могу да их достигну легалним или легитимним средствима. Сходно томе, у сврху достизања циљева, могу се развити криминална или делинквентна рјешења *проблема* (Siegel & Welsh, 2017: 148).

Према Мертону, социјална неједнакост доводи до перцепције аномије. Како би ријешила конфликт „циљеви/средства" и ослободила се осјећаја напетости, нека дјеца „иновирају" средства за достизање циљева те користе крађу или изнуђивање новца, други се повлаче у дрогу и алкохол, трећи, побуњеници, придружују се банди или радикалној групи, а четврти се укључују у ритуално понашање придружујући се вјерском култу.

2.1.2.2. Општа теорија напетости

Општа теорија напетости социолога Роберта Агнева (Robert Agnew, 1992) помаже да се идентификују микронивои или појединачни утицаји напрезања. Агневова теорија објашњава зашто појединци који осјећају стрес и напетост имају већу вјероватноћу да почине делинквентна дјела. Према овом аутору, делинквенција је директан резултат негативних афективних стања – бијеса, фрустрације и штетних емоција која дјеца осјећају усљед негативних и деструктивних социјалних односа (Siegel & Welsh, 2017: 150).

То су:

– неуспјех у постизању позитивно вреднованих циљева.

Ова врста напетости се јавља код младих који теже богатству и слави, али им недостају финансијска и образовна средства да постигну своје циљеве.

– несклад између очекивања и достигнућа.

Кад се дјеца упореде са вршњацима који изгледају финансијски или социјално много боље, осјетиће напетост. На примјер, када је средњошколац примљен на добар факултет, али не и на престижан факултет као неки његови пријатељи, осјетиће притисак. Вјероваће да се према њему није поступало поштено и да друга дјеца имају *везе*.

– уклањање позитивно вреднованих подражаја.

Напрезање се може појавити због стварног или очекиваног уклањања или губитка позитивних стимулуса. Губитак дјевојке или момка, смрт вољене особе, пресељење у ново насеље или школу, развод или раздвајање родитеља може произвести напетост. Губитак позитивних подражаја може довести до делинквенције када адолесцент покушава да спријечи губитак, да поврати оно што је изгубљено, да се освети одговорнима за губитак. Дијете које рано у животу доживљава родитељско раздвајање или развод може тражити девијантне вршњаке да му помогну у испуњавању његових емоционалних потреба и на тај начин повећава своје шансе за криминал.

– презентовање негативних подражаја.

Негативна искуства као што су злостављање дјеце и занемаривање, виктимизација, расизам и дискриминација, физичко кажњавање, породични и вршњачки сукоби, неуспјех у школи и интеракција са стресним животним догађајима, у распону од распада породице до незадовољства пријатељима, такође може произвести осјећање напрезања. Чак и таква негативна животна искуства као што је лоше здравље доводе до негативних емоција и посљедичног делинквентног понашања.

2.1.3. Теорије културног одступања (девијације)

Трећа грана теорије друштвене структуре комбинује ефекте друштвене дезорганизације и напрезања да објасни како дјеца која живе у пропадајућим четвртима реагују на социјалну изолацију и економску ускраћеност. С обзиром на то да њихов животни стил исцрпљује, фрустрира и доводи до очаја, припадници ниже класе стварају независну супкултуру са властитим сетом правила и вриједности. Култура средње класе наглашава рад, одложено задовољење, формално образовање и опрезност, док супкултура ниже класе наглашава узбуђење, жилавост, ризиковање, неустрашивост, непосредност, тренутно задовољство и *уличну памет*. Нажалост, супкултурне норме често се сукобљавају са конвенционалним вриједностима (Siegel & Welsh, 2017:152).

2.1.3.1. Теорија делинквентне супкултуре

Алберт Коен (Albert Cohen) први је споменуо теорију делинквентне супкултуре у свом класику из 1955. године (према Siegel & Welsh, 2017) у књизи *Делинквентни дјечаци* (*Delinquent Boys*). Коенова централна идеја била је да је деликтно понашање омладине ниже класе заправо протест против норми и вриједности средње класе америчке културе. Због онемогућавања успјеха у америчком систему вриједности припадницима нижих класа појава супкултуре је на неки начин групни одговор и рјешење проблема изазваних *форсирањем* средње класе (Buljubašić, 2008). С обзиром на то да их социјални услови чине неспособнима за легитимно постизање успјеха, омладина ниже класе доживљава облик културног конфликта који Коен означава као *статусна фрустрација*. Као резултат тога, многи од њих удружују се у банде и укључују се у понашање које је *неутилитаристичко, злобно и негативистичко*.

Коен је делинквентну банду посматрао као засебну супкултуру, која је имала вриједносни систем директно супротстављен ширем друштвеном систему. Он описује супкултуру као ону која узима норме из шире културе, али их окреће „наопачке". Понашање делинквената тачно је по стандардима његове супкултуре, али је погрешно према нормама већих култура. Овој дјеци недостају основне вјештине потребне за постизање друштвеног и економског успјеха у захтјевном америчком друштву. Такође им недостаје одговарајуће образовање и зато немају вјештине на којима ће градити знање или темељ социјализације. Посљедице овог ускраћивања укључују развојне потешкоће, лоше говорне и комуникационе вјештине и немогућност одлагања задовољства (Siegel & Welsh, 2017: 154).

Један значајан хендикеп који имају дјеца ниже класе је њихова немогућност да оставе позитиван утисак код различитих ауторитета, попут настав-

ника, послодаваца или супервизора, што Коен назива *стандардима средње класе*. Унутрашњи сукоб и фрустрација код омладине ниже класе када не испуне ове стандарде је главни узрок преступништва. Када би и жељели да се побољшају, докази о претходним неуспјесима их обесхрабрују у даљем напредовању. Увођењем концепта статусне фрустрације, Коен јасно ставља до знања да друштвене силе, а не појединачне особине, промовишу и одржавају делинквентну каријеру.

2.1.3.2. Теорија диференцијалних могућности

Средиште теорије Кловарда (Cloward) и Олина (Ohlin) која је настала шездесетих година прошлог вијека је концепт диференцијалних могућности (према Siegel & Welsh, 2017: 157). Кловард и Олин не негирају постојање делинквентног понашања међу припадницима виших слојева, али истичу да постоје значајне разлике. Делинквенти, припадници виших слојева, не припадају делинквентним супкултурама и њихово понашање не наилази на одобравање неделинквентних припадника истог слоја и дозвољених норми. С друге стране, делинквенти из нижих слојева припадају делинквентној супкултури и њихово понашање се одобрава и охрабрује што за посљедицу може имати често и опасно делинквентно понашање које временом може прерасти у професионални и криминалитет из навике (Singer, 1996).

Они сматрају да је доступност успјешних конвенционалних и делинквентних каријера ограничена. Организоване делинквентне банде, трговци дрогом или криминалне групе могу регрутовати адолесценте из стабилних подручја. Нестабилна (сиромашна) подручја не могу да подрже успјешне и профитабилне криминалне могућности. У овим друштвено дезорганизованим четвртима, одрасли модели су одсутни, и адолесценти имају мало прилика да се придруже организованим бандама или да науче *џаке* професионалног криминала. Другим ријечима, могућности за успјех, илегалан или конвенционалан, ограничене су за најугроженију омладину. Због различитих могућности, дјеца ће се вјероватно придружити једној од три врсте банди:

– криминалне банде

Криминалне банде постоје у стабилним подручјима ниже класе у којима се затвореним везама између адолесцената, младих и одраслих преступника ствара окружење за успјешно делинквентно дјеловање;

– конфликтне банде

Конфликтне банде развијају се у заједницама које нису у стању да обезбиједе ни легитимне ни нелегитимне могућности. Ова дезорганизована подручја су обиљежена пролазним становницима и физичким пропадањем. Делинквенција у овим областима је „индивидуалистичка, неорганизована, сит-

на, слабо плаћена и незаштићена". Чланови супротстављених банди се боре да заштите свој и интегритет и част своје банде;

– ретреатистичке банде

Ретреатисти су двоструки губитници, не могу да остваре успјех легитимним средствима, а неспремни су да то учине путем илегалних средстава. Неки ретреатисти су искушали злочин или насиље, али су или превише неспретни, слаби или се плаше да буду прихваћени у делинквентне или насилничке банде. Они се затим „повлаче" на руб друштва. Припадници ретреатистичке супкултуре непрестано траже разлоге прекомјерног узимања алкохола, дроге, необичних сексуалних искустава, музике.

2.2. Теорије социјалног учења

а) Према теоретичарима социјалног учења, животне шансе одређује социјализација, а не друштвена структура (Siegel & Welsh, 2017: 161). Теоретичари социјалног учења сматрају да је делинквенција производ учења норми, вриједности и понашања повезаних са делинквентном активношћу. Социјално учење може укључивати стварне технике криминала – како покренути украдени аутомобил или како замотати џоинт, као и психолошке аспекте криминалитета – како се носити са кривицом или срамотом изазваном илегалним активностима. Теорија социјалног учења сугерише да адолесценти науче технике и усвоје криминалне ставове путем блиских и интимних веза са делинквентним вршњацима – делинквенција је научено понашање.

2.2.1. Теорија диференцијалне асоцијације

Једна од најистакнутијих теорија социјалног учења је теорија диференцијалне асоцијације Едвина Х. Сатерланда (Edwin H. Sutherland). Он је своју теорију први пут изнио у свом тексту из 1939. *Принципи криминологије*. Његово становиште је да појединци постају злочинци из два разлога, због честих контаката са криминалном средином или због изолације од некриминалне (Бошковић, Скакавац, 2012). Коначна верзија теорије појавила се 1947. када је Сатерланд умро. Његов дугогодишњи сарадник, Доналд Креси (Donald Cressey) наставио је рад.

Основни принципи диференцијалне асоцијације се објашњавају на сљедећи начин (Siegel & Welsh, 2017: 162).

– Делинквентно понашање се учи. Сатерланд је вјеровао да се оруђа за злочин и делинквенцију стичу на исти начин као и било које друго научено понашање, попут писања, сликања или читања.

– Учење је нуспроизвод интеракције. Дјеца активно учествују у процесу учења док комуницирају с другим појединцима. Дакле, преступништво се не може догодити без помоћи других – то је функција социјализације.
– Учење се одвија унутар интимних група. Дјечији контакти са најближим особама из социјалног окружења – породица, пријатељи, вршњаци – имају највећи утицај на њихово девијантно понашање и развој ставова. Истраживања показују да ће дјеца која одрастају у породицама у којима родитељи злоупотребљавају алкохол сматрати да је пиће друштвено и физички корисно.
– Криминалне технике се уче. Нека дјеца се могу срести и повезати са старијим криминалцима *менторима* који их уче како да буду успјешни криминалци и тако се окористе од њихове криминалне активности. Преступници морају научити како правилно реаговати на своја илегална дјела, на примјер, када их бранити, рационализовати или показати кајање у вези са њима.
– Перцепција законског кодекса утиче на мотиве и нагоне. Нека дјеца доживљавају оно што Сатерланд назива *културни конфликт* када су изложена различитим и супротстављеним ставовима у односу на оно што је исправно и погрешно, морално и неморално. Сукоб друштвених ставова и културних норми је основа за концепт диференцијалне асоцијације.
– Различите асоцијације могу се разликовати у трајању, учесталости, приоритету и интензитету. Оне дуготрајније имају већи утицај од кратких. Слично томе, чести контакти имају већи ефекат од ријетких и случајних контаката. Утицај оца, мајке или поузданог пријатеља надмашује ефекат асоцијације социјално удаљених личности.
– Делинквентно понашање је израз општих потреба и вриједности, али није оправдано тим општим потребама и вриједностима, јер је и неделинквентно понашање исказивање истих потреба и вриједности. На примјер, делинквенција не може бити узрокована економским потребама јер и сиромашна дјеца такође могу добити посао, уштедјети новац и тако даље.

Према теоретичарима социјалног учења, више је вјероватно да ће дјеца чији су родитељи криминалци сами постати криминалци и да ће произвести дјецу криминалце, што сугерише да је криминално понашање производ учења а не насљеђивања. Дјеца која се баве антисоцијалним активностима опажају и вјерују да се њихови најбољи пријатељи и блиски сарадници укључују и одобравају антисоцијалне активности (Meldrum and Flexon, 2015). Одобрење које им пружају вршњаци олакшава им пут до хроничне делинквенције.

2.2.2 Теорија моделовања

Појединац може научити да нешто ради само гледајући како други то раде, директно поткрепљење није неопходно. Алберт Бандура (1973, према Bartol & Bartol, 2014: 88) представио је ову идеју коју је назвао учење посматрањем или моделовање, у процесу социјалног учења. Бандура је сматрао да се у великој мјери наше понашање обликује гледањем других, односно, посматрањем модела. Модели су оне значајне особе из друштвеног окружења које упућују како нешто учинити. На примјер, дијете може научити како да пуца из пиштоља имитирајући телевизијске ликове. Он или она тада увјежбава и лијепо подешава овај образац понашања (пуцање) вјежбајући на играчкама. Чак и ако дјеца нису повукла окидаче на правим пушкама, пуцање су приближила посматрајући друге како то чине.

Према Бандури, што су значајнији и поштованији модели, већи су и њихови утицаји на наше понашање. Релевантни модели укључују родитеље, наставнике, браћу и сестре, пријатеље и вршњаке, као и симболичке моделе попут књижевних ликова или телевизијских, видео или филмских личности. У опсервацијском учењу није толико важно оно што каже модел, већ колико је модел успјешан у ономе шта ради. Ако су врхунски спортисти заправо избјегавали употребу дрога у свакодневном животу, њихове поруке младима би могле бити ефикасније. Вјероватније је да ће се опажено понашање модела имитирати ако посматрач примијети да модел добија награду, као што је слава и милиони долара годишње. Мања је вјероватноћа да се понашање имитира ако је модел кажњен. Бандура вјерује да ће се неко одлучити да користи новостечено понашање у зависности од ситуације и очекиваних добитака. Овај потенцијални добитак може доћи извана (похвале других, финансијски добици) или може доћи унутар особе (самопоткрепљење за посао који појединац доживљава као добро урађен). Велика експериментална открића дају импресивну подршку његовој теорији. У класичној студији, предшколска дјеца која су гледала филм како одрасла особа напада надувану гумену лутку више су имитирала такво понашање него дјеца у контролној групи која су гледала пасивније понашање (Bandura & Huston, 1961; Bandura, Ross & Ross, 1963, према Bartol & Bartol, 2014: 89).

Многе студије су користиле варијације овог основног поступка и извјештавале о сличним резултатима, јачајући хипотезу да посматрање агресије води до непријатељства и код дјеце и код одраслих (Walters & Grusec, 1977). Посљедњих година, то истраживање проширено је и на гледање медијског насиља и играње насилних видео-игара (Dodge & Pettit, 2003). Међутим, ово ће највјероватније бити случај код појединаца који су већ склони насиљу или су прекомјерно излагани најнасилнијим сликама.

2.2.3. Теорија диференцијалне идентификације

На основу критике теорије диференцијалне асоцијације, развила се теорија диференцијалне идентификације. Ове критике, првенствено се односе на то да се не прави разлика између обичних и случајних делинквената те да не објашњавају многа кривична дјела код којих учење не долази у обзир. Многе особе које су изложене дјеловању делинквенте средине не подлијежу утицају средине, односно, не прихватају делинквентно понашање, док на друге дјеловање средине има снажан утицај тако да чине кривична дјела. То значи да појединац, а зависно од својих мотива, слободно бира моделе са којима ће се идентификовати. До идентификације долази у процесу интеракције са другим особама, и управо због тога се Гласер (Glaser, 1956, према Buljubašić) залаже за преконцептуализацију теорије диференцијалне асоцијације. Његов приједлог је да се умјесто појма *диференцијална асоцијација* прихвати појам *диференцијална идентификација* који је, како сматра, много бољи и прихватљивији.

2.2.4. Теорија неутрализације

Теорија неутрализације је друга врста теорије социјалног учења (Sykes and Matza, 1957, према Burfeind and Bartusch, 2016). Да би неутралисали морална ограничења, дјеца уче различит скуп оправдања за њихово понашање којим крше закон. Ове технике неутрализације омогућују им да се привремено одвоје од друштвених норми и учествују у делинквентним понашањима. Ове технике неутрализације укључују сљедеће обрасце:

– порицање одговорности;
– порицање штете када, негирајући незаконитост дјела, делинквенти неутралишу илегално понашање. На примјер, крађа се посматра као позајмљивање;
– порицање жртве када је она одсутна или непозната. На примјер, крађа од *невидљивог* власника робне куће. Усљед одсуства, жртве не могу да саосјећају са њом или да је поштују;
– осудите осуђенике. Прекршилац гледа на свијет као на корумпирано мјесто. Криве полицију, судије, наставнике и родитеље и сматрају да је неправедно да ови ауторитети осуђују њихово недолично понашање. Пребацујући кривицу на друге, делинквенти сузбијају осјећај да су њихова дјела погрешна;
– лојалност. Новопечени делинквенти често тврде да су ухваћени у дилеми да буду лојални групи вршњака док покушавају да се придржавају правила ширег друштва.

Резултати неких студија показују да прекршиоци закона одобравају криминално понашање, попут крађе и насиља, док неки, иако активни учесници, не подржавају илегално понашање (Agnew, 1994).

Теорија социјалне контроле тврди да свако има потенцијал да постане делинквент, али да већину адолесцената контролише њихова повезаност за друштво. Делинквенција се јавља када су снаге које вежу адолесценте за друштво ослабљене или сломљене.

2.2.5. Теорија социјалних веза

Доминантна визија теорије о социјалној контроли Трависа Хиршија (Travis Hirschi) описана је у његовој врло утицајној књизи *Узроци преступништва* из 1969. године (према Бошковић, Скакавац, 2012). Хирши повезује почетак преступништва са слабљењем везе између људи и друштва. Сва дјеца су потенцијални прекршиоци закона, али они су под контролом својих родитеља, пријатеља, комшија, наставника и послодаваца. Без ових друштвених веза или у одсуству осјетљивости и интереса за друге, они би могли слободно починити кривична дјела.

Хирши тврди да је социјална веза коју појединац одржава са друштвом подијељена у четири главна елемента: повезаност, посвећеност, укљученост и вјеровање.

– *Повезаност* се односи на осјетљивост и интересовање неке особе за другу особу. Психолози сматрају да особа без осјећаја везаности постаје психопата и губи способност кохерентне повезаности са свијетом. Повезаност за родитеље је најважнија. Без ове везаности, мало је вјероватно да се може развити осјећање поштовања према другим ауторитетима.
– *Посвећеност.* Недостатак посвећености конвенционалним вриједностима може предсказати ризично понашање, као што је делинквенција. Асоцијација може бити реципрочна. Дјеца која пију и понашају се девијантно, вјероватније неће успјети у школи; дјеца која не успију у школи чешће пију и понашају се непримјерено.
– *Укљученост.* Снажно учешће у конвенционалним активностима оставља мало времена или прилика за незаконито понашање. Учешће дјеце у школи, рекреацији и породичним активностима изолира их од потенцијалног делинквентног понашања, док беспосленост појачава лоше понашање.
– *Вјеровање.* Људи који живе у истом друштвеном окружењу често имају заједничка морална увјерења. Они се могу придржавати вриједности као што су дијељење, осјетљивост на права других и дивљење законском

кодексу. Ако су та увјерења изостала или ослабљена, већа је вјероватноћа да ће адолесцент учествовати у антисоцијалним дјелатностима.

Хиршијева теорија социјалних веза потврђена је у различитим истраживањима (Siegel & Welsh, 2017: 168). Резултати указују на то да је мање вјероватно да ће се дјеца везана за породицу, пријатеље и школу укључити у девијантну вршњачку групу и, самим тим, мање је вјероватно да ће се бавити криминалним активностима (Garnier and Stein, 2002). Као што је Хирши предвидио, истраживачи су утврдили да су дјеца која су посвећена школи и образовним постигнућима мање подложна да се укључе у делинквентно понашање од оних којима недостаје таква посвећеност. Исто тако, мање је вјероватно да ће се дјеца која су укључена у вјерске активности и одржавање конвенционалних вјерских увјерења укључити у злоупотребу супстанци.

Теорија социјалног учења претпоставља да су адолесценти рођени добри и да уче да буду лоши, док теорија социјалне контроле претпоставља да се адолесценти рађају лоши и да се морају контролисати да би били добри.

Зашто се људи придржавају норми у једном друштву? Теоретичар избора би одговорио да је страх од казне разлог придржавања правила; структурални теоретичари би рекли да је послушност у функцији приступа правним могућностима; теоретичари учења би објаснили да се послушност стиче контактом родитеља и вршњака који поштују закон. Насупрот томе, теоретичари друштвене контроле тврде да се људи покоравају закону зато што се понашања и страсти контролишу унутрашњим и спољашњим силама. С обзиром на то да су правилно социјализовани, већина људи је развила снажан морални смисао, што их чини неспособнима да повриједе друге и прекрше друштвене норме.

2.3. Теорије социјалне реакције

2.3.1. Теорија етикетирања

Најзначајнији представници теорије етикетирања су Хауард Бекер (Howard Becker), Едвин Лемерт (Edwin Lemert) и Ервин Гофман (Erwin Gofman). Према теорији етикетирања, одлука да се понашање означи као девијантно или делинквентно је субјективна, заснована на ставовима, вриједностима и моралу доносиоца одлуке. Незаконита дјела, укључујући делинквентно понашање, дефинисана су реакцијом друштвене публике, а не моралног садржаја самог незаконитог дјела. Људи су лоши, зли или преступници само када их на тај начин посматрају други. Чак су и злочини као што су убиства, силовања и напади лоши или зли само зато што их људи означавају као такве. Иако би се

већина људи сложила са тим да је чин убиства лош и зао, постоје околности у којима је одузимање живота оправдано – у самоодбрани. Разлика између присилног силовања и споразумног сексуалног сусрета често почива на ономе у шта вјерују чланови пороте или како судије тумаче догађаје (Siegel & Welsh, 2017: 168). Дефиниције криминала и преступништва могу варирати између правних држава, тако да оно што је у једној држави забрањено, у другој је потпуно легално.

Теорија социјалних реакција се ослања на ове концепте интеракције и интерпретације. Интеракција се одвија између оних који реагују на одређено понашање и притом га оцјењују као девијантно и криминално (Buljubašić, 2008). Углавном, правила по којима се дефинише преступничко понашање доносе богати за сиромашне, мушкарци за жене, старији за млађе и етничке већине за мањинске групе (Singer, 1996).

И позитивне и негативне ознаке укључују субјективну интерпретацију понашања. Током живота, људи добијају различите симболичке етикете, позитивне или негативне. Људи се могу означити и на основу група којима припадају или на основу свог статуса, попут менталног пацијента или специјалног ученика (Corrigan, 2004). Ове *наљепнице* помажу дефинисати не само једну особину, већ цјелокупну особу. За дјецу која су означена као она *у ризику* такође се претпоставља да су опасна, непоштена, нестабилна, насилна и чудна. Супротно томе, за *почашћеног студента* такође се претпоставља да је паметан, поштен, марљив и компетентан. Позитивне *етикете* могу побољшати самопоуздање и друштвени положај, док негативне етикете – проблематични, ментално болесни, глупи – помажу у стигматизацији прималаца ове етикете и кваре њихов имиџ. Они који су прихватили ове етикете више су склони делинквентном понашању од оних чија слика о себи није била толико *пољуљана*.

Дјеца која перципирају да су их негативно оцијенили други људи, као што су вршњаци и наставници, имају већу вјероватноћу да ће се делинквентно понашати и да ће усвојити девијантни селф-концепт (Adams, Robertson, Gray-Ray and Ray, 2003). Вјероватно ће тражити девијантне пријатеље и придружити се банди, удружењу у којем ће ескалирати њихово учешће у криминалним активностима. Означавање од стране родитеља изузетно је штетно јер може изазвати тражење девијантних вршњака чије понашање појачава ефекат етикетирања. Поред ових неформалних етикета, службене ознаке правосудног система за малољетнике такође могу имати погубан ефекат. Формалне етикете повећавају ризик за напуштање средње школе. Умјесто да одвраћа од криминала, интервенција суда повећава вјероватноћу будућег криминала (Johnson, Simons and Conger, 2004).

Важни концепти теорије етикетирања

Теоретичари друштвених реакција извукли су неколико важних концепата како би се боље разумио поступак етикетирања и његове посљедице.

– Примарна и секундарна девијантност

Едвин Лемерт (Lemert, 1952, према Siegel & Welsh, 2017:191) разликује примарну и секундарну девијацију. Примарна девијација укључује кршење норме или криминални акт који има врло мали утицај на починиоца и може се брзо заборавити. На примјер, студент колеџа успјешно украде уџбеник у књижари у кампусу. Потом успјешно положи испит, дипломира и касније постаје познати судија. С обзиром на то да му крађа пролази незапажено, то је релативно неважан догађај који има врло мало утицаја на његов будући живот.

Супротно томе, секундарна девијација настаје када девијантни догађај привуче пажњу агената друштвене контроле који примјењују негативну ознаку. На примјер, чувар на колеџу је ухватио крадљивца књиге, након чега је он избачен са колеџа. Шансе да заврши правни факултет су знатно смањене, а будућност неизвјесна. Људи који га познају кажу да је *лошег карактера*, и он почиње да дијели њихово мишљење. Повећана је могућност да постане дилер дроге и заврши у затвору. Секундарна девијација производи ефекат појачања девијантности. Преступници се осјећају изоловано од друштва и постају чврсто затворени у својој девијантној улози.

Лемертов концепт секундарне девијације изражава срж теорије друштвених реакција: девијантност је процес у којем се нечији идентитет трансформише. Напори који се улажу у контролу прекршиоца, било неком врстом третмана било кажњавањем једноставно чине да они буду закључани у своју девијантну улогу.

Ретроспективно читање

Покушај повезивања садашњег понашања са прошлим карактеристикама назива се ретроспективним читањем. Након што је неко означен због неког необичног или необјашњивог чина, људи почињу да реконструишу идентитет те особе тако да су акт и етикета у корелацији. Комшија каже: *Увијек сам знао да нешто није у реду са тим дјечаком!* (иако нико до тог тренутка није био сумњичав у вези са њим). Када се етикета додјељује, сви претходни докази одједном имају смисла. Ретроспективним читањем можемо схватити шта је подстакло његово тренутно понашање – према томе, етикета мора бити тачна (Farrell, 1984).

3. БИОСОЦИЈАЛНЕ ТЕОРИЈЕ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

3.1. Теорија узбуђења

Интегрисани приступ биосоцијалне криминологије полази од претпоставке да су делинквенција и други облици антисоцијалног понашања резултат комбинације социјалних, психолошких и биолошких узрока (Brennan & Raine 1997). Кључни биолошки утицаји на антисоцијално понашање се могу сврстати у три области истраживања: неуролошки дефицит, биохемијски фактори и насљеђе и генетика. Једна од теорија која је настала у области истраживања повезаности неуролошких дефицита са делинквенцијом је теорија узбуђења. С обзиром на то да се тражење узбуђења (сензација) и импулсивност насупрот самоконтроли може посматрати и као црта личности, ова теорија представљена је у наставку.

Теоретичари узбуђења вјерују да, из различитих генетских и срединских разлога, мозак неких људи функционише другачије као одговор на подстицаје из околине. Већ дуго научници сумњају да је добијање *узбуђења* мотиватор злочина (Siegel & Welsh, 2017: 102). Адолесценти се могу једноставно укључити у злочине попут крађе и вандализма зато што они нуде привлачну могућност да ће се *извући* некажњено. Делинквенција је узбудљива демонстрација *личне компетенције* (Jack, 1988).

Сви ми желимо да одржимо преферирани или оптимални ниво узбуђења: превише стимулација нас оставља анксиозним и под стресом, премало стимулација ствара досаду и чини нас уморнима. Међутим, постоји разлика у начину на који мозак процесуира улазну сензацију. Нека дјеца и адолесценти се готово увијек осјећају угодно уз мало стимулације, док други захтијевају висок степен узбуђења из околине да би се осјећали угодно. Посљедња група постају *трагаоци за сензацијом* (Zuckerman, 2009) који траже стимулативне активности које могу укључивати агресивне, насилне обрасце понашања. Млади који траже узбуђење могу бити импулсивни и може им недостајати самоконтроле, а то су управо својства која су идентификована код великог броја делинквената (Lee, 1996). Фактори који одређују ниво узбуђења код човјека нису у потпуности објашњени.

* * *

Представљене психолошке (развојне и индивидуалистичке) теорије и важеће социолошке теорије, као и интегрисане биосоцијалне теорије у овом поглављу указују на различитост приступа у истраживањима, тумачењу и

теоријској заснованости у вези са криминалним понашањем малољетника. У првом случају, истраживачи узрок малољетничке делинквенције налазе у личности (развојне сметње, особине личности, различита увјерења и ставови, лични проблеми, несвјесна мотивација, интелигенција), док у другом случају у настанку ове друштвено непожељне појаве они фокус стављају на друштвене факторе (социјални статус, интеракција са криминалним појединцима, слабљење социјалних веза, етикетирање од стране друштва). Интегрисани биосоцијални приступ у објашњавању малољетничке делинквенције обједињује психолошке, социјалне и биолошке узроке.

V ЕГЗОГЕНИ ФАКТОРИ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

На појаву малољетничке делинквенције утичу различити егзогени фактори међу које најчешће убрајамо: породицу, школу, вршњаке, средства масовне комуникације, слободно вријеме, индустријализацију и урбанизацију, миграције, сиромаштво и незапосленост, ратне и поратне прилике.

1. УЛОГА ПОРОДИЦЕ У ФОРМИРАЊУ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

У примарне чиниоце у вези са породицом који утичу на делинквентно понашање убрајају се: *стилови васпитања, породична структура, криминал родитеља, злостављење дјеце и поремећени односи у породици.*

Васпитање дјетета почиње васпитањем његових родитеља јер родитељи уче дијете оно што су сами научили, односно, награђују понашање које је што сличније њиховом – јер своје понашање процјењују исправним. Наиме, јасан систем награда и казни доприноси интернализацији родитељских забрана, што даље води развијању савјести која има функцију да подстиче или инхибира неприхватљиво понашање дјетета. Недосљедност родитеља током васпитног процеса или поремећаји личности родитеља доприносе неадекватном развоју самоконтроле, који се манифестује кроз *acting out* понашање као што су: агресија, излив бијеса, лагање, бјежање из школе и од куће, непослушност, застрашивање (Врућинић, 2013).

1.1. Стилови васпитања као ризични фактор

У зависности од зрелости и способности родитеља да се баве васпитањем, као и културног и образовног нивоа породице, а у складу са васпитним ставовима родитеља, породица, с једне стране, може бити оптимална и подстицајна средина за развој дјетета или, с друге стране, спутавајућа и ограничавајућа. Ово представља два екстремна континуума у оквиру кога се налазе варијације васпитних ставова и њиховог утицаја на развој дјетета уопште, а у складу с тим, и на појаву агресивног понашања и насиља код дјеце (Недимовић, Биро, 2011).

Када говоримо о факторима ризика специфичних за појаву насиља код дјеце, бројна истраживања испитивала су утицај васпитања и услове одрастања.

Олвеус је (Olweus, 1998, према Недимовић, Биро, 2011), на основу резултата својих истраживања, дошао до података да родитељско васпитање и услови у којима дијете расте утичу на појаву насилништва и антисоцијалног понашања код дјеце, кроз четири фактора.

Први фактор се односи на *родитељску топлину*. Како дијете расте, очекује да ће имати све већу сферу наклоности почевши од мајке, оца и других чланова породице. Неиспуњавање ових потреба резултира незадовољством и непријатељством код дјетета. Након тога, такво незадовољство и непријатељство доводи до социјалне девијације. Већина делинквената није дубоко везана за чланове породице, мада су у неким случајевима могли бити повезани и са неким члановима породице. Дјеца родитеља која су ниско на димензији топлине родитељског става, родитеља који су емотивно неосјетљиви на дјететове потребе и који пружају мало емотивне подршке, пажње и занимања за дијете чешће су непослушна, агресивна и показују проблеме у понашању. Како Олвеус наводи (Olweus, 1998, према Недимовић, Биро, 2011), недостатак топлине и пажње, посебно у најмлађем узрасту, повећава опасност од касније насилности дјечака и њиховог непријатељства према другима. Изузетно је важан базичан емоционални однос родитеља. Супротно томе, дјеца коју су родитељи *занемаривали* имају повећан ризик од делинквенције. Дјеца очева који се никад нису придружила дјеци у њиховим слободним активностима, имала су дупло већи ризик за преступништво (West & Farrington, 1973). Више је вјероватно да ће занемарена дјеца, као и дјеца која су физички злостављана, извршити насилна кривична дјела касније у животу (Widom, 1989). Надаље, чини се да је смањење делинквенције у доби од 15 до 17 година повезано са пријатељском интеракцијом између тинејџера и њихових родитеља, што, чини се, подстиче добре односе са вршњацима у школи и јача породичне везе (Liska and Reed, 1985).

Друга димензија родитељског стила је *родитељски надзор*, дакле, степен у коме је дијете надзирано, дисциплиновано и усмјеравано. Наиме, према Олвеусу (Olweus, 1998, према Недимовић, Биро, 2011), ако манифестована агресивна понашања нису санкционисана, дијете у свом репертоару понашања учвршћује агресивне реакције и то кроз неусвајање механизама инхибиције агресивности. Ако су родитељи уопштено попустљиви и толерантни, ако не постављају строге границе у односу на насилничко понашање, ниво дјететове агресивности ће се повећати. Чак и у потпуним породицама са оба родитеља, дјеца можда неће бити адекватно надзирана, збринута и заштићена како би им се обезбиједио позитиван курс у развоју. Бројне студије су откриле да су лоше *родитељско управљање и дисциплинске праксе* повезане са развојем делинквентног понашања. Неуспјех у постављању јасних очекивања за дјечије понашање, недосљедна дисциплина, претјерано строга или агресивна дисциплина, лоше надгледање и лош надзор над дјецом предвиђају каснију делинквенцију (Capaldi and Patterson, 1996).

Трећи важан фактор који повећава ниво дјететовог насиља је *физичко кажњавање и насилни емоционални изливи* од стране родитеља. Резултати истраживања (Baldry, 2003, према Недимовић, Биро, 2011) показују да су дјеца која се насилно понашају према вршњацима у школи, као и они који су жртве, одрасла у породицама у којима родитељи имају тенденцију да буду насилни једни према другима или према дјеци. У оваквим породицама, насилно понашање дјеце и адолесцената се објашњава као научено понашање. Такође, резултати неколико лонгитудиналних студија у вези са *ефектима казне* на агресивно понашање указали су на то да физичке казне вјероватније резултирају пркосом него поштовањем правила (Power and Chapieski, 1986; Strassberg, Dodge, Pettit, and Bates, 1994). У једној follow-up студији која је обухватала преко 850 дјеце чије је понашање праћено од осме до четрдесет осме године (Eron, Huesmann & Zelli, 1991) показано је да родитељско кажњавање у узрасту од осам година предвиђа не само хапшења за насилно понашање него породично насиље до тридесете године. У кохезивним породицама, мања је вјероватноћа за развој антисоцијалног понашања код дјеце. Осим злостављања дјетета, присуствовање насиљу у породици је фактор ризика за испољавање агресивног понашања, а у складу са тиме, и насиља међу вршњацима код дјеце.

Четврти фактор ризика за испољавање насиља и антисоцијалног понашања код дјеце, а који се односи на васпитање, по Олвеусу је *темперамент дјетета*. Наиме, истраживачи (Vasta, Haith & Miller, 1998, према Недимовић, Биро, 2011) наводе да *теже васпитљива* дјеца имају више проблема у понашању. Добијени резултати говоре о томе да се не ради о директној повезаности темперамента и антисоцијалног понашања, већ о повезаности, гдје је медијаторска варијабла однос родитеља према дјетету. У интеракцији са недовољно осјетљивим, недовољно стрпљивим, недовољно истрајним и недовољно стабилним родитељима, постоји повећан ризик да ова *теже васпитљива* дјеца развију несигурну привржености и да родитељи реагују агресивно на понашање дјетета (Loeber & Stouthamer-Loeber, 1986; Olweus, 1980, све према Недимовић, Биро, 2011).

Постоје проблеми у спровођењу научних истраживања сваке од ових компоненти као предиктора малољетничког преступништва. Прво, та понашања нису емпиријски независна једна од других. Родитељи који своју дјецу не надгледају стално, мање је вјероватно да ће спријечити деструктивно или друго нежељено понашање па ће их, стога, вјероватно казнити. Родитељи којима није јасно шта да очекују од своје дјеце вјероватно ће бити недосљедни и недоречени у комуникацији са својом дјецом. Родитељство које укључује мало заједничких позитивних активности родитеља и дјетета такође ће често укључивати мање праћења и више кажњавања. Родитељи који одбацују своју дјецу или изражавају непријатељство према њима вјероватније ће их кажњавати. Родитељи који кажњавају своју дјецу вјероватније ће их и злостављати (NRCIM, 2001: 79).

Проблеми у свакој од ових области вјероватно ће бити повезани са проблемима разних врста − перформансама и понашањем у школи, с вршњацима и са ауторитетима.

Све у свему, васпитање утиче на делинквенцију на различите начине. Дјеца брижних, досљедних родитеља вјероватно неће починити озбиљна кривична дјела било као малољетници било као одрасли. Дјеца коју васпитавају родитељи који их занемарују или одбијају вјероватно ће бити под великим утицајем окружења. Када средина нуди прилике и примјере криминалног понашања, дјеца коју су занемаривали или одбијали родитељи, за разлику од дјеце коју нису, вјероватније ће постати делинквенти, док ће делинквенти вјероватно постати неадекватни родитељи.

1.2. Породична структура као ризични фактор

Одређена породична структура (ко живи у домаћинству) може повећати ризик од делинквенције, али само као још један стресор у низу. Суштина је у броју стресора, а не у њиховој специфичној природи. Један аспект породичне структуре који је добио велику пажњу као фактор ризика за делинквенцију је одрастање у породици која је доживјела раздвојеност или *развод.* Иако су многе студије открилe повезаност између разорених домова и делинквенције (Farrington and Loeber, 1999), постоји значајна расправа о значењу асоцијације.

На примјер, лонгитудиналне студије открилe су повећан ниво поремећаја у понашању и сметњи у понашању код дјеце разведених родитеља прије него што се развод догодио (Cherlin et al, 1991). С друге стране, поремећене родитељске праксе и антисоцијална личност родитеља посљедица су очигледних ефеката развода и поновног брака (Capaldi and Patterson, 1991). У једној лонгитудиналној студији праћења поремећаја у породици (Juby and Farrington, 2001), откривено је да дјечаци који су након поремећаја остали код мајки имају стопе преступништва готово идентичне онима код дјечака који су одгајани у нетакнутим породицама.

Рођење и одрастање у *самохраној породици* такође је повезано са повећаним ризиком за делинквенцију и антисоцијално понашање. Истраживања која узимају у обзир социоекономске услове домаћинстава с једним родитељем и друге ризике, укључујући дисциплинске стилове и проблеме у надгледању и праћењу дјеце, показују да ови други фактори представљају различите исходе у овим породицама (NRCIM, 2001: 76).

Међутим, посљедњих година, ефекти у вези са појавом делинквенције који се приписују породицама самохраних родитеља се бришу. Наиме, како у свијету, тако и у нашој земљи, све је више самохраних мајки. Према подацима Бироа за статистику у Сједињеним Америчким Државама од 1970. до 1997. године,

порођаји неудатих жена увећани су са 10,7% на 32,4% (Maguire and Pastore, 1999, U. S. Census Bureau, 1999). Не може се претпоставити да ће се ризици за антисоцијално понашање (код дјеце самохраних родитеља) који су евидентни у студијама дјеце рођене прије неколико деценија примијенити на новије генерације дјеце (Rutter, Giller and Hagell, 1998: 185). Ови аутори примијетили су сличне статистике и у Великој Британији. Чини се да резултати неких истраживања потврђују да нема повезаности између самохраног родитељства и делинквенције у сиромашној, урбаној америчкој заједници (Gorman-Smith, Tolan and Henry, 1999). Ово је још један доказ да ризични фактори дјелују у серији, а не изоловано.

Без обзира на то, дјеца у породицама са једним родитељем имају већу вјероватноћу да буду изложена другим криминогеним утицајима, усљед *честих промјена фигуре оца* (Stern, Northman and Van Slyck,1984). Развод праћен промјеном фигуре оца предвиђао је преступништво код 65% дјеце разведених родитеља, у поређењу са појавом преступништва код 28% дјеце чији родитељи нису разведени (Mednick, Baker & Carothers, 1990). Самохраним родитељима је често тешко добити помоћ државе (Ensminger, Kellam and Rubin 1983). Ако морају радити да издржавају себе и породицу, вјероватно ће имати више и потешкоћа у пружању надзора над својом дјецом. Недовољан надзор повезан је с развојем делинквенције (Dornbusch et al, 1985). Ефекти живота са једним родитељем разликују се у зависности од количине надзора, као и емоционалних и економских ресурса које родитељ може осигурати. Такође, треба истаћи да непотпуност породице може бити изазвана и утицајима који су ван моћи породице, као што је смрт једног од родитеља, и у том случају, негативни ефекти су далеко слабији.

Бројна истраживања су открила да дјеца *мајки тинејџерки* имају већу вјероватноћу не само да постану делинквентни, већ и хронични малољетни преступници (Farrington and Loeber, 1999; Nagin, Pogarsky and Farrington, 1997). Дјеца мушког пола неудатих мајки млађих од 18 година имала су 11 пута већу вјероватноћу да постану хронични малољетни преступници него мушкарци удатих мајки старијих од 20 година (Conseur, Rivara, Barnoski and Emanuel, 1997). Вјероватније је да ће тинејџерка која затрудни, за разлику од старијих мајки, да буде сиромашна, да неће имати сталан посао, да ће скратити образовање и да ће родити бебу са ниском порођајном тежином.

Дјеца одгајана у породицама са *четворо и више дјеце* имају повећан ризик од делинквенције (Farrington and Loeber, 1999). Претпоставља се да је велика породица повезана са мање адекватном дисциплином и надзором дјеце и да су родитељске потешкоће главни узрок повезаности са делинквенцијом (Farrington and Loeber, 1999). Како број дјеце расте, домаћинство постаје све пренатрпаније, може довести до повећане фрустрације и конфликата (West & Farrington, 1977).

Међутим, ова веза није тако једнозначна. Резултати истраживања (Offord, 1982) указују на утицај делинквентних браће и сестара, а не на родитељске квалитете. Велике породице укључују више касније рођене дјеце која имају тенденцију да буду делинквенти. У вези са теоријом социјалног учења, вишечлане породице имају више антисоцијалних модела па их млађа браћа и сестре имитирају (Brownfield and Sorenson, 1994). Такође, учинак величине породице на делинквенцију смањен је када се узме у обзир криминал родитеља (Rowe and Farrington, 1997). Дјеца антисоцијалних родитеља су изложена повећаном ризику за агресивно, антисоцијално и делинквентно понашање (Serbin et al, 1998).

1.3. Криминал родитеља као ризични фактор

Криминални и антисоцијални родитељи имају тенденцију да подигну делинквентну и антисоцијалну дјецу. Најопсежнија лонгитудинална студија у вези са развојем делинквенције спроведена је у Кембрицу, и обухватила је 400 мушкараца чије понашање је праћено од осме до четрдесет осме године старости (Farrington et al, 2006). Сва четири предиктора – осуђен отац, мајка, брат или сестра, могли су независно да предвиде властите преступе мушкараца у узорку. Шездесет три процента момака који су имали криминалне родитеље и сами су били криминалци, за разлику од тридесет процената момака чији родитељи нису били криминалци. Јачи утицај овом контексту имали су родитељи истог пола, као и старија браћа и сестре.

Слични резултати добијени су и у лонгитудиналној студији у Пицбургу (Loeber, Farrington, Stouthamer-Loeber & Van Kammen, 1998) на узорку 1,500 мушкараца чије понашање је праћено од седме до тридесете године. Хапшења очева, мајки, браће, сестара, ујака, тетки, деда и бака су успјешно предвиђала делинквентно понашање момака у узорку истраживања. Криминално понашање оца се показало као најзначајнији предиктор.

Постоји шест могућих објашњења (која се међусобно не искључују) у вези са преношењем криминалног понашања са генерације на генерацију (Farrington et al, 2001). Прво, постоји континуитет у излагању многоструким ризичним факторима (сиромаштво, поремећени односи, самохрано родитељство, тинејџерско родитељство, криминално сусједство). Према овом објашњењу, унутаргенерацијска трансмисија преступништва је дио великог круга депривације и антисоцијалног понашања. Друго објашњење се односи на асортативно укрштање – жене преступнице се везују или чак вјенчавају са мушкарцима преступницима. Дјеца криминалних родитеља су диспропорционално антисоцијална (West & Farrington, 1977). Постоје два главна разлога

зашто се слични људи вјенчавају, односно, постају сексуални партнери (Rowe & Farrington, 1997). Први је *социјална хомогамија*. Преступници имају тенденцију да се међусобно бирају због физичке и социјалне блискости, односно, сличности. Они се срећу у истим школама, насељима, клубовима, кафићима итд). Други разлог се зове *фенотипска селекција*. Људи процјењују личност и понашање оних других и бирају сличне партнере.

Треће објашњење се односи на међусобни утицај чланова породице у смислу да млађа браћа и сестре имитирају старије или старија браћа и сестре охрабрују млађе да буду антисоцијална (Farrinton et al, 2006). С друге стране, очеви нису подстицали преступничко понашање својих синова (West & Farrington, 1977). Четврто објашњење сугерише да су ефекти криминалног родитељства у вези са преступништвом њихове дјеце посредно повезани са другим ризичним факторима (живот у сиромашним, криминалним насељима (Farrington et al, 2001), лошим родитељским надзором (West & Farrington, 1977), ауторитативним родитељством и конфликтима међу родитељима (Smith and Farrington, 2004). Пето објашњење, криминалне родитеље и преступништво њихове дјеце доводи у везу са генетским факторима. Студије на близанцима су показале да су једнојајчани близанци подударнији у свом преступничком понашању од двојајчаних близанаца (Raine, 1993). У вези са тим, студије на усвојеној дјеци су указале на значајну повезаност њиховог преступничког понашања са таквим понашањем њихових биолошких родитеља (Brennan, Mednick & Mednick, 1993). Остаје да се објасни како генетички потенцијал (генотип) у интеракцији са средином производи преступничко понашање (фенотип). Шесто објашњење у вези са тенденцијом да родитељи криминалци имају делинквентну дјецу доводи се у везу са пристрасношћу полицијских агенција и судова у односу на познате криминогене фамилије (West & Farrington, 1977).

1.4. Злостављање дјеце као ризични фактор

Према савременим концепцијама, злостављање дјеце је посљедица насиља у породици које спада у најтеже облике трауматског искуства из дјетињства са трајним посљедицама на цјелокупан, посебно емоционални развој дјетета (Видановић, 2006: 430). Емоционално злостављање дјеце може се манифестовати одбацивањем (игнорисањем и равнодушношћу родитеља), понижавањем (изругивањем, вријеђањем, имитирањем дјететових недостатака), терорисањем (упућивањем различитих пријетњи, застрашивањем), изолацијом, постављањем нереалних захтјева, манипулацијом и другим штетним поступцима родитеља према дјеци. Сексуално злостављање у породици најчешће чини отац.

Овај вид злостављања оставља трајне посљедице по психичко стање дјетета које може резултирати осјећајем срама, кривице, повлачењем, депресијом па чак и самоубиством (Buljubašić, 2008: 77–79).

Дијете које је физички злостављано је често плашљиво и боји се физичког контакта или је агресивно и самодеструктивно, има лоше социјалне односе. Такође, као посљедица овог вида злостављања, може се јавити слаба концентрација и слаб успјех у школи. Психолози сугеришу да злостављање подстиче дјецу да користе агресију као инструмент рјешавања проблема и превенира осјећај емпатије. Код злостављане дјеце такође се смањује способност превладавања стреса и, у вези са тим, повећава се праг толеранције на насиље. Ова дјеца имају мало позитивних интеракција са вршњацима, мање су прихваћена и чешће од друге дјеце имају поремећене социјалне интеракције (Haskett and Kistner, 1991).

Дјеца која су физички злостављана или занемарена имају тенденцију да постану преступници касније у животу (Malinosky-Rummell & Hansen, 1993). У три прилично различите проспективне студије откривено је да *злостављање и занемаривање* дјеце без обзира на пол, повећавају ризик од делинквенције (National Research Council and Institute of Medicine, NRCIM, 2001: 79). Поред тога, злостављана и занемарена дјеца почињу се преступима раније од дјеце која нису злостављана или запостављена и већа је вјероватноћа да ће постати хронични преступници (Maxfield and Widom, 1996). Најпознатија *follow-up* студија у трајању од 20 година (Widom, 1989) на узорку од преко 900 дјеце која су била злостављана прије једанаесте године, у поређењу са контролном групом истог узраста, расе, врсте школе и квалитета становања, чешће су била хапшена као малољетници и као одрасли. Сексуално злостављање и физичко злостављање, као и занемаривање у дјетињству предвиђали су сексуалне преступе у одраслој доби (Widom & Ames, 1994).

Постоји шест могућих фактора који повезују виктимизацију дјеце и касније преступничко понашање (Widom, 1994). Прво, виктимизација дјеце може имати дугорочне посљедице (физичко злостављање може узроковати повреде мозга). Друго, виктимизација дјеце може узроковати десензитизацију на бол, што подстиче касније насилничко понашање. Треће, злостављање дјеце може довести до импулсивних стилова понашања, што касније узрокује неадекватне вјештине рјешавања проблема и лоше сналажење у школским обавезама. Четврто, виктимизација може утицати на самопоштовање и на процесуирање социјалних информација што може подстакнути насилничко и преступничко понашање. Пето, злостављање дјеце може довести до промјене породице, односно, до смјештања у хранитељску породицу, што може имати штетне посљедице. Шесто, малољетнички правосудни систем може етикетирати жртве,

изоловати их од просоцијалних вршњака и усмјерити ка делинквентним вршњацима.

1.5. Поремећени односи у породици као ризични фактор

Нема сумње да конфликти међу родитељима и интерперсонално насиље предвиђа антисоцијално понашање код дјеце (Buehler, Anthony, Krishnakumar & Stone, 1997). Негативан однос родитеља према друштвеним вриједностима и прописима који те вриједности штите, алкохолизам, проституција, породичне свађе и неслагања, авантуризми, дају дјеци негативан примјер понашања и друштвено деградирају породицу (Buljubašić, 2008: 72). У овим породицама често долази до одбацивања дјеце, што удаљава дјецу од породице и она се често одају бјежању, скитњи, агресивном понашању, крађама и другим облицима девијантног понашања. Дјеца из оваквих породица често падају под утицај група и појединаца који су познати по делинквентном понашању. Она се крећу у зачараном кругу *тјескоба – агресивност – деликт – осјећање кривице – тјескоба* (Милутиновић, 1976).

Резултати новозеландске *follow-up* студије, на узорку преко 1300 дјеце заснованим на самоизвјештавању, показали су да су дјеца која су свједочила насиљу међу родитељима била склонија насилним и имовинским преступима (Fergusson and Horwood, 1998). Насиље које иницира отац показало се као важан предиктор антисоцијалног понашања након контролисања других ризичних фактора као што су криминалитет родитеља, употреба психоактивних супстанци, родитељско физичко кажњавање, ниски приходи и тинејџерско родитељство. Дјечаци разведених родитеља су били више делинквентни од дјечака из потпуних породица који су били изложени конфликтима (Juby & Farrington, 2001).

Насиље међу родитељима значајнији је предиктор делинквентног понашања младих од злостављања дјеце. У конфликтним породицама присутнији су други ризични чиниоци, односно, социопатолошке појаве као што су психопатологија, алкохолизам, конзумирање дрога и криминално понашање родитеља (поготово очева) (Herrera, 2001).

2. УЛОГА ШКОЛЕ У ФОРМИРАЊУ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Важна карактеристика школе, чак и основне школе је аспект евалуације, процјене евентуалног успјеха, односно, неуспјеха ученика. Понашање дјеце која су развила снажне везе са школом (велика посвећеност) биће у складу са нормама и вриједностима које школе промовишу, смањујући на тај начин њихову вјероватноћу за антисоцијално понашање. У контексту теорије социјалних веза, академски проблеми и делинквенција су повезани са међусобном емоционалном инвестираношћу младе особе и других значајних особа у њеном окружењу, попут учитеља (наставника) или родитеља. Што је мање дијете везано за школу путем наставника или вршњака, то је вјероватније да ће манифестовати делинквентно понашање и обрнуто (Shoemaker, 2009: 163).

Многима је школовање незанимљиво, монотоно и ствара притисак, а као резултат јавља се маркирање из школе (Desai, 1979). Слабе везе са школом (ниска посвећеност), слабе образовне тежње и лоша мотивација стављају дјецу у ризик за појаву делинквенције (Hawkins et al, 1998). Лош академски учинак повезан је са проблемима понашања дјеце и преваленцијом, појавом и озбиљношћу делинквенције (Maguin & Loeber, 1996). Међутим, ова веза није једнозначна. Академске перформансе могу бити негативно повезане са индивидуалним особинама (ниска самоконтрола или неурофизиолошка дефицијенција) које ограничавају пажњу и регулацију понашања, које заузврат доприносе ниским академским успјесима и преступништву (Felson and Staff, 2006).

Насупрот томе, чак и млади у ризику, они са историјом злостављања и малтретирања који имају добар успјех у школи, у стању су да избјегну изазове делинквенције (Bender, 2012). Делинквентно понашање је манифестација психолошке одбране од пријетњи по самопоштовање, а значајан дио тих пријетњи потиче из школских искустава (Gold, 1978). Школско искуство може омести младе ниже класе и негативно утицати на њихов селф-концепт означавајући неке појединце као лошу или проблематичну дјецу. Ефекти *лоших етикета* у вези са школским постигнућима акумулирају се временом. Ако ученици немају успјеха, често им је суђено да поново доживе исту судбину. Поновљени случајеви неуспјеха производе каријеру *губитника*. Ученици губе наду да ће постићи успјех, што слаби мотивацију и убрзава делинквентно понашање. Истраживања показују да адолесценти прилагођавају очекивања у вези са својим образовањем са сигналима које добијају у школском окружењу. Они ученици у које се полаже нада доживјеће повишена очекивања, док ће се они други повући и понашати у складу с тим (Karlson, 2015). Негативне реакције на школске проблеме могу допринијети ниском селф-концепту. Ниски селф-концепт, заузврат, доводи до делинквенције као компензације. Односно, делинквенција може барем привре-

мено ублажити фрустрације и проблеме са селф-концептом настале због ниских академских перформанси (Shoemaker, 2009:165).

Школска организација и процедуре такође могу играти улогу као фактори ризика. Школе са мање наставника и већим бројем ученика имали су виши ниво виктимизације наставника, а лоше спровођење правила понашања у школама повезано је са вишим нивоима виктимизације ученика (Gottfredson & Gottfredson, 1985). Многи ризични фактори у вези са школском климом који се могу повезати са антисоцијалним понашањем дјеце укључују сљедеће: низак ниво задовољства наставника, недовољна сарадња између наставника, лоши односи ученика и наставника, превладавање норми и вриједности које подржавају антисоцијално понашање, лоше дефинисана очекивања и правила понашања, неадекватно спровођење правила (Herrenkohl et al, 2001).

Два фактора у учионици који су конзистентно повезани са делинквенцијом су много кажњавања и мало похвала од стране наставника у разреду (Johnson, 2009, према Welsh and Harding, 2015). У једној студији, позитивне интеракције у учионици значајно су предвиђале мање насилне преступе, али не и имовинске преступе (Sprott, 2004, према Welsh and Harding, 2015). Јачи академски фокус у учионици значајно је предвиђао мање имовинске преступе, али не и насилне преступе. Слично томе, у школама са већим бројем учитеља са позитивним подучавајућим вјештинама, било је знатно мање ометајућег понашања и намјерног оштећења имовине (Mooji, 1998, према Welsh and Harding, 2015). Супротно томе, у школама са већим бројем строгих наставника било је значајно више разорног понашања, насилне виктимизације и намјерног наношења материјалне штете. Истраживања показују како су привремена суспензија из школе и, на крају, избацивање из школе врло лоши механизми контроле и модификовања понашања младих те су повезани са још интензивнијом криминалном активношћу (Shader, 2004). У вези са тим, лоше школско постигнуће које укључује окрутно поступање од стране наставника ствара мржњу и фрустрацију међу школском дјецом која их присиљава да напусте школу и крену на пут преступништва.

Осјећај заједнице у којој се редовном интеракцијом са ученицима проширује мрежа брижних одраслих и дијеле норме и очекивања са ученицима углавном се односе на ниже нивое проблематичног понашања. Школа се обично сматра конструктивном институцијом, али када не успије да изврши своје задате функције, она може дати главни допринос преступништву.

Колику улогу учитељ, односно, наставник има у животу сваког дјетета можда најбоље описује цитат америчког дјечијег психолога и психотерапеута, Хајма Гинота (Ginott, 1972:15) који је радио и као учитељ: *Дошао сам до застрашујућег закључка да сам ја одлучујући елемент у учионици. Мој лични приступ ствара климу. Моје дневно расположење ствара вријеме. Као учитељ, ја посједујем огромну снагу да учиним дјечији живот јадним или радосним.*

Могу бити алат за тортуру или инструмент инспирације. Могу понизити или орасположити, повриједити или излијечити. У свим ситуацијама, мој одговор одлучује да ли ће криза ескалирати или не и дијете хуманизовати или не.

3. УЛОГА ВРШЊАКА У ФОРМИРАЊУ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Дјеца у додир са вршњацима најинтензивније долазе почетком школовања. Утицај вршњака расте са узрастом дјеце, у раној адолесценцији достиже свој максимум, а опада постизањем независности од родитеља/старатеља и формирањем аутономног идентитета тј. личних ставова и суђења. Утицај вршњака варира у зависности од утицаја родитеља. Уопштено, вршњачки утицај је већи међу дјецом и адолесцентима који имају мало интеракција са родитељима (Steinberg, 1987). Данас је добро познато како је дружење са особама антисоцијалног понашања значајан предиктор делинквентног понашања. Међутим, мање је јасна природа те повезаности.

Поставља се питање да ли је утицај антисоцијалних вршњака тај који подстиче адолесцентово делинквентно понашање или бисмо тај однос сликовито могли описати узречицом *Свака птица своме јату лети*. У прилог потоњем, могли бисмо повезати истраживања која истичу значајну повезаност између агресивног понашања дјетета и његове одбачености од стране вршњака (Tolan and Loeber, 1993). Дјеца која су агресивна и одбачена од вршњака показују и друге проблеме у понашању, посебно антисоцијално понашање, у односу на дјецу која јесу агресивна, али нису одбачена. Тада, агресивна и одбачена дјеца склапају пријатељства са сличним вршњацима, а склона су понашања других вршњака знатно више приписивати хостилним и негативним намјерама, због чега додатно агресивно реагују према другима (Hann and Borek, 2001). Резултати истраживања (Dishion, 1991, према Wenar, 2005) показују да је одбацивање од вршњака у комбинацији са школским неуспјехом, у десетој години живота, предиктивно за укључивање дјетета у групе антисоцијалних вршњака, на узрасту од дванаест година.

Одбацивање од стране вршњака такође може утицати на делинквенцију дјеце и адолесцената подстичући одбачено дијете да се удружи са девијантним вршњачким групама и бандама (Patterson, Capaldi & Bank, 1991). Чланство у банди пружа сигуран извор саизвршилаца у преступништву малољетника и одражава највећи степен девијантног вршњачког утицаја. Такође, млади имају тенденцију да се придруже банди у млађим узрастима, што доводи до повећаног броја младих преступника (Howell, 1998). Резултати истраживања показују да

је мање од пет процената преступника који су учинили прво кривично дјело у доби од дванаест година или мање, дјеловало самостално (McCord and Conway, 2002). Чланство у банди има снажнији утицај на насилничку делинквенцију од удруживања са делинквентним вршњацима, сиромаштва, недовољног родитељског надзора, слабе посвећености школи, негативних животних догађаја и претходног учешћа у насиљу.

Фактори попут вршњачког делинквентног понашања, одобравање девијантног понашања, привржености или оданост вршњацима, вријеме проведено с вршњацима и вршњачки притисак за девијантно понашање повезани су с антисоцијалним понашањем адолесцената (Hoge, Andrews and Leschied,1994). Другим ријечима, ефекти девијантних вршњака на делинквенцију су појачани ако адолесценти вјерују да њихови вршњаци одобравају делинквенцију, ако су везани за те вршњаке, ако проводе много времена са њима и ако осјете притисак тих вршњака да се укључе у делинквентна дјела. Штавише, млади са високим ризиком ће нарочито подржавати и појачати девијантно понашање (на примјер, у расправама о кршењу правила). Овај процес означава се као *тренинг за девијацију*, за који се показало да је повезан са каснијим порастом употребе супстанци, делинквенцијом и насиљем (Dishion, McCord and Poulin, 1999). Млади који су, на примјер, смијехом или пажњом охрабривали девијантност, вјероватније ће се упустити у девијантно понашање.

Вјероватност утицаја вршњака на младе се, према неким њиховим обиљежјима, може сажети у три категорије (Tolan, 1900, према Tolan and Loeber, 1993): а) дружење са делинквентним пријатељима – дружење са делинквентним вршњацима повећава вјероватност делинквентног понашања; б) вјештине преговарања са вршњацима – они који имају слабије вјештине преговарања са вршњацима у већем су ризику за подложност вршњачком притиску и за делинквентно понашање; в) вјештине успостављања интерперсоналних односа као што су интимност, реципроцитет и повјерење – они који имају лошије развијене ове вјештине у већем су ризику за подложност вршњачком притиску и за делинквентно понашање.

Вршњаци имају алармантан утицај на адолесценте у смислу укључивања у антисоцијално понашање, међутим, породичне прилике су снажан заштитни фактор. У вези са тим, важно је у третманске интервенције према младима укључити цијелу породицу, како би се додатно оснажио њен утицај, а умањио утицај антисоцијалних вршњака (Sullivan, 2006).

4. УЛОГА СРЕДСТАВА МАСОВНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ У ФОРМИРАЊУ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Свијет у којем живимо тешко је замислити без масовних медија. Они су, преко телевизије, интернета, штампе и радија, имплементирани у све сегменте друштва. О томе можда најбоље говори став који је изнио француски постмодерниста Jean Baudrillard (према Митровић, Вуковић, 2015:245) да савремена друштва више не обликују економске силе, већ знаци и слике које преносе мас-медији, па у том контексту говори о *пресељењу живота на телевизију*, наглашавајући манипулативни потенцијал медија.

Процес посредне јавне комуникације, још половином прошлог вијека, одлично је описао Харолд Ласвел (Lasswell, 1948, према Kunczik, Zipfel, 2006) амерички политолог и комуниколог. Позната синтагма *Ко – каже шта – којим каналом – коме – и који се ефекат постиже* (енг. *Who says what in which channel to whom with what effect?*) запамћена као Ласвелова формула довољна је како би се систематизовала главна подручја истраживања масовних медија:

– истраживање комуникације *ко* проучава особе и организације које учествују у настанку и ширењу медијских садржаја.
– истраживање исказа *шта* бави се предметом медијских садржаја и анализира формална обиљежја, жанровске облике и њихове медијске специфичности;
– истраживање медија *којим каналом* бави се појединачним масовним медијима, тј. њиховим организационим облицима, политичким и економским условима, структурама, законитостима и њиховим посљедицама;
– истраживање о реципијентима *коме* бави се публиком и проучава врсту и количину кориштења медија, њен ток и услове те функције и мотиве реципијената;
– истраживање учинака *који се ефекат постиже* проучава непосредне и посредне посљедице и ефекте различитих медија на знање, размишљање, увјерења и становишта, осјећаје те понашање на индивидуалном и друштвеном нивоу (Kunczik, Zipfel, 2006).

Сматра се да медији остварују првенствено позитиван утицај на понашање човјека јер они утичу на стваралачки дух појединаца усмјеравајући га у позитивном смјеру. Медији имају и одређени васпитни утицај на млађе генерације јер доприносе усвајању и учвршћивању позитивних вриједносних система па се њихов утицај, по значају, приближава утицају примарних социјалних група, породице и школе (Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић, 1998). Такође, филмски и телевизијски програми, забавни и други медијски садржаји имају готово неограничену слободу у изражавању па су отуда у стању да

подстичу најниже инстинкте и моделе идентификације и опонашања, познатих у теоријама социјалног учења (Бошковић, Скакавац, 2012: 110).

На Конгресу УН за превенцију криминалитета и поступање са осуђеницима одржаном у Лондону 1960. године закључено је да филмови, стрипови и сензационалне вијести о злочинима, лоша литература, ТВ и радио програми, могу бити значајни криминогени фактори, поготово када се ради о малољетничкој делинквенцији (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018:366). У вези са тим, медији и медијски криминалитет су незаобилазна тема савремене криминолошке литературе (Бошковић, Скакавац, 2012: 108).

Без приче о криминалу, насиљу, дрогама и самоубиствима, на примјер, и новине и забава остали би без драматичне виталности (Luis, 2004).

4.1. Телевизија и малољетничка делинквенција

Телевизија је данас, уз интернет, један од најутицајнијих масовних медија. Када говоримо о *телевизији* као медију, тада свакако у првом реду подразумијевамо да је она оруђе комуникације које преноси или посредује поруке (Inglis, 1990). Најнеповољнијим утицајем медија у области криминалне стимулације сматрају се подстицање насиља малољетника и агресивног понашања дјеце.

С тим у вези, у психологији је констатовано да људи уче по принципу инструменталног условљавања који је амерички научник Торндајк (Thorndike) назвао *закон ефекта*, према коме поступци бивају учвршћени или елиминисани у зависности од посљедица. Скинер (B. F. Skinner), други амерички научник, разрадио је овај модел и награду за поступак је назвао *поткрепљењем* зато што оно јача понашање које му је претходило. Насупрот томе, *казна* је дефинисана као изостанак поткрепљења и истиче се да је сама по себи, по правилу, неефикасна, јер се њоме само привремено спријечава нежељено понашање, али се не учи шта је алтернатива (Милојевић Апостоловић, 2011: 64–65).

Познати амерички психолог Алберт Бандура је овај тип учења разрадио на сљедећи начин. Према Алберту Бандури (Bandura, 1965, према Valković, 2010: 81) једном од представника теорије социјалног учења, као што је речено у претходном поглављу, посматрање насилних садржаја у медијима особу може подстакнути *на имитацију, ослабљујући притом претходно заузете друштвене ставове забране таквих понашања*.

Бандура је у својим истраживањима доказао да се агресивно понашање може научити кроз посматрање туђег агресивног понашања, при чему је установио да модел не мора бити „жива" особа, него то може бити и лик из филма. При том, важну улогу има и степен идентификације с насилним ликовима.

Наиме, *ако је особа која чини насиље приказана на привлачан (атрактиван) начин, лакше се с таквом особом успоставља идентификација, а то појачава утицај насиља и може значајно дјеловати и подстицати на насилно дјеловање* (Valković, 2010: 84). Насилник је често у емисијама младима приказан као пожељан модел за опонашање јер је он богат, снажан, угледан и успјешан (Бошковић, Скакавац, 2012: 110).

Сматра се да медији утичу на девијантно понашање младих на више начина: у првом случају, тако што млади *прихватају вриједности* које им се нуде путем медија и падају под њихов утицај; у другом, тако што се усљед негативног утицаја масовних медија млади *идентификују* опонашајући девијантне групе или појединце и у трећем, тако што већ формиране криминалце инспирише на *избор средстава и метода* за чињење деликата (уче се криминалне технике) (Бошковић, 2007б).

У вези са наведеним, може се навести више примјера. Један од примјера јесте случај када је виђено на телевизији како један младић жели да изврши самоубиство скоком са вишеспратнице у Београду, а полиција га читав дан убјеђује да то не учини и у томе успијева. Након тога је забиљежено још неколико идентичних случајева у Србији. У другом случају, младић је, такође, након вишесатног убјеђивања и разговора, спријечен да скочи са Бранковог моста, да би се сличан догађај десио на још неким мостовима у Србији (Скакавац, Симић, 2008:146).

Као примјери филмова који могу имати негативан утицај на омладину, наводе се *Дивљи дјечаци улице* након чијег приказивања су, са сличним *модус операндијем*, бројни тинејџери почели да испољавају свој бунт бјежањем од куће, као и *Џунгла на асфалту* под утицајем кога су млади, подијеливши улоге као на филму, почели масовно да обијају касе (Милутиновић, 1990:354).

Бројни експерименти (Bandura, 1965; Bandura, Ross & Ross, 1961; 1963, 1963; Liebert & Baron, 1973; Rosekrans & Hartup, 1967; Walters & Parke, 1964, према Potter, 1999) такође су показали да ће особа чешће опонашати нечије агресивно понашање ако је та особа за такво понашање била награђена. У медијској представи ратног насиља, шверц, крађе, пљачке, отмице, убиства, освете, одмазде, дати су као реалност и животна нужност, послије којих читалац и гледалац остаје са утиском да се злочин исплати јер пролази некажњено (Бошковић, Скакавац, 2012:110). С друге стране, посматрање особе која је кажњена за насилно понашање доводи до застрашивања и смањује агресивно понашање код гледалаца.

У америчкој криминологији ова учења су разрађена најприје у склопу теорије диференцијалне асоцијације коју је установио Едвин Сатерланд (Edwin Sutherland) полазећи од става да је криминално понашање резултат различитог повезивања и контакта са криминалним обрасцима (у интерперсоналним односима, преко медија и слично). О овој теорији је такође било ријечи.

4.2. Литература и штампа и малољетничка делинквенција

Проблем утицаја штампе на појаву делинквентног понашања код младих актуелизовао се развојем штампарске технике и технологије. Посебну забринутост изазивају поједини њени садржаји. У питању су некритички и сладуњави натписи у којима се величају филмске, спортске и друге *звијезде*, натписи који износе појединости о паразитском и луксузном животу, еротици, играма на срећу, скандалима и слично, темама забавног карактера. Такви садржаји уносе, посебно код младих, немир и незадовољство, потискују код њих смисао и жељу за рад, честитост, чине празним и изблиједјелим друге вриједности, а у први план истичу нерад, буде нереалне и нездраве мотиве, стимулишу разне неприхватљиве поступке, преране сексуалне и друге тежње (Јашовић, 1991: 263).

У криминолошкој литератури постоје схватања да постоји повезаност између авантуристичке литературе и криминалистичких романа са криминалним понашањем дјеце и малољетника. Према мишљењу једног броја аутора, таква литература, описујући злочине, насиље и свирепост, идеализује свијет криминалитета и побуђује најниже страсти (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 370).

Поједина дјела у историји била су чак и забрањивана јер су на одређени начин читаоца могла да наведу и на суицид. Тако се *Коцкар* Достојевског наводи као дјело које је налажено поред самоубица, са опроштајним писмом или без њега. Још озбиљнији проблем везан је за књигу под називом *Како извршити самоубиство,* која је објављена у Француској осамдесетих година прошлог вијека. Овај *приручник за самоубиство,* објављен у 40 хиљада примјерака, изазвао је велику расправу са приједлозима да се забрани, одмах након што је регистровано самоубиство два младића поред чијих тијела је нађена поменута књига, отворена на оним страницама на којима је објашњена техника која им је послужила за извршење самоубиства. И поред чињенице да је ово дјело директно одвело у смрт два младића, оно на крају ипак није било забрањено (Милосављевић, 1986: 181–182). Под утицајем романа *Мол Фландерс* (енг. *Moll Flanders*) Данијела Дефоа (Danijel Defoe) који је први пут објављен 1722. јавило се криминално понашање код неких појединаца и испољило се на исти начин како је то било описано у роману (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018).

Да литература може имати веома значајан утицај на малољетничку делинквенцију и често доводити до суицида малољетника можда најбоље показује Гетеово дјело *Страдање младог Вертера.* Због тога, тј. због појаве тзв. *Вертеровске грознице*, ово дјело је било 1775. године забрањено у Лајпцигу, а и сам аутор овог дјела је, увидјевши неочекивани негативни утицај који је књига имала на младе, десетак година након објављивања првог издања

приредио друго издање у којем је поручио читаоцу да не треба *ићи за Вертером* (Милосављевић, 2007).

Ипак, утицај литературе на малољетнички криминалитет је много мањи у односу на утицај аудиовизуелних медија, не само из разлога што недостаје визуелни ефекат већ и због тога што млади данас много мање читају књиге него што прате телевизијске програме, односно, гледају филмове.

4.3. Радио и малољетничка делинквенција

Радио има веома дугу традицију као средство масовне комуникације, али је његов утицај на криминално понашање знатно мањи од других средстава масовне комуникације. Код радија недостаје визуелни ефекат а и знатно је мања слушаност радија од гледања телевизије, што знатно умањује могућност криминалног дјеловања (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 369).

4.4. Интернет и малољетничка делинквенција

Након осврта на медије на које већина људи прво помисли (телевизија и штампа) у контексту малољетничке делинквенције, не смију се занемарити новије технологије које се све више развијају, тако да значај добија и тзв. електронско насиље које је карактеристично за младе. Истраживања о медијском насиљу показују да постоје четири главна ефекта: агресор, жртва, ефекти посматрача и катарза (Ott & Mack, 2014: 101). Најчешће проучавана посљедица медијског насиља је агресорски ефекат који сугерише да изложеност медијском насиљу изазива узбуђење и промовише агресивно понашање. Ефекат жртве односи се на развијање повећаног страха од насиља. Ефекат посматрача указује на то да појединци постају десензибилизовани према насиљу уопште, односно, постају неосјетљиви према насиљу усмјереном према другима. Посљедњи ефекат је ефекат катарзе. Овај ефекат односи се на смањење и ублажавање осјећаја агресије. Овај ефекат доводи до мањег насиља у стварном свијету јер се појединац ослобађа свих агресивних или насилних осјећања гледањем и интеракцијом са насилним медијима.

Електронско насиље (енг. cyberbullying) заправо је посебан вид насиља, тако да представља намјенски понављајући агресиван акт који подразумијева коришћење електронских средстава комуникације, а испољава се према жртви која од тога и не може да се одбрани. Електронско насиље се може

манифестовати на различите начине и укључује употребу мобилних телефона – малтретирање телефонским позивима, текстуалним порукама и сликом/видеоклипом, укључује такозвано *срећно шамарање* гдје насилник шамара жртву или је прави глупом, снимање од стране друге особе што резултира сликама које круже мобилним телефонима. Овај вид насиља такође обухвата коришћење интернета – малтретирање имејловима, у чет собама (енг. *chat room*), путем смс порука и путем веб-локација (Smith et al, 2008).

Туче малољетника у школским двориштима, уз снимање мобилним телефонима од стране других ученика, учестале су након што је то први пут виђено на телевизији. Нешто касније догодила се туча дјевојчица у једној школи у Србији, о чему је телевизија дала информацију, да би се за релативно кратко вријеме, у наредних неколико дана, десило још неколико туча дјевојчица. При том су мушкарци били нијеми посматрачи који су мобилним телефонима снимали туче и снимљени материјал постављали на интернет, као модел (Скакавац, Симић, 2008: 146).

У истраживању на 11.000 ученика у Енглеској од 2002. до 2005. године, скоро 6% њих је изјавило да је примило непристојне или пријетеће текстуалне поруке (Noret and Rivers, 2006). У САД вршено је анкетирање у вези са коришћењем интернета код 1501 младића у доби од десет до седамнаест година (Ybarra and Mitchell, 2004). Дванаест процената учесника истраживања пријавило је да су били агресивни према некоме на интернету, 4% учесника је било метаагресије и 3% учесника су били и агресори и мета. Они који су више користили интернет код куће више су били укључени као агресори или као жртве, агресори/жртве чешће су користили интернет од младих који нису били укључени. Ови аутори су претпоставили да жртве традиционалног насиља често користе интернет да би нападали друге, ради компензације или освете, будући да је овакво испољавање насиља мање опасно по њих од напада *лицем у лице*. Оваквих и сличних примјера у литератури има много.

Остали могући ризици на интернету укључују приступ садржајима непримјереним узрасту попут порнографије, информације о дрогама, *on line* коцкању и преузимању пиратског материјала (García, López de Ayala López & García, 2014). Важно је напоменути да ужа и шира социјална средина, као и индивидуалне карактеристике утичу на степен изражености медијског насиља код адолесцената.

4.5. Видео игрице и малољетничка делинквенција

Гледањем телевизијског програма или филмова дјеца су у улози посматрача догађаја, а у видео-играма активно учествују те имају осјећај да су и они креатори радње. Привлачи их брзина и илузија моћи. То није свијет гдје је дијете невидљиво већ дјелује преко симбола, задатих ликова, ослобађајући се и надилазећи искуства свакодневице (Bilić, Gjukić, Kirinić, 2010). Примијећено је да дјеца, уживљавајући се у игру, копирају покрете, изразе и карактер ликова из игара, дајући својим пријатељима њихова имена. Преко игара, могуће је развити неосјетљивост на насиље и склоност оправдавању реалнога насиља (Goldstein, 2001). Насилно понашање развија се понављаним играњем видео-игрица (Freedman, 2001, према Bilić, Gjukić, Kirinić, 2010).

Утицај насилних видео-игара на развој агресивног понашања били су под значајном контролом након низа пуцњава по школама у САД од стране опсесивних играча таквих игара касних 1990-их и почетком 2000-их година. У једној средњој школи у Колораду 1999. године бригу јавности изазвало је убиство тринаест ученика и рањавање њих 23 током пуцњаве од стране двојице ученика (Bartol & Bartol, 2014:132). Двојица нападача су сматрана друштвеним одметницима и изгледало је да су заокупљени насиљем представљеним у медијима, музици и видео-играма. Њих двојица посебно су била фасцинирана крвавом видео-игрицом *Doom,* једном од најранијих и најуспјешнијих од свих видео-игара. Занимљиво је примијетити да је ова игрица 1998. година била прилагођена за обуку маринаца за борбу и названа је *Marine Doom*. Видео-игра се састојала од вође тима, двије пушке и митраљеза, дизајниране за тимски рад, координацију и ефикасно доношење одлука. Иако се игра више не користи у војне сврхе, пуштена је у јавну употребу. Такође се наводи сличан примјер када је такође опсесивни играч насилних видео-игара у Њемачкој 2002. године убио седамнаест људи (Krahé and Möller, 2004, према Bartol & Bartol, 2014). Оваквих примјера у литератури има много.

Свакако да већина појединаца који играју насилне видео-игре не чини насилна дјела. Стога не треба превише поједностављивати тврдњу да насилни видео-медији или игре изазивају или, чак, промовишу насиље. Могуће је да изложеност медијском насиљу заиста повећава насиље и агресивно понашање код појединаца који су већ агресивни и склони насиљу. Насиље у медијима неће исто утицати на оне појединце који су мање склони физичкој агресији и насиљу.

5. СЛОБОДНО ВРИЈЕМЕ И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА

Добро организовано слободно вријеме обухвата неколико сегмената: добро организовану покретну активност (спорт, извиђаштво, планинарење, шетња), мануелну активност или мале елементарне радове из хобија, као што су резбарије, вртларство, фотографија, радиотехника итд, као и оне активности које растерећују осјећања (музика, хорско пјевање, драмски аматеризам) и развијају мисли (посјете библиотекама, клубовима културе итд) (Тодоровић, 1973: 118). Овако организовано слободно вријеме има превентивно дејство против девијантних понашања и криминалитета, јер развија интересовања, мијења ставове и схватања у позитивном смислу, развија позитивне вриједности код појединаца. Разне активности за слободно вријеме младих су релативно спонтане, одвијају се без формалних правила или смјерница одраслих вођа и немају циљеве усмјерене према стицању вјештина (на примјер, гледање телевизије, дружење са вршњацима). Сви адолесценти су укључени у ове врсте неструктурисаног слободног времена у одређеној мјери.

У криминолошкој и другој литератури све се више доводи у везу утицај слободног времена на појаву малољетничке делинквенције. Извјесни истраживачи (Seccaldi, 1962 према Јашовић, 1991: 250) дошли су до закључка да су *сви омладински злочини почињени у доколици* и да је преступништво младих *производ злоупотребе слободног времена*. Ово гледиште изражено је у уобичајеној изреци да *ђаво нађе посла за празне руке* (Agnew and Petersen, 1989: 333).

Истраживачи малољетничке делинквенције су настојали да емпиријски идентификују такве негативне утицаје неорганизованог слободног времена и покажу њихов значај у детерминисању овог понашања. У једном истраживању у Шведској, у Штокхолму, у којем су учествовала 494 адолесцента узраста од 13 до 19 година (од тога 287 делинквената), утврђено је да су делинквенти у слободно вријеме, за разлику од неделинквената, чешће учествовали у комерцијалним активностима (једење брзе хране, одлазак у биоскоп, пабове, дискотеке, играње на покер апаратима и слот машинама) и активностима ван контроле одраслих, као и то да су тражили друге преступнике или криминално активне одрасле особе на мјестима као што су станице подземне жељезнице, паркови или јавне површине, супермаркети, продавнице или барови (Sarnecki, 1983).

У складу са претходним резултатима, на узорку 339 ученика средње школе у руралном Њу Хемпширу (New Hampshire), у САД, утврђено је да су они ученици који су током шестомјесечног праћења пушили цигарете, пили алкохол и пушили марихуану били знатно мање укључени у неке од ваншколских активности (спорт, бенд, хор, позориште, драма, плес, умјетност, извиђачи,

волонтерски рад, црквена група, хоби клуб, догађаји у заједници и активности на отвореном) (Sharp, 2010). Млади који нису укључени у такве активности не само да повећавају ризик за негативне исходе као што је употреба дрога, него и пропуштају прилику за позитиван развој.

Резултати истраживања које је проведено у Шведској (Mahoney and Stattin, 2000) потврдили су да је учешће у структурисаним активностима адолесцената у вези са спортом, музиком, позоришном и ликовном умјетношћу, хобијем, црквом, извиђањем и политиком (које се организују за одређене старосне групе најмање једном седмично у одређеном термину и имају одраслог вођу) повезано са ниском стопом антисоцијалног понашања, док је укљученост у релативно ниско структурисан центар за рекреацију младих (без појединачног развијања вјештина и супервизије одраслих који усмјеравају и постављају захтјеве) била повезана са високом стопом антисоцијалног понашања. Адолесценти укључени у структурисане активности пријавили су знатно мањи број девијантних вршњака, док су они који су ангажовани у ниско структурисаном центру за рекреацију младих пријавили више старијих пријатеља који су, такође, склони да остану напољу касно увече, имају лош успјех у школи и које је приводила полиција. Дакле, вршњачка подршка у контексту слободног времена може функционисати добро или лоше. Агрегација девијантне омладине у неструктурисаном, маргинално надгледаном и/или окружењу које није усмјерено на стицање вјештина може промовисати антисоцијалну припадност и понашање.

Слободне активности такође могу повећати ниво посвећености адолесцената конвенционалним институцијама. Већина аргумената у овој области фокусирана је на активности везане за школске и ваншколске активности, попут партиципације у школским спортским клубовима и обављања домаћих задатака (у мјери у којој се то може сматрати слободном активношћу). Шафер (Schafer, 1969, према Agnew and Petersen, 1989) сугерише да ће се адолесценти који су укључени у такве активности вјероватно у мањој мјери окренути преступништву јер делинквенција може да угрози њихово укључивање у поменуте активности и угрози њихову добру репутацију (Agnew and Petersen, 1989).

Пажњу истраживача посебно је привукла појава неформалног организовања младих преступника. Познато је да се код младих доста рано јавља потреба за удруживањем, која је нарочито наглашена почев од претпубертетског доба. Зато се може рећи да је за слободно вријеме младих карактеристично њихово удруживање у групе. Ово најприје има за основу игру, као заједнички интерес свих чланова. Од тих група или ван њих, временом се издвајају групе са извјесним специјализованим интересима и афинитетима (Јашовић, 1978). Међутим, појединe од ових специфичних група могу под одређеним околностима прерасти у малољетничке банде или гангове, са изразитом антисоцијалном дјелатношћу која често резултира чињењем најтежих кривичних дјела.

6. ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И УРБАНИЗАЦИЈА И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА

Индустријализација је опште прихваћен термин за означавање посебног облика друштвеног развоја који се одликује порастом коришћења механичке снаге у производњи, транспорту и другим економским дјелатностима (Радуловић, 1983, према Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018). Основни догађај у развоју града је индустријска револуција (Bjelajac, 1992, према Bjelajac, Vrdoljak, 2010). Индустријализација условљава трансформацију друштвене структуре у цјелини, она је носилац прогреса друштва, настанка промјена у структури друштвених односа и један од узрока урбанизације.

Урбанизација данас представља глобални процес. У социолошкој литератури одређује се као процес ширења (експлозија) градова, градског утицаја и нарочито ширења градског начина живота на сеоску околину, као и потискивање (трансформисање) руралне средине под утицајем урбане (Ћирић, 1979, према Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018). Од почетка 19. вијека када је у свијету било само 4% градског становништва, до данас када има око 50% урбаног становништва, у смислу урбанизације начињен је велики корак. Урбани начин живота је, притом, побољшао животне услове, развијајући науку и процес производње, а самим тим и дужину трајања живота. Процес урбанизације не обухвата само развој градова и градских те претварања сеоских у градска насеља, већ и пражњење те напуштање насеља удаљених области (Bjelajac, 1992, према Bjelajac, Vrdoljak, 2010). Овај појам се најчешће своди на ширење тзв. градске културе, утицаја средстава масовне комуникације, преображаја у потрошачки менталитет, развоја масовног саобраћаја и слично (Čaldarović, 1987, према Bjelajac, Vrdoljak, 2010). Према томе, урбани раст повезан је с индустријализацијом, развојем трговине, саобраћаја, технологије, комуникацијама и повећањем миграција становништва.

Процес урбанизације носи са собом и нужне, њој својствене, посљедице. Социјалне посљедице урбанизације укључују, прије свега, неједнак степен урбанизованости територија, процесе руралиазације градова и села, процесе социјалне диференцијације и социјалне сегрегације, еколошке проблеме, посљедице које се очитују у подручју стамбене изградње (феномен нових насеља, дивља градња, запуштеност појединих дијелова града и слично) (Čaldarović, 1987), али и промјене у начину живота (Wirth, 1938) (све према Bjelajac, Vrdoljak, 2010). Према извјештају Уједињених нација за 2003. годину (UN, 2003), географска анализа сугерише да земље са урбанизованијом популацијом имају вишу стопу криминала од оних земаља са снажним руралним животним стилом. Ово се може приписати разликама у друштвеној контроли и социјалној кохезији, односно,

процесу урбанизације и индустријализације. Груписање у сеоским областима углавном се ослања на породичну и контролу у заједници као средство контроле антисоцијалног понашања уз знатно нижу стопу криминала. Градска индустријализована друштва теже посежу за формалним законским и судским мјерама, што уз анонимност доводи до повећане стопе криминалитета.

За разлику од сеоских, у урбаним заједницама на малом простору живи велик број хетерогених индивидуа с далеко развијенијим друштвеним животом и изразито издиференцираном подјелом рада која резултира социјалном диференцијацијом и *органском повезаности* међу људима, израженом сегментарности друштвеног живота базираној на великом броју друштвених улога, повремених, безличних и формализованих односа, што ствара атмосферу анонимности уз формалну и институционализовану социјалну контролу (Bjelajac, 1992, према Bjelajac, Vrdoljak, 2010). Велики број породица усљед убрзане индустријализације сели се из руралних подручја у индустријске центре у потрази за профитабилним занимањем. Потпуно одсјечени од традиционалног начина живота са патријархалном организацијом која је карактеристична за рурална подручја, читаве породице морају се прилагодити посебном систему вриједности, нормама и друштвеним односима и тешко борити да би осигурале своје мјесто у урбаној заједници.

Према извјештају Уједињених нација за 2003. годину (UN, 2003), текући процес урбанизације у земљама у развоју доприноси криминалном понашању малољетника. Основне карактеристике урбаног окружења подстичу развој антисоцијалног понашања произашлог углавном из слабљења примарног социјалног односа и контроле, повећаног ослањања на медије на штету неформалне комуникације и негативне употребе савремене технологије. Урбанизација је погоршала већ постојећу стопу сиромаштва у смислу да је градско сиромаштво преплављено високим животним трошковима, финансијским проблемима, нестабилним пословима, недовољним могућностима образовања, неадекватном здравственом заштитом и неадекватним условима становања. Погоршање услова живота у урбаним срединама у одређеној мјери су узрок малољетничке делинквенције јер подстичу стања која стварају плодно тло за злочин, док, као што је речено, недостатак међусобних веза, осјећање безличности и анонимност смањују контролу криминалног понашања (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018). Град због тога пружа знатно више прилика за крађе, веће могућности за сарадњу са другим криминалцима и мали ризик за откривање злочина (Radulović, 1983, према Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018).

Са промјеном услова живота на селу и хомогенизацијом урбане и руралне културе, све више се смањује разлика између урбаног и руралног малољетничког криминалитета. Анализа структуре урбаног и руралног малољетничког криминалитета, с обзиром на врсту преступа, у неким ранијим истраживањима, до-

вела је до описивања таквог модела руралног криминалитета који је повезан са посебним условима живота на селу. У једном истраживању (William, 1956), на узорку од 130 дјечака из руралног дијела САД и 290 дјечака из урбаног дијела САД просјечне старости 15 година, показано је да су рурални дјечаци у већем проценту чинили насилне провале, али је мањи број њих чинило кривично дјело крађе аута, у односу на дјечаке из урбаних подручја. Сексуални преступи, друге врсте крађа и изостанци из школе, били су подједнако заступљени у односу на ове двије категорије испитаника, иако су учињени на различите начине. Рурални дјечаци су, на примјер, више крали од рођака, док су урбани дјечаци за своје жртве бирали странце. Поред тога, рурални дјечаци су, за разлику од дјечака из урбаних подручја који су, углавном, били чланови банди, у знатно већој мјери кривична дјела чинили самостално. Урбани дјечаци су показали знатно више вјештина и знања у чињењу кривичних дјела, што се може приписати укључености у криминалне банде, односно, међусобном девијантном подучавању. Трендови у вези са насилничким и имовинским криминалитетом су, у односу на градска и рурална подручја, са протеком времена све сличнији (Duhart, 2000). Слично указују и резултати велике интернационалне студије у којој су, поред 25 европских земаља (15 западноевропских и десет земаља источног дијела Европе), учествовале Аруба заједно са Холандским Антилима, Суринам, Венецуела, Канада и САД, када је ријеч о малим, средњим и великим градовима (Junger-Tas J. et al, 2010).

Суочена са условима социјалне оскудице у пренасељеним градским подручјима и социјално нездравом окружењу, сусрећући се са ситуацијом коју социолози називају она *друштвена маргиналност*, дјеца која долазе из руралних подручја трпе више од одраслих. Она су озбиљно угрожена у смислу прилагођавања, такмичећи се са градском дјецом, и културно и економски. Адолесценти из породица које имају малена финансијска примања често се осјећају искљученим и ускраћеним. Да би подигли своје самопоштовање и побољшали свој статус, они могу одабрати криминал. Из студија случаја, закључено је да су фактори који су уско повезани са малољетничком делинквенцијом неадекватни родитељски надзор, недостатак самоконтроле, сиромаштво у граду и релативна ускраћеност и приступ илегалним средствима (Ferdoos & Ashiq, 2015).

На основу горе наведеног, може се уочити да између индустријализације и урбанизације и криминалитета нема непосредне узрочне везе. Непосредни узроци криминалитета и других девијантних понашања садржани су у извјесним појавама и процесима везаним за индустријализацију: (1) неријешени социјални проблеми (стамбено питање, материјално стање, запосленост); (2) слабљење породичних веза, недостатак припадности локалној заједници, насељу и слично; (3) одсуство координације између привредног и индустријског развитка и рјешавања социјалних проблема; (4) отежана адаптација или немогућност

адаптације на нове услове живота. Због немогућности рјешавања свих ових проблема, упоредо са развитком процеса индустријализације и урбанизације, долази до појаве криминалитета у повећаном обиму у свим земљама које се налазе у процесу снажног индустријског и економског развитка (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 345–346). Једино проширујући демографски концепт на социолошки или, боље речено, психосоциолошки, може доћи до реалног сагледавања односа урбанизације и криминалитета.

7. МИГРАЦИЈЕ И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА

Развој урбанизације узрокован је природним прираштајем популације, миграцијама у град и рекласификацијама насеља (Bjelajac, Vrdoljak, 2010). Развојем технологије и друштвене организације, миграције постају главни фактори урбаног раста (Hauzer and Schnore, 1965, према Bjelajac, Vrdoljak, 2010). Миграције (друштвена покретљивост) испољавају се у два облика: као промјена друштвених положаја и улога у вертикалној и хоризонталној линији и као миграциона покретљивост, настала усљед економског развитка, индустријализације и урбанизације (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 346). Главни токови миграција су усмјерени редом према високо развијеним земљама и подручјима гдје Европска унија уназад неколико година представља најпожељнију али и најлакше достижну дестинацију. Остале циљне државе, првенствено САД, Канада и Аустралија су многим мигрантима недостижне због велике удаљености те појачаних контрола граница наведених држава.

Освјетљавање овог проблема није могуће без сагледавања, у првом реду, разлога миграције, броја претходних миграција, социокултурног поријекла мигранта. Сигурно је да исти утицај на појаву криминалитета немају економски мигранти и они који су на подручју из којег су емигрирали већ припадали маргиналним групама, било делинквентним било стигматизованим па је и то један од разлога што напуштају то подручје (Буљубашић, 2008: 68–69). У сагледавању врста миграција, неопходно је осврнути се и на присилне миграције којима су становници Босне и Херцеговине били изложени у ратном и постратном периоду. Велики број становника наше земље био је присиљен напустити своје домове због ратних дејстава и етничког чишћења територија. Према подацима (UNHCR, 1995, према Буљубашић, 2008: 69) око 1.282.000 становника Босне и Херцеговине напустило је своје домове. Код великог броја расељеног становништва (у друге земље или на друга подручја БиХ), манифестоване су бројне тешкоће у адаптацији које смо споменули.

Већина имиграната су млади и мушкарци, што у оба случаја указује на већу могућност укључености у криминал. Истраживачи миграција такође тврде да се младе генерације имиграната разликују од одраслих имиграната по томе што је код њих већа вјероватноћа да, забринуто покушавајући да удовоље захтјевима обје културе, упадну у неуротичну маргиналност и постану *ескаписти* (енг. escape), отуђени од своје изворне културе и друштва. Они бирају асимилацију према доле (претјерано наглашавају културу поријекла) или се претјерано поистовјећују са културом земље у коју су дошли (Chen and Zhong, 2013).

Међутим, у истраживањима разлика у криминалним склоностима имиграната и домородаца узраста од 15 до 23 године у периоду од 12 мјесеци, пронађено је да је код младих рођених у иностранству, за разлику од њихових вршњака домородаца, мање изражено делинквентно понашање (Butcher and Piehl, 1998). Поред тога, у великој интернационалној студији у којој су, поред неколико европских земаља (петнаест западноевропских и десет земаља источног дијела Европе), Аруба заједно са Холандским Антилима, Суринама, Венецуеле и Канаде учествовале и САД, на чијем узорку од 2401 младих узраста од 12 до 15 година (од чега је 4% испитаника било изнад 16 година), 1981 младих чинило је домаће становништво, а 90, односно, 327 младих чинили су Хиспањолци прве, односно, друге генерације имиграната, најбрже растуће мањинске групе у САД, коју амерички криминолози континуирано испитују, пронађени су резултати који су у складу са тим (Marshall and He, 2010). Није изненађујуће да имигрантска омладина пријављује нижи ниво породичног богатства и виши ниво негативних животних искустава. С друге стране, млади имигранти пријављују нешто виши ниво породичне повезаности. а нешто више њих, у односу на домаће становништво, долази из потпуних породица. Такође, у овој студији, млади имигранти пријављују виши ниво перципиране дискриминације. На основу самоизвјештавања, на овом узорку такође је показано да поједине прекршаје и кривична дјела (пљачка/изнуда, крађа, вандализам, пушење марихуане/хашиша, групне борбе/ ношење оружја, отмица/напад, крађа бицикла/аутомобила/провала аутомобила), домаћа омладина чини чешће него млади имигранти.

У складу са овим резултатима је *теорија селективности* у којој се тврди да су особе које мигрирају више амбициозне, талентоване и марљиве од оних који то не чине (Model, 1995). Због тога је мање вјероватно да ће се имигранти укључити у делинквентно или криминално понашање јер су марљиви и спремни одложити задовољство у циљу дугорочног напредовања. Друго објашњење је хипотеза *оптимизма имиграната* у којој се тврди да имигранти остају посвећени својим амбицијама конвенционалног успјеха чак и кад су суочени с тешкоћама и социоекономским недостатком (Kao and Tienda, 1995).

Резултати истраживања су, такође, показали да прва генерација имиграната често показује много нижи ниво криминала него амерички домороци. У

поређењу са адолесцентима који нису имигранти, имигрантска омладина је више укључена у свијет одраслих и преузимају више одговорности. На примјер, од ових младих људи се очекује да помогну својим родитељима у преговарању у вези са правним и социјалним питањима јер су више акултурисани, што може умањити њихове интеракције са вршњацима (Chen and Zhong, 2013).

Дјеца имиграната можда мало знају о потешкоћама својих родитеља прије имиграције и постепено губе традиционалне врлине као што су марљивост и штедљивост. Поред тога, узастопне генерације имиграната одрастају у високо материјализованој култури која се заснива на потрошачкој култури, у којој се већина имигрантске омладине појачано занима за укусе, идеале и вриједности својих вршњака како би се што боље уклопила (Thomas, 2011). Када такве материјалне потребе не могу бити задовољене законитим средствима због институционално блокираних могућности са којима се суочавају сви имигранти, имигрантска омладина могла би бити привучена на тржиште дрога или укључена у криминалне банде, чинећи их много девијантнијим од родитеља, прве генерације имиграната. Социјално психолошке студије су потврдиле да, нудећи младим имигрантима солидарност, топлину, дисциплину, припадност и заштиту у тренуцима када је то потребно, банде остварују своју подржавајућу функцију (Diego, 1988, према Chen and Zhong, 2013). Теорија сегментиране асимилације такође сугерише да ће се млади имигранти који бораве у угроженим градским заједницама вјероватно прилагодити криминогеној супкултури локалних сиромашних или мањинских класа (Vega and Gil, 1998).

Имигранти су често *народни врагови* у многим друштвима. У САД и неким европским земљама имигранти се јавно окривљују за пораст криминала и оглушавање о друштвене норме (Preston, 2006; Zolberg, 2006; Musto, 1973, све према Chen and Zhong, 2013). Чак и судске праксе које би требало да буду најнеутралније имају тенденцију да систематски кажњавају људе који су, или се сматрају да су, страног поријекла (Wacquant, 1999; Musto, 1973, све према Chen and Zhong, 2013). Према томе, имигранти су обично криминализоване групе, а не типични криминалци због смањене толеранције јавности и веће строгости казнених институција.

8. СИРОМАШТВО И НЕЗАПОСЛЕНОСТ И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА

Економске кризе и привредне депресије карактеристичне су за земље у процесу транзиције, а међу њима су и државе настале распадом Југославије и друге бивше социјалистичке земље. У посебно тешком положају међу овим земљама је Босна и Херцеговина, јер је у исто вријеме постратна и транзицијска

земља. У многим подручјима свијета, незапосленост негативно утиче на велик дио популације одраслих и на, чак, још већи дио популације младих. Тако је у материјалу за VI Конгрес УН о превенцији криминалитета посебна пажња поклоњена незапослености и наглашава се да је право на рад једно од темељних права (Буљубашић, 2008: 65–66). Економске кризе и привредне депресије широм свијета изазивају осиромашење и породичне и међуљудске конфликте.

Сиромаштво се односи на ситуацију у којој недостају основна средства за одржавање просјечног стандарда живота на одређеној географској регији. Оно укључује одсуство довољних прихода да се задовоље основне животне потребе (Bartol & Bartol, 2014). Неки аутори (Seymour, 2009: 15) сматрају да је сиромаштво вишедимензионални концепт и да оно подразумијева ситуацију у којој су ресурси појединца или породице толико озбиљно испод просјека да су, у ствари, они искључени из свакодневних животних образаца, обичаја и активности. Утврђено је да материјални и психосоцијални контекст сиромаштва негативно утичу на вишеструке аспекте развоја дјеце (Blair and Raver, 2012: 310). Штавише, ефекти сиромаштва су кумулативни јер ефекти у једној фази могу да ометају развој дјеце у каснијим фазама развоја (Yoshikawa, Aber & Beardslee, 2012).

Сиромаштво може имати дуготрајне негативне ефекте на дјечија когнитивна достигнућа, образовна достигнућа, исхрану, физичко и ментално здравље и социјално понашање. Млади који живе у условима сиромаштва вјероватније ће похађати неадекватне школе, напустити школу, бити незапослени, носити ватрено оружје, бити жртве и/или свједоци разних насилних догађаја. Предшколска дјеца која живе у породицама са ниским личним приходима коју карактерише лош амбијент за становање и незапосленост посебно су изложена великом ризику да постану делинквентни и/или да постану жртве (Dodge, 1993).

Поред економског аспекта, сиромаштво ремети функцију породице на више начина. Ништа мање значајан није утицај сиромаштва на понашање родитеља према дјеци. На примјер, стрес изазван сиромаштвом у урбаним срединама смањује способност родитеља за подржавајуће и досљедно родитељство (Blair & Raver, 2012). Ова ситуација може довести до присилних и врло агресивних метода васпитавања дјеце. Надаље, родитељство које користи агресивне и насилне тактике васпитања често пружа и агресивне и насилне моделе понашања, односно, насилни контекст који може пренијети циклус насилног понашања на сљедећу генерацију. Резултати истраживања указују на то да је сиромаштво један од најзначајнијих предиктора насиља адолесцената независно о полу (Beyers, Bates, Pettit, & Dodge, 2003). Живот у неповољном окружењу праћен физичким кажњавањем може такође довести до увјерења да економски опстанак и социјални статус увелико зависе од испољавања агресивног понашања и насилништва према другима.

Према резултатима истраживачке мреже Националног института здравља дјетета и заштите раног развоја дјеце у САД (National Institute of Child Health and Human Development Early Child Care Research Network, 2005), дјеца у хронично сиромашним и дјелимично сиромашним породицама имају више екстернализованих и интернализованих проблема у понашању од дјеце у другим групама. Не може се пореħи чињеница да дјеца садашње генерације могу бити веома захтјевна и често се упоређују са онима који су имућнији од њих, а осјећаји релативне депривације као резултат ових поређења могу имати озбиљне посљедице на однос родитељ – дијете. Млади могу постати врло непријатељски расположени када им родитељи не могу приуштити оно што траже. Сиромаштво и низак социјално-економски статус, стога, не утичу само на родитеље психолошки, већ узрокују и емоционалне и бихевиоралне проблеме код дјеце док се боре да се носе са својим стресним догађајима у животу (Wadsworth, Raviv, Compas and Connor-Smith, 2005). То јасно објашњава зашто сиромашна дјеца имају више социјално-емоционалних и бихевиоралних проблема у поређењу са својим богатијим вршњацима.

Постоји значајна повезаност између економског статуса и делинквентног учешћа. Тинејџери свих раса и етничких група који се налазе на најнижој љествици друштвене структуре имају највећи подстицај за бављење антисоцијалном активношћу. Чини се логичним да ће дјеца која нису у могућности легално добити жељену робу и услуге посегнути за илегалним активностима... *ако не можете себи да приуштите аутомобил, украдите га; ако не можете да приуштите дизајнерску одјећу, постаните дилер дроге* (Siegel and Welsh, 2017: 61).

Разлике у образовним достигнућима између дјеце у имућним и сиромашним породицама повећавају се током година, а приходи и богатство породица постају све важније одреднице завршетка средњошколског образовања, похађања факултета, упорности и дипломирања на факултетима. Шансе да адолесцент из сиромашне породице са слабим академским вјештинама стекне диплому до средине двадесетих година све су ближе нули (Siegel and Welsh, 2017). Под насловом *Улога школе у формирању малољетничке делинквенције* више је речено о томе како слабе везе са школом, ниска посвећеност, слабе образовне тежње и лош академски учинак доприносе антисоцијалном понашању.

Породични живот је највјероватније урушен и поремећен у подручјима са малим примањима. Као посљедица тога, банде и групе младих који крше законе „цвјетају" у клими која поткопава и неутралише надзор одраслих који породице пружају (Vesey and Messner, 1999). Дјеца која живе у сиромашним породицама, односно, у сиромашним заједницама, двоструко су изложена ризику за делинквенцију и тешко се одупиру дражи улица (Hay, Fortson, Hollist, Altheimer and Schaible, 2007). Подједнака је вјероватноћа да ће дјеца и млади који живе у тешким економским условима бити и жртве и преступници. Полицијски

службеници ће вјероватно чешће хапсити и процесуирати младиће ниже класе, посебно расне и етничке мањине, док ће према онима који припадају средњој и вишој класи имати блажи третман, тако што ће им само изрећи мјеру упозорења (Siegel and Welsh, 2017).

Комплексан однос сиромаштва и делинквенције објашњен је у дијелу под називом *Етиологија малољетничке делинквенције*. Треба нагласити да већина сиромашне дјеце и одраслих грађана поштују закон, док су поједина дјеца и одрасли који припадају вишем економском статусу укључени у озбиљну делинквенцију и криминал. Подаци самоизвјештавања и виктимизације указују на то да сексуална злостављања, озбиљне употребе дрога, крађе и преваре почине малољетници и одрасли који припадају свим друштвеним слојевима (Bartol, Bartol, 2014).

9. РАТ И ПОРАТНЕ ПРИЛИКЕ И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА

Рат, као облик друштвене дезорганизације, праћене паралисаним или пристрасним радом полиције и органа правосуђа, по правилу, ствара погодне услове за пораст криминалитета, слаби инхибиције, охрабрује примитивне нагоне и, на тај начин, доприноси привременој трансформацији обима, структуре и карактеристика криминалних понашања (Gassin, 1988: 327). Грађански, вјерски и национални рат на тлу бивше Југославије, који је од 1991. године угрозио око четири милиона људи, превазишао је све досадашње ратове по броју расељених, осиромашених, рањених, заробљених, мучених, несталих, погинулих, свирепо убијених и обољелих. Он је осакатио бројне људске душе и тијела, разорио безбројна породична огњишта, створио ужасно ендемско жариште психичких, тјелесних и социјалних поремећаја (Милић, 2004). Изазвао је велики губитак људи, што са социолошког аспекта значи повећан број непотпуних породица, разорених бракова и различитих проблема у међуљудским односима и одржавању егзистенције (Миковић, 2004). Својом трагичном разорношћу, створио је стресне ситуације највишег интензитета и животне угрожености које су узроковале акутне и/или трајне посттрауматске поремећаје код цјелокупног становништва, посебно код дјеце и малољетника у њиховом одрастању. То је оставило дубоке коријене на формирање особина личности и њених различитих рефлексија на понашање (Милић, 2010: 152).

У том раздобљу, младе особе су директно или путем медија свједоци свакодневног насиља и других посљедица рата и разарања. Овдје се може радити о потешкоћама прилагођавања или процесуирања психолошке трауме

настале због статуса прогнане особе, што је касније повезано с родитељским неслагањем, расколом у породици, антисоцијалним понашањем родитеља, ниским приходима породице, високом стопом делинквенције у школама и сусједству (Begovac, Rudan, Begovac, Vidović і Majić, 1997). Због драматично промијењених друштвених околности у рату, с великим бројем избјеглица из различитих подручја, постоји могућност културолошког сукоба због стварања нових вриједносних норми (Einat & Herzog, 2011). Најновија истраживања о утицају рата и прогнаништва на појаву делинквентног понашања указују на могућу узрочну повезаност (Beckley, 2013).

Ван зоне ратних операција, у позадини, омладина и жене се због потреба ратне производње ангажују да замијене мушкарце способне за рат. Али, ове двије категорије „замјењују" их и у чињењу кривичних дјела – малољетничка делинквенција и криминалитет жена у то доба расту. Углавном, у питању су имовинска кривична дјела и недозвољене трговине и слично (fon Hentig, 1959: 394–401). Овим дјелима погодују несташице и општа оскудица који повећавају тражњу за дефицитарним производима (Бошковић, Скакавац, 2012).

Након рата, друштво се суочава са посљедицама рата, међу којима су свакако најозбиљније оне које су оставили широко распрострањена криминализација и виктимизација, као и губљење јасних граница између дозвољеног и недозвољеног понашања (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 342).

* * *

На развој човјекове личности, на развој његових ставова, интереса, начина мишљења утичу људи око њега, а највећи значај при томе има *породица,* тј. мајка и отац као доминантне фигуре. Наиме, родитељи су ти који су у прилици да континуирано опажају све реакције своје дјеце у разним ситуацијама. Осим у својим породицама, дјеца много времена проводе у школи, која утиче на усвајање друштвених норми, вриједности, правила понашања, као и на стицање знања. У том контексту, школско окружење могуће је посматрати и као заштитни и као ризични фактор у развоју поремећаја у понашању, односно, у развоју делинквентног понашања. Вршњаци, поред породице и школе, од раног узраста чине важан аспект социјализације сваког дјетета и могу дјеловати подстицајно или инхибирајуће у развоју дјетета, односно младог човјека.

Дјеца и млади највише користе средства масовне комуникације и у највећој мјери су подложни њиховом утицају. Таквом утицају погодује околност да код младих, будући да се налазе у процесу развоја, није увијек довољно развијено критичко мишљење и други позитивни квалитети као унутрашњи или лични сензори поменутих садржаја. Њихов ефекат је утолико већи уколико су појединци или групе младих људи оптерећени другим животним проблемима

социјалне и психичке природе. У таквим случајевима, негативни утицаји средстава масовне комуникације у знатној мјери доприносе делинквентном понашању младих (Јашовић, 1991: 256).

Због тога је веома значајно створити такве услове у друштву да одређене дјелатности (спорт, умјетност, наука, техника) које би испуниле слободно вријеме, буду доступне свим људима, поготово млађег узраста, али и појачају ширу друштвену акцију за обезбјеђење услова неопходних за успјешно организовање слободног времена (Петровић, 1976: 238).

Упоредо са развитком процеса индустријализације и урбанизације за шта се везују и миграције као главни фактор и економске кризе карактеристичне за поратне прилике, долази до појаве криминалитета малољетника у повећаном обиму у свим земљама које се налазе у процесу снажног индустријског и економског развитка..

VI ЕНДОГЕНИ ФАКТОРИ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

У ендогене факторе малољетничке делинквенције убрајамо факторе који се тичу унутрашње структуре личности малољетног делинквента и то менталне способности – интелигенцију, затим карактер, емоције, темперамент, ставове, интересе, менталне поремећаје, пол и мотиве.

1. СТРУКТУРА ЛИЧНОСТИ МАЛОЉЕТНОГ ДЕЛИНКВЕНТА

На јављање криминалног понашања као појединачне појаве утиче низ криминогених фактора објективне природе (друштвени, спољни, егзогени фактори), али они, ипак, нису довољни за објашњење узрочности криминалитета. Криминалитет није само масовна друштвена појава већ и појединачно понашање. У оквиру ендогене етиологије, постављају се, као најзначајнија, сљедећа питања: зашто од свих индивидуа које су изложене истим егзогеним криминогеним утицајима, само неке од њих постају делинквенти и да ли постоји *криминална психа* или психичке особине својствене само делинквентима (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 391).

Појам личности генерално се односи на релативно стални скуп ставова и вриједности које људи манифестују у већини ситуација. Неки сугеришу да је личност скуп оријентација или диспозиција (насљедних особености нервног система) које нас усмјеравају да се понашамо или да размишљамо на одређен начин (Miller and Lynam 2001, према Shoemaker, 2009). Личност слично дефинишу и домаћи аутори. Према схватању Николе Рота (Рот, 1977б: 227), личност је јединствена организација особина која се формира узајамним дјеловањем човјека и спољне средине и одређује општи, за појединца карактеристичан начин понашања. Једна од честих подјела личности у психологији је подјела на особине којима се означавају особености темперамента, карактера, способности и особености физичке конституције (Рот, 1977б: 41).

Развој личности пролази кроз одређене стадијуме, од којих је малољетство (адолесценција, пубертет) са низом биопсихолошких и социјалних карактеристика, један од најзначајнијих. Овај период је посебно значајан када се посматра развој личности малољетног делинквента, због чега се сматра да је личност малољетног делинквента један од веома значајних фактора малољетничке делинквенције (Константиновић-Вилић, 1986: 147). Разни уну-

трашњи конфликти узроковани адолесцентском кризом потенцијално се, код малољетника са крхкијом психолошком конституцијом, окончавају чињењем кривичних дјела. О периодизацији развоја, укључујући рану, средњу и касну адолесценцију, њеним изазовима и промјенама на физичком (биолошком), когнитивном, социјалном, емоционалном и моралном плану, више је речено у првом дијелу под насловом *Елементарни појмови психологије дјетињства и младости.*

Прегледом литературе може се примијетити да нису досљедно пронађене доминантне карактеристике личности међу делинквентима у поређењу са неделинквентима. У вези с тим, могло би се очекивати да је *типични* делинквент агресиван, импулсиван или да воли проводити вријеме изван куће. У једном од обимнијих истраживања преступништва малољетника које се односи на личност као фактор преступништва, наводи се да већину малољетних делинквената одликују егоцентричне црте карактера, самопрецјењивање, компензаторни облик осјећања инфериорности, недостатак осјећања одговорности, недостатак позитивних ставова како према најближим појединцима (мајци, оцу) тако и према друштвеним установама (школи, раду) (Константиновић-Вилић, 1986: 149). Постоје димензије личности које имају тенденцију да буду повезане са делинквенцијом, као што су импулсивност и некооперативност. Међутим, чак су и ове асоцијације ограничене, односно, често су повезане са другим социјалним факторима. На примјер, сугерише се да фактори личности, попут импулсивности, имају већи утицај на преступништво у срединама са нижим примањима него у окружењу са бољим материјалним статусом.

Чињеница је да је криминално понашање готово увијек резултат констелације ризичних фактора, а не појединачног фактора. Према томе, упркос околности што се психичка основа криминалног понашања, чак и у оквиру исте категорије делинквената, манифестује индивидуално и различито, може се говорити о томе да извјесне психичке особине и психички процеси стварају погодније могућности за јављање криминалног понашања. Да ли ће ова својства личности заиста утицати на криминално понашање, зависи од многих других околности које потичу из саме личности или из спољашње средине у којој се личност развијала (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 393).

Све у свему, за разлику од неделинквената, делинквенти су у цјелини више оптерећени особинама које отежавају адаптацију и, самим тим, чине вјероватнијом могућност делинквенције (Петровић, 1971: 175). Важно је истаknути да сваком извршењу кривичног дјела претходи одређени психолошки процес побуде који је повезан са менталним способностима (интелигенцијом), карактером, емоцијама, темпераментом, ставовима и интересима, као елементима личности.

1.1. Интелигенција

У дијелу под насловом *Криминолошки аспекти малољетничке делинквенције* наглашена је разлика између квоцијента интелигенције (IQ) и концепта интелигенције. На овом мјесту, подробније је описана ова особина личности. Међу особинама личности, посебну групу особина чине способности. Разликују се три групе способности: интелектуалне или више менталне способности (интелигенција), психомоторне способности и сензорне способности. Интелектуалне или више менталне способности у психологији се обично називају интелигенцијом. Најчешће одређење интелигенције је способност сналажења у новим ситуацијама (Рот, 2004: 217–220). Као суштинска психичка активност која се упражњава при интелигентном понашању, може се сматрати да је увиђање битних односа у проблемској ситуацији. Битним и значајним односима означавамо оне који су важни за рјешење проблема, за сналажење у ситуацији која је за нас нова. Сви истраживачи се слажу у томе да, поред опште способности, постоје и посебне. Разлика је, међутим, у томе какав им се значај придаје и које се од посебних способности разликују. Као што је већ речено, малољетни делинквенти могу имати развијену било коју посебну способност интелигенције (вербалну, нумеричку, просторну, способност памћења, различите когнитивне способности, способности мишљења, тјелесно-кинестетичку способност, логичко-математичку интелигенцију и друго) и не можемо их квалификовати као мање интелигентне од неделинквената уколико не постигну одређени резултат на тесту интелигенције.

Низак квоцијент интелигенције не доводи директно до преступништва. Хирши и Хинделанг су још у свом раду из 1977. године (Hirschi and Hindelang, 1977) претпоставили да постоји индиректна узрочно-посљедична веза између IQ и преступништва. Односно, низак IQ доводи до лоших перформанси и негативног односа према школи, што заузврат води до школског неуспјеха, ниског самопоштовања, прикључивања групи асоцијалних вршњака која прихвата појединца одбаченог од друштва и коначно до делинквенције. С друге стране, висок IQ доводи до добрих перформанси и позитивног односа према школи, што заузврат води прихватању конвенционалних вриједности и конформизма. Обрнути однос између IQ резултата и делинквенције и даље наставља да се документује у истраживањима. Више о односу интелигенције и делинквентног понашања речено је у дијелу *Криминолошки аспекти малољетничке делинквенције* када је било ријечи о предикцији делинквентног понашања. Теорије интелигенције и резултати истраживања у овом контексту представљени су у дијелу *Етиологија малољетничке делинквенције.*

1.2. Карактер

Термин *карактер* који се често употребљава умјесто термина *личност*, означава моралну страну личности. О карактеру говоримо кад се личност оцјењује с обзиром на то у којој мјери се понаша у складу са друштвеним моралним принципима. Врло често се изразом карактер означавају вољне или конативне особине човјека па се као о особинама карактера говори о упорности, одлучности, досљедности у понашању, иницијативности, кукавичлуку, савјесности, поштењу и сличним особинама. Под карактером треба подразумијевати систем особина којима се означава начин активности у остваривању друштвено важних циљева и обухвата двије димензије личности – моралну и вољну. Чврст карактер би имао онај који поред моралних принципа показује и енергичност и упорност у свом понашању, а слаб карактер онај који, додуше, може да посједује и неке позитивне моралне особине али нема одлучности да их примјењује (Рот, 2004: 317–318). Према усмјерености понашања и избору циљева, особине карактера се могу сврстати у три односа личности: према себи (сигурност у себе, склоност истицању, самокритичност, иницијативност, уображеност, досљедност), према другима (коректност, склоност сарадњи, агресивност, егоизам, отвореност, хуманост, искреност) и према раду (савјесност, дисциплинованост, одговорност, марљивост, љеност, површност, аљкавост, нехат) (Костић, 2000).

Карактерне особине се формирају путем учења, односно, васпитањем и социјализацијом које почињу од раног дјетињства. Посебан утицај на том плану имају породица, школа, вршњаци, мас-медији, религија и култура дате средине. При томе не треба запоставити чињеницу да формирање карактера значајно зависи од емоционалних и интелектуалних својстава појединца (Гутовић, 2001: 93). Будући да су истраживања на узорку младих делинквената показала да у знатном броју њихових породица недостају правилна усмјеравања и да нису ријетки случајеви да су одрасли чланови врло лоши морални узори дјеци, да те младе особе показују озбиљне слабости и на васпитном и на образовном плану, да су њихове реакције и понашања чешће руковођене импулсима, револтима и *кодексом* понашања групе којој припадају, долази до некритичког схватања онога што они виде и чују што доприноси настанку њихових погрешних ставова и вриједности, односно, до формирања непожељних карактерних особина личности (Гутовић, 2001). Многе особине карактера у истраживањима посматране су са криминогеног аспекта.

У већини студија, пронађено је да су делинквенти, између осталог, укључени у злоупотребу дрога и да су одрасли криминалци агресивнији од оних појединаца који избјегавају проблеме са законом (Lee, Beaver and Wright, 2009).

Такође, потврђена је позитивна повезаност безобзирности, као карактерне црте која се односи на неосјетљивост, равнодушност и недостатак саосјећања

или бриге за патњу других и антисоцијалног понашања, односно, физичке агресије.

Лагање је, у поређењу са онима који више поштују закон, знатно чешће код особа које се баве криминалом. Сви лажу барем повремено, али неки то раде по навици и на начин који често наноси штету другима. Откривено је да су лагање и обмана чешћи код антисоцијалних особа него међу општом популацијом (Lee, Beaver and Wright, 2009).

У односу према себи, делинквенти, за разлику од неделинквената, више испољавају нарцистичке црте личности. За разлику од патолошког – категоријалног приступа клиничке психологије и психијатрије, у овим истраживањима нарцизам се мјерио као црта, димензија личности. Раскин и сарадници (Raskin & Terry, 1988) симптоме нарцистичког поремећаја *преводе* у особине личности – ауторитарност, сујета, егзибиционизам, супериорност, привилеговано право, манипулативност и самопоуздање. Временом, истраживачи су дошли до податка да висок степен посједовања особина: привилеговано право, манипулативност и грандиозност чине суштину патолошког нарцизма (Miller, Gentile, Wilson & Campbell, 2013).

Поузданост се односи на то у којој мјери ће људи радити оно што обећају или оно шта се од њих разумно очекује. Да би измјерили такве тенденције, научници се обично ослањају на извјештаје родитеља, учитеља и вршњака (Loeber & Stouthhamer-Loeber 1987: 337). Резултати студија досљедно указују на инверзну везу између поузданости и делинквентног/криминалног понашања. Неколико студија на узорку особа са антисоцијалном личношћу показују да су оне мање поуздане од особа које немају овај поремећај.

Према резултатима истраживања (Ardalan, Iravani & Sobhi-Gharamaleki, 2010) у вези са особинама личности делинквената и неделинквената мјерених помоћу петофактарског модела личности NEO-FFI (Costa and McCrae, 1989), пронађено је да делинквенти, за разлику од неделинквената, постижу више скорове на димензији неуротициза м, а ниже скорове на димензији савјесност и сарадљивост. Неуротицизам (Н) јесте најшира димензија која супротставља, с једне стране, емоционалну стабилност или прилагодљивост те неуротицизам или неприлагодљивост (Costa and McCrae, 1989). Општа склоност доживљавању негативних емоционалних стања попут страха, срџбе, љутње, гађења, смањена способност контролисања импулса чини срж Н-димензије. Особе које мање сарађују су неугодне, егоцентричне, одбијају сарадњу, скептичне и параноичне према другима, док су мање савјесне особе непоуздане, лошије у школи и мање примјењују морална начела и опуштеније су у настојању да остваре своје циљеве.

1.3. Емоције

Емоције се дефинишу као координисани одговори на видљиве стимулусе из спољашње средине који се манифестују на више нивоа (Scherer, 2005) укључујући афект (субјективна искуства у вези са јачином стимулуса и нивоом узбуђења), физиологију (реакције узбуђења и стрес одговора преко периферног нервног система), израз (израз лица, вербалне или акционе тенденције) и процјену (когнитивна процјена значајна за појединца).

Свака емоција, а нарочито примарна емоција – страх, гњев, радост, жалост постаје афекат кад се развије до великог интензитета у бијес, паничан страх, необуздану радост. Код афеката је утицај на интелектуалне процесе веома изразит и веома је смањена свјесна контрола сопствених поступака. Мишљење постаје некритичко, а мобилисана енергија изазива повећану активност организма. За разлику од афеката, расположења, мање интензивна емоционална стања релативно дуго трају (један или више дана) и дају емоционални тон свом нашем доживљавању (Рот, 2004: 252). Емоције се манифестују у различитим покретима, а, прије свега, у изразу лица, у покретима тијела и у промјенама гласа. Најчешће се као израз лица јављају покрети лица (мимика). Честе карактеристичне покрете при емоцијама представљају и покрети тијела, нарочито удова (пантомимика) (Рот, 2004: 242). Физиолошку основу емоционалног понашања чини, у ствари, читав организам. Али посебан значај имају вегетативни нервни систем са ендокриним системом, хипоталамус и мождана кора. Због физиолошких промјена у емоцијама долази до појава бљедила, црвенила, дрхтања и других спољних израза емоционалних стања (Рот, 2004: 241).

Неки теоретичари сматрају да су емоције главни мотивациони систем људског понашања (Izard, 1971). Оне су извор свих реаговања, активности и понашања. Емоције директно утичу на оно што опажамо, како брзо обрађујемо информације, како размишљамо и како поступамо у одговору. Хормонални, неуронски и когнитивни систем који утиче на регулацију емоција чини се да сазријева током развоја (Spear, 2000). Појава различитих облика психопатологије, укључујући афективне и поремећаје у понашању, драматично се повећавају током адолесцентног периода. Боље разумијевање социоемоционалног развоја током адолесценције може помоћи у разумијевању индивидуалних разлика у прилагођавању и понашању током овог периода повећаног ризика.

У периоду адолесценције, који неки психолози називају периодом неуравнотежености, несигурности, напетости, неодлучности, адолесценти настоје да околину прилагоде себи радије него што се њој прилагођавају. Психичке промјене емоционалне природе често су код њих резултат сукоба између жеља, воље и могућности. У емоционалној сфери малољетника нарочито су испољене емоционална незрелост и узбудљивост, које могу да

имају криминогени значај. Емоционално незрела особа је егоцентрична, она не може да схвати проблеме других људи нити да одложи испољавање емоција (Хрњица, 1979: 224). Као посљедица емоционалне незрелости јавља се емоционална лабилност. Емоционална лабилност је најизразитија на почетку пубертета и испољава се у брзом и лаком емоционалном реаговању, неконтролисању својих емоционалних манифестација, односно, брзој измјени емоционалних стања. Огледа се у честим реакцијама гњева, нерасположењу, жалости, лошој вољи, нарочито повећаном страху од сусрета са другим људима или страху од самоће (Константиновић-Вилић, 1986: 149). Дакле, усљед емоционалне нестабилности, код адолесцената могу да се јаве бурне емоционалне реакције на незнатне поводе, тешкоће у контролисању емоција, снижен праг толеранције на фрустрације и агресивно понашање (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 401).

Малољетничка агресија младе ставља у опасност за улазак у свијет криминала одраслих, алкохолизам и злоупотребу дрога и менталне болести (Loeber & Stouthamer-Loeber, 1998). Док има много облика агресије, отворена физичка агресија, као што су борба песницама и напад оружјем, јесте чешћа међу делинквентним дјечацима и носи већи ризик од законских санкција (Prinstein, Boergers & Vernberg, 2001). Понекад емотивна напетост води директно у инкриминисану радњу, што се нарочито догађа код бунтовних преступника, које карактерише неспособност објективног сагледавања животних ситуација, одгађања задовољства и антиципирања посљедица (Милић, 2010: 257). Упркос чињеници да су поједина емоционална својства карактеристична црта личности појединих учинилаца кривичних дјела (емоционална лабилност, незрелост, напетост, афективне сметње и слично), учиниоци кривичних дјела се у већини случајева не разликују много од неделинквената у погледу емоција. Због тога се закључује да емотивни поремећаји не могу да имају значај узрока криминалног понашања, већ само доприносе јављању криминалног понашања (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 401).

Немогућност регулисања емоција и емоцијама вођена понашања су централне карактеристике ризичног или проблематичног понашања током адолесценције. Истраживања показују да су агресивна и ризична понашања повезана са дефицитом у емоционалном развоју. Емоционални фактори, укључујући мотивацију за узбуђењем и новим искуствима, заједно са контекстуалним факторима, играју кључну улогу у предузимању ризичног понашања у адолесценцији, односно, у модулирању доношења одлука адолесцената. Конкретно, адолесценти значајно више, у односу на дјецу и одрасле, учествују у незаконитој употреби дрога, ризичној вожњи, чињењу појединих кривичних дјела и незаштићеном сексуалном понашању (National Research Council, 2007; Substance Abuse and Mental Health Services Administration, 2007). Преглед

резултата домаћих истраживања потврђује забрињавајуће учешће малољетника у ризичним понашањима (Југовић, 2007а; Биједић, Ковачевић, Чишић, 2007; Zloković, Vrcelj, 2010).

Практична примјена познавања емоција је у свакодневним комуникацијама – у осјећању, доживљавању, разумијевању и поступању. Емоционално сазријевање малољетника утиче на њихово понашање. Усљед емоционалне незрелости, преступници адолесценти су, чак, мање прецизни у описивању, односно, препознавању сопствених и туђих емоционалних стања. Поновљени налази истраживања досљедно показују да појединци међу којима су и антисоцијални адолесценти (Dadds et al, 2006) имају проблема са препознавањем емоција, посебно страха и туге (Marsh & Blair, 2008). Према моделу Блерового интегрисаног система емоција (Blair, 2005), дисфункција амигдале може умањити способност исправног обрађивања туђих знакова везаних за невољу и на тај начин допринијети антисоцијалном понашању. Дакле, ако особа не може тачно да препозна патњу код друге особе, вјероватније је да ће наставити са понашањем које је изазива. Преступници често погрешно тумаче израз гађења као љутњу (Sato, Uono, Matsuura, Toichi, 2009) а двосмислене или неутралне изразе као негативне (Best,Williams, Coccaro, 2002) што може довести до очекивања опаснијих и пријетећих ситуација и на тај начин допринијети антисоцијалном понашању. У једном истраживању (Bowen, Morgan, Moore, Van Goozen, 2013), млади преступници, за разлику од контролне групе, били су бољи у детектовању љутих лица високог интензитета, али им је онемогућено откривање љутих лица слабог интензитета. Како љута лица служе као знак упозорења за социјалну казну, млади преступници могу бити мање осјетљиви на сигнале ниског интензитета или раног упозоравања и на тај начин се и даље понашати на социјално неприхватљив начин.

У вези са емоционалним сазријевањем, доводи се у везу и појам емпатије. Недостатак емпатије дуго се сматра карактеристиком упорно агресивних и антисоцијалних особа. Афективна емпатија је способност *доживљавања* емоција друге особе, док је когнитивна емпатија способност *разумијевања* туђих емоција. Ови услови, међутим, нису међусобно искључиви. Другим ријечима, човјек може имати и афективну и когнитивну емпатију (Jolliffe and Farrington, 2007). На примјер, претпоставља се да је ниска афективна емпатија главна одлика психопатије, што је комбинација психолошких и бихевиоралних фактора повезаних са повећаном тенденцијом укључивања у антисоцијално и насилно понашање. Занимљиво је вјеровање да психопате могу разумјети емоције других (когнитивна емпатија), али их не могу доживјети. Истраживачи који су разликовали двије димензије емпатије открили су да је недостатак афективне (или емоционалне) емпатије најјаче повезан са насиљем и трајним криминалним понашањем (Schaffer, Clark & Jeglic, 2009).

Резултати појединих истраживања показали су занимљиву повезаност између недостатка емпатије и суровости према животињама. Такође, неколико студија открило је снажну повезаност између окрутности према животињама и насилничког понашања према људима. На примјер, Стаутхамер-Лебер и њени сарадници (Stouthamer-Loeber, Wei, Loeber, & Masten, 2004) у лонгитудиналној студији, на узорку младића од 13 до 25 година, открили су да је суровост према животињама један од најјачих предиктора озбиљног, насилног криминалног понашања.

1.4. Темперамент

Темперамент је повезан са емоцијама, али се од њих разликује као аутономно својство личности (Костић, 2000). Темперамент представља диспозиције за начин емоционалног реаговања, као и брзину, снагу и трајање свих активности појединца у вези са различитим драживима и ситуацијама (Рот, 2004: 314). Најпознатију класификацију темперамента дао је грчки љекар и мислилац Хипократ. Према Хипократовој класификацији, разликују се четири типа темперамента: колерични, сангвинични, флегматични и меланхолични темперамент.

Колеричном типу својствена су јака осјећања, лако одлучивање на акцију, честе, нагле и јаке реакције. Особе које се одликују колеричним темпераментом лако се наљуте, манифестују своју љутњу, долазе у сукоб са другима. Сангвиничном типу темперамента својствено је брзо реаговање, али осјећања нису јака и не трају дуго. Људи које одликује сангвинични темперамент лако мијењају расположење и брзо прелазе из негативног у позитивно расположење. Флегматични тип темперамента одликују ријетке и споре реакције, слабија осјећања, апатичност и равнодушност. Меланхоличном типу темперамента својствене су ријетке, споре, али јаке реакције. Код особа са овим темпераментом преовлађују непријатна осјећања, туга и забринутост (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 396).

Швајцарски психолог и психијатар Карл Густав Јунг (Carl Gustav Jung, 1953) сврстава људе, прије свега, по психолошким карактеристикама које се манифестују у понашању, односно, према темпераменту. Разликују се два основна типа: интровертни и екстравертни тип личности. Екстраверзија се односи на различите тенденције људи да буду спонтани и дружељубиви у социјалним односима. Ова особина личности обично се мјери постављањем низа питања о њиховим склоностима да буду на различитим друштвеним окупљањима, за разлику од тога да буду сами или у одабраном друштву, а затим комбинују одговоре у једну мјеру екстраверзије. Екстравертна особа је окренута према објективном свијету ствари и догађања. Такву особу занимају друштвене

дјелатности и практична питања (реалиста је и оштре нарави). Интровертна особа се бави идејама, маштањем и унутрашњим животом (благе је нарави, идеалиста) (Мијатовић, 2019). Већина студија потврђује да су екстраверти више укључени у криминално понашање него интроверти (Lee, Beaver, and Wright, 2009). Средином прошлог вијека, њемачки психијатар Кречмер и амерички психолог Шелдон (према Рот, 2004) предложили су типологије темперамента према тјелесној конституцији личности, међутим, новија емпиријска истраживања нису потврдила њену значајну повезаност са психолошким особинама делинквената.

Темперамент у великој мјери зависи од насљеђа, али није независан од конкретне активности човјека и од одређене ситуације у којој се он налази. Другачија ће бити слика темперамента човјека кад је оно што он ради у складу са његовим мотивима, ставовима и интересима, тако да ће активност коју он буде испољавао вјероватно бити много живља. Усљед општег развоја, личност постаје емоционално зрелија, толерантнија, уздржанија и боље се контролише, све у свему, темперамент се у извјесној мјери мијења. У истраживањима у вези са делинквентним понашањем разматране су и довођене у везу различите особине темперамента.

Када су изложени стресу, неки људи реагују љутито, док други контролишу своје емоције. Чини се да постоји досљедна тенденција да се особе које *брзо плану* у већем степену укључују у различита антисоцијална и криминална понашања него њихове *резервисаније* колеге (Lee, Beaver and Wright, 2009).

Концепт импулсивности односи се на различите тенденције људи да дјелују брзо, без много размишљања о посљедицама. Према неким ауторима, импулсивност се састоји од двије прилично различите димензије. Једна област се односи на то како брзо људи доносе одлуке (на примјер: *Одлучујем брзо*), а друга се односи на то колико су упорни у обављању дугорочних задатака (на примјер: *Не волим посао који увијек захтијева наглашено стрпљење и бригу*) (Barratt, 1994: 63). Резултати различитих студија поткрепљују вјероватноћу да ће импулсивни појединци у већој мјери у односу на општу популацију починити кривична дјела. Међу импулсивним појединцима има више оних који манифестују поремећаје у понашању, психопатију и екстернализујуће понашање. Једна студија је такође сугерисала да су ти појединци нарочито агресивни.

Излажући познату криминолошку теорију, Готфредсон и Хирши (Gottfredson and Hirschi, 1990:87) дефинишу самоконтролу као *степен у коме су појединци осјетљиви на искушења тренутка*. У својој књизи, ови аутори примјећују да ниска самоконтрола обухвата и особине попут оријентације према садашњости, преузимања ризика, егоцентричности и недостатка стрпљења. Докази увелико указују на то да криминалци и делинквенти имају нижи степен самоконтроле у односу на општу популацију (Pratt and Cullen, 2000).

1.5. Ставови

Човјек као активно биће вреднује ствари, ситуације, људе и догађаје око себе и изражава према њима наклоност, уважава их и подржава или, пак, запоставља и негира, јер их сматра небитним, штетним или неприхватљивим. Другим ријечима, он заузима према њима одређене ставове (Гутовић, 2001). Рот ставове одређује као тенденције да се било позитивно или негативно реагује на неку особу, предмет, ситуацију или институцију (Рот, 1973).

Резултати готово свих доступних истраживања, мјерених помоћу самоизвјештаја, потврђују инверзну повезаност степена вјеровања у вриједност образовања и укључености у делинквентно и криминално понашање (Lee, Beaver and Wright, 2009). У складу са таквим ставовима, делинквенти *живе за данас*, док други пажљиво планирају своју будућност. Оријентација према будућности упућује на склоност према размишљању о дугорочним посљедицама сопствених поступака, што млади који се антисоцијално понашају не чине (Arbuthnot, Gordon and Jurkovic, 1987). Све релевантне студије указују на то да су делинквенти мање оријентисани према будућности него што су то млади из опште популације. Они, такође, вјерују да не могу контролисати ствари које им се дешавају, да је њихов живот у рукама судбине и неких *других моћника* па чак и бога. За разлику од неделинквената који посједују унутрашњи локус контроле, који вјерују да су *господари своје судбине*, код делинквената је развијен спољашњи локус контроле.

Они, такође, генерално имају либералне ставове према преступничком понашању и илегалној употреби дроге (Lee, Beaver and Wright, 2009). Они који се укључују у делинквенцију и криминално понашање сматрају да је антисоцијално понашање мање погрешно него они који избјегавају такве активности (Gertz & Gould 1995) и уопштено, за разлику од њихових вршњака који манифестују просоцијална понашања, у мањој мјери слиједе моралне стандарде (Zhang & Messner, 1995). Дакле, чини се да преступници углавном имају нижи ниво моралног резоновања у односу на своје вршњаке. Већина студија указује на то да су делинквенти и криминалци ближи дјеци у свом моралном резоновању, односно, да имају тенденцију да расуђују фокусирајући се само на себе. О фазама моралног развоја Лоренца Колберга, више је речено у првом поглављу *Елементарни појмови психологије дјетињства и младости*. Докази прилично досљедно указују на то да су преступници и криминалци склонији испољавању негативног односа према животу уопште и људима око себе, за разлику од својих вршњака који немају проблема са законом (Lee, Beaver and Wright, 2009).

Укључивање у дјела делинквенције и криминала може изазивати осјећања кривице, кајања и срамоте. Преступници, међутим, несвјесно, надокнађују та осјећања и одгађају личну кривицу, односно, неутралишу та, за њих *не-*

пријатна осјећања (Wiebe, 2006). На овом мјесту говоримо о когнитивним дисторзијама. Когнитивна изобличења (дисторзије) посебно су повезана са екстернализованим понашањем, као што је агресија и делинквентно понашање (Barriga et al, 2000). То су рационализације које служе за неутралисање савјести, потенцијалне емпатије и кривице и на тај начин спречавају оштећење *слике о себи* када се појединац упусти у антисоцијално понашање (Barriga et al, 2001).

Барига и сарадници (Barriga et al, 2001) дефинисали су четири категорије самослужећих когнитивних дисторзија: *Егоцентричност* – према статусу, према сопственим ставовима, очекивањима, потребама, правима, непосредним осјећањима и жељама, до те мјере да се о легитимним ставовима итд. у вези са другима или чак у вези са властитим дугорочним најбољим интересом, готово и не размишља или се у потпуности занемарује; *Окривљавање других* – погрешно приписивање кривице спољним изворима, посебно другој особи, групи или тренутној ситуацији (био је пијан, напушен, лоше воље итд) или погрешно приписивање кривице за нечију виктимизацију или другу несрећу, другима који су недужни; *Умањивање/погрешно означавање* – приказивање антисоцијалног понашања као да не изазива стварну штету, или као прихватљиво и чак вриједно дивљења, или упућивање на друге са омаловажавајућом или дехуманизирајућом ознаком; *Претпостављање најгорег* – безгранично приписивање непријатељских намјера другима, разматрање најгорег сценарија друштвене ситуације као да је неизбјежан или претпоставка да је побољшање немогуће у сопственом или туђем понашању.

У вези са наведеним, у истраживању које је проведено на узорку од 789 ученика, од којих су 471 били ученици основних школа и 318 ученика средњих школа из Републике Српске, утврђено је да когнитивна дисторзија егоцентризам/претпостављање најгорег у значајној мјери објашњавају употребу/злоупотребу супстанци, физичко здравље, ментално здравље, породичне односе, односе према вршњацима, образовни статус, социјалне вјештине и агресивно понашање/делинквенцију. Когнитивна дисторзија окривљавања других утицала је на физичко здравље и односе са вршњацима (Vrućinić & Vasiljević, 2021).

Преступници, такође, имају више непријатељски став према ауторитету, не само држави и полицији уопшено него и према наставницима па чак и родитељима. Искуства, такође, показују да су неки ставови делинквената, поготово они који се односе на одређене институције, правосудне органе, васпитне институције, оправданост изречених васпитних мјера, обично изразитије негативни, неаргументовани, ригидни и недовољно подложни измјенама у току преваспитног третмана (Гутовић, 2001: 105–106). Овакви ставови посебно су карактеристични за рецидивисте.

Поред културе која се сматра врло битном оквирном одредницом формирања ставова, посебна обиљежја ставова појединца, слично као и обиљежја

карактера, што смо већ споменули, настају под утицајем примарних социјалних група као што су породица, школа, групе вршњака итд.

1.6. Интереси

Интереси представљају смјернице дјелатности појединца на плану остварења одређених потреба. Широка лепеза интересовања и успјеси у њима подстичу и обогаћују личност и чине је срећнијом (Гутовић, 2001: 106).

Сушту супротност интересовањима представља досада која је лишена подстицаја, динамике и задовољства те је зато код неких особа праћена нерационалним понашањем (Рот, 1973). Резултати истраживања показују да је осјећање досаде нарочито евидентно код младих који испољавају преступничко понашање и да је већина њихових преступа управо учињена у ситуацијама доколице. Под насловом *Егзогени фактори малољетничке делинквенције* више је речено о улози слободног времена (интереса, хобија) у настанку малољетничке делинквенције, односно, о томе како структурисано слободно вријеме смањује ризик од антисоцијалног, делинквентног понашања и обрнуто.

2. МЕНТАЛНИ ПОРЕМЕЋАЈИ И ДЕЛИНКВЕНТНО ПОНАШАЊЕ

Ментална болест је поремећај ума (неки кажу болест у традиционалном смислу) који се, како оцјењују стручњаци, у суштини односи на способност особе да се свакодневно носи са животом. Ментална болест одузима слободу избора појединца, али, важно је имати на уму да постоје нивои ове депривације. Другим ријечима, чак и озбиљно поремећен појединац има могућност доношења одлука. Озбиљна ментална болест, не само да одступа од нормалног понашања, већ и озбиљно омета или има потенцијал да омета функционисање човјека (Bartol & Bartol, 2014: 212). Међутим, ријеч *болест* нас подстиче да тражимо етиологију, симптоме и лијечење и да се у великој мјери ослањамо на медицинску струку, како за дијагнозу тако и за лијечење.

Израз *ментални поремећај*, међутим, не мора значити да је особа болесна, да изазива сажаљење или да је чак нужно мање одговорна за своје поступке. Стога, иако се ментална болест још увијек користи у психолошкој, психијатријској и правној литератури, као и у грађанском и кривичном закону, појам *ментални поремећај* је мање рестриктиван. То не значи да лијекови нису потребни, нити значи да су особе са менталним поремећајем увијек одговорне

за своје понашање. Такође се не каже да друштво не треба да буде саосјећајно. Даље, бруталне, насилне и, наизглед, бесмислене злочине обично не чине људи који су ментално болесни. Ови појединци су у основи зли.

Током посљедњих година, стручњаци медицине, психологије, права и социологије учествовали су у великом броју истраживања како би проучили однос између малољетничког преступништва и поремећаја менталног здравља. Ово истраживачко интересовање резултирало је ширењем студија које су, углавном, спроведене у САД, док су европске земље пратиле ову активност. Епидемиолошке студије су откриле пораст стопе преваленције менталних поремећаја међу адолесцентима у општој популацији током посљедњих неколико деценија (Fombonne, 1998), вјероватно усљед промјена у друштвеном контексту адолесцентског развоја (Rutter & Smith, 1995). Стопе поремећаја менталног здравља код опште популације дјеце и адолесцената широм свијета крећу се од 8% до 57% са просјеком од око 20% (Patel, Fisher, Hetrick & McGorry, 2007), што указује да један од четири до пет младих људи у општој популацији пати од најмање једног менталног поремећаја. Иако је тачан број малољетних преступника са поремећајима менталног здравља још увијек непознат, више је него очигледно да је стопа већа од оне у општој популацији адолесцената. Конкретно, процијењено је да је стопа преваленције проблема менталног здравља младих у систему малољетничког правосуђа достигла скоро 80%, што сугерише да су те стопе најмање два до три пута веће од оних код младих у општој популацији (Copeland, Miller-Johnson, Keeler, Angold & Costello, 2007).

Резултати већине студија од којих су само неки представљени у наставку, указују на значајну позитивну везу између појединих менталних поремећаја и криминалног/делинквентног понашања, упркос чињеници да већина особа са менталним поремећајима није укључена у ову врсту понашања. Прије прегледа истраживања, одређени ментални поремећаји који се доводе у везу са малољетничком делинквенцијом, дефинисани су према посљедњем издању Дијагностичког и статистичког приручника за менталне поремећаје америчког психијатријског удружења, ДСМ-5 (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, DSM-5, APA, 2013). О појединим менталним поремећајима и њиховој класификацији у контексту предиктора (пред)делинквентног понашања било је ријечи у дијелу *Криминолошки аспекти малољетничке делинквенције.*

2.1. Поремећаји учења према ДСМ-5

Према петом, посљедњем издању Дијагностичког и статистичког приручника за менталне поремећаје америчког психијатријског удружења (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, DSM-5, APA, 2013), у даљем тексту

ДСМ-5, специфичне потешкоће у учењу (Specific Learning Disorder) припадају широј категорији *Неуроразвојних поремећаја* који се односе на хетерогену групу поремећаја који се манифестују у значајним потешкоћама у вези са усвајањем и коришћењем слушања, говора, читања, писања, размишљања или математичких способности. Претпоставља се да ови поремећаји настају због дисфункције централног нервног система и могу се појавити током читавог животног вијека. Поремећаји учења вијековима су сматрани главним фактором криминалитета (Lindsay, Taylor & Sturmey, 2004). Ово гледиште је посебно преовладавало у деветнаестом вијеку, када је школовање сматрано као рјешење многих социјалних проблема и, у складу са тим, очекивало се да елиминише криминално понашање.

2.1.1. Поремећаји учења и делинквентно понашање

Посљедњих година показало се да више од половине малољетних преступника има озбиљних потешкоћа са писањем (Svensson, Lundberg & Jacobson, 2001). С друге стране, дјеца и адолесценти који показују мало интересовања за школу и минимално се укључују у школске активности током средњошколског образовања, имају велику вјероватноћу да касније манифестују насилно понашање (Bonny, Britto, Klostermann, Hornung & Slap, 2000). Велика учесталост потешкоћа у учењу међу популацијом малољетних преступника навела је неке стручњаке да окарактеришу малољетничко правосуђе као *подразумијевани систем* за младе који не умију добро да читају или пишу и који напуштају или су присиљени да напусте школу (Nelson, 2000).

Поред тога, откривено је да појединци који почине озбиљније насилне злочине (на примјер, напад, напаствовање, убиство, силовање, подметање пожара) показују ниже профиле академских достигнућа од појединаца који чине, на примјер, имовинска кривична дјела (Beebe & Mueller, 1993). Коначно, забиљежена је веза између слабог академског постигнућа и рецидивизма. На примјер, послије пуштања на слободу, малољетни преступници са поремећајима учења били су мање ангажовани у заједници и код њих је постојала приближно два-три пута већа вјероватноћа да се врате у поправни дом за малољетнике (Bullis, Yovanoff & Havel, 2004).

Ове високе стопе преваленције покренуле су питање да ли поремећаји учења доприносе малољетничком преступништву и на које начине. Када је у питању ово посљедње, важно је истражити природу поремећаја у учењу који се често јавља са делинквентним понашањем. Нарочито је важно утврдити у којој мјери се ниже академско достигнуће може објаснити у погледу срединских фактора, као што су неповољне психосоцијалне околности, односно, да ли је оно повезано са биолошким факторима.

У првом случају, на примјер, у дисфункционалним породицама, низак образовни и социоекономски ниво могао би да коегзистира са проблемима као што су лоше родитељство или криминална историја родитеља. Дијете које одраста у таквој породици обично има ограничене могућности за систематско похађање школе, показује ниску академску мотивацију и смањене напоре да испуни школске обавезе. Сваки од ових фактора сам – и у комбинацији – може довести до одступања између перформанси дјетета у школи и његовог/њеног академског нивоа и, заузврат, до развоја тешкоћа у учењу. Сходно томе, дјеца и адолесценти који показују мало интересовања за школу и минимално учешће у активностима везаним за школу, имају већу шансу да касније испоље насилно понашање (Bonny, Britto, Klostermann, Hornung & Slap, 2000). Надаље, непотпуно школовање често је повезано са недостацима на тржишту рада, што заједно с постојећим проблемима понашања може повећати ризик од накнадног укључивања у делинквентно понашање (Loeber, 1990).

У другом случају, специфичне потешкоће у учењу доводе се у везу са неуропсихолошким дефицитима код дјетета које ометају способности учења.

Рана интервенција на образовном нивоу у циљу побољшања њихових когнитивних и академских вјештина могла би дати високоризичној дјеци алтернативне могућности у њиховом животу. За дјецу са овим менталним поремећајем изгледа да нема боље корективне интервенције од индивидуализованих терапијских метода у школама које комбинују приступ побољшања менталног здравља и унапређења образовних вјештина.

Након што се ови млади нађу у затвору и након што издрже казну, готово да је немогуће да добију и задрже радно мјесто без задовољавајућег нивоа вјештине читања и писања. Стога, ако се желе створити добре претпоставке за њихову рехабилитацију и ако се желе спријечити њихови даљи преступи, неопходно је побољшати њихове способности читања и писања (Svensson et al, 2001).

2.2. Неуроразвојни и дисруптивни поремећаји према ДСМ-5

Поремећај дефицита пажње/хиперактивност (Attention Deficit/Hyperactivity Disorder, ADHD) припада широкој категорији *Неуроразвојни поремећаји* у ДСМ-5 (APA, 2013). Опозиционо пркосни поремећај (Oppositional Defiant Disorder, ODD) и поремећај понашања (Conduct Disorder, CD) формирају скуп различитих дијагностичких категорија у ДСМ-5 (APA, 2013), под широком категоријом *Поремећаји понашања, дисруптивни и импулсивни поремећаји*.

Поремећај дефицита пажње/хиперактивност укључује обрасце непажње, импулсивности и/или хиперактивности (претјеране моторичке активности).

Опозиционо пркосни поремећај укључује образац пркосног, негативистичког и непријатељског понашања или осветољубивост према фигурама ауторитета, док се поремећај понашања односи на понављане и упорне обрасце понашања којима се крше основна права других и опште, узрасту прикладне, норме и правила (агресија према људима и животињама, уништавање имовине, обмањивање или крађе и озбиљно кршење правила).

2.2.1. Неуроразвојни и дисруптивни поремећаји и делинквентно понашање

Млади са овим поремећајима обично испољавају веће стопе физички агресивног понашања него млади уопште или са другим поремећајима менталног здравља (Connor, 2002). Вриједи и обрнуто, малољетни преступници у већој мјери пате од поремећаја дефицита пажње/хиперактивности (ADHD/АДХД) и поремећаја понашања од неделинквената. Чини се да је преваленца поремећаја дефицита пажње/хиперактивности међу младим преступницима значајно већа него у општој популацији. У једном истраживању (Davis, Bean, Schumacher and Stringer, 1991) 18,5% насумично изабраних младића који се налазе на издржавању казне затвора у Охају је имало овај поремећај. У грчкој студији, од 100 малољетних преступника у васпитно-поправним установама, отприлике једна четвртина њих показала је проблеме са пажњом на клиничком нивоу (Maniadaki & Kakouros, 2008). Иако ове стопе представљају процјене скрининга, а не клиничке дијагнозе АДХД, сличне стопе извјештавају и други истраживачи (Robertson, Dill, Husain & Undesser, 2004).

Критеријуми за дијагностиковање симптома поремећаја понашања преклапају се са кривичним дјелима, односно, овај поремећај се дијагностикује искључиво на основу упорних и понављајућих манифестација понашања укључујући агресију према људима и животињама, уништавање имовине, обмањивање или крађе и озбиљно кршење правила. У вези са тим, развојни недостаци и неуролошке дисфункције често стварају значајан дефицит у способностима младих да се прилагоде стресу, препознају потенцијалне посљедице свог дјеловања и врше контролу импулса (Grisso, 1999).

Откривено је да дјеца са поремећајем АДХД и агресивним понашањем праћеним до адолесценције и ране одрасле доби имају већу вјероватноћу да развију преступничко понашање и употребу психоактивних супстанци у поређењу са својим необољелим вршњацима или дјецом која показују само АДХД (Mannuzza, Gittelman-Klein, Bessler, Malloy & LaPadula, 1993). Такође, ретроспективне студије су повезале рани почетак поремећаја у понашању и антисоцијално понашање са раном комбинацијом поремећаја АДХД и социјалне агресије (Loeber, 1990; Patterson, Dishion & Reid, 1992). Когнитивни дефицит

који обично прати АДХД може код дјеце успорити учење не само академских вјештина већ и просоцијалног понашања и моралних правила (Loeber, 1990).

Стога би могућа путања великог броја младих преступника могла бити сљедећа – дијете са неким неуропсихолошким дефицитом који предиспонира присуство специфичних потешкоћа у учењу (SLD), вјероватно у оквиру ширег поремећаја у развоју, углавном АДХД, остаје недијагностиковано. Ако током развоја ово дијете такође доживи одређене психосоцијалне непријатности, ризикује понављане академске неуспехе. Као резултат тога, дијете уопште може избјегавати школске обавезе и ући у зачарани круг гдје специфичне потешкоће у учењу узрокују апстиненцију од школе, а апстиненција у школи појачава тешкоће у учењу (Wang, Blomberg & Spencer, 2005). Одустајање од школе и прикључивање маргиналним групама, како би се пронашло задовољство, могла би бити одредница за ово дијете.

Поред поремећаја учења, други појединачни фактори ризика који су обично повезани са малољетничком делинквенцијом укључују импулсивност, неспособност да се схвате будуће посљедице понашања, немогућност одлагања задовољства, потешкоће регулисања емоција, потреба за стимулацијом и узбуђењем, ниска толеранција на фрустрације итд. (Thornbery, 1994). Ове урођене особине које се односе на личност, темперамент и когнитивне способности, чине дјецу осјетљивијом на друге ризике у окружењу. Већина горе наведених карактеристика су врло честе код дјеце са поремећајем АДХД. Стога се чини разумним сугерисати да се АДХД са својим когнитивним и бихевиоралним дефицитом може повезати са делинквенцијом: а) индиректно путем школског неуспјеха који је резултат специфичних тешкоћа у учењу који обично коегзистирају са поремећајем и б) директно кроз функционални недостатак способности самоконтроле који је досљедно повезан са повећаном укљученошћу у делинквенцију и криминал (Pratt, Cullen, Blevins, Daigle & Unnever, 2002). Импулсивна дјеца имају малу способност учења из прошлих искустава или предвиђања будућих посљедица. Поред тога, недостатак контроле импулса одражава хендикепе у контроли сопственог понашања. Ако се на листу додају ниско самопоштовање и одбацивање вршњака који обично карактеришу дјецу са поремећајем АДХД, онда је очигледно зашто се појављује делинквенција неке дјеце са поремећајем АДХД.

2.3. Поремећаји злоупотребе супстанци према ДСМ-5

Поремећаји злоупотребе супстанци припадају широкој категорији *Поремећаја везаних уз психоактивне супстанце и зависност* у ДСМ-5 (APA, 2013). Злоупотреба супстанци представља један од проблема менталног здравља код младих у свим друштвима.

Овај поремећај обухвата болеснике зависне од супстанци као што су алкохол, никотин и кофеин. Болесници могу бити зависни и злоупотребљавати опијум, алкалоиде опијума и њихове деривате, синтетичке аналгетике са ефектима који личе учинцима морфија, барбитурате, друге барбитурате, друге хипнотике, седативе или анксиолитике, кокаин, канабис (хашиш, марихуана), психостимулансе, као што су амфетамини, халуциногени и љепила.

2.3.1. *Поремећаји злоупотребе супстанци и делинквентно понашање*

Налази истраживања указују на висок ниво коморбидитета између поремећаја злоупотребе опојних супстанци и поремећаја понашања. Дијагноза поремећаја злоупотребе супстанци била је повезана са дијагнозом поремећаја у понашању у преко 90% узорка (Neighbors, Kempton & Forehand, 1992). Друге студије досљедно потврђују високе стопе коморбидитета између поремећаја злоупотребе опојних супстанци и поремећаја понашања међу малољетним делинквентима (Shufelt & Cocozza, 2006).

Злоупотреба супстанци може се посматрати као девијантно понашање па ће, стога, укљученост у злоупотребу супстанци вјероватно бити у корелацији са укљученошћу у друга девијантна понашања, при чему је један могући исход синдром поремећаја понашања (Neighbors et al, 1992). Веза између поремећаја злоупотребе опојних дрога и дисруптивних поремећаја понашања међу малољетним делинквентима вјероватно је секвенцијална, а не каузална. Штавише, установљено је да су и поремећаји злоупотребе супстанци и поремећаји понашања повезани са лошом контролом импулса, тражењем сензација и агресивношћу, што указује на заједничку генетску позадину (Kreek, Nielsen, Butelman & LaForge, 2005).

2.4. Анксиозност и поремећаји расположења према ДСМ-5

Широка категорија *Анксиозни поремећаји* према ДСМ-5 (APA, 2013) укључују поремећаје који дијеле карактеристике претјераног страха и анксиозности и с тим повезане поремећаје у понашању. Страх је емоционални одговор на стварну или опажену непосредну пријетњу, док је анксиозност ишчекивање будуће пријетње. Понекад је ниво страха или анксиозност смањена прожимајућим избјегавајућим понашањем. Панични напади су истакнути унутар анксиозних поремећаја као посебне врсте реакције на страх. Анксиозни поремећаји се међусобно разликују у врстама предмета или ситуација које изазивају страх, анксиозност или понашање избјегавања и с њима повезану когнитивну идеју.

У ову категорију убрајају се сљедећи анксиозни поремећаји: сепарациони анксиозни поремећај (прекомјерни страх или анксиозност у вези са одвајањем од куће или значајних фигура, селективни мутизам (константно избјегавање да се говори у социјалним ситуацијама за које се очекује да ће говорити (на примјер, у школи), иако појединац говори у другим ситуацијама), специфична фобија (страх од специфичних околности или предмета), социјални анксиозни поремећај (социјална фобија – страх од извођења активности или говорења на јавном мјесту), панични поремећај (анксиозност до паничног нивоа, наглих налета интензивног страха или интензивне нелагодности који достижу врхунац за неколико минута, праћени физичким и/или когнитивним симптомима), агорафобија (страх од изласка из куће), генерализовани анксиозни поремећај (општа и трајна анксиозност), анксиозни поремећај због другог здравственог стања, остали специфицирани анксиозни поремећај, неодређени анксиозни поремећај.

Широка категорија *Биполарни поремећаји* обиљежени су тешким промјенама расположења од депресије до веселог расположења те ремисијама и поновљеним јављањем. У ову категорију спадају: биполарни поремећај I – потпуне маничне или мијешане епизоде, обично са великом депресивном епизодом; биполарни поремећај II – велика депресивна епизода и хипоманична епизода (слабијег интензитета од маније), без маничних или мијешаних епизода; циклотимни поремећај – лакши тип биполарног поремећаја. Суштинска карактеристика маничне епизоде је изразити период током којег постоји ненормално, упорно повишено, експанзивно или раздражљиво расположење и упорно појачана активност или енергија која је присутна већи дио дана. Расположење у маничној епизоди често се описује као еуфорично, претјерано весело или као *осјећај на врху свијета*. Велика депресивна епизода укључује депресивно расположење, осјећај безвриједности већи дио дана, знатно смањен интерес за активности или задовољство, несаницу, психомоторну узнемиреност, умор или губитак енергије готово сваког дана, смањену способност размишљања или концентрације. У екстремним случајевима, присутне су понављајуће мисли о смрти (не само страх од смрти), односно, понављајуће самоубилачке идеје.

Према ДСМ-5 (APA, 2013), широка категорија *Депресивни поремећаји* укључују различите поремећаје: дисруптивни поремећај дисрегулације расположења, велики депресивни поремећај (укључујући велику депресивну епизоду), трајни депресивни поремећај (дистимија), предменструални дисфорични поремећај, депресивни поремећај изазван супстанцом/лијековима, депресивни поремећај узрокован другим здравственим стањем, други специфични депресивни поремећај и неодређени депресивни поремећај. Заједничка карактеристика свих ових поремећаја је присуство тужног, празног или раздражљивог расположења, праћеног соматским и когнитивним промјенама које

значајно утичу на способност појединца да функционише. Оно што се међу њима разликује су трајање, вријеме настајања и претпостављена етиологија.

2.5. Опсесивно компулзивни поремећај према ДСМ-5

Опсесивно-компулзивни поремећај је дио широке категорије поремећаја у ДСМ-5 (APA, 2013) *Опсесивно-компулзивни поремећај и са њим повезани поремећаји*. Овај поремећај карактерише присуство опсесија и/или компулзија. Опсесије су понављајуће и упорне мисли, нагони или слике које се доживљавају као наметљиве и нежељене, док су присиле (компулзије) понављања понашања или ментална дјела за која појединац осјећа да дјелују као одговор на опсесију или се изводе по правилима која се морају строго примјењивати.

2.6. Посттрауматски стресни поремећај (ПТСП) према ДСМ-5

Посттрауматски стресни поремећај (ПТСП) дио је широке категорије поремећаја у ДСМ-5 (APA, 2013) *Поремећаји везани за трауму и стрес*. Суштинска карактеристика посттрауматског стресног поремећаја (ПТСП) јесте развој карактеристичних симптома након излагања једном или више трауматичних догађаја (рат, ратно заробљеништво, физички напад (на примјер, пљачка, малтретирање, физичко злостављање у дјетињству), пријетње или стварно сексуално насиље, киднаповање, терористички напад, мучење, природне катастрофе и тешке саобраћајне несреће) и обиљежен је анксиозношћу, ноћним морама, агитацијом и, понекад, депресијом.

2.6.1. Анксиозни поремећаји, поремећаји расположења, опсесивно-компулзивни поремећај, посттрауматски стресни поремећај (ПТСП) и делинквентно понашање

Поред дисруптивних поремећаја понашања и поремећаја злоупотребе супстанци, анксиозни поремећаји, опсесивно-компулзивни поремећај и посттрауматски стресни поремећај се такође често налазе међу популацијом малољетних делинквената, а приближно једна трећина младих преступника испуњава критеријуме за један или више анксиозних поремећаја. Пронађено је да су поред опсесивно-компулзивног поремећаја, сепарациони анксиозни поремећај, анксиозни поремећај и панични поремећај најзаступљенији анксиозни поремећаји (Robertson, Dill, Husain & Undesser, 2004). Откривено је и да је

учесталост посттрауматског стресног поремећаја у распону од 10% (Abram et al, 2004) до 32% (Robertson et al, 2004). Ови налази показују да је стопа преваленције код малољетних делинквената двоструко већа него код неделинквената, с обзиром на то да се она у општој адолесцентској популацији креће од 6% до 15% (Silverman & Ginsburg, 1998; U. S. Public Health Service, 2000).

Нађено је да стопа учесталости поремећаја расположења међу популацијом малољетних делинквената варира између 17% и 78% (Ryan & Redding, 2004). На примјер, од укупно 71 малољетног преступника, 15% је добило дијагнозу великог депресивног поремећаја, 8% је имало депресију у ремисији, а 15% је патило од дистимичког поремећаја (Alessi, McManus, Grapentine & Brickman, 1984). Према томе, код 50 младих смјештених у затвор за малољетнике, отприлике 40% њих патило је од поремећаја расположења, при чему је скоро 20% испунило критеријуме за велики депресивни поремећај и 20% критеријуме за манију (Pliszka, Sherman, Barrow & Irick, 2000). У једном истраживању од 93 младих затвореника, преко 40% њих патило је од депресивног и анксиозног поремећаја (Maniadaki & Kakouros, 2008).

Много истраживања у развојној психопатологији сугерише да постоји повезаност између афективних поремећаја и проблема у понашању. Лебер (Loeber, 1990) приказује податке који указују на то да депресивно расположење код дјеце може послужити као предиктор каснијег преступништва. Сугерише се да депресија може допринијети или погоршати делинквентно понашање на различите начине. На примјер, малољетници, посебно дјечаци, склонији су да агресивно манифестују своју депресију (Bleiberg, 1991). Поред тога, симптоми поремећаја у понашању појављују се у ранијем добу код депресивних дјечака (Riggs, Baker, Mikulich, Young & Crowley, 1995). Депресија у адолесценцији често се манифестује као љутња која је заузврат суштински повезана са агресијом. Депресија је једно од најчешћих дијагностикованих стања малољетника која је процјењивана у случајевима убистава (Grisso, 1999). Поред тога, депресивни адолесценти имају знатно повећану вјероватноћу да буду укључени у имовински криминалитет (крађу), док је мало доказа о вјероватноћи да почине насилни злочин или продају недозвољене дроге (Anderson, Cesur and Tekin, 2015).

Коначно, депресија може угрозити друштвено функционисање на начине који малољетнике могу учинити подложнијим за укључивање у делинквентно понашање. У литератури (Obeidallah & Earls, 1999) спомињу се три теоријска пута како депресија може довести до антисоцијалног понашања. Прво, депресија може изазвати осјећај равнодушности у погледу личне безбједности и посљедица сопствених поступака, фактора који се лако могу претворити у криминогене исходе. Друго, депресија може проузроковати повлачење, ниско самопоштовање и одбацивање вршњака, што заузврат може резултирати делинквенцијом. Најзад, слабија везаност за просоцијалне институције (школе,

слободне активности) због недостатка интересовања и способности доводи до слабљења социјалних веза које не успијевају да задрже адолесцента унутар зоне утицаја ових просоцијалних институција.

Раздражљиво расположење које често прати депресивне поремећаје повећава вјероватноћу код младих да подстичу љуте реакције других, повећавајући тако ризик да се упусте у физички агресивнија дјела због којих буду ухапшени. У притвору, поремећај расположења адолесцената може повећати ризик од свађе са другима или љутња може бити усмјерена на њих саме, што може резултирати самоповређивањем.

Посттрауматски стресни поремећај и анксиозни поремећаји су прилично учестали код делинквентне популације. Дио образаца трауматичних стресних реакција укључује појачану осјетљивост на потенцијалну пријетњу, што може повећати ризик да ће млади реаговати експлозивно или неочекивано на потенцијално пријетеће ситуације (Grisso, 1999). С обзиром на посљедице које изазивају анксиозни поремећаји, поремећаји расположења, опсесивно-компулзивни поремећај и посттрауматски стресни поремећај, јасно је да су откривање и интервенција главних афективних поремећаја пресудни код популације малољетних делинквената.

2.7. Интелектуална инсуфицијенција према ДСМ-5

Интелектуална инсуфицијенција (поремећај интелектуалног развоја) припада широкој категорији *Неуроразвојни поремећаји* у ДСМ-5 (APA, 2013). Основне карактеристике овог поремећаја су дефицит општих менталних способности (расуђивање, рјешавање проблема, планирање, апстрактно размишљање, просуђивање, учење из подучавања и искуства и практично разумијевање) током развојног периода и потешкоће у свакодневном функционисању у три домена: концептуални, друштвени и практични у поређењу са вршњацима, у односу на пол и социокултурну припадност. Концептуални (академски) домен укључује, између осталог, компетенције за памћење, језик, читање, писање, математичко резоновање, стицање практичних знања, рјешавање проблема и просуђивање у новим ситуацијама. Социјални домен укључује, између осталог, свијест о туђим мислима, осјећањима и искуствима, емпатију, међуљудске комуникацијске вјештине, способности пријатељства и друштвено расуђивање. Практични домен укључује, између осталог, учење и самоуправљање у животном окружењу, укључујући личну његу, радне обавезе, управљање новцем, рекреацију, самоуправљање понашањем, као и организацију школских и радних задатака. Критичне компоненте укључују вербално разумијевање, радну меморију, перцептивно резоновање, квантитативно резоновање, апстрактну мисао

и когнитивну ефикасност. Иако се генерално интелектуална инсуфицијенција градира на благу, умјерену, тешку и дубоку, различити нивои озбиљности поремећаја дефинисани су на основу прилагођавајућег функционисања, а не IQ резултата, јер управо адаптивно функционисање одређује ниво потребне подршке. Штавише, мјере IQ су мање валидне у нижим распонима IQ ранга.

2.8. Поремећаји личности према ДСМ-5

Дијагностички и статистички приручник за менталне поремећаје америчког психијатријског удружења (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, DSM-5, APA, 2013), разликује читав сет поремећаја личности који припада широкој категорији *Поремећаји личности*, како слиједи:

– Параноидни поремећај личности је образац неповјерења и сумњичавости тако да се мотиви других тумаче као злобни;
– Схизоидни поремећај личности је образац одвајања од друштвених односа обиљежен осамљивањем, егоцентичношћу, без губитка способности препознавања реалности и ограниченог распона емоционалне експресије;
– Схизотипски поремећај личности је образац акутне нелагодности у блиским односима, когнитивних или перцептивних дисторзија и ексцентричности понашања те показује благи губитак способности тестирања реалности;
– Антисоцијални поремећај личности је образац непоштовања и кршења права других;
– Гранични поремећај личности је образац нестабилности у међуљудским односима, самопоуздању, афектима и изразитој импулсивности;
– Хистрионични поремећај личности је образац претјеране емоционалне нестабилности и тражења пажње;
– Нарцисоидни поремећај личности је образац грандиозности, потребе за дивљењем и недостатка емпатије;
– Избјегавајући поремећај личности је образац социјалне инхибиције, осјећања неадекватности и преосјетљивости на негативно оцјењивање;
– Зависни поремећај личности је образац покорног и *пријањајућег* понашања у вези за претјераном потребом за бригом од стране других;
– Опсесивно-компулзивни поремећај личности је образац заокупљености уредношћу, перфекционизмом и контролом;
– Промјена личности усљед другог здравственог стања је трајна ометеност личности за коју се процјењује да је посљедица директних физиолошких ефеката медицинског стања;

– Остали специфични и неспецифични поремећај личности је категорија предвиђена за двије ситуације: а) образац личности појединца испуњава опште критеријуме за поремећај личности, а присутне су особине неколико различитих поремећаја личности, али критеријуми за било који специфични поремећај личности нису испуњени или б) образац личности појединца испуњава опште критеријуме за поремећај личности, али сматра се да појединац има поремећај личности који није укључен у класификацију ДСМ-5.

2.9. Схизофренија према ДСМ-5

Схизофренија припада широкој категорији *Поремећаји из спектра схизофреније и други психотични поремећаји* у ДСМ-5 (APA, 2013). Карактеристични симптоми схизофреније укључују осам кључних аспеката мишљења, афекта и понашања (сумануте идеје, халуцинације, дезорганизован говор, дезорганизовано понашање/кататонија, негативни симптоми, когнитивно функционисање, депресија и манија). Осим тога, ниво постигнућа у једној или више области (радна ангажованост, међуљудски односи, брига о себи) код обољелих, упадљиво је испод функционалног нивоа.[2]

Појединци са схизофренијом могу показати неприкладне афекте (на примјер, смијање у одсуству одговарајућег стимулуса), дисфорично расположење које може попримити облик депресије, анксиозност или бијес, поремећен образац спавања (на примјер, дневно спавање и ноћна активност) и недостатак интересовања за јело или одбијање хране. Могу се јавити деперсонализација, дереализација и соматска забринутост. Анксиозност и фобије су уобичајене. Когнитивни дефицит код схизофреније је снажно повезан на професионалним и функционалним оштећењем и смањењем пажње. Неке особе са схизофренијом показују дефицит социјалне когниције, укључујући дефицит у способности

[2] У новој класификацији изостављени су клинички суптипови схизофреније – параноидни (схизофренија обиљежена сумануто стима прогањања или величине и понекад халуцинацијама или претјераном религиозношћу, а болесник је често непријатељски расположен и агресиван), хебефрено-дезорганизовани (дезорганизовано мишљење, смијуљење, површне и неодговарајуће емоције, смијешно и регресивно понашање и маниризми, честе соматске притужбе те повремене пролазне и неорганизоване сумануто сти и халуцинације), кататони (узбуђени подтип обиљежен прекомјерном и понекад насилничком моторичком активношћу те повлачећи тип обиљежен општом инхибираношћу, ступором, мутизмом, негативизмом, воштаном савитљивошћу те у неким случајевима вегетативним стањима), недиференцирани (дезорганизовано понашање са упадљивим сумануто стима и халуцинацијама) и резидуални тип болести (болесници са знаковима схизофреније, након психотичне схизофрене епизоде, који више нису психотични) (Kaplan, Sadock, 1997).

закључивања намјера других људи и што можда води до стварања заблуда које их објашњавају.

Непријатељство и агресија могу бити повезани са схизофренијом, иако је спонтани или случајни напад неуобичајен. Агресија је чешћа код млађих мушкараца и то код појединца са историјом насилног понашања, непоштовања протокола лијечења, злоупотребе супстанци и импулсивности. Треба напоменути да већина особа са схизофренијом није агресивна и, за разлику од опште популације, чешће су жртве.

2.9.1. Интелектуална инсуфицијенција, поремећаји личности, схизофренија и делинквентно понашање

Умјесто *психопатије* или *социопатске* личности, у новијим верзијама ДСМ приручника коришћен је термин *антисоцијални поремећај понашања*. Теоретише се да је за развој антисоцијалне (психопатске) личности потребно вријеме, чак и ако се појави у адолесценцији, траје дуго, ако не и до смрти (Shoemaker, 2009: 84). Неки аутори као што су Ајзенк и Ајзенк (Eysenck and Eysenck, 1978), тврде да је психопатска личност чешћа код адолесцената него код одраслих. Други, као што је Робинс (Robins, 1966), тврде да су малољетници премлади да би развили ту врсту личности. У вези са тим, нека истраживања сугеришу да се антисоцијалне (психопатске) особине могу временом промијенити или су можда оригиналне дијагнозе погрешне. Ипак, етикета психопате, потенцијално је разарајућа, посебно за дијете и због тога, у случају младих, такве етикете треба да се примјењују врло разумно. Неке карактеристике повезане са поремећајем понашања, као што су бјежање од куће и маркирање из школе, могу бити повезане са експериментисањем и дијелом одрастања, а не увијек са основном девијантном особином личности.

Преваленција поремећаја личности, схизофреније и интелектуалне инсуфицијенције међу малољетним делинквентима није јасна. Све у свему, с обзиром на недостатак студија које испитују учесталост поремећаја личности, схизофренију и менталну заосталост међу малољетним делинквентима, не могу се извући сигурни закључци о њиховој преваленцији. Ипак, постоје одређени подаци који указују на веће стопе интелектуалних дисфункција и поремећаја личности код младих преступника у поређењу са непочиниоцима (Maniadaki, Kakouros, and Karaba, 2009).

Сврха малољетничког правосуђа, у складу са међународним документима који се тичу заштите права дјеце и малољетника, најмање је двострука. С једне стране, државни органи и други субјекти имају законску и моралну обавезу да штите људска права оних појединаца који су под њиховим старатељством

и даље, да им пружају потребне здравствене услуге, како би умањиле будуће самоповређивање. С друге стране, они имају обавезу и право да *рехабилитују* младе преступнике, како би у будућности смањили ризик од наношења штете другима и, на тај начин, повећали јавну безбједност. О поменутим међународним документима више је речено у дијелу *Међународни инструменти у раду са малољетним делинквентима.*

3. ПОЛ И МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕЦИЈА

3.1. Разлике у социјализацији и малољетничка делинквенција

Психолози вјерују да разлике у начину социјализације жена и мушкараца утичу на њихов развој. У вези са тим, и резултати истраживања указују на то да су фактори који усмјеравају путање преступништва мушкараца прилично различити од оних који утичу на женску делинквенцију. Родитељи могу дјечаке и дјевојчице третирати различито, охрабрујући она понашања која сматрају *мушким*, односно, *женским*. Није изненађујуће да очеви чешће подучавају своје синове о коришћењу и одржавању оружја, а да то знање не дијеле са својим кћеркама. Резултати самоизвјештавања показују да дјечаци три пута чешће од дјевојчица пријављују лов или пуцање са чланом породице (Cook and Sorenson, 2006). Мушкарци уче да цијене независност, док се жене уче да њихова вриједност зависи од њихове способности одржавања веза (Siegel & Welsh, 2017: 284).

Социјализација такође утиче и на агресивно понашање. Иако постоји мала разлика у испољавању агресије током првих неколико година живота, дјевојке су социјализоване да буду мање агресивне од дјечака и пажљивије су надгледане (Giever, 1995). Поближи надзор ограничава могућност за криминал и вријеме које стоји на располагању за дружење са делинквентним вршњацима. Дјечаци су током развоја, за разлику од дјевојчица, више изложени ризичним факторима и мање су заштићени. Комбинација већег ризика и мање заштите може се очитовати у различитим нивоима антисоцијалног понашања и агресије (Fagan, Van Horn, Hawkins and Arthur, 2007).

Мушкарци доживљавају агресију као прикладно средство за стицање статуса. Поред тога, вјероватније је да се дјечаци за разлику од дјевојчица друже са девијантним вршњацима, а када то учине, показују особине личности које их чине подложнијим делинквенцији. Они су чешће изложени ситуацијама које производе преступништво у окружењу и вјероватније је да ће реаговати на сукоб агресивним реакцијама умјесто емпатијом и разумијевањем. Чињеница

да су младићи доминантнији од младих дјевојака у вршењу својих улога може бити функција вршњачког притиска. Мушка перцепција моћи, осјећање слободе и дружење са пријатељима помажу да се објасне разлике у личности међу половима (Bottcher, 2001).

3.2. Когнитивне разлике и малољетничка делинквенција

Когнитивне разлике у односу на пол огледају се у реаговању на конфликтне ситуације у којима је вјероватније да ће жене, за разлику од мушкараца, покушати преговарати а не бити пасивне или се физички опирати, поготово када осјете пријетњу да могу бити повријеђене или када им је угрожен живот (Kaysen, Morris, Rizvi and Resick, 2005).

Иако је социјализација можда значајан фактор, чини се да својствене полне разлике у когницији, личности и биологији и даље играју улогу у обликовању међуљудских интеракција, укључујући агресију, и не могу се потпуно одбацити (Zakriski, Wright and Underwood, 2005). У противном би, стопе преступништва оба пола, уколико се они изложе факторима који производе делинквенцију, требало да буду једнаке. Дјечаци постају делинквентни да би демонстрирали своју мушкост, док антисоцијално понашање дјевојака долази као резултат непријатељства према родитељима и као посљедице потребе да привуку пажњу других (Barker, and Adams, 1962).

3.3. Разлике у емоцијама и малољетничка делинквенција

Преглед литературе о емоционалном развоју показао је да су дјевојке, за разлику од момака, спремније да искажу више позитивних и интернализованих емоција – тугу, анксиозност и саосјећање. Супротно томе, мушкарци показују више екстернализујућих емоција попут бијеса – него дјевојке. Родни јаз у емоцијама расте с годинама: дјевојчице за разлику од дјечака показују више позитивних емоција кад достигну зрелост (Chaplin and Aldao, 2012). Ова промјена емоционалне зрелости може помоћи да се објасне полне разлике у стопама делинквенције тинејџера. Жене показују више самоконтроле која је потребна за управљање њиховим емоцијама него мушкарци, што је фактор који се доводи у везу са криминалитетом (Gibbs, Giever and Martin, 1998).

С друге стране, сексуалност и мијењање тијела код дјевојчица често изазива много емоција у глави младих дјевојка што би могло резултирати делинквенцијом. Када дјевојке међусобно долазе у сукоб, полицијски службеници често постају жртве. Фокусирајући се на ставове дјевојака укључених у пра-

восудни систем, дјевојке су описане као вербално агресивне, хистеричне, манипулативне, непоштене и неповјерљиве (Baines & Alder, 1996).

Дјевојке које су романтично везане за старије момке који подстичу антисоцијално понашање имају већу вјероватноћу да се укључе у делинквенцију од оних којима недостају такви *подржавајући* партнери (Cauffman, Farruggia and Goldweber, 2008). Оне дјевојке којима уз то недостају разумне родитељске смјернице ризикују да уђу у афере са старијим мушкарцима који их искоришћавају, укључују у сексуалну девијацију и постају им сводници (Cauffman, et al, 2008). Резултат је проституција, злоупотреба дрога и маргинални животи.

3.4. Разлике у обрасцима делинквентног понашања

Дјевојке које се укључују у делинквентна понашања су узраста од 13 до 18 година. Такође, преступнице раније сазријевају и укључују се у делинквентна понашања у млађој доби од дјечака. Преступнице смјештене у притворским центрима обично су биле узраста 15 или 16 година (51%) у поређењу са дјечацима који су имали 16 или 17 година (51%) (Snyder and Sickmund, 2006). У свим друштвеним и економским слојевима, мушкарци и даље више чине преступе него жене. Међутим, полни јаз у вези са криминалом и преступништвом се смањује. Према резултатима истраживања 1995. године (Johnson, Bachman and O′Malley, 2013), омјер хапшења мушкараца и жена био је 3:1, данас је ближи 2:1 (омјер хапшења за насилна кривична дјела је 5:1 у корист мушкараца). Слично томе, студије самоизвјештавања показују да су обрасци делинквентних понашања мушкараца и жена сличнији него икад.

Типична *мушка* илегална дјела – ситне крађе, употреба лажне личне карте и пушење марихуане – такође су дјела која најчешће чине и дјевојке. Поред крађа, ненасилних кривичних дјела и бјежања од куће, дјевојке су биле смјештене у затворске установе због кривичних дјела против људи (увреде, насиље у породици, тјелесне повреде), имовинских кривичних дјела, кривичних дјела у вези са наркотицима, прекршаја јавног реда и мира и малољетног пијанства (Snyder and Sickmund, 2006), проституције (Richie, Tsenin & Widom, 2000) и коцкања. Већина дјевојака, на питање зашто су побјегле, изјавила је да их је неко у кући злостављао, а често је насилник био отац или очух. Када дјевојка побјегне од куће, већа је вјероватноћа да ће бити ухапшена и задржана у притвору него дјечак који бјежи (Chesney-Lind and Shelden, 2004).

Несумњиво је да су ставови породице и друштва према малољетним женама сада мање толерантни. Такође, вјероватније је да ће их полицијски службеници ухапсити у приватном окружењу (на примјер, у кући и школи)

гдје се насиље дјевојака најчешће догађа. Све то доприноси изједначавању статистичких података у овом контексту.

Иако се полни јаз у вези са криминалом и преступништвом сузио, разлике у половима су још увијек значајне за најтеже насилно кривично дјело. Хапшење због убиства је обично 10:1 у корист мушкараца. Према налазима истраживања, у Сједињеним Државама мање од 50 дјевојака узраста од 18 година ухапшено је по оптужбама за убиство сваке године, у поређењу са више од 500 момака (Siegel & Welsh, 2017: 259). Један од разлога за овакве бројке је то што мушкарци и жене циљају различите жртве и користе различито оружје. Типични делинквент, убица, убија пријатеља или познаника пиштољем током свађе. Супротно томе, типична преступница која убија, као жртву бира члана породице и већа је вјероватноћа да користи нож. И мушкарци и жене имају тенденцију да убијају мушкарце – углавном своју браћу, очеве или пријатеље.

Како се може објаснити сужење родног јаза у делинквенцији? Једна од могућности је да полиција мијења начин на који поступа у случајевима који укључују преступнице, тако што их мање фаворизује, што резултира већом вјероватноћом да оне буду ухапшене. Један од разлога за интервенцију полиције је појачана осјетљивост на насиље у породици. Политика обавезног хапшења због породичног насиља првобитно је усвојена да би заштитила жртве од даљих напада, а такође родитељима пружа метод за покушај контроле *непристојних кћерки* (Siegel & Welsh, 2017: 259).

Дјевојке чешће него дјечаци улазе у конфликт са родитељима у кући, док се они чешће укључују у насиље изван домаћинства. Остале дјевојке нападају чланове породице у одбрани или тако изражавају бијес који потиче од сексуалног и/или физичког злостављања од стране чланова домаћинства. Када се дјевојке конфронтирају у школи, то могу учинити као резултат етикетирања наставника, у самоодбрани или због општег осјећаја безнађа. Дјевојке у сиромашнијим четвртима вјероватније ће починити насиље над другима због повећаног ризика од виктимизације, родитељске неспособности да их заштите од предатора у заједници и недостатка могућности за успјех. Дјевојке повезане са претежно мушким бандама показују више насиља него оне у женским бандама. Дјевојке у бандама су више насилне од дјевојака које нису у банди, али мање насилне од момака у банди (Zahn et al, 2008).

3.5. Разлике у менталним поремећајима и малољетничка делинквенција

Будући да су дјевојке социјализоване да буду мање агресивне од дјечака, могуће је да младе жене које се укључују у антисоцијално и насилно понашање

трпе због неког облика менталне тјескобе или абнормалности. Укратко, постоје стручњаци који вјерују да преступнице више од преступника пате од психолошког дефицита у распону од недостатка самоконтроле до озбиљних оштећења (Mason and Windle, 2002). Није изненађујуће, што истраживања и показују, да на низ изазова као што су недостатак социјалне подршке породице и вршњака, дјевојке реагују депресијом, док је вјероватније да се дјечаци укључују у делинквентна понашања (Meadows, 2007). У вези са тим су и резултати истраживања на узорку младих преступница које пријављују више стопе депресивних поремећаја, анксиозних поремећаја, суицидног понашања и пост-трауматског стресног поремећаја у поређењу с младим преступницима или женским непреступницима (Corneau & Lanctot, 2004).

Истраживања показују да су међу дјевојчицама које манифестују насилно и ненасилно криминално понашање највјероватније дјевојчице које су жртве сексуалног и физичког злостављања (Hahm, Lee, Ozonoff and Wert, 2010). Користећи податке из великог узорка од 10 000 младих који су били пред судом за малољетнике, истраживачи су открили да су дјевојке, за разлику од дјечака више биле изложене злостављању. Скоро 25% жена и 7% мушкараца било је подложно сумњивом злостављању или малтретирању, укључујући сексуално злостављање, физичко злостављање, емоционално злостављање и ангажовање служби за заштиту дјеце. Није изненађујуће да је 30% жена и 15% мушкараца имало неки облик проблема са менталним здрављем (Johansson and Kempf-Leonard, 2009).

У вези са резултатима истраживања, у литератури се наводе два могућа објашњења у овом контексту. Једно могуће објашњење неподударности у вези са поремећајима менталног здравља између младих преступника и преступница односи се на хипотезу о релативном одступању, која сугерише да дјевојке имају много мању вјероватноћу од момака да покажу агресивно понашање и да вјероватно таква понашања, када их манифестују, представљају виши ниво психопатологије (Mason & Windle, 2002).

Друго могуће објашњење неподударности у вези са поремећајима менталног здравља између два пола у популацији малољетних делинквената може се налазити у чињеници да младе преступнице у већем степену пате од трауматских искустава, у односу на њихове мушке вршњаке, што може довести до пријављивања високе стопе симптома анксиозности и поремећаја расположења. Надаље, искуства с траумама повезана су са укљученошћу у озбиљне делинквентне активности код дјевојчица, а не код дјечака (Dixon, Howie & Starling, 2004).

4. МОТИВИ ДЕЛИНКВЕНТНОГ ПОНАШАЊА

Мотиви се у психологији дефинишу као органски или психолошки фактори који покрећу или регулишу понашање ради постизања одређених циљева (Рот, 1989). У разумијевању сложене етиологије делинквентног понашања, треба знати да је човјек свјесно биће које уноси елементе свијести у своје животне планове, активности и понашања. Међу тим свјесним елементима, на првом мјесту су мотиви који су везани за одређене потребе (на примјер, потреба за лагодним животом), емоције (на примјер, мржња, љубомора, љубав – кривично дјело се учини из љубави према некој особи), нагоне (сексуални нагон, нагон за самоодржањем који је усљед страха формирао неадекватни мотив самоодбране који се испољио у прекорачењу нужне одбране), жеље (на примјер, жеља за посједовањем скупоцјене ствари која се не може приуштити легалним путем), односно, користољубље као близак мотив, циљеве, интересе и аспирације па, стога, испољавају велики утицај на понашање људи укључујући и криминогено понашање (Милић, 2010: 258; Симоновић, 2004: 73). Процес мотивације је процес покретања, усмјеравања и управљања човјековом активношћу.

Тражење сензација је кључна психолошка варијабла која игра важну улогу у предузимању ризика код адолесцената. Тражење сензација дефинише се као мотивација за тражењем сложених, нових и узбудљивих искустава; адолесценти подржавају већу мотивацију за тражењем сензација него одрасли (Zuckerman, Eysenck & Eysenck, 1978). У вези са овим, истичемо да је пронађена значајна корелација између тражења сензација и импулсивности, са једне и криминогеног понашања, са друге стране. Тражење сензација, у оквиру теоријског модела личности Цукермана (Zuckerman, 1994, према Међедовић, 2009) који обухвата пет биолошки детерминисаних базичних особина (активитет, агресивност/хостилност, импулсивно тражење сензација, неуротицизам/анксиозност и социјабилност), јесте црта личности која означава висок праг побуђења те особа има потребу да трага за сензацијама и тражи стимулације. Они појединци код којих је развијена ова особина, уколико имају могућности, баве се екстремним спортовима као што су трке аутомобилима, банџи џамп или иду на авантуристичка путовања, а уколико нису у могућности, баве се стварима криминалне природе.

Они појединци са просјечном интелигенцијом који су социјализовани у складу са општеприхваћеним нормама понашања вјероватно ће жељети да раде као ватрогасци, полицајци или да се баве било којим другим послом који обезбјеђује физичку активност, разноврсност и узбуђење. Криминогено понашање је један од бихевиоралних стилова особа код којих је ова особина изражена. Постоје различити фактори личности и различити услови средине који у интеракцији са овом особином генеришу антисоцијално и криминогено

понашање. Импулсивност је један од њих (Врућинић, 2013). У складу са овим, потврђена је повезаност досаде, као субјективног осјећаја незадовољства окружењем које се доживљава као превише обично и у којем недостаје довољно варијација за одржавање пажње и интересовања и антисоцијалног понашања (Lee, Beaver and Wright, 2009). Доступне студије показују да криминалци, за разлику од опште популације, вјероватније осјећају досаду.

У једној канадској студији (Tremblay et al, 1994, према Walsh & Ellis, 2006) пронађено је да су импулсивност и тражење сензација најбољи расположиви предиктори делинквентног понашања у узрасту од 13 година. У лонгитудиналној студији (Gatzke-Kopp, et al, 2002, према Walsh & Ellis, 2006) на узорку делинквената у односу на контролну групу пронађена је статистички значајна повезаност између тражења сензација и импулсивности, нижег нивоа интелигенције и нижег социоекономског статуса.

Код малољетних делинквената, Звонаревић (1957) истакао је четири групе мотива. То су: мотиви компензационог карактера (настају као израз тежње за отклањањем осјећаја инфериорности), мотиви из жеље за осветом (јављају се усљед неоправдано изречене осуде или неке друге неправде, која може понекад бити и умишљена), мотиви инспирисани тежњом за одржавањем признатог статуса у групи којој једно лице најчешће припада, мотиви лица која немају моралне снаге да *одоле* искушењу које их „мами" да учине кривично дјело.

Процјењивање криминалног циља чини учинилац дјела према ставовима, вриједностима и правилима која се разликују од оних који постоје код људи са некриминалним понашањем. Ово се не односи на кривична дјела учињена из нехата када је дејство спољашњих фактора јаче од дејства унутрашњих фактора. Овдје говоримо о *борби мотива* чији је резултат дјелатност или одустајање од дјелатности у складу са доминантом која се показала у највећој сагласности са личношћу учиниоца и спољном ситуацијом дјела. *Борба мотива* је, по правилу, најснажнија код првог извршења кривичног дјела, када се личност учиниоца колеба између криминалне и социјално позитивне дјелатности (Симоновић, 2004: 74). Од етичких вриједности, односно, вриједносних оријентација, зависи да ли ће побиједити подстицаји који гурају личност ка чињењу кривичног дјела или они који спречавају да то учини. Постојање *борбе мотива* може се очекивати код малољетних делинквената који тек формирају своје вриједносне оријентације.

Док код једне особе незадовољење одређеног мотива изазива озбиљну тензију, анксиозност, агресивност, осјећање мање вриједности итд, код друге особе таквих негативних манифестација нема, јер она зрелије схвата ситуацију, трага за новим путевима и улаже више труда како би ријешила проблем. Поред непријатних осјећања, фрустрације чешће изазивају и негативне и незреле поступке појединца, имобилисање његове снаге, агресивности и слично, што је

нарочито евидентно код већине делинквената (Гутовић, 2001). Код делинквената нарочито долази до изражаја то што они нису увијек довољно свјесни својих намјера и жеља па и нису у могућности да их адекватно саопште и објасне, такође могу бити неспремни да о њима искрено говоре другима па их прикривају или искривљено приказују, тако да долази до колизије између онога што саопштавају и онога што испољавају у понашању. Зато и није чудо што се у третирању личности делинквената и мотива њиховог деструктивног понашања неријетко наилази на озбиљније тешкоће (Гутовић, 2001). У вези са тим, мотивацију криминалаца често карактерише и незрелост која се испољава при избору мотива па принцип задовољства надвладава принцип реалности (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018: 409).

* * *

Мотиви су повезани са људским потребама и циљевима, и они се формирају са основном тежњом да се задовоље одређене потребе. Управо ове тежње које воде постизању циља испољавају се као мотиви, односно, као *свјесне побуде за извршење дјела*. Мотиви су повезани и са ставовима, интересима и другим елементима личности који у већој или мањој мјери могу бити покретачи за чињење кривичних дјела. Криминолози и психолози истичу да најјаче мотивационо дејство имају мотиви који почивају на потребама, и они их називају мотивима у ужем смислу (Буљубашић, 2008: 98). Те потребе, интереси, мотиви и циљеви који се на њима заснивају, могу се кретати у сфери дозвољеног, а могу излазити изван њеног оквира и ићи у правцу вршења инкриминисаног понашања (Милутиновић, 1976: 349).

VII УТИЦАЈ (УЧЕШЋЕ) СОЦИОПАТОЛОШКИХ ПОЈАВА НА КРИМИНАЛИТЕТ МЛАДИХ

1. УЖИВАЊЕ ПСИХОАКТИВНИХ СУПСТАНЦИ И КРИМИНАЛИТЕТ МЛАДИХ

Болести зависности, алкохолизам и наркоманија (поремећаји повезани са канабисом, халуциногенима, инхалатима, опијатима, седативима, хипнотицима или анксиолитицима и стимулансима) према дијагностичким критеријумима ДСМ-5 (APA, 2013) убрајају се у групу поремећаја у вези са супстанцама и представљају снажан криминогени фактор дестабилизације друштва у цјелини. Проблематичан образац употребе супстанци доводи до клинички значајног оштећења или узнемирености, што се манифестује кроз најмање двије од сљедећих појава, које се јављају у периоду од 12 мјесеци:

а) супстанце се често узимају у већим количинама или током дужег периода него што је било предвиђено; б) постоји упорна жеља или неуспјешни напори да се смањи или контролише употреба супстанци; в) много времена се троши на активности неопходне за добијање супстанци, употребу или опоравак од њихових ефеката; г) жудња или снажна жеља или нагон за употребом супстанци; д) поновљена употреба супстанци која резултира неиспуњавањем главних улога на послу, у школи или код куће; ђ) непрекидна употреба супстанци упркос постојању трајних или понављајућих социјалних или међуљудских проблема изазваних или погоршаних дејствима супстанци; е) од важних друштвених, професионалних или рекреативних активности одустаје се или се смањује због употребе супстанци; ж) поновљена употреба супстанци у ситуацијама у којима је она физички угрожавајућа; з) употреба супстанци се наставља упркос сазнањима о постојању сталних или понављајућих физичких или психолошких проблема који су вјероватно изазвани или погоршани супстанцама; и) толеранција, дефинисана било чиме од сљедећег: а) потреба за знатно повећаним количинама алкохола да би се постигла интоксикација или жељени ефекат; б) изразито умањен ефекат уз континуирану употребу исте количине супстанци.

1.1. Узроци злоупотребе психоактивних супстанци (дроге и алкохола)

Пренатална изложеност разним недозвољеним супстанцама попут кокаина, како је утврђено, повезана је са употребом дрога у адолесценцији (Min et al, 2014). Социјални психолози сугеришу да обрасци злоупотребе дрога такође могу произаћи из посматрања *родитељске употребе дроге*.

Лош породични живот се такође нуди као објашњење за употребу дрога и алкохола. Студије су откриле да је већина корисника дрога имала несрећно дјетињство, што је укључивало оштро кажњавање и занемаривање од стране родитеља (Baer and Corrado, 1974).

Истраживања показују да је злоупотреба психоактивних супстанци код адолесцената у високој корелацији са *понашањем најбољих пријатеља*, посебно када је родитељски надзор слаб (Dishion, Capaldi, Spracklen and Li, 1995). Веза је узајамна: адолесценти који злоупотребљавају супстанце траже пријатеље који то исто раде, а удруживање са наркоманима доводи до повећаног нивоа злоупотребе дрога. Заједничка осјећања и осјећај интимности воде омладину до зближавања у ономе што је описано као *супкултура употребе дрога* (Cloward and Ohlin, 1960).

Неки психоаналитичари вјерују да адолесценти који *интернализују* своје проблеме могу да користе дрогу и алкохол како би смањили осјећај неадекватности. Интровертни људи могу да користе дрогу као бијег од стварног или замишљеног осјећаја инфериорности. Други став је да ће се адолесценти који своје проблеме *екстернализују* и криве друге за своје опажене неуспјехе, вјероватно укључити у асоцијална понашања, укључујући злоупотребу супстанци (Steele, Forehand, Armistead and Brody, 1995).

1.2. Епидемиологија злоупотребе психоактивних супстанци (дроге и алкохола)

Према статистичком извјештају канцеларије за малољетничко правосуђе САД (U. S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Juvenile Justice Statistics; OJJDP, 2020) током 2018. од укупно 728.280 хапшења малољетника узраста 10–17 година, за преступе у вези са злоупотребом дроге, ухапшено је њих 90.670, за вожњу под утицајем алкохола и дрога 5450, за прекршаје у вези са злоупотребом алкохола 26.350 и за пијанство 3270. Према резултатима националног истраживања у вези са злоупотребом дроге из 2019. године (Miech et al, 2020) на узорку од 13.600 ученика осмог разреда и 12.900 ученика десетог разреда добијено је да 13,3% ученика осмог разреда, односно, 37,6% ученика

десетог разреда користи марихуану. Стопа преваленције за ученике осмог разреда у односу на остале дроге (инхалате, ЛСД, екстази, кокаин, хероин, крек и седативе) кретала се од 0,5% за хероин до 5,4% за инхалате, а за ученике десетог разреда од 0,5% за хероин до 4,1% за ЛСД.

Резултати истраживања распрострањености алкохолизма и злоупотребе дрога код младих нису нимало оптимистични ни када је ријеч о земљама у региону. У пројекту у вези са алкохолом и другим дрогама (ESPAD; European School Survey Project an Alcohol and other Drugs, 2015) у којем је учествовало 25 европских земаља за процјену пијења одабрани су показатељи конзумације алкохола у посљедњих 12 мјесеци и посљедњих 30 дана. У већини европских земаља, у периоду 1995–2015. године, показано је смањење преваленције конзумирања алкохола према поменутим индикаторима. Једина земља у којој се повећала употреба алкохола била је Хрватска, а преваленција је порасла за 10 процената. Држава са највећим процентом ученика који су пробали инхаланте (дроге које се могу злоупотребљавати удисањем, на примјер, љепила) биле су Хрватска (25%) и Словенија (14%). Земље са највећом стопом злоупотребе лијекова против болова (аналгетика) биле су Румунија (12%) и Хрватска (10%). Нове психоактивне супстанце[3] користило је просјечно 3% ученика најмање једном у посљедњих 12 мјесеци, са највећим бројем преваленције у Бугарској, Хрватској, Естонији, Ирској, Италији и Пољској (5–8%). Најраширенија илегална дрога у свим земљама ESPAD била је канабис. У просјеку, 16% ученика је користило канабис бар једном у животу. Према истом извору, међу најчешће коришћеним илегалним дрогама су екстази, амфетамини, кокаин и ЛСД или други халуциногени.

1.3. Злоупотреба дрога

1.3.1. Мотиви

Ослањајући се на податке лонгитудиналне студије који су прикупљани готово 30 година (1976–2005), истраживачи су идентификовали широк спектар *мотива* употребе дроге међу средњошколцима у Сједињеним Америчким Државама (Terry-McElrath, O'Malley and Johnston, 2009).

[3] Нове психоактивне супстанце (new psychoactive substances, NPS) дефинисане су као *супстанце које опонашају ефекте илегалних дрога попут канабиса или екстазија*, а понекад се називају *легалним подизачима*, *етноботаничним средствима* или *хемикалијама за истраживање* и могу доћи у различитим облицима (биљне мјешавине, прахови, кристали или таблете).

– Друштвени и рекреативни разлози су били најчешћи одговори. Више од половине свих испитаника је изјавило да дрогу користе *да би се добро забавили* и *да би експериментисали*.
– Суочавање са негативним афектом (*да би се опустили*, *да не мисле на проблеме*, *због бијеса/фрустрације*) била је сљедећа најчешћа група разлога за употребу дрога.
– Мањи проценат ученика пријавио је употребу дроге из других група разлога, укључујући ефекат лијека (*за повећање ефеката лијека*), компулзивну употребу (*да би пребродили дан*), да би се носили са физичким потребама (*спавањем*) и разно (*зато што има добар укус*).

1.3.2. Злоупотреба дроге и делинквенција/криминално понашање

Однос дроге и криминала може се посматрати из двије перспективе: (1) употребе, продаје, производње, дистрибуције и посједовања илегалних дрога, што појединачно представља кривично дјело и (2) фармаколошких ефеката одређених дрога на понашање корисника и њихових ефеката у промоцији криминала (Bartol & Bartol, 2014: 477). Истраживања у свијету усмјерена на ове двије перспективе посљедњих година, било да се ради о малољетницима или о одраслим, довела су до шест закључака:

1. Више особа је затворено или у притвору због кривичног дјела у вези са дрогом него због било ког другог кривичног дјела, а ово је допринијело растућем броју затвореника.

2. Ухапшени често имају позитиван тест на употребу илегалних дрога.

3. Ухапшени и затворени преступници често су били под утицајем недозвољених дрога када су починили своја кривична дјела.

4. Неки починиоци чине имовинско кривично дјело да би подржали своју навику дрогирања.

5. Трговина дрогом често изазива насилни злочин. Мјеста гдје се дистрибуира дрога укључују вриједне дроге, велики новац, оружје и људе *навикле на насиље*. Ова нестабилна мјешавина ствара велики потенцијал за насиље.

6. Однос дроге и криминала тешко је идентификовати и измјерити.

Однос дроге и злочина компликује се четвороструком интеракцијом:

а) утицајем фармаколошких ефеката дроге на тијело

Дискусија о фармаколошким ефектима укључује особине нервног система као што су количина неуротрансмитерских супстанци унутар неурона и тјелесна тежина, састав крви и друге неурофизиолошке особине које значајно утичу на хемијске ефекте дроге;

б) утицајем психолошких карактеристика особе која користи дрогу. Психолошке промјењиве укључују расположење особе у тренутку када се дрога конзумира, претходно искуство са дрогом и очекивања особе у вези са њеним ефектима;

в) утицајем психосоцијалних стања под којима се узима дрога. Психосоцијалне промјењиве укључују друштвену атмосферу под којом се узима дрога. Појединци и њихова очекивања, расположења и понашање могу утицати на њихове реакције на дрогу и

г) интеракцијом истовременог конзумирања више врста дрога. Већина илегалне дроге се узима у комбинацији, посебно са алкохолом.

С обзиром на дејства и промјене у структури личности које изазивају наркотичка средства, наркоманија је у тијесној вези са криминалним понашањем. Поставља се питање да ли:

а) употреба дрога изазива делинквенцију,

б) делинквенција наводи младе да се баве злоупотребом супстанци или су

в) злоупотреба дрога и делинквенција функције неког другог фактора (White, 1990).

У једном од најсофистицираних истраживања на ову тему које је спроведено у Сједињеним Америчким Државама, на Универзитету у Колораду (Elliott, Huizinga and Ageton, 1985) утврђено је:

– да је злоупотреба дрога врста делинквентног понашања, а не узрок делинквенције. Већина младих почини преступничка дјела прије него што искусе дрогу; стога је тешко закључити да употреба дрога изазива криминално понашање;
– да је злоупотреба алкохола узрок злоупотребе марихуане и других дрога, јер већина корисника дрога почела је са алкохолом;
– омладина која се уздржава од алкохола готово никада не узима дрогу;
– употреба марихуане узрок је вишеструке употребе дрога.

У истраживању које је спроведено у Мајамију (Baumer, 1994) на узорку од 573 корисника наркотика, утврђено је да они сваке године почине више од 200.000 злочина за прибављање готовине, тако да:

- корисници дрога могу починити кривична дјела да би платили своје навике,
- корисници дрога можда су спремнији да ризикују јер су њихове инхибиције ослабљене злоупотребом супстанци. Кокаински зависници су спремнији да се укључе у ризичну оружану пљачку да би моментално обезбиједили готовину, него да изврше провалу која захтијева више планирања и напора.

1.3.3. Повезаност појединих врста дрога и криминалног понашања

Класификација дрога врши се по различитим критеријумима: врсти токсичности (дроге високог и мањег степена токсичности), врсти зависности (дроге које изазивају само психичку или и психичку и физичку зависност), према поријеклу (природног поријекла и синтетичке дроге). Као важан криминогени фактор, наводи се утицај дрога на понашање човјека. У вези са тим, разликују се четири главне категорије психоактивних дрога: а) халуциногени или психоделици, б) стимуланси, в) опојне дроге и г) седативи – хипнотици или депресори.

а) Марихуана је далеко најчешће коришћена дрога међу тинејџерима. Постоје докази који указују на то да су корисници халуциногене дроге канабиса (марихуане) мање подложни криминалу или насиљу него корисници других дрога, попут алкохола и амфетамина. Такође нема података да канабис ствара навику до те мјере да корисник мора добити *дозу* и да ће провалити или опљачкати како би прибавио средства за куповину дроге. Марихуана сигурно промовише опуштање и омета просуђивање, а вјероватно и чини људе одважнијим и склонијим ризиковању.

б) Кокаин у праху, дрога која стимулише централни нервни систем, може да изазове тешку зависност, а почетак зависности може бити брз и озбиљан. Ова дрога је скупа, а њена набавка се постиже организованом дистрибуцијом и продајом. Другим ријечима, кокаин у праху је једна од дрога која се злоупотребљава и подстиче на систематско насиље у широким размјерама. Највећи криминогени значај имају психостимулативна средства амфетамин и кокаин, која узимају многе психопатске особе како би подигле енергију и повећале самопоуздање (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018). Поред тога, неки који злоупотребљавају кокаин могу имати потешкоће да контролишу своју навику и могу брзо да изграде толеранцију на ову дрогу, захтијевајући све веће количине. Неки корисници кокаина могу бити приморани да се баве крађом, трговином дроге и проституцијом како би подржали своју навику. У малим дозама, ова дрога повећава будност и концентрацију. У великим дозама, ова дрога, углавном, производи негативне психолошке ефекте.

в) Ниједна друга група дрога није толико уско повезана са криминалом као опојне дроге, посебно хероин. Као и сва опојна дрога, хероин је депресант централног нервног система. За многе кориснике промовише ментално замагљивање, стања налик сновима, лагани сан испрекидан живописним сновима и осјећај *узвишеног задовољства*. Тијело може постати прожето осјећањем топлине, а екстремитети се могу осјећати тешкима. Постоји мала склоност ка физичкој активности; корисник више воли да сједи непомично и у магли.

Могло би се рећи да је већина криминалаца зависних од хероина била умијешана у злочине и прије него што су постали зависници. Међутим, њихова

криминогена активност значајно се повећава током периода конзумирања тешких дрога (Faupel, 1991). Слично томе, у једном истраживању на сјеверозападу Енглеске (Parker and Newcombe, 1987) проучавани су обрасци криминала и употреба хероина код младих. Истраживачи су подијелили свој узорак у три групе:

– највећу групу која се састоји од младих преступника за које се није знало да користе хероин, али су били високо криминално активни,
– корисници хероина који су се у знатном обиму бавили криминалом и прије зависности од хероина и
– корисници хероина који су почели да се баве криминалом након развијања њихове навике како би је подржали. Све у свему, веза између употребе хероина и криминалног понашања је сложена и варира током *каријере зависности*.

Однос дроге и злочина додатно компликују културни, супкултурни и етнографски аспекти конзумације дроге (Golub & Johnson, 1997).

1.3.4. Стратегије контроле дроге

Постоје бројне стратегије контроле дроге. Први приступ односи се на стратегије које су дизајниране да сузбију употребу дрога заустављањем њеног дотока у земљу, хапшењем дилера и сузбијањем уличне трговине дрогом. Други приступ описује стратегије контроле које се позивају на легализацију дроге. Овај приступ може имати краткорочни ефекат јер би се, вјероватно, цијена дроге смањила, али би се употреба дрога сигурно повећала, стварајући прилив непродуктивних људи о којима мора да брине остатак друштва. Проблеми тинејџерског алкохолизма требало би да послуже као упозорење шта се може догодити када су контролисане супстанце лако доступне. Трећи приступ је спречавање употреба дрога едукацијом потенцијалних корисника и убјеђивањем да кажу *НЕ* дрогама. Четврти приступ је лијечење корисника како би могли прекинути зависност (Siegel and Welsh, 2018:437). Дакле, организовано, планско и систематско спречавање ове социопатолошке појаве захтијева ангажовање стручњака из више области: медицинара, психолога, педагога, социолога, дефектолога, криминолога, криминалиста и стручњака из области безбједности.

1.4. Злоупотреба алкохола

Упркос забринутости јавности због хероина, опијума, марихуане, кокаина (посебно крека) и амфетамина, усљед учесталости конзумирања, дрога број један била је и остала алкохол (етанол, етил алкохол). Социјални, психолошки и психобиолошки ефекти прекомјерне употребе алкохола могу бити деструктивни за појединца, његову породицу или друштво уопште. Слично зависнику од хероина, и алкохоличар може развити снажну психолошку и физичку зависност. Ставови друштва према алкохолу су, неоправдано, драматично блажи од ставова према другим психоактивним супстанцама.

Психоактивни ефекти алкохола су изузетно сложени. У малим дозама, чини се да алкохол дјелује као стимуланс на централни нервни систем производећи осјећај еуфорије, добре воље и социјалне и физичке топлине. Врло често се повећава самопоуздање и особа постаје одважнија (Bartol & Bartol, 2014). Управо ова чињеница наводи се као важан криминогени фактор у вези са алкохолизмом.

Умјерене и велике количине алкохола, међутим, почињу да дјелују као депресори на процес ексцитације централног нервног система, као и на инхибиторни процес. Алкохолизам као болесно стање манифестује се тројако: утиче на органска оштећења, психичке поремећаје (акутна патолошка напетост доводи до испољавања агресивности, делиријум тременса, халуцинозе и испада у памћењу или Корсаковљеве психозе) и неуролошке болести. У токсикоманској фази алкохолизма долази до алкохолне амнезије или губитка памћења, губитка контроле понашања, пада толеранције и немогућности апстиненције. У стању пијанства, смањује се способност појединца да контролише сопствене поступке, ослобађа се агресивност, отупљује воља и свијест, долази до промјена у психофизичким својствима, губи се осјећај за одговорност (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018).

1.4.1. Мотиви злоупотребе алкохола

Према резултатима истраживања, млади који користе алкохол, као мотиве наводе смањење напетости, побољшавање расположења и социјалних вјештина, као и *трансформацију искуства набоље*. Многи тинејџери, такође, мисле да пијење подстиче њихове романтичне нагоне, али научни докази указују на то да алкохол смањује сексуални одговор (Rathus, 1990).

1.4.2. Злоупотреба алкохолизма и делинквенција/криминално понашање малољетника

У литератури се наводи да је алкохол главни фактор у вршењу насилних кривичних дјела (Roizen, 1997). Чини се да се ово широко распрострањено вјеровање заснива на премиси да алкохол подстиче агресивно понашање код неких појединаца или некако умањује равнотежу у вези са неагресивним, ненасилним понашањем. Конзумирање алкохола доводи се у везу са кривичним дјелима убиства, сексуалним преступима, насилним кривичним дјелима (на примјер, насиљем у браку), као и са насиљем малољетника (Roizen, 1997). Утицај алкохолизма на криминалитет код младих такође се манифестује у случају саобраћајних деликата. Склони брзој, лудо храброј вожњи, психички и физички исцрпљени, такви возачи најчешће изазивају саобраћајне удесе. Употреба алкохола снажније је и досљедније повезана са насилним и ненасилним преступима малољетника него марихуана или друге дроге (Dawkins, 1997).

Међутим, веза алкохола и криминалног/антисоцијалног и насилног понашања није конзистентна. Највјероватније је да се под дејством алкохола само појачавају криминалне и насилне тенденције код малољетника који су, иначе, склони таквом понашању. Истраживања указују на то да агресивно и насилно понашање у дјетињству углавном претходи иницирању злоупотребе дрога и алкохола, барем код дјечака (White, Moffitt, Earls, Robins & Silva, 1990).

2. ПРОСТИТУЦИЈА И КРИМИНАЛИТЕТ МЛАДИХ

Значајан елеменат у дефинисању проституције је плаћање за сексуалне услуге новцем или другим вриједностима да би се постигла материјална корист. На тај начин, сексуални однос постаје обичан уговорни, робно-новчани однос, у коме један партнер *продаје* сексуалне услуге другом који у томе налази сексуално задовољство. Оваква комерцијализација сексуалног односа заснива се на власништву и *размјени* женске сексуалности, који су битни елементи цјелокупног система полних односа у друштву у коме доминира мушкарац (Шпадијер-Џинић, 1988). Међутим, како је проституција пружање сексуалних услуга другим особама које могу да буду истог или различитог пола, проституција може да буде хетеросексуална – проституција жена са мушкарцима или мушкараца са женама и женска хомосексуална или мушка хомосексуална проституција. Дјевојчице/дјевојке најчешће раде за макрое (било мушке или женске), док дјечаци/младићи обично раде сами или у малим групама без макроа (Flores, 1996; Klain, 1999).

Из дефиниције проституције произлази да је једна од основних карактеристика проституције сексуални промискуитет, јер се сексуални односи обављају са већим бројем различитих партнера, најчешће без могућности избора и без било какве личне наклоности (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018). Проституција малољетника разликује се од проституције одраслих по томе што се у мањој мјери реализује самостално, у великим урбаним срединама и није јавна. Мање је вјероватно да ће резултирати хапшењем што, на глобалном нивоу, указује на потребу за новим законским стратегијама у вези са праћењем и откривањем малољетничке проституције.

2.1. Узроци проституције малољетника

Проституција малољетника јавља се у различитим контекстима.

– Различите криминалне организације врбују младе дјевојке и одводе их у удаљена мјеста уз обећања о запослењу и новцу (Flowers, 2001).
– Родитељи оглашавају и проституишу своју дјецу путем интернета.
– Одбјеглу дјецу, младе бескућнике на улицама регрутују макрои или се они ангажују у *сексу за преживљавање*.
– Сексуална злоупотреба у дјетињству или раној младости (силовање, инцест) такође се наводи као један од фактора у овом контексту.
– Тинејџери зависни од дроге проституишу се да би добили дрогу или преноћиште (Klain, 1999).
– Као дио иницијације, банде могу захтијевати од чланова да се баве проституцијом због новца или других услуга.
– Дјеца сексуалних радника су изложена ризику да буду укључена у проституцију (Disher, Farrow, Hope, Litchfield, 1989).
– Дјелујући самоиницијативно или у друштву пријатеља, млади се могу повремено или често бавити проституцијом за новац или због авантуре (Rasmusson, 1999).

У психолошком погледу, истицано је да су проститутке ментално нестабилне, лијене, мање интелигентне, да имају комплекс инфериорности, жељу за лутањем, чак психопатску структуру (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018).

2.2. Епидемиологија проституције малољетника

Дјечија проституција је значајан глобални проблем који тек треба добити одговарајућу медицинску и јавноздравствену пажњу. Процјењује се да се широм свијета годишње милион дјеце присиљава на проституцију, а укупан број дјеце која се проституише може бити и до десет милиона.[4] Ова дјеца се суочавају са различитим здравственим проблемима. Под високим су ризиком од заразних болести, трудноће, менталних болести, злоупотребе супстанци и насиља. Дјечија проституција, као и други облици сексуалног злостављања дјеце, није само узрок смрти и високог морбидитета милиона дјеце, већ и грубо кршење њихових права и достојанства (Willis & Levy, 2002).

Распрострањеност проституције жена, младих дјевојака и дјеце у савременим економски неразвијеним земљама и земљама у развоју објашњава се изузетно неповољном друштвено-економском ситуацијом која присиљава велики број жена да прихвати проституцију, односно, родитеље да продају дјецу коју ће други укључити у проституцију (Шпадијер-Џинић, 1988).

2.3. Мотиви проституције малољетника

Многи млади који побјегну од куће (као што је горе наведено, често из физичког и сексуално насилног кућног окружења) на улице може привући осјећај узбуђења и жеља за новцем и независношћу (Michaud, 1988). Међутим, једном када изађу на улицу, истраживање показује да се појединци могу окренути проституцији као извору прихода за живот. Многим младима недостаје вјештина образовања и запошљавања неопходних за опстанак, што доприноси њиховој одлуци да се проституишу (Weisberg, 1985).

2.4. Проституција и криминалитет младих

Као што је већ речено, негативна искуства из кућног живота доприносе одлуци младих да побјегну, међутим, резултати истраживања (Hagan and McCarthy, 1992; 1997) указују на то да су ситуационе потешкоће/услови повезани

[4] Процијењени број дјеце која се експлоатишу путем проституције – Бангладеш – 10 000, Бразил – 100 000 – 500 000, Камбоџа – 5950, Кина – 200 000, Колумбија – 5000–7000, Доминиканска Република – 25 500, Индија – 400 000–575 000, Индонезија – 42 000, Непал – 28 000–40 000, Норвешка – 1 000, Пакистан – 20 000–40 000, Парагвај – 26 000, Филипини – 40 000–100 000, Русија – 20 000–30 000, Тајван – 40 000–60 000, Тајланд – 200 000, САД – 300 000, Венецуела – 40 000, Вијетнам – 8000–20 000, Замбија – 70 000 (ECPAT- Bangkok, 1999).

са улицом важне промјенљиве које убрзавају укљученост младих у криминал и делинквенцију. Када се нађу на улици, услови повезани са бескућништвом подстичу укљученост у криминал, тј. глад је повезана са крађом хране, проблеми незапослености младих и недостатак склоништа повезани су са проституцијом. Улична култура ствара криминалне мреже – улична омладина укључује се у туторство (ученици и наставници), што повећава њихово учешће у криминалу и делинквенцији.

На малољетнике/це који се баве проституцијом се може гледати првенствено као на жртве које служе задовољавању порока бескрупулозних одраслих, али такође и као на вољне учеснике у илегалној трговини и непожељним активностима. Органи за социјалну помоћ имају тенденцију да тим малољетницима приступају као жртвама одређених експлоататора и/или општих социјалних услова. С друге стране, полиција ће их вјероватније сматрати преступницима (Fassett and Walsh, 1994).

3. КОЦКА И КРИМИНАЛИТЕТ МЛАДИХ

Поремећај коцкања према дијагностичким критеријумима ДСМ-5 (APA, 2013) убраја се у групу поремећаја који нису повезани са супстанцама, а значајно омета функционисање појединца. Перзистентно и понављајуће проблематично понашање у коцкању доводи до клинички значајног дистреса, на шта указују четири (или више) симптома који се манифестују у периоду од 12 мјесеци:

а) коцкање са све већим износима новца како би се постигло жељено узбуђење; б) осјећање немира или раздражљивости када се покушава смањити или прекинути коцкање; в) понављани неуспјешни напори да се контролише, смањи или заустави коцкање; г) честа заокупљеност коцкањем (константне мисли о прошлим коцкарским искуствима, размишљање о начинима како доћи до новца помоћу коцкања); д) често коцкање усљед узнемирености, депресије; ђ) након губитка новца, поновно коцкање с циљем да се врати изгубљено (*јури за својим губицима*); е) лагање да се прикрије степен уплетености у коцкање; ж) угрожавање или губитак значајне везе, посла или прилике за образовање или каријеру због коцкања; з) ослањање на друге с циљем обезбјеђивања новца за ублажавање лоше финансијске ситуације изазване коцкањем.

Коцкање је једна од најстаријих и веома раширених људских активности која се састоји у игри за новац или друге вриједности на основу одређених правила у форми клађења у жељи да се нешто добије ни за шта или много за мало (Милутиновић, 1979). Основни елементи коцкања и других хазардних игара су срећа и неизвјесност. Добитак стимулише коцкаре да наставе игру, похлепа их тјера да стално ризикују, нада их тјера да започну игру и ризикују

упркос губитку. Када престане да буде игра за забаву и разоноду, избјегне државној и друштвеној контроли и постане организована, професионална активност, стални образац понашања, навика и страст, коцкање постаје друштвена девијација и девијантно понашање. Под проблематичним коцкањем подразумијева се понашање на крају континуума тј. оно које озбиљно нарушава функционисање појединца, карактерисано је смањеном могућношћу контроле понашања повезаних с коцкањем, штетним психосоцијалним посљедицама које ометају особу у њеном свакодневном функционисању, нарушеним породичним и професионалним функционисањем, стицањем толеранције (потреба за све интензивнијим коцкањем с већим количинама новца како би се доживјело жељено узбуђење) те социјалним повлачењем (Kalischuk, 2010). За разлику од других облика девијантности који су везани за одређену страст носиоца (уживање алкохола и дрога) или представљају редовно занимање (проституција), коцкање је истовремено и занимање и страст (Василијевић, 1970). Коцкање је изузетно популарна активност међу одраслима, али и међу дјецом и младима.

3.1. Узроци коцкања код малољетника

Индивидуални фактори у великој мјери доприносе коцкању. У литератури се као најважнији истичу психолошки дистрес, тражење узбуђења, склоност преузимању ризика, склоност криминалној активности, импулсивност и недостатак самоконтроле, ирационална увјерења да ће новац ипак освојити (Ladouceur, 2004), празновјерје, осјећај неадекватности, инфериорности, ниског самопоуздања и одбијања, слабе вјештине рјешавања проблема, ниска толеранција на досаду, лоши интерперсонални односи (Johansson et al, 2009).

Приликом објашњења узрока коцкања малољетника, морају се узети и фактори околине. Два главна појма која су, у том контексту битна, јесу *доступност* и *приступачност* (Thomas et al, 2010). Доступност се односи на постојање одређеног садржаја на неком простору, у овом случају на легално постојање коцкања и коцкарских могућности. Приступачност је сложенија и састоји се од више димензија:

а) географска приступачност која се темељи на спознаји да људе више привлаче мјеста која су им географски ближа (на примјер, близу су куће или радног мјеста). Такође, због географске приступачности, проблематични коцкари често настављају социјално непожељно понашање, тј. отежано им је апстинирање;

б) временска приступачност, односи се на радно вријеме мјеста у којима се приређују игре на срећу;

в) друштвена приступачност која се односи на атмосферу која влада у мјесту приређивања игара. Приступачнија су она мјеста у којима је окружење

такво да се коцкање презентује као прихватљив и безазлен начин забаве. Ово се подручје односи и на успостављање блиских/пријатељских односа с запосленима што је често код проблематичних коцкара;

г) приступачност унутар мјеста на којем се игре приређују а која се односи на једноставност игара, брзу исплату, приступ новцу (постојање банкомата, на примјер), организовани превоз и слично;

д) приступачност у смислу бијега од проблема која обухвата стварање окружења у којем појединац има утисак да се, уласком у, на примјер, казино, ријешио свих проблема. Ова димензија посебно је значајна за проблематичне коцкаре и у складу је са истраживањима која говоре да је коцкање често стратегија бијега од проблема (Thomas et al, 2010).

ђ) припадност одређеним супкултурама повећава вјероватност коцкарских прилика (Sharpe, 2002) па је већа вјероватност да ће се укључити у коцкарске активности и развити проблеме с коцкањем оне особе које редовно конзумирају алкохол с обзиром на то да су, на примјер, аутомати за коцкање у западним земљама често смјештени у кафићима и баровима.

е) изложеност коцкарским активностима у раном узрасту поспјешена је недостатком одговорних јавних политика и легислативом која промовише и охрабрује коцкање као друштвено прихватљиву активност. У једном истраживању (Derevensky, Gupta and Della Cioppa, 1996) утврђено је да се мање од једне трећине дјеце од девет до четрнаест година боји да ће бити ухваћено док коцка те да ова инциденција додатно пада с порастом узраста дјеце.

ж) коцкање чланова породице, занемаривање у дјетињству и вршњачки притисак (Blaszczynski and Nower, 2002).

3.2. Епидемиологија коцкања код малољетника

Најпопуларније игре међу младима су картање за новац, лутријске игре, бинго, клађење, игре на аутоматима, спортска кладионица и игре вјештина за новац. У многим студијама коцкања одраслих особа, пронађено је како је преваленција коцкања највиша управо у популацији млађих пунољетника, а одрасле особе с проблемом коцкања често изјављују да су почеле коцкати као малољетници (Gupta and Derevensky, 1998). Данас знамо да је стопа проблематичног коцкања адолесцената двоструко или вишеструко већа од оне одраслих особа те се креће између 4% и 8%. Резултати мета-анализе 22 америчке студије (Shaffer, Hall and Vander Bilt, 1997) указују на то да је животна преваленција (eng. life-time prevalence) проблематичног коцкања адолесцената 3,9%, студената 4,7%, а одраслих особа тек 1,6%. Када су у обзир узели раздобље од једне године, просјечни постотак младих који имају развијене проблеме везане

уз коцкање износи 5,8%. С друге стране, анализом студија коцкања одраслих особа утврђено је да је просјечна стопа патолошког коцкања на годишњем нивоу износила 1,1%. Сличан је налаз и нешто новије мета-анализе у којој су анализирана америчка истраживања коцкања од 1989. до 2002. године (Welte, Barnes, Tidwell, Hoffman, 2009) те је утврђено да у просјеку 3,7% адолесцената задовољава критеријуме за проблематично коцкање. Различите студије у свијету потврђују ове резултате.[5] При тумачењу резултата, не смију се занемарити друштвене, економске и културолошке разноликости земаља.

Када резултате истраживања проведених у САД, Канади, Аустралији и Европи погледамо у цјелини, можемо закључити да 60–80% младих има искуство коцкања те да просјечно њих око 5% извјештава о понашањима и симптомима индикативним за проблематично коцкање. Таква понашања укључују: преокупацију коцкањем, занемаривање важних обавеза, лагање пријатељима и/или породици како би се коцкање сакрило и слично. Када је ријеч о неким европским земљама, налази истраживања указују на то да је више од једне трећине младих из Хрватске, Кипра, Финске, Грчке, Црне Горе и Словеније пријавило коцкање у новац у посљедњих 12 мјесеци (ESPAD, 2015). Даље, истраживањем проведеним у Хрватској (Dodig, Ricijaš, 2011) на узорку од укупно 261 ученика добијено је да је њих 75% коцкало барем једном у животу.

[5] У аустралијској студији на узорку од 926 испитаника узраста од 11 до 19 година утврђено је да је њих 70% коцкало уназад годину дана, а 10% коцка на седмичном нивоу. Отприлике 4% испитаника задовољава критеријуме за проблематично коцкање (Delfabbro, Lahn and Grabosky, 2005). Од 817 канадских адолесцената (Gupta and Derevensky, 1998) њих 4,7% задовољава критеријуме за патолошко коцкање. Узму ли се у обзир млади које аутори сврставају у групу проблематичних коцкара, с нешто мање озбиљним проблемима, проценат расте на чак 7,2%. У протеклој години коцкало је 80,2%, а седмично то чини њих чак 30,5%. На узорку од више од 1000 америчких адолесцената (Volberg, 2002) утврђено је да је њих 67% коцкало барем једном у животу, а 49% на годишњем нивоу. Што се европских истраживања тиче, подаци варирају од државе до државе. На узорку од 500 румунских средњошколаца (Lupu, Onaca & Lupu, 2002) откривено је чак 6,8% проблематичних коцкара. Слични резултати су добијени и у шпанском и литванском истраживању (Becona et al, 2001; Skokauskas and Satkeviciute, 2007). Стопе проблематичног коцкања адолесцената најниже су у скандинавским земљама (Götestam and Johansson, 2003). На примјер, у Норвешкој је утврђен удио од 1,76% адолесцената с развијеним проблемима повезаним с коцкањем што је нижа стопа од оне у осталим европским земљама. Међутим, животна преваленција коцкања (бар једном у животу) у Норвешкој је већа него у другим земљама и износи готово 83%. Истраживањем проведеним у Хрватској (Dodig, Ricijaš, 2011) на узорку од укупно 261 ученика добијено је да је њих 75% коцкало барем једном у животу. Више од једне трећине младих из Хрватске, Кипра, Финске, Грчке, Црне Горе и Словеније пријавили су коцкање у новац у посљедњих 12 мјесеци (ESPAD, 2015).

3.3. Коцкање и криминалитет малољетника

Коцкање је повезано и са другим девијантним понашањима, нарочито са алкохолизмом, проституцијом и беспосличењем. Негативно дјеловање коцкања појачава се дјеловањем наведених девијантних понашања или се уз ове облике девијантног понашања јавља коцкање као средство стицања новца (Николић-Ристановић, Константиновић-Вилић, 2018). С обзиром на саму природу коцкања, порастом ризичности коцкања расте и потреба за све већим финансијским средствима (како би се финансирало коцкање и/или вратили дугови), што доводи до веће вјероватности за чињење кривичних дјела. Детаљније истраживање навика коцкања на узорку 1851 делинквената показало је да 89% почињених кривичних дјела чине крађа или тешка крађа (Yeoman and Griffiths, 1996, према Magoon, Gupta and Derevensky, 2005) тј. тежа кривична дјела. Проблематични и патолошки коцкари такође посуђују или краду новац за коцкање, размишљају о чињењу кривичних дјела, краду новац од родитеља или чине кривично дјело крађе (Derevensky and Gupta, 2000).

4. СКИТЊА И ПРОСЈАЧЕЊЕ И КРИМИНАЛИТЕТ МЛАДИХ

Просјачење и скитња су типична девијантна понашања зато што доводе у питање једну од најважнијих вриједности сваког друштва: вриједност људског рада и стицања средстава за живот радом. Просјачење и скитња имају све карактеристике тзв. *културе сиромаштва* (Lewis, 1985).

Када је ријеч о скитњи и просјачењу малољетника, дефиниција синтагме *дијете улице* није експлицитно унесена у међународним правним изворима, али налазимо је у различитим извјештајима и истраживањима. Данас многи субјективно одређују значење ове синтагме, дефинишу је према властитом нахођењу. У извјештају УНИЦЕФ-а из 1982. године, налазимо да су *дјеца улице* она дјеца којој улица значи више него властита породица, улица им је постала прави дом. Та дјеца нису заштићена, надгледана и не савјетују их одговорне одрасле особе (UNICEF, 2005). С обзиром на то да је појам *дјеца улице* релативно широк, обухвата сву дјецу која раде на улици, УНИЦЕФ је увео подјелу на *дјецу с улице* и *дјецу на улици*. Може се сматрати да ова дефиниција може послужити за разликовање дјеце која имају некога ко брине о њима (барем би требало) од оне која немају никаквог правног, а, додуше, ни стварног старатеља, која су правно практично невидљива. – Дјеца на улици су дјеца која на улици зарађују за живот, али она, за разлику од дјеце с улице, имају дом и породицу којој се враћају.

– Дјеца с улице су дјеца која спавају и живе на улици која и функционално немају подршку породице, иако одржавају породичне везе.
– Напуштена дјеца немају породицу, све су везе с породицом, ако су и постојале, прекинуте, она су независна, немају свој дом – њихов дом је улица и, као таква, подложна су различитим облицима експлоатације.

4.1. Просјачење

За просјачење би се могло рећи да представља облик стицања материјалне добити коришћењем људске самилости према особама које се тиме баве (Bose & Hwang, 2002). Разликујемо неколико типова просјака: а) особе које су већи дио свог живота провеле у институцијама и које имају слабу социјалну и породичну подршку када напусте систем за његу или затвор; б) особе које имају проблем с менталним здрављем када не добијају третман; в) особе које животом на улици и просјачењем избјегавају претходно доживљене ситуације попут физичког, психичког или сексуалног злостављања у породици; г) особе, обично са села или из мањих градова, које нису успјеле да пронађу посао у граду и које се због социјалне околности (на примјер, глад) опредјељују да се издржавају просјачењем и д) особе чије просјачење настаје као посљедица злоупотребе дрога (Југовић, 2009).

Према начину или облику просјачења, разликују се (Милутиновић, 1981: 372):

а) класично просјачење, које се испољава у тражењу милостиње позивајући се на болест и физичку немоћ и

б) активно просјачење које постоји када просјаци иду од куће до куће, продају предмете без вриједности, траже помоћ на основу болести, недавног напуштања болнице или изласка из затвора.

Уколико се просјачење третира као облик злостављања и занемаривања дјетета, његово правно дефинисање је непотребно. Суштина је у томе да је дијете изложено злостављању и занемаривању, односно, нежељеним и штетним утицајима (хладноћа, боравак на улици, одсуство образовања, ризици од насиља и повређивања, одсуство надзора одговорне одрасле особе итд), а при томе је мален значај којом се конкретно активношћу бави (просјачење, *рад*) (Save the Children, 2011).

4.2. Скитња

Највећа сличност између просјачења и скитње огледа се у чињеници да је скитња често праћена просјачењем као главним начином издржавања и да се просјаци регрутују из реда скитница.

У социолошком смислу, скитња (неки је називају и вагабондажом: од француске ријечи *vagabond* што значи скитница) представља друштвену појаву која извире из друштва, друштвених односа, структура и услова. „То је негативна појава која се испољава на основу понашања скитница, односно, лица која су мање-више изолована од друштвеног живота, која никада озбиљно не траже запослење, а немају сопствена средства за живот већ живе од просјачења, крађе и других сличних дјелатност". У психолошком смислу, скитнице се најчешће описују као особе с изразито слабим вољним особинама и слабом унутрашњом психолошком чврстином, што доводи до девијација у структури личности (асоцијални типови), а с јасно израженим цртама неприлагођености друштвеној средини (Милутиновић, 1981: 371).

Један од најпознатијих истраживача скитње у свијету, француски научник Александар Векслиар (Veksliard, 1957, према Милутиновић, 1981: 371) сматра да би се скитња могла издвојити као посебан подтип просјачења. Овај аутор скитњу дијели на елементарну и структуралну:

а) елементарна скитња се јавља као посљедица природних непогода – поплава, глади, суше, епидемија и сличних појава, а

б) структурална скитња је посљедица незапослености, економских криза и других појава које извиру из структуралних односа у друштву. Елементарна скитња може прећи у структуралну уколико друштво не уклони посљедице елементарних непогода.

Просјачење се изводи на различитим локацијама (станице подземне жељезнице, раскрснице, испред супермаркета, аутобуса, на паркиралиштима и, углавном, на мјестима са много људи) пјевањем или причањем кратких прича о драматичној ситуацији њихових породица. Понекад дијете које проси прате млађа браћа и сестре (понекад узраста двије или три године). Када анализирамо просјачење и скитњу дјеце и малољетника, можемо рећи да ове појаве представљају вид ометености у социјалном развоју и задовољавању социјалних потреба дјеце и омладине. У ствари је дошло до осујећења и извитоперења у задовољавању потреба јер просјачење и скитњу дјеце и малољетника прате сиромаштво (биједа), необразованост, неписменост, културно заостајање, различити видови отуђења, злоупотреба и занемаривање од стране родитеља итд (Југовић, 1998). Приликом просјачења, просјаци се често представљају на различите начине само да би изазвали сажаљење пролазника. Чест је случај злоупотребе дјеце у просјачењу: држање босе и голе дјеце на хладноћи, показивање

разних тјелесних деформитета (понекад, чак, у ту сврху насилно сакате сопствену дјецу), *изнајмљивање* дјеце другим просјацима итд. (Милутиновић, 1981: 372).

4.3. Узроци скитње и просјачења

Узроци просјачења и скитње су многобројни. У најопштијем смислу се моУзроци просјачења и скитње су многобројни. У најопштијем смислу се могу подијелити на друштвене и индивидуално-психолошке. Најважнији друштвени узроци просјачења и скитње (Милосављевић, 2003: 212) јесу сљедећи:

а) Социјално-економски услови егзистенције − подијељеност друштва на сиромашне и богате, тј, социјална и статусна раслојеност;

б) Професионални услови живота − необразованост дјеце и малољетника, нередовно похађање и напуштање школе, што касније у пунољетству доводи до незапослености и одсуства било каквог радног статуса. Једна од кључних одлика просјачења и скитње уопште јесте довођење у питање људског рада као вриједности, тј, стицање средстава за живот радом. Између осталог, ово је један од најважнијих разлога зашто друштво идентификује просјачење и скитњу као девијације.

в) Социјално-биолошки фактори − као што су инвалидност и болест или други социјални ризици који подстичу осиромашење.

г) Социјално-политички узроци − од којих се посебно издвајају ратови које увијек прати масовно осиромашење становништва. Кроз историју људског друштва, једна од социјалних посљедица ратова увијек је била и повећање просјака и скитница усљед опште друштвене катаклизме.

д) Утицај других друштвених девијација − када се просјачење и скитња јављају као пратеће појаве или резултат неке друге девијације, на примјер, алкохолизма, проституције, криминала, а понекад и наркоманије, итд.

ђ) Неадекватан друштвени однос и социјална политика према појави просјачења – ријеч је о друштвеној реакцији која не допире до узрока сиромаштва и просјачења, него у свом дјеловању много више појачава те девијације, или се њима уопште и не бави.

е) Породична психосоцијална патологија − она има посебан значај за настанак просјачења и скитње међу малољетницима. Огледа се у условима породичног живота које карактеришу родитељска небрига, различите девијантне појаве као што су алкохолизам, проституција, криминал, менталне и психијатријске болести родитеља, вишегенерацијско преношење просјачења итд.

Поменути друштвени узроци просјачења малољетника потврђени су у истраживању установе Омбудсмана за дјецу Републике Српске (2011) у којем

су учествовали центри за социјални рад, службе социјалне заштите и центри јавне безбједности овог ентитета. Друштвено-социјални статус наводи се као узрок просјачења малољетника у око 40% случајева, затим дисфункционалност породице-алкохолизам, насиље у породици у 24% и материјални интерес у 20% случајева. Као разлози просјачења код дјеце, наводе се и присиљеност на просјачење те бјежање дјеце од куће и стил живота. Слични разлози наводе се и у страним истраживањима у овом контексту.[6]

4.4. Епидемиологија скитње и просјачења код малољетника

Данас нисмо ближи сазнању колико дјеце ради и/или живи на улицама широм свијета. Према извјештају Глобалне службе за заштиту дјеце (GCPS, 2011:8) из 2011. забиљежено је: *Глобални број дјеце са улице није познат*. Сада је општепризнато да су почетне процјене биле *пренадуване*. Цифру од 100 милиона дјеце са улице, иако се и даље често цитира, истраживачи су у великој мјери дискредитовали. Неке корисне процјене генерисане су емпиријским истраживањима. За потребе овог уџбеника, наведене су само неке од њих.

У студији из 2009. године (Save the Children, USAID & UNICEF, 2009), процијењено је да је у држави Џорџији (Georgia) у САД у новембру 2007. у четири града било просјечно 1049 дјеце са улице, са максималном процјеном од око 1600. Према извјештају УНИЦЕФ-а (UNICEF, 2006) процијењено је да у Румунији има од 1500 до 3000 (MPHASIS, 2008) дјеце са улице. У Њу Делхију (New Delhi), у Индији, према подацима из 2010. године пронађено је приближно 51.000 дјеце са улице (дјеце која живе у улици, дјеце која раде на улици и дјеце чије су породице са улице) (IHD, 2011). Према истраживању које су 2000. године спровели Систем за интегрисани развој породице у Савезном округу и УНИЦЕФ-а (INEGI, 2004), на улицама Мексико Ситија живи и ради 14.322 дјеце. На улицама града Тика (Thika Town) у Кенији 2007, према истраживању које су спровеле невладине организације у координацији са локалним властима, утврђено је да 260.300 дјеце раде и/ или живе на улици (AFCIC, 2009).

У великим градовима и у мањим урбаним срединама, бројеви су приказани корисним водичем за обим планирања за дјецу која живе и/или раде на улици. Међутим, национална пребројавања се ријетко понављају (Мексико је изузетак са једним 1999. и другим 2004. године), не само због логистичких потешкоћа

[6] На основу резултата интервјуа 260 дјеце са улица пет урбаних подручја Зимбабвеа (UNICEF, 2001) утврђени су сљедећи разлози због којих су она била на улици: зарада (35,3%), зато што су сирочад и нису имали његоватеље (30,7%), док је 18,3% њих рекло да су их родитељи/ старатељи злостављали, даље, 7,3% дјеце било је „запослено на улици" и 6,4% је починило прекршај и побјегло од куће.

и трошкова већ и зато што су ресурси за планирање политика и осмишљавање интервенција ограничени.

У поменутом истраживању Омбудсмана за дјецу Републике Српске (2011) о просјачењу дјеце у РС, показано је да су центри за социјални рад, службе социјалне заштите и полиција овог ентитета у 2010. години регистровали 131 дијете у просјачењу, од чега 68 дјевојчица (52%) и 63 дјечака (48%). Према евиденцији надлежних служби, у просјачењу су најчешће била дјеца узраста 6–9 година (49 дјеце), узраста 10–14 година (48 дјеце) и узраста 15–18 година (25 дјеце). У просјачењу је затечено и четворо дјеце узраста до пет година те петоро дјеце која имају мање од три године (Омбудсман за дјецу Републике Српске, 2011).

Према Регионалном извјештају о распрострањености, превенцији и сузбијању дјечијег просјачења на подручју југоисточне Европе у сарадњи са чланицама Мреже омбудсмана за дјецу југоисточне Европе: Покрајинским омбудсманом Аутономне Покрајине Војводине, Омбудсманом за дјецу Републике Српске, Заштитником људских права и слобода Црне Горе и Заштитником грађана Републике Србије (Save the Children, 2011) у највећем броју случајева, дјеца која просјаче се не евидентирају. Када се евиденција и врши, установе социјалне заштите то чине по различитим основама, а дјеца која просјаче се евидентирају кроз већ постојеће категорије дјеце у ризику: антисоцијално понашање, занемарена дјеца, дјеца са развојним ризиком и остало. Непостојање евиденција о дјечијем просјачењу, неконзистентност и непоузданост података о случајевима дјечијег просјачења у релевантним органима, установама и организацијама додатно компликује и отежава могућност да се предузме организована, усклађена и координисана акција на сузбијању, превенцији и елиминисању дјечијег просјачења, као једног од облика злоупотребе и експлоатације дјеце, а што је обавеза држава регије коју су преузеле ратификацијом Конвенције о правима дјетета.

Омбудсман за дјецу Републике Српске нагласио је да је веома важно примијенити јединствена правила у дефинисању начина вођења и одржавања регистра и базе података о дјеци просјацима у свим локалним заједницама. Регистар и база података чинили би основу за успостављање таквих база података на нивоу ентитета, што би омогућило ефикасно дефинисање потреба и приоритета када је у питању заштита ове дјеце.

4.5. Скитња и просјачење и криминалитет младих

Прихватајући скитњу и просјачење као доминантни модел живота и понашања, млади се све више удаљавају од позитивних друштвених активности, што их временом доводи на маргине друштвеног живота, одакле се врло лако

може склизнути у криминалитет. Скитњу и одраслих и малољетника (када се посматра одвојено од просјачења) карактерише беспосличење или бесциљно лутање. За малољетнике је карактеристично да бјеже од куће и да се не враћају док их не *покупи* полиција или социјалне службе. У том лутању и скитњи, они неријетко чине прекршаје и кривична дјела, нарочито крађе (Југовић, 2009). Такође, у савременом друштвеном контексту, просјачење има врло упечатљиве безбједносне изазове за друштво и државу због јасних веза с организованим криминалом, трговином људима и дјецом, проституцијом, као и злоупотребом и злостављањем дјеце.

Као дјелатност која има негативне посљедице на психосоцијално стање појединца, као и на тешкоће у социјалном функционисању, просјачење изискује нарочиту пажњу социјалних служби за превенцију и обезбјеђење одговарајућих услова социјалне терапије и рехабилитације (Видановић, 2006).

Ова дјеца проводе дјетињство на улици, живећи у страшним условима. Просјачење представља једно од најтежих и најгрубљих кршења права дјеце с обзиром на то да их такви услови живота спречавају у остваривању права загарантованих Конвенцијом Уједињених нација о правима дјетета – као што су социјална и здравствена права, право на образовање, право на развој итд, као и право да буду заштићена од свих елемената и лица која крше и угрожавају та права.

5. САМОУБИСТВО МАЛОЉЕТНИКА

Самоубиство се дефинише као фатално самоповређивање уз које постоје докази о намјери да се умре (Turecki & Brent, 2016).

Већина литературе о самоубиству младих односи се на дјецу школског узраста (7–12 година) и адолесценте (13–20 година). Ови млади људи су по природи рањиви на проблеме менталног здравља, посебно током адолесценције. Овај животни период карактеришу кретање, промјене и преласци из једног развојног периода у други, у више домена истовремено. О специфичностима преадолесценције и адолесценције је више било ријечи у дијелу *Елементарни појмови психологије дјетињства и младости*. Млади морају доносити одлуке о важним конкретним правцима у животу, на примјер, у вези са школом, односима са родитељима, односима у вршњачкој групи итд. Такође се суочавају са новим изазовима с обзиром на изградњу њиховог идентитета, развијање самопоштовања, стицање све веће независности и одговорности, изградњу нових интимних односа итд. У међувремену су и сами подложни сталним, промјенљивим психолошким и физичким процесима. И поред тога, често се суочавају са великим очекивањима значајних особа и вршњака која су понекад

превисока. Такве ситуације неизбјежно изазивају одређени степен немоћи, несигурности, стреса и осјећаја губитка контроле.

5.1. Узроци самоубиства малољетника

Из перспективе јавног менталног здравља, самоубиство међу младима је једно од главних питања у смислу креирања ефикасних превентивних мјера. Стога је важно стећи увид у факторе ризика који доприносе самоубилачком понашању у младости (Bilsen, 2018).

Да би се ријешили ових изазова и успјешно се носили са осјећањима, млади људи морају имати приступ значајним ресурсима за подршку као што су стабилна животна ситуација, подржавајући односи, интимна пријатељства и економски ресурси. Фактори ризика могу се сматрати факторима који поткопавају ову подршку или ометају приступ тим ресурсима, док заштитни фактори јачају и штите ове изворе или служе као амортизер против фактора ризика. У литератури се наводе сљедећи ризични фактори у вези са самоубиством малољетника (према Bilsen, 2018):

5.1.1. Ментални поремећаји

– афективни поремећаји, депресивни поремећај (чешће код жена него код мушкараца);
– злоупотреба супстанци, а нарочито злоупотреба алкохола (посебно код старијих адолесцената и мушкараца);
– поремећаји личности, попут граничног или антисоцијалног поремећаја личности;
– поремећаји у исхрани, посебно *anorexia nervosa*;
– анксиозни поремећаји у садејству са злоупотребом дрога;
– схизофренија (у врло малом броју случајева свих самоубистава међу младима).

Генерално, коморбидитет менталних поремећаја значајно повећава ризик од самоубистава.

5.1.2. Претходни покушаји самоубиства

Овај феномен је као фактор ризика самоубиства према неким истраживањима заступљенији међу момцима него међу дјевојкама.

5.1.3. Карактеристике личности

– Импулсивност као особина личности

Иако знамо да самоубилачки процес може трајати недјељама, мјесецима или, чак, годинама, фатални прелаз са самоубилачких идеја и покушаја самоубиства на стварно довршено самоубиство често се дешава изненада, неочекивано и импулсивно, посебно међу адолесцентима;

– Тешкоће у управљању емоцијама

Тешкоће у управљању различитим, често снажним и помијешаним емоцијима и флуктуацијима расположења које прате конфронтацију са новим и све промјенљивијим изазовима у различитим доменима су још један фактор ризика за самоубиство младих, вјероватно дјелимично под утицајем бионеуролошких фактора;

– Лошије вјештине рјешавања проблема

Утврђено је да су млади људи који су извршили самоубиство имали лошије вјештине рјешавања проблема од својих вршњака. Њихово понашање карактерисао је прилично пасиван став, чекање да неко други ријеши проблем умјесто њих, како за једноставне проблеме тако и за сложеније интерперсоналне проблеме. У овом начину размишљања који се назива и *дихотомно размишљање* (црно-бијело), огледа се неспособност у рјешавању проблема и регулисању расположења што често узрокује несигурност, ниску самоефикасност и самопоштовање, али такође може довести до бијеса и агресивног понашања, емоционалне кризе и самоубилачке кризе, посебно у комбинацији са перфекционистичким личностима.

5.1.4. Породични фактори

– историја менталних поремећаја међу непосредним члановима породице, посебно депресије и злоупотреба супстанци;
– присуство самоубилачког понашања међу члановима породица младих људи који су извршили самоубиство што упућује на генетско објашњење;
– лоша комуникација у породици (не само са дјететом или због дјететових проблема, већ уопште између чланова породице);
– директни сукоби са родитељима имају велики утицај, али исто тако и одсуство комуникације и занемаривање комуникацијских потреба;
– насиље у породици често налази у позадини историје случајева самоубистава код младих, и то не само над дјететом, већ више као начин рјешавања проблема међу члановима породице.

5.1.5. Специфични животни догађаји

У контексту рјешавања нових изазова, изградње сопственог идентитета и успостављања самопоуздања, већина младих придаје велику важност вршњачким групама, развијању нових интимних односа, успостављању самопоуздања и сигурности. Стога није много изненађујуће да прекид међуљских односа, смрт пријатеља и одбијање вршњака могу имати велики утицај на младе. Остали важни стресори повезани са самоубиством су:

– школски неуспјеси (млади који *лутају*, нити похађају школу нити раде посао, имају знатно већи ризик од самоубиства);
– акутни сукоби са родитељским фигурама у доста случајева претходе самоубиству –малтретирање, сајбер малтретирање;
–ментално и физичко/сексуално злостављање;
– сукоби са полицијом (што је чешће међу случајевима самоубистава у вези са поремећајима злоупотребе супстанци).

5.1.6. Имитација

Имитација самоубилачког понашања код младих може се изазвати на макро нивоу (на примјер, извјештаји масовних медија), али је вјероватно и да је узрокован директним контактом у њиховом животном окружењу (на примјер, групе вршњака, пријатељи, школско окружење). Истраживања показују да имитирање ефеката може зависити од низа фактора:

- сличност између младе особе и модела (године, пол, статус);
- јака веза између младе особе и модела или када је модел неко коме се диве (на примјер, познате личности);
- важно је да ли је и у којој мјери подржано понашање модела – што се ово понашање више одобрава, сматра позитивним, разумљивим, понекад чак и за дивљење и храбрим, то ће га млади људи више опонашати;
- учесталост и начин презентације понашања модела, на примјер, величина и број наслова у медијима, број понављања, стварна прича или фикција;
- самоубилачке групе које су ланац стварних самоубистава, обично међу адолесцентима, у дискретном подручју и периоду.

6.1. Епидемиологија самоубистава малољетника

Подаци о самоубиству малољетника још увијек нису доступни у многим земљама. Свјетска здравствена организација извјештава да се самоубиство

чешће дешава код старијих него код млађих људи, али без обзира на ниже стопе самоубистава међу млађим старосним групама, самоубиство је други водећи узрок смрти у свијету, у узрасту од 15 до 29 година (WHO, 2018). Према анализираним подацима Свјетске здравствене организације (WHO, 2004, према Wasserman, Cheng and Guo-Xin, 2005) од укупно 12.064 случаја самоубистава (8801 мушког и 3263 женског пола) из 90 од 130 земаља чланица, просјечна стопа самоубистава за узраст од 15 до 19 година (на основу података различитих година за различите земље), износила је 7,4/100.000 (10,5 за мушкарце и 4,1 за жене). Било је 13 земаља са стопама самоубистава 1,5 пута или више изнад просјека: ту је била Шри Ланка, са највећом стопом самоубистава, а слиједе Литванија, Русија и Казахстан. У 24 земље (области) стопа самоубистава била је изнад, али мање од 1,5 пута изнад просјека: у ову категорију ушли су Норвешка, Канада, Летонија, Аустрија, Финска, Белгија и САД. Преостале 53 земље (области) имале су исподпросјечне стопе самоубистава.[7]

У Европи, гдје стопа самоубистава младих опада, самоубиство је рангирано као други најчешћи узрок смрти у старосној групи од 10 до 19 година. То је чак и најчешћи узрок смрти међу женама старости од 15 до 19 година. У поређењу са тим, самоубиство није ни у првих десет најчешћих узрока смрти у старијим старосним групама (Bilsen, 2018).

Подаци из 35-годишњег периода (1965–1999) (WHO, 2004, према Wasserman, Cheng, and Guo-Xin, 2005) показују значајну разлику у стопама самоубистава између европских и неевропских земаља. Високе стопе у неевропским земљама захтијевају већу пажњу. Један од разлога за нижу стопу самоубистава у европским земљама (иако се стопа самоубистава у овом региону такође веома разликује од земље до земље), поред културних и психосоцијалних фактора, можда може бити и свијест љекара о важности адекватног лијечења људи са психијатријским поремећајима, психосоцијални проблеми и стрес. Међутим, ово се не односи на читав европски регион, јер земље у транзицији показују веома високе стопе самоубистава, како за одрасле тако и за младе.

[7] У Сједињеним Америчким Државама стопа самоубистава код тинејџера и даље је неприхватљиво висока: самоубиство је трећи водећи узрок смрти међу младима од 15 до 24 године, у просјеку око 4.600 годишње. Иако је стопа самоубистава тинејџера нижа од стопе самоубистава одраслих и старијих особа, учесталост самоубистава, посебно међу младим дјевојкама, брзо расте: младе дјевојке узраста од 10 до 14 година утростручиле су стопу самоубистава између 1999. и 2014. године. Према евиденцији Центра за превенцију сиуцида (према Siegel and Welsh, 2018), међу ученицима од деветог до дванаестог разреда у Сједињеним Америчким Државама утврђено је да је њих око 17 процената озбиљно размишљало о покушају самоубиства у претходних 12 мјесеци. Готово 14% ученика направило је план о томе како ће покушати самоубиство; око 8% покушало је самоубиство; око 3% је извршило покушај самоубиства који је резултирао повредом која је захтијевала медицинску помоћ.

Три најефикасније методе које се користе за вршење самоубиства младих укључују ватрено оружје (45%), гушења (40%) и тровања (8%) (Siegel and Welsh, 2018). Поред тога, у овом контексту спомињу се вјешање, скакање са високог мјеста или „незгоде у саобраћају".

Нажалост, у случајевима младих људи, смрт због самоубиства често је погрешно класификована или прикривена другим дијагнозама смртности. Ово чини глобалну слику смрти самоубиством још озбиљнијом.

* * *

Током тинејџерских година, милионе дјеце широм свијета *преплави* осјећај анксиозности, депресије, љутње, безнадежности, неадекватности, напуштености и они остају узнемирени и у ризику од делинквенције и криминалитета повезаних са употребом дрога, алкохолизмом, проституцијом, коцкањем, скитњом и просјачењем. Нажалост, они ријетки са слабијим одбрамбеним капацитетима и искуством неразумијевања околине, одлучују се на суицид.

ГЛАВА IV

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

VIII ФЕНОМЕНОЛОГИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

1. МАЛОЉЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА У СВИЈЕТУ

1.1. Малољетнички насилнички криминалитет у Европи и САД од средине 1980-их до средине 1990-их

Њемачки научник Кристијан Фајфер (Pfeiffer, 1998) анализирао је трендове малољетничког криминала са елементима насиља у десет европских земаља (Енглеској, Шведској, Њемачкој, Холандији, Италији, Аустрији, Француској, Данској, Швајцарској и Пољској) и САД. Наиме, од средине 1980-их до средине 1990-их 20. вијека, пораст насиља међу младима примјетан је у Сједињеним Америчким Државама и ових десет европских земаља. Главни разлог за укључивање Сједињених Америчких Држава у ову анализу је тај што догађаји у Америци често врше снажан утицај у Европи. У већини ових земаља, стопе насиља међу младима се повећавају, иако се чини да су стопе криминала међу младима у глобалу стабилне или незнатно опадају. Главне жртве повећаног насиља међу младима су малољетници и млађе пунољетне особе. Ови подаци су видљиви из службених евиденција, анкета жртава и студија самоизвјештавања. Чини се да је главни узрок овакве статистике то што се живот у многим европским земљама преусмјерава ка *култури побједника – губитника* у којој многи млади у неповољном положају изгледају као губитници.

У Енглеској и Велсу стопе упозорења или осуда дјеце и малољетника за кривична дјела која укључују пљачку више су него удвостручене током деветогодишњег периода (1986–1994), док су стопе насилних злочина над особом (убиства, напади и силовања) повећане за 98,8% међу дјецом и 57,4%

међу малољетницима. Стопа кривичних дјела која укључују пљачку у овој земљу порасла је за петину међу младим одраслима (18–20 година), док се у старосној групи од четрнаест до двадесет година стопа за кривична дјела која укључују пљачку повећала за 59,1%, а за насилна кривична дјела над особом за 26,2%.

У Шведској, стопа осуђујућих пресуда за напад се више него утростручила од почетка осамдесетих година, са наглим непрекидним растом од 1987. Шведска статистика тужилаштва такође показује велики пораст малољетничких осуда за пљачку. Просјечна стопа осуђујућих пресуда за период 1990–1994. године (50 на 100.000) готово је двоструко већа од оне за период 1980–1984. године (26,2 на 100.000) (Von Hofer, 1995).

У Њемачкој у периоду од 1984. до 1995. стопа насилничког малољетничког криминалитета је више него удвостручена. Највећи пораст догодио се у односу на кривично дјело пљачке. У овом периоду, стопа осуђујућих пресуда за малољетничко насиље порасла је за 83%, за младе одрасле особе (18–20 година) 50%, а за одрасле за само 11,1%. Иако је само један од тринаест малољетника којима се судило за насилничко кривично дјело 1984. године био осуђен, овај број је до 1989. порастао на десет, а до 1995. износио је шест.

У Холандији, стопа осуђених малољетника за насилничка кривична дјела у периоду од 1985. до 1995. године повећана је за више од два и по пута (са 172 на 453 на 100.000 становника, односно, 163%). Највећи пораст забиљежен је код кривичних дјела пљачке – 297%. Пораст насилних кривичних дјела над особом (хотимично убиство, напад и силовање) био је нешто мање изражен (123%). Послије 1985. године забиљежен је знатан пораст насилничког криминалитета и међу одраслима (старости осамнаест и више година). Међутим, са 25,3% овај пораст је, у односу на малољетнике, далеко мање био изражен. Исто се односи на кривична дјела која укључују пљачку (+81%). Највећи пораст у старосној групи од осамнаест и више година имају убиства (+149%). Али, чак и у овом случају, пораст стопе насилничких кривичних дјела код одраслих је далеко мање изражен у поређењу са порастом код малољетника (+333%). Малољетници су били жртве кривичног дјела напада више од 3,6 пута чешће од одраслих који имају двадесет пет и више година.

У Италији, насилнички малољетнички криминал порастао је за 174,5%, а злочин против имовине за 106,9%. Подјела по врстама кривичних дјела даље показује да је насилнички криминалитет над особом порастао много више (+213,3%) него кривично дјело које укључује пљачку (+117,9%). Број малољетника за које се сумња да су починили убиство (150) био је више него двоструко већи у периоду од 1991. до 1993. него у периоду од 1986. до 1988. (шездесет осам осумњичених).

У Аустији су оптужнице за кривична дјела која укључују пљачку повећане много брже него за прекршаје (42,5% у поређењу са 27,4%). У периоду од 1991. до 1995, стопа малољетника осумњичених за силовање порасла је са петнаест на двадесет на 100.000 становника (пораст за 33,3%). Стопа малољетника осумњичених за насилне злочине повећана је за 20% у периоду од 1991. до 1995.

У Француској, у периоду од 1974. до 1992. године, стопа евидентираних осумњичених на 100.000 становника у доби од десет до седамнаест година повећала се за једну трећину (са 1195 на 1594), док је стопа одраслих опала за 18,2% (са 1692 на 1383). У истом периоду, стопа на 100.000 малољетника за насилна кривична дјела у овој категорији порасла је за 143%. У поређењу са тим, пораст стопе за одрасле износио је само 31,6%.

У Данској се апсолутни број осуђених за убиства или тешки напад у старосној групи малољетника од петнаест до седамнаест година готово удвостручио током деведесетих, а у групи од осамнаест до двадесет година порастао је за преко 50%. На основу података о осудама, стопа насилничког малољетничког криминалитета на 100.000 током 1980–1994. године повећала се отприлике два и по пута (145,6%), а насилничка кривична дјела млађих пунољетних особа за око двије трећине (67%). Стопе осуда за насилнички криминалитет на 100.000 становника у старосној групи од петнаест до двадесет година готово су удвостручене (94,3%) у овом периоду.

Према Кристијану Фајферу (Pfeiffer, 1998), доступни подаци за Белгију, Шпанију, Грчку не дозвољавају утемељене закључке о трендовима малољетничког криминала посебно у вези са насиљем међу младима. Недостатак демографских података онемогућава прорачуне на 100.000 становника по старосним групама. Штавише, статистика малољетничке делинквенције није евидентирана у прошлости према кривичноправним дефиницијама, већ према много ширим категоријама које користе малољетничке социјалне службе (на примјер, кривична дјела против особе или имовине). Стога није могуће понудити емпиријски засновану процјену трендова малољетничког криминала у овим земљама.

Званични подаци за Швајцарску за период од 1990. до 1995. године указују на то да је број осумњичених малољетника за кривична дјела против живота и тијела на 100.000 становника био готово двоструко већи. Осим тога, налази једне репрезентативне студије (Junger-Tas, 1994) сугеришу да Швајцарска сада има ниво малољетничког насилничког криминалитета који одговара оном у Португалу, Шпанији и Холандији.

Насилнички криминалитет малољетника у Пољској од 1984. до 1996. године највише је порастао у односу на убиства (7,2 пута више од укупног броја 1984. године). Број омладине евидентиран за кривично дјело пљачке порастао је за 6,4 пута, а за напад 5,5 пута. Ако би се направило поређење, види се да

повећање броја малољетничких провала са 11.606 у 1984. години на 30.880 у 1996. години било је далеко мање, мада је такође порасло за 166%.

Према подацима Савезне службе за малољетничко правосуђе и превенцију делинквенције (OJJDP, 1996; према Pfeiffer, 1998), стопе хапшења за период од 1985. до 1994. порасле су далеко више него за малољетнички криминал у цјелини (28%). Међу насилничким кривичним дјелима, највећи пораст стопе односио се на хотимично убиство (150%), праћено тешким нападима са 97% и пљачком са 50%, док је код одраслих током истог периода постојала знатно нижа стопа раста хапшења.

Иако су разлике у трендовима криминалитета између старих и младих у периоду од 1984. до 1995. паралелне ситуацији у Европи, званични подаци идентификују бројне америчке специфичности. Карактеристичан амерички феномен је несразмјеран удио црначке популације и међу преступницима и међу жртвама насилног злочина. Њихов удио у укупним хапшењима износио је 29%, а удио од 50% у хапшењима за кривична дјела са елементима насиља. Удио хапшења црначке популације 1994. године због убистава и пљачки износио је 59, односно, 62%. Израчунато на 100.000 људи, шанса да ће млади црни младић у односу на бијелог бити жртва намјерног убиства шест пута је већа.

На основу доступних података, анализираћемо стање малољетничког насилничког криминалитета за поменути период и у Канади, иако ова земља није обухваћена у анализи њемачког научника Кристијана Фајфера (Pfeiffer, 1998). Према полицијским ститистичким извјештајима које је објавио канадски Центар за правну статистику, у овој земљи забиљежен је знатан пораст малољетничког насилничког криминалитета између средине осамдесетих и средине деведесетих година прошлог вијека, праћен знатно мањим падом до 2015. године (Allen, 2015). Према полицијским ститистичким извјештајима које је објавио канадски Центар за статистику у вези са правосуђем, током периода узлазног тренда (од 1986. до 1995. године) у Канади је забиљежен знатан пораст стопа свих категорија малољетничког насиља: убистава за 50%, напада за више од 150%, сексуалног напада за 40% и пљачке за 160% (Wallace, 2009).

1.2. Малољетнички насилнички криминалитет у Европи и свијету раних 2000-их

Иако је свака нација прилично различита, све оне дијеле експлозивну мјешавину расне напетости, сиромаштва, зависти, злоупотребе дрога, разорених породица, незапослености и отуђења. Нека од подручја која су највише погођена малољетничком делинквенцијом пролазила су и још пролазе кроз брзе социјалне и економске промјене – пад комунизма, крај хладног рата, ефекте

глобалне економије, прилив мултинационалних имиграција – док се крећу ка повећаној економској интеграцији, приватизацији и смањеним социјалним услугама. Сматра се да је насиље тинејџера узроковано растом имигрантске омладинске популације. То није зато што су имигранти склонији насиљу, већ они такво понашање продукују због њиховог релативног сиромаштва и социјалне дезинтеграције са којима се суочавају по доласку у врло хомогене земље као што су Шведска, Холандија и Њемачка. Ово гледиште је такође истакнуто као један од главних разлога за раст стопе укупног насилног криминала (одраслих и малољетника) у Европи током раних 1990-их до раних 2000-их (Killias & Aebi, 2000).

У већини земаља источне Европе и бившег Совјетског Савеза, незапосленост, ниска породична примања и родитељска неодговорност главни су фактори који доприносе малољетничкој делинквенцији. Понекад су дјеца у земљама овог региона принуђена на крађе или, чак, на проституцију. Један од најалармантнијих догађаја је била укљученост дјеце у међународну трговину сексом. У Москви је током акције Плава орхидеја 2000. године заплијењено више од 800 касета и видео-записа експлицитног садржаја, између осталог, силовања, као и злостављања руских дјечака, као епилог заједничке операције коју су спровели руска полиција и амерички царински агенти. У истом периоду, једна организована криминална група која се бави шверцом тигрових костију и коже на азијска тржишта започела је споредну линију снабдијевања секс клубова младим Рускињама (Shannon, 2001).

Западна Европа је, такође, доживјела неколико алармантних чинова тинејџерског насиља. У Ерфурту у Њемачкој, у априлу 2002. деветнаестогодишњак је, наоружан пушком и пиштољем, ушао у средњу школу и усмртио 14 наставника, двоје ученика и полицајца, а затим себи одузео живот. Било је то најгоре масовно убиство у Њемачкој од Другог свјетског рата. Њемачка је такође била изложена насиљу скинхедса од поновног уједињења 1989. године. Већина њемачких скинхедса није *социјално уклопљена*, имају минимално образовање и малу могућност запошљавања. Пошто је незапосленост велика, осјећају се беспомоћно и безнадежно у погледу своје будућности, а многи прибјегавају физичком насиљу као реакцији на своје незадовољство (Siegel and Welsh, 2018). Већи удио пораста насиља међу њемачком омладином је уочен у бившој комунистичкој Источној Њемачкој, како се звала прије поновног уједињења. Насиље младих на истоку је знатно учесталије него на западу, што је фактор повезан са изложеношћу овог дијела Њемачке већем сиромаштву и незапослености у односу на њихове вршњаке из западне Њемачке (Pfeiffer, 2000).

Француска је, такође, имала проблема са насилним злочинима из мржње током уличних нереда у предграђу Париза 2005. године који су брзо проширени

на друге регионе земље (Siegel and Welsh, 2018). Непосредни узрок нереда била је смрт два тинејџера афричког поријекла за које се вјеровало да их је прогонила полиција и да су убијени струјом по уласку у трафостаницу у предграђу Clichy-sous-Bois. Главни узрок нереда била је ескалација напетости између владе и имигрантске популације која ту владу окривљује за високе стопе незапослености у њиховим заједницама због дугогодишње дискриминације против њих и њихове дјеце рођене у Француској. Нереди су трајали три недјеље и проузроковали су огромну имовинску штету; уништено је 10.000 возила, спаљено је 255 школа, 233 владине зграде и 51 пошта, а 140 возила јавног градског превоза оштећено је бацањем камења. Од 498 малољетника које је полиција привела и упутила на суд за младе, 108 је задржано у полицијском притвору да чекају суђење.

Изузев убистава, стопа насилничког криминалитета (малољетника и одраслих) у западноевропским земљама се наставила повећавати до краја 2000-их (Aebi and Linde, 2010; Aebi et al, 2014). Када је ријеч о упоредним подацима из Европе у вези са укљученошћу малољетника у различите врсте насилних злочина, укључујући убиства, италијанска делинквентска омладина била је у великој мјери заступљена у извршењу убистава (30,5%). Међутим, ова земља има најнижу укупну стопу убистава, даље слиједи Француска са 8,1%, Њемачка са 7,3% убиства. Са 6,7%, укљученост америчких малољетника у убиствима била је нешто виша него у Холандији (6,5%) и нешто нижа него у Аустрији (7,1%). Белгија и Мађарска су земље са најнижим процентом укључености малољетника у убиствима са 4,8%, односно, 5,6% (Aebi and Linde, 2010). Према званичним подацима, проценат малољетних делинквената укључених у провале била је највиша у Француској, 31,8%, затим у Аустрији 28,9%, Њемачкој 22,2%, Белгији 22,5%, у Мађарској 19,1% и у Италији 10% (Aebi and Linde, 2010).

Шокантне приче о насиљу тинејџера такође нису ријетке ни у Сјеверној и Јужној Америци. У Канади су у посљедње двије деценије многе од пуцњава у школама резултовале смрћу и озбиљним повредама других ученика и наставника. У вези са тим, истраживања указују на све већи број ученика који имају приступ оружју, као и пораст насиља у школи уопште (Winterdyk and Miller, 2014).

У Мексику је насилни злочин један од највећих проблема с којима се земља суочава. Јужна Америка има дугу историју насилних побуна, полицијског злостављања и политичких сукоба. Неке земље су насилније од других. У Бразилу је насиље други водећи узрок смрти иза болести срца. Има више смртних случајева годишње узрокованих убиством него раком. Млади су одговорни за велики број ових убистава, односно, банде за трговину дрогом у које су укључени. Дио овог насиља подстакнут је све већим апетитом за илегалне дроге до краја 2009. године, укључујући екстази и друге дизајнерске дроге, међу младим људима (Siegel and Welsh, 2018). Даље, у априлу 2011. године у Рио де Жанеиру, граду у држави, у радничкој четврти мало западније од града, у једној

школи убијено је дванаест ученика, узраста од дванаест до четрнаест година и још десет ученика је хоспитализовано због прострелних рана (Siegel and Welsh, 2018).

Иако се обично не повезују са високим стопама криминала и преступништва, Аустралија и Нови Зеланд имали су свој удио у малољетничком криминалу. У једном истраживању које је спроведено 2011. на узорку 1169 новозеландских средњошколаца, интернетском анкетом испитивано је ношење оружја, укључујући и врсту оружја које се носи и разлоге за његово ношење. На Новом Зеланду ношење оружја у школама је посебно проблематично. Седамнаест процената средњошколаца изјавило је да је у посљедњих дванаест мјесеци у школу носило оружје неке врсте – обично нож или џепни нож; једна четвртина (24%) пријавила је да носи оружје изван школе. Често ношење оружја било је у сврху самозаштите (Marsh, McGee and Williams, 2011). Према годишњем извјештају Аустралијског института за криминологију, у вези са убиствима у Аустралији за период од 2010. до 2011. и 2011. до 2012. године, малољетни преступници починили су 3% свих убистава у Аустралији, односно, 5% у 2010. години, док они чине 13% свих жртава убистава, у односу на 9% у 2010. години (Bryant & Cussen, 2015).

Према извјештају Националне полицијске агенције Токија (Tokyo: National Police Agency, 2015) подаци за период од 2002. до 2013. године указују на то да је стопа малољетничког криминалитета у Јапану пала за отприлике 50%. То се догодило након прилично напорног периода током деведесетих, с укупном стопом криминала која је достигла врхунац 2002. године. Према истом извору, стопа малољетничког криминалитета у Јапану порасла је током овог периода. Ово је било посебно тешко вријеме у Јапану. Током једне деценије, број хапшења малољетника за насилни криминалитет порастао је за 60%, а број хапшења за убиства повећао се за четвртину (24%, са 75 на 93) **.** Термин „хикикомори" (они који се изолују) описује проблематичну омладину која чини злочине и бави се другим асоцијалним дјелима (Lyons, 2001). Укупан пораст насиља тинејџера и нарочито гнусних злочина били су узрок одлуке јапанске владе да уведе строге мјере у Закон о малољетницима, што је била прва ревизија закона у посљедњих 50 година.

Јапан није једина азијска држава која је доживјела шокантне малољетничке злочине. У кинеској провинцији *Henan* у инциденту 2012. године, ножем је избоден учитељ и 22 школарца узраста од шест до једанаест година (Siegel and Welsh, 2018.) У Кини током овог периода, кинеске власти извјештавају о порасту малољетничке делинквенције, а насиље је била главна компонента малољетничког криминала. Пораст делинквенције повезан је са кинеским социјалним и економским преокретом који је започео 1979. када је земља први пут усвојила своје реформске политике и *пригрлила спољни свијет* (Mei

and Wang, 2007). Иако је Кина позната по немилосрдном сузбијању злочина и либералне употребе смртне казне, влада је усвојила хуманији приступ лијечењу делинквената наглашавајући превенцију и образовање прије него казну и репресију.

Малољетнички криминал и насиље банди такође се распламсавају у многим афричким земљама. Екстремно сиромаштво, етничке тензије и све већи јаз између оних који имају и немају стоје у основи великог дијела насиља широм Африке. У неким афричким земљама попут Маурицијуса, Сејшела, Боцване, Зеленортских Острва и Јужне Африке, економски добици које су ове земље посљедњих година искусиле, често су подривани колапсом у политичким правима, личној безбједности и владавини закона (Siegel and Welsh, 2018).

2. НОВИ ВИДОВИ И ОБЛИЦИ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

2.1. Сајбер криминалитет

Префикс *cyber* у енглеском рјечнику (Cambridge Dictionary, 2020) описује појаву која укључује, користи или се повезује с рачунарима, нарочито са интернетом. Иако постоји мноштво термина којима аутори описују појаву кршења закона у сајбер простору, попут сајбер криминалитета, злоупотребе рачунара, криминала *интернетског доба*, криминалитета високе технологије, електронског, виртуелног те дигиталног криминалитета (Moise, 2014; Clough, 2010), енглески термин *cybercrime* (сајбер криминалитет) постао је уобичајен у свакодневним интеракцијама те је најчешће коришћен појам у медијима (Clough, 2010).

Приликом анализирања сајбер криминалитета, морамо узети у обзир просторне и временске димензије криминалитета. С једне стране, традиционални криминалитет садржи неке генералне карактеристике, попут статичног времена и мјеста. То значи да се *традиционални* починиоци појављују у одређеном тренутку, на одређеном мјесту на којем чине кривично дјело. Дакле, да би се неко понашање могло сматрати и препознати као криминално, мора се одвијати унутар специфичних временских и просторних граница у којима је препознато као забрањено (Moise, 2014). С друге стране, карактеристике сајбер криминалитета удаљавају се од оваквог поимања кривичних дјела с обзиром на флуидност времена и простора у којима се одвија и непостојање консензуса о допуштености одређених понашања.

Овај термин може бити коришћен за описивање широког спектра недопуштених понашања чија је повезница централна улога информационих и комуникационих технологија. У вези са тим, сајбер криминалитет се односи на активности, посредоване употребом рачунара, које су илегалне или сматране недопуштенима од стране одређених група и које могу бити извршаване путем глобалне интернетске мреже (Thomas and Loader, 2000). Дакле, специфичност сајбер криминалитета проналазимо управо у коришћењу новоустановљеног интерактивног окружења у којем се одвија – сајбер простора.[8] Обиљежја и новине које интернет доноси чине могућим стварање нових облика недопуштеног понашања. Управо разлика између сајбер и традиционалног криминалитета чини сајбер криминалитет специфичним и оригиналним.

2.1.1. Врсте сајбер криминалитета

У литератури се спомињу три широке категорије сајбер кривичних дјела с обзиром на почињену штету (Schell and Martin, 2004).

Прва категорија се односи на сајбер криминалитет који резултује имовинском штетом.

Неки људи хакере[9] доживљавају као особе које уживају у проучавању рачунарских система, док други сматрају да се ради о злонамјерним појединцима или знатижељним *наметљивцима* који траже корист путем обмане или илегалних средстава (Schell and Martin, 2004). За чињење оваквих кривичних дјела се

---

[8] Термин *сајбер простор* (eng. cyberspace) осмислио је аутор романа научне фантастике Вилијам Гибсон (William Gibson) у свом роману Neuromancer из 1984. како би описао дигитални простор умрежених рачунара, визуелни, живописни, електронски пејзаж података познат као *Матрица* са којима су компаније и појединци у интеракцији и тргују са њима. Након публикације овог романа, појам *сајбер простор* је прилагођен и коришћен на разне начине, од којих се сви у некој мјери односе на комуникацијску технологију те виртуелну стварност (Dodge, 2001: 1).

[9] Термин *хакер* (енг. *hacker*) почео се користити шездесетих година 20. вијека међу рачунарским програмерима и није имао овакву конотацију. Међу њима је термин био позитиван и описивао је особу с изнадпросјечним вјештинама у развијању креативних, елегантних те дјелотворних рјешења рачунарских проблема. Поред тога, *hack* је сам по себи означавао иновативно коришћење технологије које је довело до позитивних резултата и предности (Yar, 2006). Због увријеженог става да новинари у погрешном контексту користе њихов назив, хакери су 1985. осмислили термин *кракер* (енг. *cracker)* који описује особу која руши сигурносне поставке рачунарског система. Разлика између хакера и кракера лежи у мотивацији њиховог понашања и дијели се у двије категорије: хакери бијелог шешира и хакери црног шешира (Schell and Martin, 2004). Прва група је мотивисана креативним могућностима сајбер простора, попут прикупљања знања или проналажења пропуста у заштити рачунара. Исти аутори ову групу називају *добрим момцима* рачунарског подземља. Супротно наведеном, друга група хакера (black hat hacker) ili *crackera* чини кривична дјела помоћу рачунара. Њихови мотиви варирају од освете и саботирања конкуренције до крађе информација и терорисања одређених мета (Schell and Martin, 2004).

најчешће користи техника *крековања* (неовлашћени приступ рачунарском систему ради чињења кривичног дјела) те укључује сљедеће појавне облике: *flooding*,[10] производњу и дистрибуцију рачунарских вируса и црва,[11] *spoofing*,[12] *phreaking*[13] те повреду права интелектуалног власништва, односно, *дигитално пиратство*. Дигитално пиратство укључује репродукцију и дистрибуцију ауторског материјала игара, видеа, музике и других медија, путем рачунара или телекомуникацијских уређаја без пристанка самог аутора (Sampat, 2009).

Друга категорија обухвата сајбер криминалитет који резултује штетом за особу, а који се генерално дијели на сајбер праћење (енг. *cyberstalking*) и сајбер порнографију. Неки аутори (Wall, 2001), у категорију која обухвата наношење психолошке штете или подстицање физичког насиља додају и сајбер насиље: тј. кршење права особа које су нападнуте (на примјер, говор мржње).

Сајбер праћење

Сајбер праћење (енг. *cyberstalking*) дефинише се као понављано коришћење интернета, електронске поште или других уређаја за електронску комуникацију како би сметали, узнемиравали или пријетили циљаној особи

[10] Напад ускраћивањем ресурса – *flooding* DoS-напади (енг. *Denial of Service Attack*) може резултовати присилним ресетовањем нападнутог рачунара, али могу се користити и за искоришћавање његових ресурса (попут рада процесора, меморије или мреже). Резултат је немогућност коришћења рачунара од стране легитимног власника (Yu, 2014). Хакер који је на овај начин придобио много публицитета је петнаестогодишњи Канађанин са псеудонимом *Mafiaboy*. Он је успио угасити приступ битним веб-локацијама, попут *Amazon, eBay* и *CNN* те проузроковао процијењених 1,7 милијарди долара штете (BBC News, 2001, према Yar, 2006).

[11] Малициозни софтвери који узрокују распрострањену штету и немир унутар већине организација (Souppaya & Scarfone, 2013): рачунарски вирус, црв, тројански коњ, мобилни малициозни код (енг. Malicious Mobile Code), мијешани напади (енг. Blended Attacks) укључују комбиновање раније наведених напада усмјерених на један рачунар.

[12] Овај облик „хаковања" веб-страница односи се на присвајање идентитета легитимног корисника унутар сајбер простора од стране неовлашћене особе (Schell and Martin, 2004). Приликом ове активности, „хакер" не упада у веб-страницу легитимног корисника, већ креира властиту, која подсјећа на оригиналну. Посљедице оваквих активности могу бити релативно безопасне, на примјер, неугодности за правог власника странице (будући да промјене веб-странице често укључују приказивање порнографског садржаја и слично), али могу имати и озбиљније посљедице за велик број људи. У случају да корисник приступи лажној страници, мислећи да је легитимна, личне податке које унесе (попут детаља кредитне картице) предаје директно творцу странице. На крају, ова метода присвајања повјерљивих информација се често користи у слиједу активности потребних за рачунарску превару (Philippsohn, 2001, према Yar, 2006).

[13] *Phreaking* се односи на нарушавање безбједности телефонских компанија и добијање приступа контроли телефона. Најчешће се користи за бесплатне телефонске позиве или за добијање овлашћења оператера.

(D'Ovidio & Doyle, 2003). У овом случају, ради се о комплексном феномену с разним мотивацијама у позадини, попут љубоморе, љутње, опсесије или жеље за успостављањем контроле. Починилац може бити бивши партнер, члан породице, познаник или потпуни странац (Ogilvie, 2000).

Сајбер порнографија

С обзиром на аспект виктимизације и тематику уџбеника, у вези са сајбер порнографијом, у фокусу овог уџбеника биће малољетници. Према неким ауторима (Taylor & Quayle, 2003), термин *дјечија порнографија* није прикладан јер се може створити паралела с *одраслом порнографијом*. Овакво поређење имплицира повезаност два термина, али исти аутори наглашавају да дјечија порнографија не представља ништа друго осим снимка злостављања дјетета. Кривични закон САД садржи прикладније термине попут *искоришћавања* (енг. *child exploitation*) или доказа злостављања дјетета (енг. *child abuse material*) (Clough, 2010). Међутим, термин *дјечија порнографија* се наставља користити у медијској презентацији и научној литератури. Конвенција о кибернетичком криминалу (2001, према Clough, 2010: 255–256) дефинише дјечију порнографију као *порнографски материјал* који приказује *малољетника/цу приликом сексуалне активности; особу која изгледа као малољетник укључену у сексуалне активности; реалистичне приказе који представљају малољетнике/це укључене у сексуалне активности*. Козак (Kozak, 2009: 24) наводи да су многи починиоци кривичних дјела везаних за дјечију порнографију – педофили које дефинише „као сексуалне преступнике који траже неприкладне сексуалне интеракције с дјецом". Свјетско тржиште дјечије порнографије постаје врло уносно те се процјењује да је 2006. године постојало више од 100 хиљада веб-страница посвећених дистрибуцији споменутих материјала (Clough, 2010).

Сајбер-булинг (малтетирање)

Постоје разлике у терминологији приликом описивања споменуте појаве, попут сајбер булинга (енг. *cyber-bullying*), када су дјеца и млади у питању, и онлајн узнемиравања (енг. *online-harassment*), када се ради о одраслима. С обзиром на то да су у фокусу нашег интересовања дјеца и млади, сајбер булинг је врста онлајн насиља која ће детаљније бити описана.

Рачунари заузимају значајно мјесто у домовима у којима дјеца бораве и често се користе за друштвене, забавне и академске потребе и потребе за продуктивношћу. Штавише, мобилни телефони добијају широку популарност и употребу међу млађим старосним групама јер се на њих гледа као на статусни симбол, омогућавају разговоре са пријатељима у различитим физичким

просторима и пружају виртуелну везу за родитеље, омогућавајући надзор издалека. Иако су намијењени позитивном доприносу друштву, негативни аспекти увијек испливају на површину као нуспродукти развоја нових технологија попут ових.

Малтретирање – пречест облик насиља над дјецом – историјски је погађало дјецу и тинејџере само док су били у школи, док су путовали у школу или из ње или на јавним мјестима као што су игралишта и аутобуска стајалишта. Савремена технологија је, међутим, омогућила потенцијалним насилницима да прошире домет своје агресије и пријетњи изван овог физичког окружења (Patchin & Hinduja, 2006). Користећи технолошке уређаје као што су рачунарски системи и мобилни телефони, насилницима је омогућено данонoћно малтретирање других. Сајбер булинг повезан је с повећаним бројем корисника рачунара и друштвених мрежа који добровољно или случајно објављују своје личне податке, као и са особама које користе исту технологију и информације с намјером да повриједе друге (Colt, 2009: 41).

Интернет сам по себи не изазива узнемиравање или вребање на мрежи. Међутим, може олакшати ово понашање. На примјер, на интернет комуникацију може утицати недостатак инхибиције или оно што Вилард (Willard, 2006, према Colt, 2009) описује као *дезинхибицију* на мрежи јер технологија може створити илузију невидљивости. Осјећање анонимности на интернету може довести до увјерења да се идентитет злостављача не може открити, што доводи до тога да они могу осјећати мање емпатије према жртви, односно, да не разумију да је повриједују. У већини случајева, ово недозвољено понашање је намјерно, понавља се и агресивно је.

Виртуелно окружење, првенствено због анонимности с једне стране, а с друге стране због могућности утицаја на друге кориснике унутар мрежа, омогућава адолесцентима да на лак и брз начин екстернализију своје накупљене фрустрације у вези са неким догађајем или особом. Адолесценти користе друштвене мреже као средство освете. Реактивно агресивни адолесценти често буду перципирани као особе које и саме завређују насиље (Crick & Dodge, 1996). У односу на проактивно агресивне адолесценте које одликује самопоуздање и миран став, реактивни су доста опаснији када је ријеч о њиховом дјеловању и активностима у виртуелном свијету. Реактивно агресивни адолесценти нису омиљени међу вршњацима у реалном окружењу. Обично су то адолесценти који долазе из нестабилних породица, изложени физичком злостављању, социјалним проблемима и имају потребу да у виртуелном окружењу створе другачији идентитет и формирају слику „снаге, моћи и доминације" (Patchin & Hinduja, 2006). Све у оквиру друштвених мрежа схватају исувише лично и важно, на њој износе своја лична увјерења (често и врло погрешна), стварају лажну слику како би се уклопили међу свијет својих вршњака.

У једном истраживању (Ybarra & Mitchell, 2004) спроведено је телефонско истраживање на узорку од 1498 редовних корисника интернета у доби између десет и седамнаест година, заједно са њиховим родитељима. Откривено је да је 19% младих испитаника било у улози онлајн злостављача/жртава, у претходној години. Већина агресора (84%) жртву је познавала лично, док је само 31% жртава злостављача знало лично. Очито је да се моћ и доминација на мрежи огледа у могућности да идентитет преступника остане непознат. Када се упоређују они који су били само агресори са онима који нису били укључени у узнемиравање на мрежи, знатно је вјероватније да су ови први били мета офлајн малтретирања, испољавања проблематичног понашања, недовољно предани школи, пили алкохол и пушили цигарете. Када се упоређују они који су имали искуства да буду и преступници и жртве са онима који нису били укључени у узнемиравање на мрежи, разлике су биле исте. Дакле, може се примијетити да су фактори као што су општа девијација, ниска посвећеност просоцијалним институцијама попут школе и злоупотреба опојних дрога у реалном свијету, које доприносе традиционалним облицима делинквенције и криминала – такође у значајној мјери повезане са насиљем на интернету.

Сљедећи облик агресивности који се може испољавати је релацијска агресивност. Релацијска агресивност је понашање које штети другима због уништавања веза, пријатељстава, припадности групи или осјећаја прихваћености, или се таквим уништењем пријети (Crick, 1996). Релацијски агресивни адолесценти се у односима с вршњацима осјећају несрећнима и очајнима, усамљеним, неприхваћеним и управо их то наводи да се освете вршњацима коришћењем облика релацијске агресивности. Они се осјећају боље након што узрокују искључивање других вршњака из групе (Crick & Grotpeter, 1995). Релацијска агресивност, односно, нарушавање пријатељских односа у виртуелном и стварном окружењу је више везан за дјевојке, јер дјевојке пријатељске односе више вреднују у односу на младиће.

Као најзначајнији корелат како традиционалног тако и сајбербулинга, наводи се самопоштовање које несумњиво дубоко обликује развој дјетета. Наиме, жеља да буду и остану популарни поприма велике размјере међу дјецом и тинејџерима током одређених фаза њиховог живота, а њихово самопоштовање је у великој мјери одређено начином на који их други гледају. Када појединци сматрају да су одбачени или на други начин социјално искључени, може доћи до низа штетних ефеката депресије (Smart & Walsh, 1993), злоупотребе супстанци (Hull, 1981) и агресије. Поред тога, ниско самопоштовање одлика је хроничних жртава традиционалног насиља (Neary & Joseph, 1994).

Негативни ефекти својствени сајбер малтретирању нису благи или тривијални и могу нанијети озбиљну психолошку, емоционалну или социјалну штету. Када се малтретирање искуси међу члановима ове, често нестабилне,

адолесцентске популације, штета може резултирати насиљем, повредама па чак и смрћу (Meadows et al, 2005). Штета од било ког нивоа сајбер малтретирања или узнемиравања (енг. *bullying*) може бити значајна, посебно јер се информације могу објављивати или просљеђивати великом броју људи за кратко вријеме.[14]

Специфичности сајбер булинга (Patchin, & Hinduja, 2006):

– Електронски насилници могу остати практично анонимни.

Привремена е-пошта, налози и псеудоними у чет собама, програмима за размјену тренутних порука и друга интернет дешавања могу веома отежати адолесцентима утврђивање идентитета агресора.

– Потребно је много мање енергије и снаге за изражавање штетних коментара помоћу тастатуре него коришћењем гласа.

– У сајбер простору недостаје надзор.

Личне поруке послате између корисника могу да виде само пошиљалац и прималац и стога су изван регулаторног домета.

– Све чешће је присуство рачунара у приватном окружењу адолесцентних спаваћих соба.

Тинејџери често знају више о рачунарима и мобилним телефонима него њихови родитељи и зато им је омогућено да, уз помоћ технологије, учествују у насиљу или, чак, да буду жртве без страха да ће родитељи открити њихово понашање.

– Неодвојивост мобилног телефона од његовог власника чини ту особу вјечном метом за виктимизацију.

Малтретирање преко интернета продире кроз зидове куће, традиционално мјесто гдје би жртве могле потражити уточиште.

– Електронски уређаји омогућавају појединцима да контактирају са другима (како за просоцијалне тако и за асоцијалне сврхе) у свако доба и на готово свим мјестима.

– Јавна срамота.

Живот у сајбер простору често је испреплетен са животом у реалном свијету. Како нема строгог раздвајања између два царства, тако се специфични

[14] У посебно трагичном случају, тринаестогодишња Megan Meier починила је самоубиство 2006. године, барем дјелимично због узнемиравања на мрежи. Она се спријатељила са дјечаком по имену Josh Evans на популарној веб-локацији за друштвене мреже *MySpace*. Послије одређеног времена, Evans се окренуо против Megan и почео да је вријеђа. И други тинејџери на друштвеној мрежи *MySpace* придружили су се његовим увредама и, након кратког времена, Меган се објесила каишем у својој спаваћој соби. Изненађујуће је било то да Josh Evans заправо није ни постојао. Његов профил је наводно направио комшија дјевојчице и/или његова мајка како би сазнали шта је Megan говорила о њима (Colt, 2009).

случајеви сајбер малтретирања – непоштовање, прозивање имена, пријетње, гласине и трачеви против неке особе шире као пожар.

На крају, трећа категорија се односи на дјела која се називају техничким *непреступима* попут *хактивизма* (енг. *hacktivism*[15]) и сајбер *вигилантизма* (енг. *cyber-vigilantism*).[16]

* * *

Важност изучавања сајбер криминалитета и сајбер булинга лежи у чињеници да све више дјеце и младих постају чланови онлајн заједнице, што може резултовати њиховим чешћим учешћем у криминалним активностима, али и већим ризиком од виктимизације.

3. ФЕНОМЕНОЛОГИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Статистички подаци у вези са обимом (и феноменологијом) малољетничке делинквенције редовно се објављују у Статистичким годишњацима Републичког завода за статистику Републике Српске. На основу ове евиденције, могуће је пратити кретање и структуру малољетничког криминалитета у нашој земљи. У податке ове врсте, убраја се:

---

[15] *Хактивизам* се дефинише као појава популарног политичког дјеловања те самоактивности групе људи у сајбер простору (Jordan & Taylor, 2004: 1). Осим што сајбер простор омогућава окупљање мноштва учесника демонстрација који су иначе распршени међу градовима и државама, овакве технике нуде протестантима знатан степен заштите од полицијских службеника који им, приликом традиционалних демонстрација, контролишу и ограничавају окупљање и кретање (Yar, 2006).

[16] Корисници интернета користе нове технологије да би помогли у интензивним истрагама непоштовања прописа. Вигилантизам (будност) односи се на обичне људе који покушавају да исправе опажене недостатке у друштву како би се постигло оно што они сматрају правдом (Brown, 1975) или, колоквијално речено, обични људи *узимају закон у своје руке*. Будност је схваћена као реакција на девијацију виђена као довољно озбиљна да оправдава пажњу формалног правосудног система, али се тиме овлашћене агенције не баве на одговарајући начин. Недостаци и неправда у формалном правосудном систему су присутни у сваком друштву. Вигилантисти дјелују као неформални чувари заједнице да би надокнадили неадекватности тог система (Burrows, 1976). Они вјерују да полиција и друге агенције неће или нису у могућности да воде одређене случајеве и они настоје да самостално ријеше такве случајеве или да казне прекршиоце чије би понашање иначе прошло некажњено. Овај појам може имати и негативну конотацију када пријављивање властима неког кажњивог дјела које је штетно по друштво и има циљ да поколеба јавно мњење како би се „узела правда у своје руке" ангажовањем у облицима циљаног надзора, нежељене пажње, негативног публицитета, репресије, принуде или разувјеравања (Benjamin, 2016).

– број малољетних пријављених учинилаца кривичних дјела према врсти кривичног дјела, старости и полу;
– број малољетних пријављених учинилаца кривичних дјела према врсти одлуке тужилаштва (припремни поступак покренут или обустављен, или је поднијет приједлог за изрицање санкције);
– број малољетних оптужених учинилаца кривичних дјела према врсти кривичног дјела и врсти одлуке суда (изречена кривична санкција – малољетнички затвор, васпитне мјере упозорења и усмјеравања, појачаног надзора, заводске мјере) обустављен поступак према малољетнику, изречена мјера безбједности уз васпитну мјеру или казну, изречена васпитна препорука;
– број малољетних осуђених учинилаца кривичних дјела према врсти кривичног дјела и изреченој кривичној санкцији (изречена кривична санкција – малољетнички затвор, васпитне мјере упозорења и усмјеравања, појачаног надзора, заводске мјере).

Дакле, за сагледавање опште динамике малољетничког криминалитета, могу се користити подаци о:

а) броју кривичних пријава против малољетних особа

Ови подаци не одражавају *стварни* број учињених кривичних дјела од стране малољетних особа. Исто тако, једна кривична пријава може да садржи више кривичних дјела. Остаје отворено питање да ли се пријаве подносе против свих познатих малољетних извршилаца кривичних дјела. Наиме, један број кривичних пријава односи се на дјецу, што истовремено не значи да су на овај начин обухваћени сви извршиоци из категорије младих испод 14 година старости. Поред тога, кривичне пријаве се подносе на основу сумње, али не и основане сумње да је малољетна особа учинила неко кривично дјело па се може говорити о озбиљним ограничењима оваквих података;

б) подаци о броју захтјева за покретање кривичног поступка против малољетних особа

Ови подаци су на вишем степену извјесности, јер су у функцији провјере основаности сумње да је малољетник истовремено и тачно осумњичена особа. Према томе, тужилац не подноси захтјев за покретање кривичног поступка по принципу аутоматизма, већ се користи посебним овлашћењима у оваквим случајевима (принцип опортунитета).[17] Ово начело не даје овлашћење јавном

[17] Примјена начела опортунитета Закона о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку (Службени гласник РС, бр. 13/2010, 61/2013 и 68/2020) (чл. 89)

(1) За кривична дјела с прописаном новчаном казном или казном затвора до пет година, тужилац може одлучити да не покрене припремни поступак иако постоје докази да је малољетник учинио кривично дјело, ако сматра да не би било цјелисходно да се води поступак према малољетнику, с обзиром на природу кривичног дјела и околности под којима је учињено, ранији живот малољетника и његова лична својства. Тужилац може поступити на исти начин и у

тужиоцу да произвољно, по свом нахођењу, одлучује о гоњењу или негоњењу учиниоца дјела. Јавни тужилац је и ту, као заштитник јавног интереса, ипак везан одређеним, не би се могло рећи правилима, већ више обзирима. Обзире цјелисходности јавни тужилац мора да цијени са становишта јавног интереса, односно, да одлучи да ли је у јавном интересу да се учинилац кривично гони или не гони;

в) подаци о броју малољетних особа према којима су примијењене кривичне санкције

Ови подаци су најпоузданији, јер се односе на малољетнике за које је судски утврђено да су учиниоци кривичних дјела. Ова статистика не обухвата оне случајеве у којима је суд, користећи се овлашћењима, одустао од изрицања кривичне санкције. У циљу проучавања општег обима и динамике малољетничког криминалитета у Републици Српској за период 2011– 2018. коришћени су управо ови статистички показатељи.

У табели 1 може се уочити да је укупан број осуђених малољетних учинилаца од шест до осам пута мањи од броја малољетника против којих су поднијете кривичне пријаве.

Табела 1. Пунољетни и малољетни учиниоци кривичних дјела – пријављени, оптужени и осуђени (2011.– 2018.)

	Пунољетни учиниоци								Малољетни учиниоци							
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Пријављени	13 169	12 448	11 901	13 808	13 966	11 306	10 526	10 030	216	353	277	339	356	266	229	252
Оптужени	4 426	4 717	4 386	4 354	4 416	4 263	3 498	3 478	102	66	67	42	53	65	42	48
Осуђени	4 072	4 294	4 081	4 026	4 091	3 930	3 128	3 044	51	51	54	41	48	62	42	42

случају кривичног дјела са прописаном казном затвора преко пет година ако је такво поступање у складу са принципом сразмјерности из члана 9 овог закона. Ради утврђивања ових околности, тужилац може затражити обавјештења од родитеља, односно, стараоца малољетника, других лица и установа, а када је то потребно, може ова лица и малољетника позвати ради непосредног обавјештавања. Тужилац тражи мишљење органа старатељства о цјелисходности покретања поступка према малољетнику.

(2) Ако је за доношење одлуке из става 1. овог члана потребно да се испитају лична својства малољетника, суд може на образложен приједлог тужиоца упутити малољетника у прихватилиште за дјецу и омладину или васпитну установу, али најдуже до 30 дана.

(3) Када је извршење казне или васпитне мјере у току, тужилац може одлучити да не покрене припремни поступак за друго кривично дјело малољетника, ако с обзиром на тежину тог кривичног дјела, као и на казну, односно, васпитну мјеру која се извршава, не би имало сврхе вођење поступка и изрицање кривичне санкције за то дјело.

(4) Када тужилац у случајевима из ст. 1. и 3. овог члана нађе да није цјелисходно покретање поступка према малољетнику, обавјештава о томе, уз навођење разлога, малољетника, браниоца, родитеља, односно, стараоца или усвојиоца малољетника, орган старатељства, као и оштећеног.

У табелама 2–9 приказан је број малољетних и пунољетних осуђених учинилаца према врсти кривичног дјела, за период 2011–2018. Циљ овог статистичког приказа је анализа структуре (феноменологије), увиђање евентуалне сличности у врсти учињених кривичних дјела малољетних и пунољетних осуђених учинилаца, као и динамика у њиховом извршењу.

Табела 2. Малољетни и пунољетни осуђени учиниоци кривичних дјела према врсти кривичног дјела, 2018. године

Кривична дјела против	Малољетници		Пунољетна лица	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
УКУПНО	40	2	3044	229
Живота и тијела	3		343	16
Полног интегритета	2		16	
Здравља људи		1	89	6
Имовине	34	1	1059	66
Безбједности јавног саобраћаја	1		280	38
Остала кривична дјела за која су осуђени пунољетни учиниоци кривичних дјела[18]			1257	103

Табела 3. Малољетни и пунољетни осуђени учиниоци кривичних дјела према врсти кривичног дјела и изреченој кривичној санкцији, 2017. године

Кривична дјела против	Малољетници		Пунољетна лица	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
УКУПНО	40	2	3128	254
Живота и тијела	7		349	23
Полног интегритета	2		20	
Здравља људи	1		78	5
Имовине	21	1	1048	82
Безбједности јавног саобраћаја	3	1	322	37
Слобода и права грађана	3		109	3
Брака и породице	1		168	13
Јавног реда и мира	2		380	25
Остала кривична дјела за која су осуђени пунољетни учиниоци кривичних дјела[19]			654	66

[18] Кривична дјела против: слобода и права грађана, изборних права, сексуалног злостављања и искоришћавања дјетета, брака и породице, права из радних односа и социјалног осигурања, привреде и платног промета, безбједности рачунарских података, уставног уређења Републике Српске, органа Републике Српске, службене дужности, правосуђа, правног саобраћаја, јавног реда и мира, опште сигурности људи и имовине, животне средине те остала кривична дјела из посебних закона (ван КЗРС).

[19] Кривична дјела против: изборних права, привреде и платног промета, безбједности рачунарских података, уставног уређења Републике Српске, органа Републике Српске, службене дужности, правосуђа, правног саобраћаја, опште сигурности људи и имовине, животне средине те остала кривична дјела из посебних закона (ван КЗРС).

Табела 4. Малољетни и пунољетни осуђени учиниоци кривичних дјела према врсти кривичног дјела и изреченој кривичној санкцији, 2016. године

Кривична дјела против	Малољетници		Пунољетна лица	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
УКУПНО	61	1	3930	279
Живота и тијела	11		454	17
Полног интегритета	1		23	
Имовине	34	1	1432	114
Безбједности јавног саобраћаја	1		339	28
Слобода и права грађана	2		135	8
Јавног реда и мира	8		508	24
Животне средине	1		195	6
Здравља људи	3		93	3
Остала кривична дјела за која су осуђени пунољетни учиниоци кривичних дјела[20]			751	79

Табела 5. Малољетни и пунољетни осуђени учиниоци кривичних дјела према врсти кривичног дјела и изреченој кривичној санкцији, 2015. године

Кривична дјела против	Малољетници		Пунољетна лица	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
УКУПНО	45	3	4091	271
Живота и тијела	5	1	487	10
Полног интегритета	2		19	1
Имовине	30	2	1471	90
Безбједности јавног саобраћаја	2		360	40
Слобода и права грађана	1		116	8
Јавног реда и мира	3		452	25
Правосуђа	1		46	10
Здравља људи	1		107	4
Остала кривична дјела за која су осуђени пунољетни учиниоци кривичних дјела[21]			1033	83

[20] Кривична дјела против: брака и породице, привреде и платног промета, уставног уређења Републике Српске, службене дужности, правосуђа, правног саобраћаја, јавног реда и мира, опште сигурности људи и имовине те остала кривична дјела из посебних закона (ван КЗРС).

[21] Кривична дјела против: брака и породице, права из радних односа и социјалног осигурања, привреде и платног промета, безбједности рачунарских података, уставног уређења Републике Српске, службене дужности, правног саобраћаја, опште сигурности људи и имовине, животне средине те остала кривична дјела из посебних закона (ван КЗРС).

Табела 6. Малољетни и пунољетни осуђени учиниоци кривичних дјела према врсти кривичног дјела и изреченој кривичној санкцији, 2014. године

Кривична дјела против	Малољетници		Пунољетна лица	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
УКУПНО	41		4026	293
Живота и тијела	6		391	19
Полног интегритета	3		15	
Имовине	25		1495	79
Безбједности јавног саобраћаја	2		295	27
Јавног реда и мира	3		468	26
Здравља људи	2		100	3
Остала кривична дјела за која су осуђени пунољетни учиниоци кривичних дјела[22]			1362	142

Табела 7. Малољетни и пунољетни осуђени учиниоци кривичних дјела према врсти кривичног дјела, 2013. године

Кривична дјела против	Малољетници		Пунољетна лица	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
УКУПНО	53		4081	261
Живота и тијела	12		420	11
Слобода и права грађана	1		95	2
Полног интегритета	2		14	
Здравља људи	1		81	2
Имовине	26		1499	77
Безбједности јавног саобраћаја	2		187	9
Опште сигурности људи и имовине	1		58	3
Јавног реда и мира	6		595	32
Уставног уређења Републике Српске	2		6	

[22] Кривична дјела против: слобода и права грађана, изборних права, брака и породице, здравља људи, привреде и платног промета, уставног уређења Републике Српске, службене дужности, правосуђа, правног саобраћаја, опште сигурности људи и имовине, животне средине те остала кривична дјела из посебних закона (ван КЗРС).

Табела 8. Малољетни и пунољетни осуђени учиниоци кривичних дјела према врсти кривичног дјела, 2012. године

Кривична дјела против	Малољетници		Пунољетна лица	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
УКУПНО	49	2	4294	283
Живота и тијела	6	2	398	14
Полног интегритета	1		18	
Имовине	34		1493	86
Безбједности јавног саобраћаја	2		421	38
Опште сигурности људи и имовине	1		63	1
Јавног реда и мира	5		640	40
Остала кривична дјела за која су осуђени пунољетни учиниоци кривичних дјела[23]			1324	105

Табела 9. Малољетни и пунољетни осуђени учиниоци кривичних дјела према врсти кривичног дјела, 2011. године

Кривична дјела против	Малољетници		Пунољетна лица	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
УКУПНО	50	1	4072	296
Живота и тијела	14		468	13
Имовине	28	1	1296	111
Безбједности јавног саобраћаја	1		366	34
Опште сигурности људи и имовине	1		57	1
Јавног реда и мира	6		569	28
Остала кривична дјела за која су осуђени пунољетни учиниоци кривичних дјела[24]			1316	109

[23] Кривична дјела против: слобода и права грађана, брака и породице, здравља људи, права из радних односа и социјалног осигурања, привреде и платног промета, безбједности рачунарских података, уставног уређења Републике Српске, службене дужности, правосуђа, правног саобраћаја, опште сигурности људи и имовине, животне средине те остала кривична дјела из посебних закона (ван КЗРС).

[24] Кривична дјела против: слобода и права грађана, изборних права, полног интегритета, брака и породице, здравља људи, права из радних односа и социјалног осигурања, привреде и платног промета, уставног уређења Републике Српске, службене дужности, правосуђа, правног саобраћаја, животне средине те остала кривична дјела из посебних закона (ван КЗРС).

3.1. Обим, структура и општа динамика малољетничког криминалитета у Републици Српској за период од 2011. до 2018. године, анализа статистичких података

На основу анализе статистичких података, можемо уочити да поједина кривична дјела код малољетних и пунољетних осуђених учинилаца имају сличан обим, односно, структуру у односу на укупан број учињених кривичних дјела. У наведеном осмогодишњем периоду (2011–2018), у Републици Српској малољетна лица су осуђена за укупно 391 кривично дјело општег криминалитета. Од тога, највећи број чине кривична дјела против имовине (61,64%), слично као и код пунољетних осуђених лица (37,49%). Кривична дјела против живота и тијела (убиство, покушај убиства, тешка тјелесна повреда, тјелесна повреда, учествовање у тучи) код малољетних учинилаца чине 17,90%, док код пунољетних лица чине удио од 11,19% од укупног броја извршених кривичних дјела. Кривична дјела против јавног реда и мира чине 8,44%, односно, 12,95%, док кривична дјела против безбједности јавног саобраћаја чине 4,09%, односно, 9,20% од укупног броја учињених кривичних дјела.

Кривична дјела против полног интегритета чине већи удио кривичних дјела код малољетних учинилаца (3,32%) у односу на пунољетне учиниоце (0,51%), као и у случају кривичног дјела против здравља људи 2,30%, односно, 1,83%. Остала кривична дјела која су починили малољетници, односно, пунољетна лица имају сличну структуру: кривична дјела против слобода и права грађана имају удио 1,79%, односно, 3,16%, кривична дјела против опште сигурности људи и имовине 0,77%, односно, 1,29% и кривична дјела против уставног уређења Републике Српске 0,51%, односно, 0,09% од укупног броја учињених кривичних дјела. Пунољетни осуђени учиниоци кривичних дјела у 77,71% случајева чине иста кривична дјела као и малољетни учиниоци, која су и пропорционално, у укупном криминалитету, врло слично заступљена.

У циљу ефикасног сузбијања и спречавања малољетничког криминалитета, веома је значајно познавање његових облика манифестовања (феноменологије) и унутрашње структуре која је динамична. Анализа облика испољавања криминалне активности пружа увид у степен друштвене опасности која се путем овог понашања манифестује.

Важно је истаћи да се укупан број малољетничких преступа може представити сагледивим и тамним бројем. Тамни број представља број учињених кривичних дјела који је непознат јавним властима, а почетак коришћења овог термина веже се за јапанског правника Обу (Oba, 1908, према Kivivuori, 2014). Подаци о „тамном броју" малољетничке делинквенције добијени су, између осталог, у истраживању на узорку од 1698 испитаника (Wallerstein and Wyle, 1953, према Kivivuori 2014) у којем се наводи да је готово половина испитаника

починила напад, а сваки шести испитаник признао провалу. Главни налаз је био тај да је незабиљежена криминална активност била врло раширена у популацији. Већина аутора истиче да је тамни број већи од откривеног, и креће се од 75 до 95%, односно, тамни број је од три до десет пута већи од познатог (према Милосављевић, 2003).

Дакле, ако укупном броју малољетника против којих су поднијете кривичне пријаве, додамо тамни број, јасно је о којем обиму малољетничке делинквенције говоримо.

4. РЕЦИДИВИЗАМ МАЛОЉЕТНИХ ДЕЛИНКВЕНАТА

4.1. Појам и основна обиљежја рецидивизма

С обзиром на прилаз одређивању појма повратa, могуће је разликовати: кривичноправно, криминолошко и пенолошко дефинисање повратa.

Битни елементи рецидивизма су ранија осуда, поновно извршење кривичног дјела, идентичност побуда за ново дјело и временска дистанца између ранијег и новог дјела (Бошковић, Скакавац, 2012). Према кривичноправном схватању, под повратом се подразумијева поновно извршење кривичног дјела од стране лица које је већ било осуђено за неко кривично дјело (Јовановић, 1973: 274). У кривичноправном схватању, постоји уже и шире схватање. По ужем схватању, повратник је особа која је поново учинила истоврсно кривично дјело, што се у пракси понекад назива специјални поврат. По ширем схватању, повратник је особа која је учинила било које кривично дјело. Ова врста повратa назива се и општи поврат (Јашовић, 1991).

За разлику од кривичноправног схватања повратa, криминолошко схватање полази од извршења новог кривичног дјела без обзира на осуђиваност за раније извршено кривично дјело. Према криминолошком схватању, рецидивисти су оне особе које су учиниле више од једног кривичног дјела, истог или различитог типа, независно од постојања судске одлуке између учињених кривичних дјела, издржавања казне за раније кривично дјело и времена које је протекло између једног и другог кривичног дјела (Милутиновић, 1976: 193). Криминолошка дефиниција указује на опасност личности повратника, која се дјелимично подудара са друштвеном опасношћу, јер се састоји у могућности извршења новог кривичног дјела (Константиновић, 1977). Ова дефиниција, поред објективног елемента – *кривичног дјела*, у обзир узима и субјективни елемент – *личност делинквента,* односно, његове навике и склоности за вршење кривичног дјела. Оно што је посебно важно јесте анализа узрока делинквентног понашања, с основним циљем откривања психосоцијалних узрока.

Пенолошка дефиниција повратa полази од поновног доласка учиниоца кривичног дјела у казнену или другу установу ради извршења кривичне санкције за дјело које је учинио послије издржане казне за претходно кривично дјело (Константиновић, 1977).

Значај изучавања рецидивизма са криминолошког становишта је у указивању на повећану друштвену опасност која се огледа у његовој постојаности, утицају на околину – нарочито на малољетнике, повезаности са појавама социјалне патологије и заразном дјеловању у одређеним срединама као што су затвори или друштвене групе изван затвора.

4.2. Структура личности рецидивиста

Значај криминолошких класификација рецидивиста је у томе што могу да послуже пенолошком третману рецидивиста, јер полазе, прије свега, од карактеристика њихове личности. Најчешћи критеријум за разграничење је садржај психичких стања код ових делинквената те се у том смислу они најчешће дијеле на: делинквенте из навике, делинквенте по тенденцији и професионалне делинквенте (Лазаревић, 1966: 15–16).

Делинквент из навике је лице које његова неприлагођеност да живи у друштву, води поновљеним конфликтима са средином, конфликтима који у овом случају узимају форму преступа против правила која се у тој средини сматрају неопходним. *Делинквент по тенденцији* такође посједује склоност ка криминалном понашању, а од делинквента из навике се разликује према поријеклу те склоности. За разлику од делинквента из навике, код кога је склоност ка криминалном понашању условљена егзогеним факторима, код делинквената по тенденцији доминирају фактори који произлазе из личности, био-психолошки услови који су најчешће насљедни и код којих, у неким случајевима, склоност ка криминалном понашању резултира из одређених душевних обољења, поремећаја или настраности. Категорија *професионалних делинквената* одликује се тиме што им је криминално понашање једино занимање, једна врста заната којим остварују средства за егзистенцију.

Ове стечене навике и склоности су посебно опасне, јер малољетници настављају са чињењем кривичних дјела и након пунољетства, и из ове популације се регрутују одрасли делинквенти.

4.3. Узроци рецидивизма малољетних делинквената

Сматра се да је криминогенеза рецидивизма и криминалитета, у суштини, заједничка (Милутинивић, 1976: 193). То значи да на понављање извршења кривичних дјела утичу, прије свега, елементи друштвене средине – општи узроци криминалитета (друштвена дезорганизација, стање друштва, класни односи, материјални услови, економска неједнакост, општи услови живота, рат и поратне прилике), као и разни посебни фактори и околности – криминогени фактори који представљају непосредан узрок криминалитета (структура личности, низак ниво образовања и културе, васпитни недостаци у породици, школи, различите социопатолошке појаве – алкохолизам, проституција, коцкање). О овим факторима било је више ријечи у дијеловима *Ендогени фактори малољетничке делинквенције, Егзогени фактори малољетничке делинквенције и Утицај (учешће) социопатолошких појава на криминалитет младих.*

Фактори који се посебно издвајају и по својој природи су специфични за рецидивизам односе се на неадекватан третман у току извршења казне лишења слободе, утицај институције (затвора), неповољно прихватање од стране друштвене средине и недовољна постпенална помоћ.

Неадекватан третман у току извршења казне лишења слободе је први од фактора. У току извршења казне лишења слободе, према осуђеницима се примјењује одређен третман у циљу њиховог поправљања и ресоцијализације. Када такав осуђеник, који се јавља као примарни делинквент, послије издржавања казне лишења слободе понови кривично дјело и дође поново у установу за извршење казне лишења слободе, поставља се питање да ли је третман који је раније био примијењен према њему био адекватан и какви су пропусти тог ранијег третмана (Константиновић, 1977).

Када говоримо о могућности интервенције на индивидуалне и срединске ризичне факторе, говоримо о подјели на статичке и динамичке ризичне факторе који се разликују према могућности њихове промјене током времена. Статички ризични фактори нису подложни промјени током времена као ни утицају интервенције, али предвиђају поновно чињење кривичних дјела (McKinley, James and Grace, 2013). Рани узраст почињења првог кривичног дјела, пол и историја кориштења опојних средстава и алкохола су једни од најпредиктивнијих статичких ризичних фактора за поновно почињење кривичног дјела (Mulder, Brand, Bullens and Van Marle, 2010). Ови статички ризични фактори су непромјењиви, међутим, интервенције треба усмјерити према развоју просоцијалног понашања у високоризичним ситуацијама.

С друге стране, динамички фактори ризика односе се на биолошке и психолошке карактеристике појединца које су подложне промјени путем интервенције током одређеног времена (Lofthouse et al, 2014). Други назив за

динамичке ризичне факторе је *криминалне потребе*, а промјеном криминалних потреба мијења се и вјероватност за рецидивизам (Andrews & Bonta, 2010), односно, динамички ризични фактори подложни су промјени кроз третман, они су актуелни и на њима се темељи интервенција. Неки од идентификованих динамичких ризичних фактора су: социјални утицаји (слаба породична комуникација и повезаност, конзумирање алкохола и дрога у породици, низак социоекономски статус). Интервенције треба усмјерити према смањењу конфликта у породици, јачању повезаности између родитеља и дјетета те подстицању надзора. Ризични фактори односе се и на низак ниво школског успјеха као и задовољства школом. У складу са тим, интервенције треба усмјерити према подстицању доброг успјеха и задовољства.

Слаба повезаност са вршњацима или дружење са антисоцијалним вршњацима те ниска повезаност са заједницом такође се наводе као ризични фактори подложни промјени. У вези са тим, путем интервенција треба подстицати дружење с особама просоцијалних ставова и вриједности и утицати на смањивање повезаности с појединцима који чине казнена дјела. Особине личности подложне промјени односе се на потешкоће у саморегулацији[25] (импулсивност, агресивност), као и у сексуалној самоконтроли, антисоцијални ставови, мањак емпатије и депресивност (Russel & Darjee, 2013; према Ward & Beech, 2015). Интервенције треба усмјерити према јачању вјештина самоконтроле, усвајању техника у вези са управљањем бијесом те рјешавањем проблема.

Ако малољетник за вријеме извршења кривичне санкције није подвргнут адекватном третману у погледу васпитања, односно, преваспитања, а са основним циљем ресоцијализације и укључивања у друштвену заједницу, у том случају је и очекивано да ће он наставити да се понаша на друштвено неприхватљив начин и да ће поново чинити кривична дјела (Buljubašić, 2008). Ипак, неадекватан третман не доводи неминовно и у сваком случају до понављања криминалног понашања.

Утицај затворске јединице се у литератури истиче као посебан узрок понављања извршења кривичног дјела. Она представља *јединствену заједницу, јер се одржава помоћу зидова и оружја, закона и правила* (Шпадијер-Џинић, 1967, према Константиновић, 1977). У њој постоје друштвени односи, комуни-

[25] Ако за примјер узмемо импулсивност, примарно је посматрамо кроз аспект индивидуалних и срединских фактора, дакле, импулсивност је индивидуални фактор јер је везана за понашање малољетника. Такође, импулсивност има могућност промјене путем интервенције, малољетник учи технике како контролисати своју импулсивност, стога је импулсивност динамички ризични фактор. Ниво и интензитет импулсивности као ризичног фактора тешко је одредити без примјене инструмената за процјену криминогеног ризика, међутим, ако је импулсивност била један од главних фактора за чињење кривичног дјела или прекршаја, она засигурно има висок интензитет.

цирање, специфична култура тзв. *универзална призонизација* која се односи на присвајање, у већем или мањем степену, обичаја и навика, опште културе затвора. Осим тога, постоје извјесни фактори који доводе до прихватања девијантне супкултуре затвора и до интеграције затвореника у ову супкултуру. Овдје се, прије свега, мисли на искусне, ауторитативне, интелигентне па и физички снажне појединце који снагом личности сугеришу и подржавају велики број делинквената на путу злочина.

Још један од фактора је и *неповољно прихватање од стране друштвене средине.* Дејство затворске јединице на поновно чињење кривичних дјела сигурно би се смањило када би делинквента, послије изласка из установе, боље прихватиле шире и уже друштвене групе и организације. С обзиром на то да се делинквент враћа у средину која га познаје као учиниоца кривичног дјела, врло често долази до неприхватања таквог лица као корисног члана друштвене заједнице, тако да се оно поново враћа криминалном понашању.

Делинквентност у малољетству, према схватањима заступљеним у литератури, представља фактор рецидивизма у каснијим годинама. Ово схватање произлази из налаза бројних истраживања у којима је потврђено да су многи одрасли делинквенти рецидивисти почели своју *криминалну каријеру* као малољетници (Милутиновић, 1976: 196). Они који су у младости почели са ситним преступима као што су бјежање из школе, куће, скитња, ситне крађе и слично, касније прелазе на теже облике антисоцијалне дјелатности, што указује на прогресију у криминалном понашању.

ГЛАВА V

СОЦИЈАЛНА РЕАКЦИЈА НА КРИМИНАЛИТЕТ МАЛОЉЕТНИКА

IX ПОСТУПАК ПРЕМА МАЛОЉЕТНИЦИМА У СУКОБУ СА ЗАКОНОМ – КРИВИЧНОПРАВНИ АСПЕКТ

Материја малољетничког кривичног права у Републици Српској је кодификована и посебним законом издвојена у засебну цјелину (Закон о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку (Службени гласник РС, бр. 13/2010, 61/2013 и 68/2020).

1. АЛТЕРНАТИВНЕ МЈЕРЕ И КРИВИЧНЕ САНКЦИЈЕ ЗА МАЛОЉЕТНЕ УЧИНИОЦЕ КРИВИЧНИХ ДЈЕЛА

Систем кривичних санкција предвиђен за малољетне учиниоце кривичних дјела разликује се од система предвиђеног за пунољетна лица и прилагођен је особеностима малољетника као категорије учинилаца, са циљем њихове рехабилитације и социјалне реинтеграције и њиховим предузимањем конструктивних улога у друштву. Закон о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку (у даљем тексту: Закон) у својим одредбама је прописао границе његове персоналне примјене: кривичне санкције и алтернативне мјере се не могу изрећи нити се могу примијенити друге мјере према дјетету које није навршило 14 година (чл. 2 ст. 2).[26] За разлику од наведеног, према малољетнику, тј. дјетету које је у вријеме чињења кривичног дјела навршило 14, а није навршило 18 година могу се изрећи кривичне санкције и друге мјере предвиђене Законом (чл. 2 ст. 3). У Закону је направљена и разлика између млађих и старијих малољетника, а одређено је и млађе пунољетно лице.

[26] О елементима кривичне (не)одговорности дјеце за учињена кривична дјела видјети (Милијевић, 2013).

Према малољетним учиниоцима кривичних дјела могу се предузети алтернативне мјере и кривичне санкције. У алтернативне мјере се убрајају: полицијско упозорење и васпитне препоруке. Кривичне санкције су: васпитне мјере, казна малољетничког затвора и мјере безбједности.

1.1. Алтернативне мјере

1.1.1. Полицијско упозорење

Полицијско упозорење се може изрећи малољетнику за кривична дјела за која је прописана новчана казна или казна затвора до три године уколико су испуњени сљедећи услови: да малољетник признаје кривично дјело, да је признање дато слободно и добровољно, да постоји довољно доказа да је малољетник учинио кривично дјело и да према малољетнику није раније изрицано полицијско упозорење, примијењена васпитна препорука или изрицана кривична санција (чл. 21 ст. 1 и 2). Његова сврха је иста као код васпитних препорука: непокретање кривичног поступка према малољетнику и утицај на правилан развој малољетника и јачање његове одговорности да убудуће не чини кривична дјела (чл. 25).

Изрицање полицијског упозорења предвиђено је за лакша кривична дјела, под условом да се предвиђени услови кумулативно испуне (Бабић и Марковић, 2020: 414). Ову мјеру изриче полицијски службеник са посебним знањима уз одобрење тужиоца у складу са чланом 88 Закона. Малољетник се испитује у присуству његовог браниоца, родитеља, стараоца, односно, усвојиоца, као и стручног лица органа старатељства. Уколико су родитељи, стараоци или усвојиоци спријечени да присуствују испитивању малољетника или уколико њихово присуство није у интересу малољетника, полицијски службеник ће испитати малољетника у присуству представника органа старатељства или представника установе за смјештај малољетника (чл. 88 ст. 3). Након овога, полицијски службеник у року од осам дана може поступајућем тужиоцу доставити образложени приједлог да се малољетник само упозори. Тужилац разматра приједлог и, уколико утврди да постоје докази да је малољетник учинио кривично дјело и да, с обзиром на природу кривичног дјела и околности под којима је учињено, ранији живот малољетника и његова лична својства покретање кривичног поступка не би било цјелисходно, он у року од осам дана може дати тражено одобрење и предмет доставити полицијском службенику да малољетнику изрекне полицијско упозорење (чл. 88 ст. 4 и 9). У овом случају, полицијско упозорење се изриче у року од три дана од достављања предмета

малољетнику и том приликом се указује на друштвену неприхватљивост и штетност његовог понашања, посљедице које такво понашање може имати на њега, као и на могућност вођења кривичног поступка и изрицања кривичне санкције у случају поновног извршења кривичног дјела (чл. 88 ст. 6).

Примјена мјере полицијског упозорења регулише се посебним подзаконским актом који доноси министар унутрашњих послова (чл. 124 ст. 1).

1.1.2. Васпитне препоруке

Поред полицијског упозорења, непокретање кривичног поступка, под условом да се на овај начин утиче на правилан развој малољетника и јачање његове личне одговорности да убудуће не чини кривична дјела, могуће је остварити и путем васпитних препорука. Васпитне препоруке представљају алтернативне мјере које се могу примијенити према малољетницима за кривична дјела за која је прописана новчана казна или казна затвора до пет година у случајевима да тужилац одлучи да не покрене кривични поступак иако постоје докази да је малољетник учинио кривично дјело, ако сматра да не би било цјелисходно да се води поступак према малољетнику, с обзиром на природу кривичног дјела и околности под којима је учињено, ранији живот малољетника и његова лична својства (чл. 89 ст. 1). Оваква могућност постоји и у погледу кривичних дјела за која је прописана казна затвора тежа од пет година, под условом да је то сразмјерно околностима и тежини кривичног дјела, тј. уз поштовање принципа сразмјерности из члана 9 Закона. Поред овог услова, остали услови за примјену васпитних препорука прописани су кумулативно у члану 24 став 2 и то су: слободно и добровољно признање малољетника да је учинио кривично дјело, постојање довољно доказа да је малољетник учинио кривично дјело, израженост малољетника у писаној форми за помирење са оштећеним, писани пристанак малољетника за примјену васпитне препоруке (за млађег малољетника пристанак родитеља или стараоца) и пристанак оштећеног у писаној форми када се то по закону захтијева.

У члану 26 Закона прописане су сљедеће васпитне препоруке: лично извињење оштећеном, накнада штете оштећеном, редовно похађање школе или редован одлазак на посао, укључивање у рад, без накнаде, у хуманитарне организације или послове социјалног, локалног или еколошког садржаја, болничко или амбулантно лијечење у одговарајућој здравственој установи и укључивање у појединачни или групни третман васпитних, образовних, психолошких и других савјетовалишта.[27]

[27] У теорији кривичног права уочава се подјела васпитних препорука према њиховој садржини у три групе. Прву групу сачињавају мјере у вези са међусобним односом малољетника

Тужилац или судија могу за конкретни случај одредити примјену једне или више васпитних препорука, што значи да се оне у зависности од случаја могу примјењивати и кумулативно. Приликом избора васпитних препорука, тужилац или судија узимају у обзир мишљење и свеукупне интересе малољетника, као и интересе оштећеног, водећи рачуна да се примјеном васпитних препорука не омета редовно школовање или рад малољетника (чл. 27 ст. 1). Поред овога, избор и примјена васпитних препорука чини се у сарадњи са родитељима, усвојиоцем или стараоцем малољетника и надлежним органом старатељства, а малољетнику се омогућава и савјетовање са браниоцем (чл. 27 ст. 4). Када је ријеч о трајању васпитних препорука, Закон прописује да могу трајати годину дана и изричу се на часове, дане и мјесеце (чл. 27 ст. 2). Исто тако, васпитне препоруке се могу током њиховог трајања замијенити другом васпитном препоруком или укинути (чл. 27 ст. 3). Евиденцију о васпитним преорукама воде тужилаштва и судови и треба нагласити да оне немају карактер казнене евиденције о осуђиваности малољетника и не могу се употријебити на било који начин који би штетио малољетнику (чл. 28 ст. 1 и 2).

Примјена васпитних препорука регулише се посебним подзаконским актом који доноси министар (чл. 124 ст. 2).

1.2. Кривичне санкције према малољетницима

1.2.1. Опште напомене

У систем кривичних санкција које се могу изрећи малољетним учиниоцима кривичних дјела убрајају се васпитне мјере, казна малољетничког затвора и мјере безбједности. Закон прави разлику у могућности примјене појединих кривичних санкција у односу на старосну доб малољетника. Према млађем малољетнику се могу изрећи само васпитне мјере, док се према старијем малољетнику, осим васпитних мјера, изузетно може изрећи и казна малољетничког затвора (чл. 30 ст. 2). Поред наведеног, малољетнику се могу изрећи и мјере безбједности.

и оштећеног (лично извињење оштећеном и накнада штете оштећеном). У другу групу се убрајају препоруке које се односе на рад и школовање малољетника (редовно похађање школе или редован одлазак на посао, укључивање у рад, без накнаде, у хуманитарне организације или послове социјалног, локалног или еколошког садржаја). И на крају, трећа група препорука оријентисана је ка отклањању узрока који су довели или погодовали учињењу кривичног дјела код малољетника (болничко или амбулантно лијечење у одговарајућој здравственој установи и укључивање у појединачни или групни третман васпитних, образовних, психолошких и других савјетовалишта) (Бабић и Марковић, 2020, 417–418).

Потребно је нагласити да законодавац прописује супсидијарност у примјени кривичних санкција према малољетницима у смислу да ће се примјењивати, односно, предност имати васпитне мјере, а у оквиру њих мјере упозорења, мјере појачаног надзора, заводске мјере и казна малољетничког затвора (чл. 29). У оквиру сврхе кривичних санкција према малољетницима, присутне су одређене специфичности у односу на сврху кривичних санкција. Она је одређена као пружање заштите, бриге, помоћи и надзора, као и обезбјеђење општег и стручног оспособљавања на начин да се утиче на развој и јачање личности малољетника, обезбиједи васпитање и правилан развој његове личности, како би се обезбиједило поновно укључивање малољетника у друштвену заједницу (чл. 31 ст. 1). Поред наведеног, посебно је одређена сврха казне малољетничког затвора, која се састоји и од појачаног утицаја на малољетног учиниоца кривичног дјела да убудуће не чини кривична дјела, као и друге малољетнике да не чине кривична дјела (чл. 31 ст. 1). Уочава се да су васпитне мјере лишене ретрибутивног карактера и оријентисане су ка помоћи, заштити и надзору малољетника. На овај начин остварује се специјална превенција. Остварење генералне превенције као сврхе кривичних санкција предвиђено је само код казне малољетничког затвора јер се на тај начин утиче и на друге малољетнике да не чине кривична дјела (Бабић и Марковић, 2020, 440; Стојановић, 2015, 376).

1.2.2. Васпитне мјере

Васпитне мјере представљају основну и, уједно, најблажу групу кривичних санкија која се примјењује према малољетним учиниоцима кривичних дјела. У Закону су предвиђене три врсте васпитних мјера: мјере упозорења и усмјеравања (судски укор, посебне обавезе и упућивање у васпитни центар), мјере појачаног надзора (појачан надзор од стране родитеља, усвојиоца и стараоца, појачан надзор у другој породици и појачан надзор органа старатељства) и заводске васпитне мјере (упућивање у васпитну установу, упућивање у васпитно-поправни дом и упућивање у посебну установу за оспособљавање) (чл. 32 ст. 1).

Приликом избора васпитне мјере, суд узима у обзир узраст и зрелост малољетника, друга својства његове личности и степен поремећаја у друштвеном понашању, његове склоности, тежину дјела, побуде из којих је дјело учињено, средину и прилике у којима је живио, дотадашње васпитање, његово понашање након учињеног кривичног дјела, посебно да ли је спријечио или покушао да спријечи наступање штетне посљедице, надокнадио или покушао надокнадити причињену штету, да ли је према њему била раније изречена кривична санкција, као и друге околности које могу утицати на избор оне васпитне мјере којом се може најбоље остварити сврха кривичних санкција (чл. 33).

1.2.2.1. Мјере упозорења и усмјеравања

Мјере упозорења и усмјеравања се изричу када је потребно и довољно да се таквим мјерама утиче на личност и понашање малољетника (чл. 32 ст. 2). Законодавац је предвидио три врсте ових мјера: судски укор, посебне обавезе и упућивање у васпитни центар.

Судски укор је најблажа васпитна мјера коју суд изриче ако се из односа малољетника према учињеном кривичном дјелу и његове спремности да убудуће не чини тежа кривична дјела може закључити да се и пријекором може постићи сврха васпитних мјера (чл. 34 ст 1). У питању је мјера која се изриче у случајевима када је довољно да се малољетник само укори и када није потребно његово издвајање из средине у којој живи нити примјена интензивнијих васпитних мјера (Бабић и Марковић, 2020: 422). Поред наведеног, неопходно је обратити пажњу и на тежину учињеног кривичног дјела због тога што судски укор није оправдано изрећи у случајевима тежих кривичних дјела (Стојановић, 2015: 379). При изрицању судског укора, суд малољетнику указује на друштвену неприхватљивост и штетност његовог понашања, посљедице које такво понашање може на њега имати, као и да му у случају поновног извршења кривичног дјела може бити изречена друга санкција (чл. 34 ст. 2).

Посебне обавезе представљају новину у погледу кривичних санкција које се могу изрећи према малољетним учиниоцима кривичних дјела. Оне представљају одговарајуће налоге и забране којима се може утицати на малољетника и његово понашање. Малољетнику се може изрећи сљедећа обавеза: да редовно похађа школу, да не изостаје са посла, да се оспособљава за занимање које одговара његовим способностима и склоностима, да се укључи у рад хуманитарних организација или послове социјалног, локалног или еколошког садржаја (најдуже 120 часова у периоду од шест мјесеци тако да се не омета његово школовање или запослење и не штети његовом здрављу), да се уздржи од посјећивања одређених локала, односно, приредби и клони друштва и одређених лица која на њега могу штетно утицати, да се малољетник, уз сагласност законског заступника, подвргне стручном медицинском поступку или поступку одвикавања од дроге или других врста зависности, да се укључи у појединачни или групни рад у савјетовалишту за младе, да похађа курсеве за стручно оспособљавање или да припрема и полаже испите на којима се провјерава одређено знање, да се укључи у одређене спортске и рекреативне активности и да без посебне сагласности суда не може да напусти мјесто пребивалишта или боравишта (чл. 35 ст. 2).

У члану 25 став 2 прописано је да суд може изрећи једну или више посебних обавеза уколико оцијени да постоји потреба да се на тај начин утиче на малољетника и његово понашање. Приликом избора појединих обавеза, суд

води рачуна о спремности малољетника да сарађује у њиховом остваривању, као и о томе да оне буду прилагођене њему и условима у којима малољетник живи. Види се да суд у овоме случају не тражи сагласност малољетника за изрицање посебних обавеза, што је случај код васпитних препорука (Бабић и Марковић, 2020: 423).

Када је ријеч о трајању посебних обавеза, Закон прописује да оне могу трајати најдуже једну годину, осим обавезе укључивања малољетника у рад хуманитарних организација или послове социјалног, локалног или еколошког садржаја која може трајати најдуже до шест мјесеци (чл. 35 ст. 4 и 5). Предвиђена је и могућност накнадне замјене или обуставе од извршења изречене посебне обавезе. С тим у вези, када изриче ову мјеру, суд посебно указује малољетнику, његовим родитељима, усвојиоцу или стараоцу да се у случају немогућности испуњења једна или више посебних обавеза могу замијенити другим обавезама, а у случају када малољетник посебне обавезе не извршава без оправданог разлога, да му могу бити изречене васпитне мјере појачаног надзора (чл. 35 ст. 7). Суд надзире извршење посебних мјера и може тражити извјештај и мишљење органа старатељства (чл. 35 ст. 6).

Упућивање у васпитни центар је мјера која се изриче када је потребно да се одговарајућим краткотрајним мјерама утиче на личност и понашање малољетника (чл. 36 ст. 1). Малољетника коме је изречена ова мјера суд може упутити у васпитни центар: на одређени број часова током дана у трајању од најмање 14 дана а најдуже 30 дана и на непрекидан боравак у трајању од најмање 15 дана али не дуже од три мјесеца, водећи рачуна о томе да не изостане с редовне наставе или посла (чл. 36 ст. 2 и 3). Ова мјера је једним својим дијелом институционалног карактера јер је предвиђен његов боравак у васпитном центру, а другим дијелом је васпитног карактера јер се према малољетнику током његовог боравка примјењују адекватне мјере васпитања (Бабић и Марковић, 2020: 424). Васпитни карактер мјере подразумијева да боравак малољетника у васпитном центру мора бити испуњен дјелатностима примјереним његовим особинама, учењем, корисним радом који одговара његовим способностима и интересима, као и другим васпитним садржајима усмјереним на развијање осјећаја одговорности (чл. 36 ст. 4). С обзиром на то да је мјера упућивања у васпитни центар кратког трајања и да у неким случајевима није довољна за адекватан васпитни утицај на малољетника, суд може уз њу изрећи и неку од мјера појачаног надзора (Бабић и Марковић, 2020: 425). Упућивање у васпитни центар може се изрећи у још једном случају. Ријеч је о ситуацијама када малољетник неоправдано одбија или на други начин омета извршење изречених посебних обавеза и суд тада може одлучити да га упути у васпитни центар на непрекидни боравак у трајању од најмање мјесец дана (чл. 36 ст. 6).

1.2.2.2. Мјере појачаног надзора

Мјере појачаног надзора се изричу малољетним учиниоцима кривичних дјела у случајевима када за васпитање и развој малољетника треба предузети трајније мјере васпитања и преваспитања, уз одговарајући стручни надзор и помоћ, а није потребно потпуно одвајање малољетника из дотадашње средине (чл. 32 ст. 3). У ове мјере убрајају се: појачан надзор од стране родитеља, усвојиоца или стараоца, појачан надзор у другој породици и појачан надзор надлежног органа старатељства. Поред ових васпитних мјера, суд може малољетнику одредити једну или више посебних обавеза из члана 35 Закона уколико је то потребно за успјешно извршење изречене васпитне мјере (чл. 40 ст. 1). Ове обавезе трају колико и мјере појачаног надзора, с тим да суд може у том времену измијенити или обуставити обавезе које је изрекао (чл. 40 ст. 2).

Појачан надзор родитеља, усвојиоца или стараоца је васпитна мјера коју суд изриче у случајевима када су родитељи, усвојилац или старалац пропустили да врше бригу и надзор над малољетником, а у могућности су да овакву бригу и надзор врше (чл. 37 ст. 1). Код ове мјере, малољетник се не издваја из средине у којој живи јер постоје услови да се брига и надзор над малољетником врше, али су пропуштени од стране родитеља, усвојиоца или стараоца. Да би изрекао ову мјеру, суд треба да стекне увјерење да адекватан надзор над малољетником може спровести и да постоји брига код родитеља, усвојиоца или стараоца (Бабић и Марковић, 2020, 425). У сврху помоћи родитељима, усвојиоцу или стараоцу са циљем васпитања малољетника, његовог лијечења и отклањања штетних утицаја на њега, суд може приликом изрицања ове мјере њима дати потребна упутства и наложити одређене дужности у погледу мјера које треба предузети (чл. 37 ст. 2). За пружање помоћи и надзор над спровођењем ове мјере, суд одређује надлежни орган старатељства. С тим у вези, уколико овај орган утврди да родитељ, усвојилац или старалац не поступа по посебним упутствима и не сарађује са стручним лицем, мора о томе обавијестити тужиоца који подноси приједлог за обуставу извршења мјере или замјену изречене мјере другом васпитном мјером (чл. 37 ст. 3 и 5). Ова мјера може трајати најмање шест мјесеци а највише двије године, с тим да суд накнадно одлучује о њеном престанку (чл. 37 ст. 4).

Појачан надзор у другој породици је мјера која се изриче ако родитељ, усвојилац или старалац није у могућности да над малољетником врши надзор или ако се од њих оправдано не може очекивати да такав надзор врше (чл. 38 ст. 1). Поред услова који се огледа у немогућности вршења надзора, односно, чињенице да се оправдано не може очекивати његово вршење, потребно је испунити и услов да је друга породица вољна да прими малољетника и да има могућности да над њим врши појачан надзор. На овај начин, малољетник се

измјешта из средине у којој живи, а у којој постоје негативни утицаји на њега који се у тренутку изрицања мјере не могу кориговати. С тим у вези, извршење ове мјере ће се обуставити када родитељи, усвојилац или старалац малољетника стекну могућност да над њим врше појачан надзор или када према резултату извршења мјере престане потреба за појачаним надзором (чл. 38 ст. 2). Провјеру спровођења и ове мјере врши орган старатељства, који је задужен и за указивање потребне помоћи породици у којој је малољетник смјештен (чл. 38 ст. 3). Када орган старатељства задужен за спровођење ове мјере утврди да породица у којој је малољетник смјештен не поступа по посебним упутствима и не сарађује са стручним лицем, он мора о томе обавијестити тужиоца који подноси приједлог за обуставу извршења мјере или замјену изречене мјере другом васпитном мјером (чл. 38 ст. 4). Мјера појачаног надзора у другој породици може да траје најмање шест мјесеци а најдуже двије године, с тим да суд накнадно одлучује о њеном престанку. Извршење мјере ће се обуставити у два случаја: када родитељи, усвојилац или старалац малољетника стекну могућност да над њим врше појачан надзор када се врши замјена ове васпитне мјере блажом мјером и када према резултату извршења мјере престане потреба за појачаним надзором.

Појачан надзор од стране надлежног органа старатељства представља васпитну мјеру која се изриче у случајевима када родитељи, усвојилац или старалац малољетника нису у могућности да врше појачан надзор, а не постоје услови за изрицање васпитне мјере појачаног надзора у другој породици (чл. 39 ст. 2). Код ове васпитне мјере, малољетник остаје код својих родитеља, усвојиоца или стараоца, док појачан надзор над њим врши одређено лице надлежног органа старатељства или друго стручно лице које одреди орган старатељства. Иако се не издваја из средине у којој живи, васпитна мјера се разликује од појачаног надзора од стране родитеља, усвојиоца или стараоца по улози надлежног органа старатељства. Како родитељи, усвојилац или старалац нису у могућности вршити појачан надзор, он се повјерава органу старатељства (чл. 39 ст. 3) који се брине о школовању малољетника, његовом запослењу, одвајању из средине која на њега штетно утиче, потребном лијечењу и сређивању прилика у којима живи. И код спровођења ове васпитне мјере постоји сарадња органа старатељства и родитеља, усвојиоца или стараоца. С тим у вези, када орган старатељства надлежан за спровођење мјере утврди да родитељ, усвојилац или старалац не поступа по посебним упутствима и не сарађује са стручним лицем, он мора о томе обавијестити тужиоца који подноси приједлог за обуставу извршења мјере или замјену изречене мјере другом васпитном мјером (чл. 39 ст. 5). Ова мјера може да траје најмање шест мјесеци, а највише двије године, с тим да суд накнадно одлучује о њеном престанку (чл. 39 ст. 4).

1.2.2.3. Заводске васпитне мјере

Заводске васпитне мјере представљају најтеже врсте васпитних мјера које се састоје у упућивању малољетног извршиоца кривичног дјела у одговарајућу установу и његову институционализацију. То су упућивање у васпитну установу, упућивање у васпитно-поправни дом и упућивање у посебну установу за лијечење и оспособљавање.

Упућивање у васпитну установу представља најлакшу врсту заводских васпитних мјера. Ову мјеру суд изриче када је потребно малољетника издвојити из средине у којој живи и обезбиједити му помоћ и стални надзор стручних васпитача у установи за васпитање малољетника (чл. 41 ст. 1). Малољетник се издваја из средине у којој живи и упућује у установу у којој бораве и малољетници који нису учинили кривично дјело. Због тога суд има обавезу да, приликом изрицања ове мјере, води рачуна и о могућем негативном утицају малољетног учиниоца кривичног дјела на друге малољетнике који бораве у васпитној установи (Бабић и Марковић, 2020: 429). Законодавац је одредио да малољетник у васпитној установи остаје најмање шест мјесеци, а најдуже двије године, с тим да суд сваких шест мјесеци разматра да ли има основа за обуставу извршења мјере или замјену неком другом васпитном мјером (чл. 41 ст. 2).

Упућивање у васпитно-поправни дом је најтежа врста васпитних мјера. Мјера се изриче малољетнику када га је неопходно издвојити из дотадашње средине и уколико је потребно примијенити појачане мјере и стручне програме преваспитања (чл. 42 ст. 1). За разлику од васпитне мјере упућивања у васпитну установу, упућивање у васпитно-поправни дом се врши када је на малољетног извршиоца кривичног дјела потребно дјеловати путем примјене појачаних мјера и стручних програма усавршавања. С тим у вези, она се односи на малољетнике код којих постоји висок степен васпитне запуштености, који се може санирати само на овај начин (Бабић и Марковић, 2020: 430). Малољетни учиниоци кривичних дјела којима је изречена ова мјера бораве у установама у којима не бораве малољетници који нису учинили кривично дјело. Приликом одлуке о изрицању ове васпитне мјере, суд посебно узима у обзир тежину и природу учињеног кривичног дјела и околности да ли је према малољетнику раније била изречена нека васпитна мјера или казна малољетничког затвора (чл. 42 ст. 2). Може се закључити да се ова мјера изриче за тежа кривична дјела и у случајевима када је према малољетнику била изречена нека од васпитних мјера или казна малољетничког затвора. Васпитна мјера упућивања у васпитно-поправни дом прописана је у најдужем трајању од свих заводских васпитних мјера што је и оправдано с обзиром на степен васпитне запуштености малољетног учиниоца кривичног дјела. У васпитно-поправном дому, малољетник остаје најмање шест мјесеци а најдуже четири године, с тим да суд сваких шест мјесеци разматра да

ли постоје основи за обуставу извршења ове мјере или за њену замјену неком другом васпитном мјером (чл. 42 ст. 3).

Законодавац је предвидио и могућност *условног отпуста* код заводске васпитне мјере. Суд може условно отпустити из заводске установе малољетника уколико је у тој установи провео најмање шест мјесеци и ако се на основу успјеха постигнутог у васпитању може оправдано очекивати да малољетник убудуће неће чинити кривична дјела и да ће се у средини у којој буде живио добро понашати (чл. 43 ст. 1). Суд може одлучити да се према малољетнику за вријеме условног отпуста изрекне мјера појачаног надзора уз могућност примјене једне или више посебних обавеза (чл. 43 ст. 2). Условни отпуст траје најдуже до истека законског рока трајања изречене заводске мјере или док суд ову мјеру не обустави од извршења или је замијени неком другом мјером (чл. 43 ст. 3). Суд ће опозвати условни отпуст уколико малољетник учини ново кривично дјело, ако одређена мјера појачаног надзора не постиже сврху или малољетник не испуњава посебне обавезе које су му одређене уз васпитну мјеру појачаног надзора. Вријеме проведено на условном отпусту неће се урачунати у вријеме законског трајања изречених заводских васпитних мјера (чл. 43 ст. 4).

Упућивање у посебну установу за лијечење и оспособљавање је мјера коју суд може, умјесто васпитне мјере упућивања у васпитну установу или васпитне мјере упућивања у васпитно-поправни дом, изрећи малољетнику ометеном у психичком или физичком развоју (чл. 44 ст. 1). Малољетнику се претходне двије мјере не могу изрећи због његовог психичког и физичког статуса, односно, недостатака који постоје а који се утврђују вјештачењем. Поред наведеног, у посебну установу за лијечење и оспособљавање може се упутити и малољетник коме је изречена мјера безбједности обавезног психијатријског лијечења у здравственој установи и то под условом да се у тој установи може остварити сврха мјере безбједности обавезног психијатријског лијечења и чувања у здравственој установи (чл. 44 ст. 2). Законодавац је прописао (чл. 44 ст. 3) да малољетник остаје у посебној установи за лијечење и оспособљавање док је то потребно ради његовог лијечења или оспособљавања, али не дуже од три године, с тим да ће суд свака три мјесеца испитати да ли постоје основи за обуставу извршења ове мјере или њену замјену другом мјером. Ако малољетник у току извршења ове мјере постане пунољетан, испитује се потреба његовог даљњег задржавања у тој установи, а када наврши 23 године живота, извршење мјере се наставља у установи у којој се извршава мјера безбједности (чл. 44 ст. 3).

1.2.3. Обустава извршења и замјена изречене васпитне мјере другом васпитном мјером

Законодавац је прописао и обуставу извршења и замјену изречене васпитне мјере другом васпитном мјером у случајевима ако се, послије доношења одлуке о изрицању посебне обавезе, мјере појачаног надзора или заводске васпитне мјере, појаве околности којих није било у вријеме доношења одлуке или се за њих није знало, а оне би значајно утицале на избор мјере или, уколико се одлука о изрицању посебне обавезе или мјере појачаног надзора не може извршити усљед одбијања малољетника или његових родитеља, усвојиоца, односно, стараоца да поступе по изреченој васпитној мјери или по налогу онога ко мјеру извршава или наступе друге околности предвиђене Законом, а оне би утицале на доношење одлуке (чл. 45 ст. 1). Поред наведеног (а уколико није другачије прописано), суд може и током извршења посебних обавеза, мјера појачаног надзора или заводских мјера, с обзиром на постигнути успјех у васпитању, исте обуставити или замијенити другом таквом мјером којом се постиже сврха васпитних мјера с тим што: извршење мјере појачаног надзора не може се обуставити прије истека рока од шест мјесеци, а до истека овог рока замјена мјере се може вршити према члану 35 став 7; извршење мјере упућивања у васпитну установу не може се обуставити прије истека рока од шест мјесеци, а до истека тог рока може се замијенити само мјером упућивања у васпитни центар или мјером упућивања у посебну установу за лијечење и оспособљавање; извршење мјере упућивања у васпитно-поправни дом не може се обуставити прије истека рока од шест мјесеци, а до истека овога рока може се замијенити само мјером упућивања у посебну установу за лијечење и оспособљавање (чл. 45 ст. 2).

У случајевима када је прошло шест мјесеци од правоснажности одлуке којом је изречена нека од посебних обавеза, мјера упућивања у васпитни центар, мјера појачаног надзора, заводска васпитна мјера, а извршење није започето, суд ће поново цијенити потребу извршења изречене мјере и одлучити да се раније изречена мјера изврши, не изврши или да се замијени неком другом мјером, а мјера упућивања у васпитни центар замијени неком од мјера појачаног надзора (чл. 46). Значајно је истаћи да у случајевима изрицања казне малољетничког затвора, васпитна мјера престаје када старији малољетник започне издржавање те казне (чл. 47 ст. 1).[28] Одлуку о измјени васпитне мјере, о обустави извршења мјере или условном отпусту доноси

[28] У вези са наведеним су и одредбе које се односе на дејство казне на васпитне мјере код пунољетних лица, вид. члан 47 ставове 2 и 3. Закон прописује и изрицање васпитних мјера за кривична дјела у стицају (чл. 48) и одредбу о евиденцијама о изреченим васпитним мјерама (чл. 49).

судија који је донио рјешење о васпитној мјери када нађе да је то потребно или на приједлог малољетника и његових родитеља, односно, стараоца или усвојиоца малољетника, представника органа старатељства, управника завода или установе гдје се васпитна мјера извршава. Одлука се доноси на сједници којој обавезно присуствују малољетник и његови родитељи, односно, старалац или усвојилац малољетника, тужилац, бранилац и представник органа стаарателjства, односно, завода или установе гдје се васпитна мјера извршава. Прије доношења одлуке, судија саслушава малољетника и његове родитеље, односно, стараоца или усвојиоца малољетника, представника органа старатељства, односно, завода или установе и прикупља потребне извјештаје који се односе на понашање малољетника и достигнутом степену успјешности у спровођењу васпитне мјере (чл. 121).

1.2.4. Казна малољетничког затвора

Казна малољетничког затвора је једина казна која се може изрећи малољетним учиниоцима кривичних дјела. За њено изрицање, неопходно је да се испуне три услова. Наиме, овом казном може се казнити (1) само старији малољетник који је (2) учинио кривично дјело са прописаном казном затвора вишом од пет година, (3) ако због високог степена његове кривичне одговорности и тешких посљедица кривичног дјела не би било оправдано изрећи васпитну мјеру (чл. 50). Ради се о малољетнику старосне доби од 16 до 18 година који је починио теже кривично дјело и чињеници да код њега постоји висок степен кривичне одговорности као и тешке посљедице кривичног дјела усљед чега није оправдано изрећи основну врсту кривичних санкција предвиђених за малољетне учиниоце кривичних дјела – васпитну мјеру. Ова казна не може бити краћа од шест мјесеци нити дужа од пет година, а изриче се на пуне године или на мјесеце. За кривично дјело за које је прописана казна дуготрајног затвора или за стицај најмање два кривична дјела за која је прописана казна затвора тежа од десет година, законодавац прописије да казна малољетничког затвора може трајати до десет година (чл. 51 ст. 1). Приликом одмјеравања ове казне, суд не може изрећи казну малољетничког затвора у трајању дужем од казне затвора прописане за то кривично дјело, а није везан за најмању прописану мјеру те казне (чл. 51 ст. 2). Приликом одређења њене мјере, узимају се све околности предвиђене Кривичним закоником Републике Српске, имајући посебно у виду степен зрелости малољетника и вријеме потребно за његово васпитање и стручно оспособљавање. За више кривичних дјела учињених у стицају за која суд сматра да се може изрећи казна малољетничког затвора, суд ће изрећи јединствену казну малољетничког затвора, а уколико се за једно кривично дјело

треба изрећи казна малољетничког затвора, а за друга кривична дјела васпитна мјера, изриче се само казна малољетничког затвора (чл. 52 ст. 1).[29]

Малољетном лицу које је осуђено на казну малољетничког затвора може се дати и *условни отпуст* уколико је издржало најмање трећину изречене казне и ако се на основу постигнутог успјеха извршења може оправдано очекивати да ће се на слободи добро понашати и да неће чинити кривична дјела, али не прије него што је провело шест мјесеци у установи за извршење кривичних и прекршајних санкција. Уз условни отпуст, суд може изрећи неку од васпитних мјера појачаног надзора, уз могућност примјењивања једне или више посебних обавеза (чл. 53 ст. 1). Суд може опозвати условни отпуст, уколико за вријеме његовог трајања одређена мјера појачаног надзора не постиже сврху или малољетник не испуњава посебне обавезе које су му одређене уз васпитну мјеру, а уколико за вријеме трајања условног отпуста малољетник учини једно или више кривичних дјела примјењиваће се одредбе Кривичног законика о опозиву условног отпуста (чл. 53 ст. 2 и 3). У случајевима опозива условног отпуста, вријеме проведено на условном отпусту не урачунава се у вријеме издржане казне малољетничког затвора (чл. 53 ст. 4).

Одгођено изрицање казне малољетничког затвора представља један вид условне осуде. Суд може изрећи казну малољетничког затвора и истовремено одредити да је неће извршити када се оправдано може очекивати да се и пријетњом накнадног изрицања казне може утицати на малољетника да убудуће не чини кривична дјела. Уз казну малољетничког затвора, суд може изрећи неку од васпитних мјера појачаног надзора и одредити уз ту мјеру једну или више посебних обавеза (чл. 54 ст. 1). Извршење казне малољетничког затвора се може и накнадно изрећи у случајевима да малољетник за вријеме провјеравања које не може бити краће од једне нити дуже од три године учини ново кривично дјело или ако одбија да поступи по изреченој васпитној мјери појачаног надзора или извршењу посебних обавеза (чл. 54 ст. 2). Коначни одустанак од изрицања казне суд може донијети након што протекне најмање једна година од времена провјеравања и прибављеног извјештаја органа старатељства, ако нове чињенице потврђују увјерење да малољетник неће учинити нова кривична дјела (чл. 54 ст. 3).

Поред овога, Закон садржи и одредбе о *накнадном изрицању казне малољетничког затвора.* Накнадно изрицање казне малољетничког затвора врши се у случајевима када малољетник којем је одгођено изрицање казне малољетничког затвора буде осуђен или му буде изречена васпитна мјера због новог кривичног дјела учињеног прије истека времена провјеравања. Тада суд изриче казну за

[29] За изрицање казне малољетничког затвора за кривична дјела у стицају вид. и ставове 2, 3 и 4 члана 52.

раније учињено кривично дјело, ако би то, с обзиром на новоизречену казну или васпитну мјеру, било потребно ради одвраћања малољетника од извршења кривичних дјела. Казна за раније учињено кривично дјело може се изрећи и ако малољетник и поред изреченог упозорења суда одбија да поступи по изреченој васпитној мјери или извршењу посебних обавеза (чл. 55 ст. 1). У случајевима када суд не изрекне казну, он одлучује да ли остају на снази већ изречене мјере или изриче друге мјере (чл. 55 ст. 3). Суд казну изриче најкасније шест мјесеци након протека времена провјеравања или након окончања поступка због новог кривичног дјела (чл. 55 ст. 4).[30]

1.2.5. Мјере безбједности

Овим законом су прописане и мјере безбједности које се могу изрећи малољетним учиниоцима кривичних дјела и услови за њихово изрицање. Ова врста кривичних санкција се изриче са сврхом да се код малољетног учиниоца кривичног дјела отклоне стања или услови који могу утицати да убудуће чини кривична дјела. Према члану 61, малољетнику се могу изрећи сљедеће мјере безбједности: обавезно психијатријско лијечење и чување у здравственој установи, обавезно психијатријско лијечење на слободи, обавезно лијечење од зависности, забрана вршења позива, дјелатности или дужности, забрана присуствовања одређеним спортским приредбама, забрана проближавања и комуникације са одређеним лицем, обавезан психосоцијални третман, удаљење из заједничког домаћинства и одузимање предмета.[31]

Када је ријеч о изрицању мјера безбједности, малољетнику и млађем пунољетном лицу којем је изречена васпитна мјера или казна малољетничког затвора, могу се, под условима прописаним Законом, изрећи једна или више мјера безбједности (чл. 62 ст. 1). Мјере безбједности се, као што је то случај и код пунољетних учинилаца кривичних дјела, изричу уз кривичну санкцију, осим обавезног психијатријског лијечења и чувања у здравственој установи гдје Закон прописује да, када су испуњени Законом предвиђени услови, санкција може бити изречена самостално (чл. 62 ст. 3). Законодавац води рачуна и

---

[30] У вези са казном малољетничког затвора вид. и одредбе које се односе на: Организацију и начин извршења казне малољетничког затвора (чл. 55а), Застарјелост извршења казне малољетничког затвора (чл. 56), Давање података из казнене евиденције о осудама на казну малољетничког затвора (чл. 57), Дејство васпитних мјера и казне малољетничког затвора (чл. 58), Брисање осуде (чл. 59) и Рехабилитацију (чл 60). О поступку за накнадно изрицање казне малољетничког затвора вид. члан 123.

[31] Ове мјере безбједности изричу се и пунољетним извршиоцима кривичних дјела, видјети чл. 72 Кривичног законика Републике Српске (Службени гласник РС, број 64/17 и 104/18), (у даљем тексту: КЗ РС).

о супсидијарности примјене појединих мјера безбједности па тако мјере безбједности које се састоје у лијечењу на слободи треба да имају, кад год је то могуће, предност над смјештајем малољетника у здравствену установу ради спровођења мјера безбједности обавезног психијатријског лијечења и чувања у здравственој установи и обавезног лијечења од зависности (чл. 62 ст. 2). Мјере безбједности трају док не престану разлози због којих су изречене, али најдуже до истека трајања васпитне мјере или казне малољетничког затвора или док траје одгођено извршење ове казне или условни отпуст из завода или установе, осим уколико Законом није другачије одређено (чл. 62 ст. 4).

Обавезно психијатријско лијечење и чување у здравственој установи суд ће изрећи малољетном учиниоцу кривичног дјела који је кривично дјело учинио у стању неурачунљивости или битно смањене урачунљивости, ако на основу тежине учињеног кривичног дјела и степена душевне поремећености малољетника утврди да постоји опасност да би могао учинити исто или теже кривично дјело и да је, ради отклањања ове опасности, потребно лијечење или чување у таквој установи (чл. 63 ст. 1) (чл. 74 ст. 1 КЗ РС). Мјера ће се обуставити када суд утврди да је престала потреба за лијечењем и чувањем у здравственој установи, о чему суд одлучује сваких шест мјесеци, на основу извјештаја сваке установе и налаза вјештака (чл. 63 ст. 2). Законодавац је у одредби 63 став 3 прописао и трајање ове мјере безбједности која, у правилу, траје колико и изречена васпитна мјера или казна малољетничког затвора, са назнаком да може трајати и дуже од истека законског рока трајања изречене васпитне мјере или изречене казне малољетничког затвора.[32] На крају, законодавац је, уважавајући чињеницу да је ријеч о малољетним учиниоцима кривичних дјела којима се може изрећи и васпитна мјера упућивања у посебну установу за лијечење и оспособљавање, прописао супсидијарно примјену мјере безбједности обавезног психијатријског лијечења и чувања у здравственој установи. Ово значи да се малољетнику, на основу налаза и мишљења вјештака, умјесто мјере безбједности обавезног психијатријског лијечења и чувања у здравственој установи, може изрећи васпитна мјера упућивања у посебну установу за лијечење и оспособљавање ако се на такав начин може обезбиједити лијечење и постићи сврха мјере безбједности која се умјесто те мјере изриче (чл. 63 ст. 4).

Обавезно психијатријско лијечење на слободи је мјера безбједности коју суд изриче малољетнику који је кривично дјело учинио у стању неурачунљивости (или битно смањене урачунљивости), ако утврди да би малољетник могао извршити исто или теже кривично дјело, а за отклањање ове опасности је

[32] Обавезно психијатријско лијечење и чување у здравственој установи не може се изрећи уз васпитну мјеру судског укора и посебних обавеза (чл. 63 ст. 5).

довољно његово лијечење на слободи (чл. 64 ст. 1 и 3) (чл. 75 ст. 1 КЗ РС). Обавезно психијатријско лијечење на слободи може се изрећи када се, на основу налаза и мишљења вјештака, утврди да за спровођење тих мјера није потребно лијечење и чување у здравственој установи, него само његово лијечење на слободи (чл. 64 ст. 1). Ову мјеру безбједности суд изриче уз васпитну мјеру или казну малољетничког затвора, а може се изрећи и као мјера према малољетнику који је пуштен на условни отпуст (чл. 64 ст. 2 и 3). Суд може, у случајевима ако се малољетник без оправданог разлога током трајања одгођеног извршења казне малољетничког затвора или условног отпуста из завода или установе не подвргне психијатријском лијечењу на слободи, по службеној дужности, на приједлог тужиоца, установе или здравствене установе у којој се малољетник лијечио или треба да се лијечи, или на приједлог органа старатељства, одредити да се мјера обавезног психијатријског лијечења и чувања у здравственој установи или обавезног лијечења од зависности принудно изврши у здравственој или некој другој специјализованој установи. Исто тако, суд ће обуставити извршење мјере безбједности уколико утврди да је престала потреба за лијечењем малољетника (чл. 122).

Обавезно лијечење од зависности може се изрећи малољетнику који је кривично дјело учинио под одлучујућим дјеловањем зависности од алкохола или опојних дрога ако постоји опасност да ће због те зависности и убудуће чинити кривична дјела (чл. 65) (чл. 76 ст. 1 КЗ РС).

Забрана вршења позива, дјелатности или дужности. Мјеру безбједности забране потпуног или дјелимичног обављања позива, дјелатности или дужности предвиђену у члану 66, суд ће изрећи (малољетном) учиниоцу који је злоупотријебио свој позив, дјелатност или дужност за извршење кривичног дјела ако постоји опасност да ће обављањем тог позива, дјелатности или дужности поново учинити кривично дјело (чл. 77 ст. 1 КЗ РС). У случајевима да је учињено кривично дјело на штету полног интегритета дјетета, изриче се мјера безбједности забране потпуног вршења позива, дјелатности или дужности при чијем обављању се остварује непосредни контакт са дјецом (чл. 77 ст. 2 КЗ РС). Законодавац је прописао и вријеме трајања ове мјере одређујући да не може бити краће од једне нити дуже од десет година, рачунајући од дана правоснажности одлуке, с тим да се вријеме проведено у (малољетничком) затвору, односно, здравственој установи за чување и лијечење не урачунава у вријеме трајања ове мјере. За разлику од наведеног, мјера безбједности, када се ради о кривичном дјелу учињеном на штету полног интегритета дјетета, изриче се без временског ограничења (чл. 77 ст. 3 КЗ РС).

Забрана присуствовања одређеним спортским приредбама. Забрана присуствовања одређеним спортским приредбама из члана 66а Закона се изриче малољетном учиниоцу кривичног дјела у складу са чланом 78 КЗ РС.

Ову мјеру суд изриче малољетнику када је то неопходно ради заштите опште безбједности (чл. 78 ст. 1). Изречена мјера се извршава на тај начин што је малољетни извршилац кривичног дјела дужан да се непосредно прије почетка времена одржавања одређених спортских приредби лично јави службеном лицу у полицијској станици на подручју на којем се учинилац затекао и да борави у њиховим просторијама током одржавања спортске приредбе. Када је ријеч о трајању ове мјере, законодавац прописује да она не може трајати краће од једне нити дуже од пет година, рачунајући од дана правоснажности одлуке, с тим да се вријеме проведено у затвору не урачунава у вријеме њеног трајања (чл. 78 ст. 3). Поред наведеног, може се одредити и обавезна забрана присуствовања одређеним спортским приредбама (чл. 78 ст. 5).

Забрана приближавања и комуникације са одређеним лицем, према члану 66б Закона, изриче се малољетном учиниоцу кривичног дјела, у складу са чланом 79 КЗ РС. Ова мјера се изриче (малољетном) учиниоцу кривичног дјела са елементима насиља када суд може на одређено вријеме забранити приближавање оштећеном на одређеној удаљености, забранити приступ у простор око мјеста становања или мјеста рада и забранити даљње узнемиравање оштећеног, односно, даљњу комуникацију са оштећеним, ако се оправдано може очекивати да би даљње вршење таквих радњи од учиниоца кривичног дјела било опасно по оштећеног (чл. 79 ст. 1) или забранити комуникацију и приближавање другом лицу ако би такво понашање учиниоца представљало психичко узнемиравање оштећеног (чл. 79 ст. 2) (Врућинић и Васиљевић, 2019). Мјера безбједности не може трајати краће од шест мјесеци нити дуже од двије године од дана правоснажне пресуде, с тим што се вријеме проведено на издржавању казне (малољетничког) затвора, односно, у здравственој установи за чување и лијечење не урачунава у вријеме трајања ове мјере (чл. 79 ст. 3). Кршење забране приближавања и комуникације са одређеним лицем представља разлог за опозив условног отпуста у ком случају суд изриче утврђену казну (чл. 79 ст. 5).

Обавезан психосоцијални третман представља другу мјеру безбједности која се може изрећи малољетним учиниоцима кривичних дјела (чл. 66в). Према члану 80 став 1 КЗ РС суд ову мјеру може изрећи учиниоцу кривичног дјела са елементима насиља ако на основу ранијег живота учиниоца и психичких карактеристика његове личности утврди да постоји опасност да ће поновити такво или слично кривично дјело и да је ради отклањања ове опасности потребан психосоцијлни третман. Мјера траје најкраће шест мјесеци а најдуже двије године од дана доношења правоснажне пресуде (чл. 80 ст. 2). Мјера се извршава или у установи за издржавање казне затвора, ако је изречена уз затворску казну или у другој одговарајућој установи уколико је (малољетни) учинилац кривичног дјела на условном отпусту (чл. 80 ст. 3).

Удаљење из заједничког домаћинства (чл. 66г) изриче се (малољетним) учиниоцима који су учинили кривично дјело са елементима насиља према лицу са којим живи у заједничком домаћинству ако постоји опасност да ће учинилац поново извршити насиље према члану заједничког домаћинства па је, ради отклањања ове опасности, неопходно његово удаљење из заједничког домаћинства (чл. 81 ст. 1). Учинилац којем је изречена ова мјера безбједности дужан је да у присуству полицијског службеника одмах по правоснажности пресуде напусти стан, кућу или неки други стамбени простор који чини заједничко домаћинство са жртвом и да доприноси издржавању лица која су остала у домаћинству на начин како му то одреди суд (чл. 81 ст. 4 и 5). Законодавац је трајање ове мјере прописао исто као што је то случај и код претходне двије (од шест мјесеци до двије године) и у вријеме њеног трајања не урачунава се вријеме проведено на издржавању казне затвора или у установи за лијечење (чл. 81 ст. 2). На крају, прописано је да непоступање или кршење ове мјере безбједности представља разлог за опозив условног отпуста (чл. 81 ст. 3).

Одузимање предмета је мјера безбједности која се, такође, може изрећи малољетним учиниоцима кривичног дјела и у случајевима када учинилац противправног дјела није крив (чл. 67 ст. 1 и 3). Законодавац је прописао да се од учиниоца кривичног дјела одузимају предмети и средства који су настали извршењем кривичног дјела, који су употријебљени или су били намијењени за извршење кривичног дјела без обзира на то да ли су власништво учиниоца или неког другог лица (чл. 82 ст. 1 и 2). Одузети предмети се враћају власнику осим уколико је знао или је могао знати да ће предмет или средство бити употријебљени за извршење кривичног дјела или је прибавио предмет или средство иако је знао или је могао знати да је оно употријебљено за извршење или је настало извршењем кривичног дјела (чл. 82 ст. 3).[33]

2. КРИВИЧНИ ПОСТУПАК ПРЕМА МАЛОЉЕТНИЦИМА

2.1. Основне карактеристике поступка према малољетницима

Кривични поступак према малољетницима представља једну од форми посебног кривичног поступка. Као суштинска разлика између кривичне процедуре која се одвија према малољетнику и општег кривичног поступка, наводи се повољнији процесни положај малољетника у односу на осумњичено/оптужено пунољетно лице (Симовић и Симовић, 2018: 353). Повољнији процесни положај малољетног учиниоца кривичног дјела произлази из

[33] Видјети још и ст. 4, 6, 7 и 8.

дужности обазривог поступања, обавезне одбране, могућности ослобођења од дужности свједочења у односу на одређени предмет свједочења, улоге органа старатељства, позивања малољетника и достављања писмена малољетнику, објављивања тока кривичног поступка, дужности хитног поступања, састава суда, прибављања података о личности малољетника, принципа опортунитета кривичног гоњења у поступку према малољетницима, притвора и привременог смјештаја малољетника и искључења јавности.

2.2. Органи у поступку према малољетницима

У спровођењу поступка према малољетницима, издвајају се судови, тужилаштва, стручни савјетници и орган старатељства (Симовић, Јовашевић, Митровић, Симовић, 2021: 307). Законом је одређено да у кривичним предметима малољетника поступак воде судови првог степена (судија појединац), док суд другог степена одлучује по жалбама против одлука првостепених судова или у случају спајања поступка са пунољетним лицем (вијеће састављено од тројице судија) (чл. 15 ст. 1 и 2 и чл. 17 ст. 1 и 2). Трећестепено вијеће Врховног суда Републике Српске састављено од тројице судија суди у случајевима изјављене жалбе на одлуку другостепеног суда (чл. 15 ст. 3 и чл. 17 ст. 4). Дакле, састав суда је такав да је у припремном и првостепеном поступку ангажован судија појединац, док се у другостепеном и трећестепеном поступку појављује зборни састав суда. У свим овим случајевима, законодавац прописује да најмање један од судија (који ће бити предсједник вијећа) мора посједовати посебна знања[34] из области права дјетета и преступништва те да састав вијећа за малољетнике по правилу чине судије које нису истог пола (чл. 17 ст. 5 и 6). Поред наведеног, у тужилаштвима се формирају одјељења за малољетнике која се састоје од једног или више тужилаца и једног или више стручних савјетника – социјалних педагога, специјалних педагога (дефектолога), социјалних радника и психолога (чл. 19 и 21). Орган старатељства има посебну улогу у кривичном поступку према малољетницима. Он се обавјештава о сваком покретању поступка према малољетницима и извјештава се када су у кривичном поступку утврђене чињенице и околности које упућују на потребу предузимања мјера ради заштите права и добробити малољетника (чл. 81 ст. 2 и 3). Законодавац прописује да

[34] Судије, тужиоци, полицијски службеници, социјални радници, медијатори, адвокати и радници запослени у казнено-поправним установама и заводима имају обавезу да се стручно оспособљавају. Центар за едукацију судија и тужилаца Републике Српске издаје сертификате судијама и тужиоцима о стручној оспособљености за обављање послова из области малољетничког преступништва и њиховој кривичноправној заштити (Симовић, Јовашевић, Митровић, Симовић, 2021: 330–331).

орган старатељства има право да упозна ток поступка, да у току поступка ставља приједлоге и да указује на чињенице и доказе који су важни за доношење правилне одлуке (чл. 81 ст. 1).

2.3. Ток кривичног поступка према малољетницима

Кривични поступак према малољетницима се састоји из припремног поступка, првостепеног поступка и поступка по правним лијековима.

2.3.1. Припремни поступак

Припремни поступак представља прву фазу поступка према малољетницима која је обавезна. У току припремног поступка, прикупљају се докази и подаци о кривичном дјелу, као и све чињенице које су неопходне да се утврде околности потребне за оцјену личности малољетника како би тужилац могао да донесе одлуку (Симовић и Симовић, 2018, 367).

Припремни поступак се покреће наредбом тужиоца за покретање припремног поступка у случају сумње да је малољетно лице учинило кривично дјело, уколико, након разматрања, тужилац сматра да нема могућности нити оправданости за примјену васпитних препорука, или ако малољетник неоправдано одбије или неуредно извршава васпитну препоруку (чл. 91 ст. 1). У току припремног поступка, тужилац или стручни савјетник тужилаштва прикупљају податке у вези са кривичним дјелом и личности малољетника. О овим околностима, тужилац прибавља извјештај и саслушава лица која могу дати потребне податке, обавезно се прибавља мишљење органа старатељства, а ако је према малољетнику била изречена васпитна мјера, прибавља се извјештај о примјени те мјере. Ако је према малољетнику била изречена заводска мјера, тужилац прибавља извјештај завода или установе о примјени те мјере. У погледу прикупљања чињеница које се односе на здравствено стање малољетника, степен здрелости и других својстава личности, ангажују се вјештаци, љекари, психолози или педагози (чл. 92). Радњама које се предузимају у припремном поступку присуствују тужилац и малољетник, а могу се још појављивати и педагог или друго стручно лице, представник органа старатељства и родитељ, односно, старалац или усвојилац малољетника. Значајно је нагласити да тужилац може ускратити присуство родитељима, односно, стараоцу или усвојиоцу малољетника уколико је таква одлука у интересу малољетника и, у том случају, тужилац радње спроводи у присуству представника органа старатељства или представника установе за смјештај малољетника (чл. 93).

У току припремног поступка могућ је привремени смјештај малољетника. Одређује га судија на приједлог тужиоца и малољетник се у тим случајевима може привремено смјестити у прихватилиште или сличну установу за прихват малољетника уколико је то потребно ради издвајања малољетника из средине у којој је живио или ради пружања помоћи, заштите или смјештаја малољетника, а посебно ако је то потребно ради отклањања опасности од понављања кривичног дјела (чл. 94 ст. 1). Против рјешења о привременом смјештају дозвољена је жалба (чл. 94 ст. 2). Мјера привременог смјештаја се спроводи према одредбама које вриједе за установе, док се одредбе које се односе на малољетнике у притвору примјењују у погледу дужине трајања, контроле оправданости трајања овог смјештаја и других права малољетника (чл. 94 ст. 4).

У току припремног поступка, а у сврху присуства малољетника и успјешног вођења кривичног поступка, на приједлог странака или браниоца по службеној дужности, суд малољетнику може, умјесто одређивања притвора, одредити и мјере забране и то: забрану напуштања боравишта и забрану путовања без одобрења, забрану посјећивања одређених мјеста или подручја, забрану састајања с одређеним лицима, наредити да се повремено јавља одређеном државном органу и наредити да се млађем пунољетном лицу привремено одузме путна исправа уз забрану издавања нових исправа, као и забрану коришћења личне карте за прелазак државне границе Босне и Херцеговине (чл. 95).

У току припремног поступка, малољетни учинилац кривичног дјела може малољетно лице лишити слободе у складу са одредбама Закона о кривичном поступку (Службени гласник РС, број 53/12, 91/17 и 66/18) (у даљем тексту: ЗКП). У току боравка у надлежној организационој јединици Министарства унутрашњих послова, контакти полицијског службеника са малољетником се обављају уз пуно уважавање његове личности. Исто тако, одмах (или у што краћем року у одређеним случајевима), након лишења слободе малољетника, полицијски службеник о томе обавјештава његове родитеље, стараоца или усвојиоца, браниоца и надлежни орган старатељства (чл. 96 ст. 3). Испитивање малољетника обавља тужилац или полицијски службеник којег он одреди, а прије његовог почетка малољетник се обавјештава прво у писменој форми, а затим и усмено на матерњем језику о својим правима предвиђеним ЗКП-ом, гдје се посебно истиче право на присуство браниоца, родитеља, односно, стараоца или усвојиоца, или представника органа старатељства да буде присутан приликом испитивања (чл. 96 ст. 5). Законодавац је прописао да је полицијски службеник дужан да малољетно лице без одлагања, а најкасније у року од 12 часова, доведе тужиоцу и обавијести га о разлозима и времену лишења слободе, или се у супротном малољетник мора пустити на слободу (чл.

96 ст. 6). Предвиђена су и посебна правила поступања током лишења слободе. Он се тако смјешта у посебне просторије у надлежној организационој јединици Министарства унутрашњих послова (у даљем тексту: МУП) и у тужилаштву тако да није у контакту са одраслима. Довођење малољетника се обавља на начин који штити његово достојанство и претпоставка невиности, од њега се приликом лишења слободе и стављања у притвор одузимају предмети у вези са кривичним дјелом и предмети које не смије имати у притвору према правилима кућног реда, а има право да задржи личне ствари и право на одговарајућу медицинску његу која укључује и љекарски преглед након лишавања слободе (чл. 97).

Након што се пред тужиоца доведе малољетник лишен слободе, он је дужан без одлагања, а најкасније од дванаест часова, да испита малољетника уколико није испитан и одлучи да ли ће судији предложити неку од мјера забране, привремени смјештај, притвор или ће га пустити на слободу. Предност се увијек даје мјерама забране, док се притвор, као крајња и најстрожа мјера, предлаже само у случајевима да се претходним мјерама не може обезбиједити присуство малољетника приликом суђења (чл. 98). О одређењу ове крајње мјере одлучује судија за малољетнике уколико су испуњени услови предвиђени ЗКП-ом, у року од дванаест часова и након саслушавања малољетника на те околности. На (не)одређивање притвора дозвољена је жалба (чл. 99). Притвор може трајати најдуже 30 дана од дана лишења слободе, уз обавезу вијећа да контролише неопходности притвора сваких 10 дана, уз претходно изјашњење тужиоца о радњама предузетим за период који претходи контроли. О притварању малољетника, судија одмах обавјештава родитеља, стараоца или установу којој је малољетник повјерен на васпитање и чување, као и орган старатељства. Притвор се на образложен приједлог тужиоца може продужити за највише два мјесеца.

Притвор се може и укинути прије истека његовог трајања на приједлог тужиоца и, у том случају, судија пушта на слободу малољетника одмах (чл. 100). Законодавац је, такође, уредио трајање притвора након окончања припремног поступка, када се притвор на образложен приједлог тужиоца може продужити за још 90 дана, и одређивање притвора након изрицања кривичне санкције гдје је предвиђено да, послије изрицања заводске васпитне мјере или казне малољетничког затвора, притвор може трајати најдуже два мјесеца. Уколико за то вријеме не буде изречена другостепена одлука којом се потврђује или преиначује првостепена одлука, притвор се укида и малољетник пушта на слободу. У случају да се путем другостепене одлуке укида првостепена одлука, притвор може трајати још 30 дана од изрицања другостепене одлуке (чл. 102). Када је ријеч о поступању са малољетним лицима која се налазе у притвору, ту су заступљена посебна правила. Малољетници су одвојени од пунољетних

лица, они треба да бораве у условима који су корисни за њихово васпитање и занимање, обилазак малољетника у притвору обављају судија и тужилац и, по налогу судије и тужиоца, обилазак притворених малољетника може обавити сваких 20 дана стручни савјетник суда и тужилаштва (чл. 103).

2.3.2. Поступање након окончаног припремног поступка

Након испитивања околности које се односе на извршење кривичног дјела, зрелост и друге околности које утичу на личност малољетника и прилика у којима живи, тужилац у року од осам дана по окончању припремног поступка доставља судији образложен приједлог за изрицање васпитне мјере или казне. Поред овога, може се десити и да тужилац утврди да нема довољно доказа да је малољетник учинио кривично дјело те се доноси наредба за обуставу кривичног поступка и обавјештава се оштећени и подносилац пријаве који могу у року од осам дана од дана обуставе припремног поступка поднијети притужбу канцеларији тужиоца (чл. 104).

Судија разматра могућност и оправданост примјене васпитне препоруке или казне малољетничког затвора коју је предложио тужилац или након што је одлуку донијело вијеће у складу са чланом 105 став 2 Закона, о чему обавјештава малољетника и родитеље, односно, стараоца или усвојиоца (чл. 106 ст. 1). Судија може одлучити да не би било цјелисходно малољетнику изрећи васпитну мјеру или казну малољетничког затвора и одредити неку од васпитних препорука под условом да малољетник пристане да испуни обавезу предвиђену васпитном препоруком. Након њеног испуњења, судија доноси рјешење о непоступању по приједлогу тужиоца за изрицање предложене кривичне санкције о чему, по потреби, обавјештава оштећеног због остварења имовинскоправног захтјева у парничном поступку (чл. 106 ст. 3 и 4). Овако судија одлучује и када малољетник само дјелимично испуни обавезу а када утврди да изрицање кривичне санкције према малољетнику не би било цјелисходно (чл. 106 ст. 5). У случају одбијања или неуредног извршавања обавезе предвиђене васпитном препоруком, судија заказује сједницу или главни претрес у складу са чланом 108 Закона.

У случају да судија прихвати приједлог тужиоца или вијећа за изрицање васпитне мјере или казне малољетничког затвора, приједлог тужиоца се доставља малољетнику и његовом браниоцу који имају могућност да у року од три дана (на приједлог браниоца најдуже 15 дана) изјаве претходне приговоре, након чега одлучује о њима и заказује сједницу или главни претрес. Законодавац је, такође, прописао да судија који је, као члан вијећа одлучивао о приговорима, не може учествовати у суђењу (чл. 107).

Сједница или главни претрес заказује се у року од осам дана од дана пријема приједлога, односно, доношења одлуке вијећа. Да ли ће судија заказати сједницу или главни претрес зависи од тога која кривична санкција је предложена за изрицање. Казна малољетничког затвора и заводске васпитне мјере се изричу само по одржаном главном претресу, док се остале васпитне мјере могу изрећи на сједници (чл. 108).

Када се одлучује на сједници, позивају се тужилац, малољетник, бранилац (присуство ова три субјекта је обавезно), родитељи, усвојилац, односно, старалац малољетника, а о сједници се обавјештава и може јој присуствовати представник органа старатељства (чл. 109 ст. 1–4). Тужилац чита приједлог на сједници и укратко излаже доказе који се односе на кривично дјело и податке о личности малољетника до којих је дошао током припремног поступка, као и разлоге који оправдавају стављање приједлога за изрицање кривичне санкције. Малољетник и његов бранилац након тога излажу одговор на приједлог тужиоца, а појашњења и приједлоге могу давати и родитељи, односно, старалац или усвојилац и представник органа старатељства уколико су присутни (чл. 109 ст. 5 и 6). Одлучивање на главном претресу обавља се у складу са одредбама ЗКП-а. За разлику од сједнице, на главном претресу обавезно присуствују тужилац, бранилац и представник надлежног органа старатељства. Остали субјекти се позивају и могу присуствовати главном претресу, а уколико нису у могућности да то учине, нису способни или су непознати, судија може у најбољем интересу малољетника њему поставити посебног стараоца (чл. 110). У току суђења малољетнику, јавност је увијек искључена. Судија може допустити да на главном претресу присуствују и лица која се баве заштитом и васпитањем малољетника или сузбијањем преступништва младих, као и научни радници. Исто тако, судија може са засједања удаљити сва или поједина лица осим тужиоца, браниоца и представника органа старатељства, а у појединим случајевима може наредити и да се малољетник удаљи са засједања због могућег штетног утицаја на његово васпитање (чл. 111).

На крају поступка, судија може донијети рјешење којим се обуставља поступак у случајевима када се према ЗКП-у пресуда одбија (чл. 297 тач. б, г и д ЗКП-а) или оптужени ослобађа од оптужбе (чл. 298 ЗКП), као и када нађе да није цјелисходно изрећи малољетнику ни васпитну мјеру ни казну (чл.113 ст. 2). Судија може донијети и рјешење којим изриче васпитну мјеру малољетнику, а у коме се, у изрицању, наводи само која мјера се изриче али се малољетник не оглашава кривим. Казна малољетничког затвора се изриче пресудом. Судија није везан за приједлог тужиоца приликом одлучивања хоће ли према малољетнику изрећи казну или примијенити васпитну мјеру (чл. 113 ст. 1 и 3). По окончању поступка, судија је дужан израдити рјешење, односно, пресуду у писаном облику

и то у року од осам дана од дана саопштавања одлуке, а у посебно сложеним случајевима у року од 15 дана (чл. 114 ст. 3).[35]

2.3.3. Правни лијекови

Закон предвиђа редовне и ванредне правне лијекове. Редовни правни лијек је жалба која у поступку према малољетницима може бити изјављена у року од осам дана и то против пресуде којом је малољетнику изречена казна малољетничког затвора, затим против рјешења којим је малољетнику изречена васпитна мјера и против рјешења о обустави поступка (чл. 116. ст. 1 и 4). Круг лица који имају право на жалбу је одређен у смислу лица која имају право на жалбу против пресуде из члана 307 ЗКП-а (чл. 116 ст. 1). Поред наведеног, жалба се може изјавити и без воље малољетника, а то могу учинити бранилац, тужилац, брачни, односно, ванбрачни друг, сродник у крви у правој линији, усвојилац, старалац, брат, сестра и хранилац. За разлику од наведеног, од жалбе се може одустати само уз сагласност малољетника (чл. 116 ст. 2 и 3). О жалби одлучује вијеће другостепеног суда (чл. 116 ст. 5) које може преиначити првостепену одлуку изрицањем теже санкције према малољетнику само уколико је то предложено у жалби тужиоца, с тим да се казна малољетничког затвора или заводска васпитна мјера може изрећи само након одржавања главног претреса (чл. 117). Жалба је дозвољена и у односу на другостепену одлуку у два случаја: ако је вијеће за малољетнике другостепеног суда преиначило првостепену одлуку којом је према малољетнику обустављен поступак или изречена мјера упозорења и усмјеравања или мјера појачаног надзора након одржаног претреса и изрекло казну малољетничког затвора или заводску васпитну мјеру; ако је вијеће за малољетнике другостепеног суда на сједници поводом жалбе изрекло казну малољетничког затвора у дужем трајању или заводску мјеру тежу од оне која је изречена првостепеном одлуком. О овој жалби одлучује суд трећег степена, у вијећу састављеном од тројице судија одређених распоредом послова у том суду који имају посебна знања из области права дјетета и преступништва младих. Пред овим судом се не може одржати претрес.

У поступку према малољетницима, могу се примијенити и два ванредна правна лијека: понављање кривичног поступка и захтјев за заштиту законитости (чл. 119).

[35] У погледу контроле поступка према малољетницима видјети и чл. 114 ст. 1, 2 и 4.

2.3.4. Надзор суда над спровођењем мјера

Надзор над извршењем кривичних санкција изречених малољетнику обавља тужилаштво и суд. Управа установе у којој се према малољетнику извршава казна малољетничког затвора и заводска васпитна мјера дужна је да свака два мјесеца достави тужилаштву и суду који је изрекао васпитну мјеру извјештај о понашању малољетника. Стручни савјетници суда и тужилаштва, а тамо гдје савјетника нема, судија и тужилац, обиласком завода и установа у којима се васпитна мјера извршава, прате њено извршење. Обилазак малољетника се обавља најмање два пута годишње (чл. 120 ст. 1 и 2). Када су у питању остале васпитне мјере, надлежни орган старатељства је дужан да сваких шест мјесеци достави извјештај суду и тужилаштву о њиховом извршењу. Поред наведеног, суд може тражити извјештај и у краћем року (чл. 120 ст. 3).

3. ПРИМЈЕНА КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА ПРЕМА МАЛОЉЕТНИЦИМА

Закон прописује и примјену кривичних санкција према малољетним лицима. Једно од основних начела које се овдје примјењује односи се на индивидуални приступ. То значи да се у току извршења кривичних санкција према малољетнику треба поступати на начин који одговара његовом узрасту, степену зрелости и другим својствима личности, уз поштовање достојанства малољетника, подстицање његовог цјеловитог развоја и учешћа у сопственој ресоцијализацији, придржавајући се савремених педагошких, психолошких и пенолошких знања и искустава. Поред наведеног, малољетнику се омогућава да стекне основно и средње стручно образовање и радно оспособљавање, као и слободно креативно изражавање и изражавање вјерских осјећаја и обављање вјерских обреда (чл. 127). У вези са индивидуалним приступом у извршењу кривичних санкција је и појединачни програм поступања са малољетником који је прилагођен његовој личности и у складу је са савременим достигнућима науке, педагошке и пенолошке праксе (чл. 128).

Извршење заводских васпитних мјера и казне малољетничког затвора обавља се уз пуну бригу о здрављу малољетника (чл. 127 ст. 1, 2 и 4), док се посебна пажња посвећује потребама трудних малољетница и мајки са бебама, наркомана, алкохоличара и малољетника са посебним потребама (чл. 127 ст. 2).

Малољетник коме је угрожено неко право у току извршења кривичне санкције има право на заштиту и, у том случају, судија је дужан да о томе обавијести надлежни орган старатељства по мјесту пребивалишта или боравишта малољетника (чл. 131).

3.1. Извршење васпитних мјера

Извршењу васпитних мјера се приступа по правоснажности одлуке и када нема законских сметњи, осим у случајевима када Закон другачије одређује (чл. 133 ст. 1). Васпитне мјере извршава орган старатељства (чл. 133 ст. 2), док надзор над њиховим извршењем обавља судија који је васпитну мјеру и изрекао (чл. 134). Непосредни надзор најмање једном годишње обављају судија и тужилац (чл. 135). Надлежни орган старатељства, а изузетно и стручни савјетник, доставља судији и извјештај о току и резултатима изречене мјере посебне обавезе (чл. 136 ст. 1 и 2).

Извршење васпитне мјере упућивања у васпитни центар обавља орган старатељства који је надлежан према мјесту пребивалишта и боравишта малољетника у вријеме када је ова одлука постала извршна (чл. 137). Уколико је малољетник упућен у васпитни центар на одређени број часова, током дана он остаје код својих родитеља, усвојиоца или стараоца (тада се на извршење ове васпитне мјере односе одредбе које уређују извршење васпитне мјере појачаног надзора од стране родитеља, усвојиоца или стараоца), а ако је упућен на непрекидни боравак у центру, обезбјеђује му се смјештај и исхрана. У оба случаја малољетник наставља да похађа школу или одлази на посао (чл. 138 ст. 1). О току и резултатима спровођења ове мјере сачињава се извјештај у складу са чланом 138 став 2 Закона.

Извршење васпитних мјера појачаног надзора

Почетак извршења васпитне мјере *појачаног надзора родитеља, усвојиоца или стараоца* је дан када се овим лицима достави извршна судска одлука (чл. 139). Родитељ, усвојилац или старалац малољетника дужан је да извршава налоге и упутства судије и да надлежном органу старатељства омогући провјеру извршења васпитне мјере. Исто тако, ова лица су дужна да прихвате указану помоћ у циљу извршења васпитне мјере (чл. 140). У случајевима да је извршење ове васпитне мјере отежано, орган старатељства без одлагања обавјештава суд и тужиоца (чл. 141 ст. 2). За разлику од наведеног, извршење васпитне мјере *појачаног надзора у другој породици* спроводи се на основу извршне судске одлуке, ван породичног миљеа малољетника, односно, у другој породици коју је одредио суд на приједлог надлежног органа старатељства (чл. 142). Надлежни орган старатељства и породица у коју се упућује малољетник закључују уговор у коме се регулишу међусобна права и обавезе (чл. 143 ст. 1). Као и код претходне мјере, постоји дужност породице да надлежном органу старатељства омогући провјеру њеног извршења и да прихвати понуђену помоћ ради остваривања сврхе мјере (чл. 143 ст. 2).

Контролу и праћење извршења васпитне мјере обавља суд. Малољетник за вријеме извршења ове мјере одржава везе са својом породицом, осим у

случајевима када суд на приједлог органа старатељства другачије не одлучи (чл. 143 ст. 3). Поред овога, суд такође може, по службеној дужности или на приједлог тужиоца или органа старатељства, малољетника упутити у неку другу породицу уколико су прилике у породици у којој је он већ смјештен такве да се васпитна мјера отежано реализује (чл. 144). За извршење треће васпитне мјере *појачаног надзора од стране органа старатељства*, Закон прописује да је надлежан орган пребивалишта, односно, боравишта малољетника у вријеме када је одлука којом је мјера изречена постала извршна. Орган старатељства, по пријему ове одлуке, одређује службено лице органа старатељства или друго стручно лице које ће спроводити мјеру и о томе обавјештава судију (чл. 146). Стручно лице сачињава програм рада са малољетником, а државни органи, васпитне, образовне, здравствене и друге установе дужне су да му пруже помоћ. Исто тако, родитељ, усвојилац или старалац код којих малољетник остаје током извршења ове васпитне мјере дужан је да обавијести стручно лице о постојању прилика које отежавају извршење васпитне мјере (чл. 147).

Извршење заводских васпитних мјера

Заводске васпитне мјере извршавају се у васпитним установама, васпитно-поправном дому и посебној установи за лијечење и оспособљавање малољетника. Суд доставља извршну одлуку са документацијом органу надлежном за упућивање ради извршења заводске мјере у року од три дана када је одлука постала извршна (чл. 149 ст. 1). Овај орган затим приступа извршењу кривичне санкције у року од осам до најкасније петнаест дана од дана пријема извршне одлуке (чл. 149 ст. 2). Малољетник се прима у установу (чл. 150) на основу налога о извршењу кривичне санкције који издаје суд. Њему се, затим, на разумљив начин, објашњавају правила установе и обавља се медицински преглед у року од 24 часа. Такође му се обезбјеђује и копија правилника установе. Сваки малољетник има персонални досије који је повјерљиве природе и који је доступан само овлашћеном особљу установе.

Приликом извршења заводске васпитне мјере, малољетник ужива одређена права (чл. 151). Прописано је да малољетник може добити дозволу да носи сопствену одјећу уколико је погодна и да је установа дужна да му обезбиједи одјећу уколико је нема, има право на одговарајућу исхрану, боравак ван затворених просторија у установи, да учествује у организованим културним, спортским и другим прикладним активностима, да се бави рекреацијом и спортом, да под одређеним условима похађа наставу у установи и изван установе, има право на неограничен пријем пакета у складу са прописима установе, пријем поште, информација, има право на посјете, боравак са брачним или ванбрачним другом, право на рад у складу са својим могућностима и накнаду за њега. Поред наведеног, малољетник има право и на дневни, недјељни и годишњи одмор, здравствену заштиту у и изван установе, да му породица буде

обавијештена о његовом здравственом стању и да он буде обавијештен о смрти, озбиљној болести или повреди било ког члана уже породице и да се обезбиједи посјета члану породице или сахрани и право да учествује у вјерској служби и да посједује вјерске књиге и предмете за вјероисповиједање, као и право да одбије све облике учешћа у вјерским и религиозним службама и образовању.

Малољетнику који има добро владање и залаже се на раду, руководилац установе васпитно-поправног дома може додијелити и одређене *погодности.* У погодности спадају: проширено право на пријем посјета, слободни изласци из дома у град, посјете културним, спортским и другим прикладним догађајима изван васпитно-поправног дома, посјете породици, сродницима или другим блиским лицима за вријеме викенда и празника и додатна одсуства из установе васпитно-поправног дома до 15 дана (чл. 152 ст. 1). Поред овога, руководилац установе може, у складу са посебним правилником, малољетнику додијелити и друге погодности које повољно утичу на извршење васпитне мјере (чл. 152 ст. 2).

Законодавац је прописао да ће министар посебним правилником прописати која то понашања представљају дисциплинске прекршаје, врсте санкција које се могу изрећи и њихово трајање, орган који је овлашћен да изриче те санкције као и орган овлашћен да разматра жалбе. Малољетник се не може казнити за дисциплински прекршај уколико претходно није *спроведена истрага,* ако малољетник није на њему разумљив начин претходно обавијештен о прекршају и ако му није дата могућност одбране, укључујући и право на жалбу (чл. 153). Изричито је забрањено да се према малољетнику изричу дисциплинске мјере које укључују ускраћивање рада, смањење хране, ограничење комуникације малољетника са члановима породице, затварање малољетника у мрачне просторије и самице, колективно кажњавање, као и друге дисциплинске мјере које деградирају и угрожавају физичко или ментално здравље малољетника (чл. 154). Према малољетнику се, у складу са чланом 155 Закона, могу изрећи дисциплинске мјере *опомене* и *одузимања додијељених погодности*.

Судија може, на молбу малољетника, његовог родитеља, усвојиоца или стараоца или на приједлог органа старатељства, *одложити* извршење заводске васпитне мјере о чему одлучује у року од три дана од дана пријема молбе. Вријеме одлагања може бити одређено у трајању до године дана, а у случају болести малољетника, док болест траје (чл. 159). Исто тако, на молбу малољетника, његовог родитеља, усвојиоца или стараоца или на приједлог органа старатељства или руководиоца установе у којој се заводска мјера извршава, судија може *прекинути* извршење васпитне мјере. Прекид извршења заводске мјере се може дозволити уколико је против рјешења о изрицању те мјере поднесен захтјев за заштиту законитости. Рок за одлучивање о молби за прекид је исти као и код одлагања извршења васпитне мјере. Вријеме одлагања

може бити одређено у трајању до године дана, а у случају болести малољетника, док болест траје. Вријеме прекида се не урачунава у вријеме трајања васпитне мјере (чл. 160). Уколико су испуњене околности из члана 160 став 5 Закона, судија рјешењем налаже малољетнику да се одмах, а најкасније у року од три дана од пријема рјешења, јави установи ради извршавања заводске мјере.

Малољетник се отпушта са извршења заводске васпитне мјере када протекне законом одређено вријеме трајања те мјере или када суд донесе одлуку да се та мјера обустави, замијени другом мјером или условним отпустом. О условном отпусту одлучује судија који је изрекао мјеру упућивања у васпитну установу и васпитно-поправни дом (чл. 162 ст. 1 и 2). Законодавац је предвидио и могућност онемогућавања отпуштања из установе у случајевима када се малољетник налази у завршном разреду школе или при крају стручног усавршавања, а отпуштањем би то било онемогућено. Завршетак школовања или стручног усавршавања омогућава се на основу молбе малољетника (чл. 162 ст. 3).

Извршење мјере упућивања у васпитну установу (чл. 163) реализује се у оним установама које обезбјеђују смјештај и задовољење васпитних, здравствених, образовних, спортских и других развојних потреба малољетника. Законодавац је прописао да малољетници могу боравити у васпитној установи са другим малољетницима који су истог пола најдуже до навршене 23 године. Како малољетни учиниоци кривичних дјела бораве у овим установама са малољетницима који нису починили кривична дјела, они су изједначени у правима која имају, с тим да се малољетним учиниоцима кривичних дјела поклања посебна пажња (на начин да се у животу и раду у установи не издвајају од осталих). Закон је ограничио и круг лица која су упозната о изреченој васпитној мјери: руководилац установе, васпитно, образовно и друго стручно особље које је укључено у извршење васпитне мјере.

Малољетника у васпитну установу доводи лице које је одредио орган старатељства надлежног према мјесту пребивалишта или боравишта малољетника у вријеме када је одлука о изреченој васпитној мјери постала извршна. У случају да се не може отпочети са извршењем васпитне мјере усљед бјекства или одбијања малољетника, орган старатељства (односно, руководилац установе) о томе ће обавијестити надлежну организациону јединицу МУП-а која ће довести малољетника у васпитну установу (чл. 166).[36] Када се изврши пријем малољетника, васпитна установа обавјештава суд о томе (члан 164). У васпитној установи се најприје утврђује идентитет малољетника, обавља се љекарски преглед, а затим се обавља испитивање личности малољетника у посебном одјељењу ради одређивања програма поступања (најдуже 30 дана).

[36] Овако се поступа и уколико се појави немогућност наставка извршења васпитне мјере.

Малољетник се затим распоређује у одговарајућу васпитну групу која има највише десет малољетника и посебног васпитача.

Закон предвиђа и могућност премјештаја малољетника у другу васпитну установу. То се може остварити на захтјев малољетника, његовог родитеља, усвојиоца или стараоца, као и на приједлог установе у којој се мјера извршава и органа старатељства. Одлуку о премјештају доноси суд у случајевима када првобитни критеријуми за упућивање или даља потреба за реинтеграцијом у друштво могу бити ефикасније постигнути у другој установи или када се образложени разлози безбједности пребацивање чине неопходном мјером (чл. 167).

Извршење мјере упућивања у васпитно-поправни дом

За упућивање малољетника у васпитно-поправни дом надлежан је суд који је изрекао мјеру. Малољетнику се мора за припрему оставити најмање осам а највише 15 дана. Уколико се малољетник налази у притвору, у васпитно-поправни дом упућује га суд на чијем подручју се налази сједиште установе у којој је малољетник притворен (чл. 169). Малољетници се на извршење васпитне мјере упућују у васпитно-поправни дом гдје бораве малољетници истог пола, и у њему може остати најдуже до навршене 23 године живота (чл. 168).[37] Суд писаним путем налаже малољетнику да се одређеног дана јави у васпитно-поправни дом ради извршења изречене васпитне мјере или налаже родитељу, усвојиоцу или стараоцу малољетника да га одређеног дана доведе у васпитно-поправни дом. Суд такође обавјештава и васпитно-поправни дом о датуму када се малољетник треба јавити и доставља и извршну одлуку о изрицању мјере са подацима о малољетнику. У случају да се малољетник не јави у васпитно-поправни дом, суд наређује његово довођење, а уколико се малољетник крије или се налази у бјекству, суд наређује издавање потјернице (чл. 170).

Упућивање у посебну установу за лијечење и оспособљавање

У посебну установу за лијечење и оспособљавање упућује се малољетник који је ометен у психофизичком развоју или коме је због психичких поремећаја на основу члана 44 Закона одређено упућивање у ову установу. Малољетни учинилац кривичног дјела у посебној установи за лијечење и оспособљавање има иста права као и остали малољетници смјештени у установу. Малољетник се може премјестити у специјализовани завод или установу уколико се у посебној установи за лијечење и оспособљавање не могу задовољити потребе малољетника са инвалидитетом (чл. 172). За разлику од претходне мјере, овдје упућивање малољетника у посебну установу за лијечење и оспособљавање обавља орган старатељства према пребивалишту, односно, боравишту малољетника у

[37] Пријем малољетника у васпитно-поправни дом обавља се у складу са чланом 150 Закона.

вријеме када је одлука о васпитној мјери постала извршна. Орган старатељства ће обавијестити суд надлежан за извршење мјере и надлежну организациону јединицу Министарства унутрашњих послова када извршење васпитне мјере не може да започне или да се настави због одбијања и бјекства малољетника (чл. 173 ст. 2). Малољетник се доводи и спроводи у пратњи здравствених радника. О извршењу васпитне мјере доставља се извјештај у складу са Законом (чл. 174).

3.2. Извршење казне малољетничког затвора и мјера безбједности

Казна малољетничког затвора извршава се у у посебном казнено-поправном заводу. Ријеч је о заводима за малољетнике који немају додира са казнено-поправном установом у којој одрасла лица издржавају казну затвора.[38] Малољетни извршиоци кривичних дјела казну извршавају са малољетницима истог пола, а лица женског пола казну могу издржавати и у посебном одјељењу казнено-поправног завода за малољетнике мушког пола. Малољетни извршиоци кривичних дјела настављају да бораве у заводу за малољетнике или млађа пунољетна лица и у случајевима када постану пунољетни, осим ако њихова друштвена реинтеграција неће имати већи ефекат ако се смјесте у завод за одрасле (чл. 175). Што се тиче боравка у казнено-поправном заводу за малољетнике, они у њему могу остати најдуже до навршене 23 године живота, са изузетком да осуђени малољетник може остати и дуже уколико је то потребно ради завршавања школовања или стручног оспособљавања, или ако остатак неиздржане казне није већи од шест мјесеци. У овим случајевима, осуђени може у посебном казнено-поправном заводу остати најдуже до навршене 25. године (чл. 176).

Малољетнику који је издржао двије трећине казне малољетничког затвора, након што прибави потребну документацију и саслуша њега, његове родитеље, представнике органа старатељства и друга лица и прибави извјештај казнено-поправне установе о оправданости условног отпуста, судија првостепеног суда који је донио пресуду може дати условни отпуст. Суд може и одбити молбу малољетника за условни отпуст уколико оцијени да нису испуњени предвиђени услови, а условни отпуст се може и опозвати (чл. 177).

Када је у питању *извршење мјера безбједности*, Закон у члану 179 предвиђа да се мјере безбједности обавезног психијатријског лијечења и чувања у здравственој установи, обавезног лијечења од зависности (када су за то испуњени услови) извршавају у посебном одјељењу здравствене установе одређене за

[38] Треба нагласити да се на малољетне извршиоце кривичних дјела примјењују и одредбе Закона о извршењу кривичних санкција (чл. 178).

малољетнике или у другим специјализованим здравственим установама. Мјера безбједности обавезног психијатријског лијечења на слободи извршава се у здравственој установи која се одређује на приједлог органа старатељства који прати извршење мјера безбједности и о томе свака три мјесеца обавјештава тужиоца, родитеља, стараоца или малољетника и суд (чл. 179 ст. 2). У овим установама, малољетник остаје све док не престану разлози због којих је изречена мјера безбједности, а најдуже до истека трајања васпитне мјере или казне малољетничког затвора или док траје одгађење извршења ове казне или условни отпуст из завода или установе (чл. 179 ст. 4).

Закон предвиђа и одредбе у којима се регулише *помоћ послије извршења заводских васпитних мјера и казне малољетничког затвора*. Овдје се, као најзначајнији орган, издваја орган старатељства који је дужан да током трајања заводске васпитне мјере и казне малољетничког затвора одржава сталну везу са малољетником, његовом породицом и установом у коју је малољетник смјештен, како би се малољетник и његова породица што боље припремили за враћање малољетника у ранију социјалну средину и његово укључивање у даљи социјални живот. Поред овога, установе у којима се извршавају заводске васпитне мјере или казна малољетничког затвора најмање 90 дана прије отпуста малољетника обавјештавају сроднике са којима је малољетник живио као и надлежни орган старатељства и предлаже мјере које би требало предузети за прихватање малољетника (чл. 180). О повратку малољетника у породицу, родитељ, усвојилац или старалац или близак сродник са којим је малољетник живио, дужан је да обавијести надлежни орган старатељства (чл. 181). Малољетнику се пружа помоћ око изналажења смјештаја и средине у којој ће живјети, довршетка започетог образовања и стручног оспособљавања, лијечења ради заштите његовог физичког и душевног здравља, приликом проналаска запослења, обезбјеђења исхране, одјеће и финансијских средстава за друге нужне потребе у сврху омогућавања његовог поновног интегрисања у друштвену заједницу. Посебна брига (нарочито смјештај, исхрана, набавка одјеће, лијечење, помоћ у сређивању породичних прилика, окончање стручног оспособљавања и запошљавање) посвећује се малољетнику без родитељског старања.

X ИСПИТИВАЊЕ/КОМУНИКАЦИЈА МАЛОЉЕТНИКА ОСУМЊИЧЕНОГ ЗА ИЗВРШЕЊЕ КРИВИЧНОГ ДЈЕЛА ОД СТРАНЕ ПОЛИЦИЈСКОГ СЛУЖБЕНИКА – ДЈЕЦА И МЛАДИ КАО СВЈЕДОЦИ

1. МАЛОЉЕТНИЦИ КАО ИЗВРШИОЦИ КРИВИЧНИХ ДЈЕЛА

Поступак према малољетницима у сукобу са законом – кривичноправни аспект описан је у дијелу под истоименим називом. На овом мјесту, у циљу сагледавања ове проблематике са психолошког аспекта, нарочито у дијелу испитивања/комуникације малољетника осумњиченог за извршење кривичног дјела од стране полицијског службеника, нужно су поменуте одређене одредбе Закона о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку (Службени гласник РС, бр. 13/2010, 61/2013 и 68/2020).

При предузимању радњи у којима је присутан малољетник, а нарочито при његовом испитивању, поступа се обазриво, водећи рачуна о зрелости, другим личним својствима и заштити приватности малољетника како вођење кривичног поступка не би штетно утицало на његов физички, ментални и когнитивни развој (чл. 76 ст. 2). Малољетник мора имати браниоца приликом првог испитивања од стране тужиоца или полицијског службеника, као и током цијелог поступка (чл. 77 ст. 1). Бранилац мора имати посебна знања.

Прије покретања припремног поступка за дјело које се малољетнику ставља на терет, тужилац је дужан од надлежног органа старатељства прибавити податке који се тичу узраста, зрелости и других особина личности малољетника, о средини и приликама у којима он живи, како би могао одлучити да ли ће за конкретни случај поступати примјеном начела опортунитета, приступити поступку примјене васпитне препоруке или ће донијети наредбу за покретање припремног поступка (чл. 87 ст. 1). За кривична дјела са прописаном новчаном казном или казном затвора до три године, полицијски службеник који има посебна знања, уз прибављено одобрење тужиоца, испитује малољетника (чл. 88 ст. 2).

Полицијски службеник испитује малољетника у присуству његовог браниоца, родитеља, стараоца, односно, усвојиоца, као и стручног лица органа старатељства. Када су родитељи, старалац, односно, усвојилац малољетника спријечени да присуствују испитивању малољетника, односно, ако њихово присуство не би било у интересу малољетника, полицијски службеник испитује

малољетника у присуству представника органа старатељства или представника установе за смјештај малољетника (чл. 88 ст. 3).

1.1. Испитивање/комуникација малољетника осумњиченог за извршење кривичног дјела од стране полицијског службеника

Уколико у припремном поступку испитивање/комуникацију са малољетником осумњиченим за извршење кривичног дјела у сврху прикупљања и чувања изјава и доказа обавља полицијски службеник, уважавајући специфичности физичког, емоционалног, социјалног, когнитивног и моралног развоја у периоду адолесценције, препоручују се одређене психолошке методе.

Познато је да отворена и јасна комуникација чини основу међуљудских односа – динамичко збивање које укључује мисли и осјећања друге особе, повратну везу међу саговорницима и размјену вербалних и невербалних садржаја. Вербална комуникација је најчешћи начин размјене и изражавања садржаја и информација. Мјесто, снага и ефекат ријечи и изреченог могу битно допринијети атмосфери, повјерењу и квалитету тог односа. Међутим, вербална комуникација даје и простор за појаву многих неспоразума и конфликата. Вербална комуникација обухвата садржајну и релацијску компоненту информације. Садржајна компонента састоји се од онога шта је речено, а релацијска компонента означава начин како је нешто речено. Невербална комуникација одређује значење вербалних порука – израз лица, усмјеравање погледа, контакт очима, јачина и висина гласа, тјелесни покрети, климање главом, покрети руку, положај тијела, удаљеност на којој се говори.

Препоручује се да полицајци, криминалисти, користе вербалне и невербалне показатеље доброг слушања малољетника (Uzelac, 2005: 135). Вербални показатељи активног (доброг) слушања су:

– парафразирање
– рефлектовање (*Видим лупкаш ногама, љут си због...*)
– сажимање (*Провјеравам јесам ли те добро схватио*)
– употреба *да-принципа* (*Занимљиво, да чујем даље*)
– употреба *ја-порука* (користе се за исказивање властитих осјећања, на примјер *Радо бих више чуо о томе*, отвара се простор за повјерљивост, као и простор за двосмјерну и конструктивну комуникацију, што је посебно важно младом човјеку
– осјетљива подручја треба истраживати покретањем питања, али без коришћења упитне форме – изношење властите претпоставке о неком питању која ће малољетнику служити као подстицај за изношење свог мишљења – *Чини ми се да је данас велика гужва у аутобусима*.

Потребно је допустити малољетнику и подстицати га да говори што слободније и што више. Треба уклонити све евентуалне бојазни, страх од казне и посљедица у школи, стида (Roso, 1988: 204). Није пожељно да полицијски службеник, криминалиста, доноси суд о ономе што чује (Uzelac, 2005: 135). Понекад изјава малољетника зависи од једне лажи због избјегавања казне. Он/она се држи лажи сматрајући да ће се тако извући из неугоде па се мора утврдити поријекло изјаве и њен мотив. Лажи ове врсте треба утврђивати и раскринкати индиректно, због могућег отпора (Roso, 1988: 204). У вези са тим, поред вербалних показатеља активног (доброг) слушања, у овом разговору од стране полицијског службеника пожељно је:

– не одобравати, али и не порицати, без употребе *ти-порука* (без савјета – *Ти треба да...*, наређења – *Ти мораш*, моралисања – *Требало је да...* који активира механизме одбране код адолесцента, јер он такав начин комуницирања најчешће доживљава као критику и осуђивање
– ни хвалити ни кудити то што малољетник говори
– активно слушати малољетника (ушима и очима), обратити пажњу на говор тијела и правилно га протумачити
– не треба тражити објашњења и претјерано испитивати – *Зашто (ни)си то урадио?*, не треба негирати емоције – *Немој плакати, није то ништа* – биће контрапродуктивно и затвориће комуникацију
– дати до знања малољетнику да полицајац осуђује њихова (не)дјела, а не њих као људе
– не давати савјете – уколико се ипак савјет даје, треба да постоје два предуслова – поштовање савјетника од стране савјетованог и осјећај потребе код савјетованог да уопште буде савјетован.

Невербални показатељи активног (доброг) слушања су:

– климање главом
– нагиб тијела према напријед
– визуелна пажња
– дизање обрва
– упутно је користити тзв. *отварање врата*, тј. користити узречице: *аха, занимљиво, стварно, дааа, и, а онда, а тако, слушам* и сл.

Грађењем доброг контакта са малољетником, полицајац, заправо, постиже четири паралелна циља. Најприје се ради о томе да полицајац сазна пуну истину о кривичном дјелу и околностима кривичног дјела за које је малољетник осумњичен. Поред тога, потребно је постићи још три циља: да полицајац боље разумије малољетниково понашање, помоћи малољетнику да он сам боље разумије своје понашање, помоћи малољетнику да промијени своје понашање у друштвено прихватљиво.

Неповољне околности комуникације полицијског службеника и малољетника одражавају се у томе да разговор малољетника најчешће није добровољан и постојање осјећаја малољетника да га нико не разумије. У датој ситуацији, требало би да се полицајац руководи неким полазним принципима који ће му помоћи да са мање потешкоћа постигне задате циљеве.

Изузетно је корисно обавити разговор са малољетником *у четири ока* након што се задовољи законском захтјеву, према којем је полицајац обавезан да разговор са малољетником о кривичном дјелу и околностима његовог извршења обави уз обавезно присуство малољетниковог родитеља или старатеља. За разговоре *у четири ока* би требало да зна и да сагласност малољетников родитељ или старатељ, коме би полицајац морао да објасни разлоге поновних контаката са малољетником (Uzelac, 2005). Овом приликом, важно је да полицајац препозна емоције малољетника, тј. да емпатише са малољетником. Важно је да се разумије емоционално стање у којем се малољетник налази – уживити се у улогу другога, читати невербалне комуникације и имати искрену жељу да помогне. Поред тога, потребно је имати на уму да свако понашање малољетника није објашњиво (насилно конструисање објашњења се не препоручује и може одвести полицијског службеника у сасвим погрешном правцу). Некад треба сачекати да се добију прави одговори.

Полицајац треба бити свјестан да се малољетник може непријатељски „поставити" према њему, а да то не показује јавно. Непријатељски став малољетника не мора бити усмјерен према полицији, већ уопште према ауторитету – јавља се усљед потешкоћа социјалне интеграције. Потребно је да полицијски службеник у сваком моменту води разговор (покушава одгонетнути шта је главни проблем који највише мучи малољетника и због којег се упушта у неприхватљиво понашање). Разговор, у правилу, треба водити у полицијским просторијама. Поред тога, потребно је обезбиједити услове да неко или нешто не омета комуникацију (није препоручљиво да друге особе улазе, телефонирају и слично). За квалитетан разговор потребно је обезбиједити довољно времена како разговор не би био површан (50–70 минута). Пред малољетником не треба биљежити разговор, него то треба урадити накнадно.

Полицијски службеник треба одржавати непристрасан став уз исказивање интереса за све оно што малољетник говори. Треба се прилагодити интелектуалним способностима малољетника (млада особа виших интелектуалних способности тражи разговор, пита, процјењује, тражи и уважава аргументе, лакше ће изражавати своје емоције, доживљаје, потребе и мисли). Са малољетником нижих интелектуалних способности разговор треба да тече на другачији начин – ријечима које малољетник разумије са јасно постављеним питањима. Јаке емоције спутавају малољетника да говори о садржајима који су за њега болни и

неугодни. Малољетник може бити екстравертан или интровертан, доминантан или субмисиван.

Поновљени ексцес малољетника (принципи)

Уколико се, усљед поновног кривичног дјела или прекршаја понови *сусрет* полицијског службеника и малољетника, пожељно је разговор водити у сљедећих неколико корака (Uzelac, 2005: 137):

– утврђивање легитимитета (треба дати малољетнику до знања да у разговору нису равноправни)
– утврђивање контроле (полицајац треба да отклони евентуално лутање пажње)
– утврђивање чињеница (покушати истражити што више чињеница, без обавезе да малољетник призна *пошто-пото* баш све)
– утврђивање конфликта (полицајац треба да изгради што већи јаз између малољетника и његовог ексцесног понашања) – такво понашање назваће негативним, погрдним терминима, а полицајац ће, парафразирајући, наводити малољетника да те термине и даље ниже наводећи све теже и теже квалификације: *Како би ти назвао младиће који се понашају тако да...?* (сада слиједи опис критичног догађаја)
– санирање штетних посљедица ексцеса (евентуално извињење некоме или надокнада штете)
– рекапитулација (полицајац ће поновити разлог њиховог разговора, назначити око чега се слажу и нагласити ако је нешто остало неразјашњено, напоменути да разговор није завршен и оставити малољетника у позицији дужника).

Важно је напоменути да је овакав приступ полицијског службеника примјерен младим људима чије је неприхватљиво понашање још на почетку, у фази формирања. Међутим, уколико се ради о вишеструким повратницима, ове психолошке методе тешко могу да пруже задовољавајуће резултате. Њима је, нажалост, намијењен сложени и дуготрајни поступак васпитања и преваспитања, у којем учествују стручни тимови састављени од психолога, пегагога, социјалних радника, љекара, односно, стручњака који брину за физички, емоционални и когнитивни развој малољетника.

Дјеца и млади такође могу бити свједоци или жртве кривичних дјела.

2. САСЛУШАЊЕ СВЕДОКА

Свједочење у кривичном поступку је општа дужност свих лица. Свједочење је дужност јер се не може одбити и за њено невршење су предвиђене санкције. Дужност свједочења подразумијева дужност одазивања позиву, дужност полагања заклетве и дужност давања потпуног и истинитог исказа. Доћи до потпуног и истинитог исказа није увијек једноставно (види више у Симовић, 2009а). Саслушање свједока представља сложену доказну радњу која подразумијева познавање не само правног основа, односно, процесних одредби које регулишу питање свједочења него и правила криминалистичке тактике, а посебно су важна знања из области психологије.

У доктрини се одавно показало да су свједоци *очи и уши* правде (Bentham, 1823, према Margarit, 2017). Основни криминалистичко-тактички циљеви успјешног спровођења саслушања свједока састоје се у успостављању међусобног повјерења и сарадње између испитивача и свједока (Симоновић, 2004: 158). Свједока треба коректним поступањем и повољним психолошким контактом мотивисати да сарађује како би се утврдила материјална истина, односно, осигурао вјеродостојан и потпун исказ. У циљу што потпунијег сагледавања исказа свједока, између осталог, потребно је проценити лица која се могу појавити у улози свједока и утврдити објективне или субјективне услове који могу утицати на перцепцију и памћење криминалних чињеница или околности.

Судска пракса је показала да су ови услови врло важни приликом реконструкције догађаја (види више у Margarit, 2017). Одговоре на питања која су значајна за правилан начин испитивања свједока и оцјену вјеродостојности исказа свједока у поступку пружа нам психологија исказа, област судске психологије која се бави проучавањем психичких процеса који учествују у формирању и давању исказа (Алексић, Миловановић, 1993: 238). У посљедње двије деценије, у страном правосуђу, нагло је порасло интересовање за знањима из области експерименталне и опште психологије, јер је утврђено да ова знања помажу испитивачу да од свједока добије исказ који ће дати максимални ефекат (Clark, 2011).

Најчешћи разлози непотпуног исказа свједока су грешке у запажању, недостаци у сјећању, сопствена имагинација догађаја, као и грешке у расуђивању. Поред истинитог исказа, свједоци могу дати и лажан и погрешан исказ. Лажан исказ је исказ који се, мотивисан личним интересом, страхом и слично, не подудара са стварним догађајем из разлога који зависе од свијести и воље свједока. Погрешан исказ је такође исказ који се не подудара са стварним догађајем, али из разлога који су ван свијести и воље свједока (Симовић, 2009а: 241).

Погрешан исказ настаје због грешака у запажању, памћењу и репродуковању. Запажање је први основни елемент од којег зависи исказ свједока. Оно зависи од бројних фактора, као што су спољне амбијенталне околности, стручно знање, интерес, занимање, као и узраст и пол лица које опажа, односно, способност његових чула. Што се тиче памћења, оно такође зависи од различитих околности, од јачине надражаја чула, од степена пажње, од психофизичког стања лица у тренутку запажања. Репродуковање исказа свједока углавном зависи од самог свједока, његових способности изражавања, његове стручности и образовања, као и воље, жеље и спремности да дâ потпун и истинит исказ (Кресоја, 2006). Приликом оцјене исказа свједока, прво се цијени да ли је исказ искрен или лажан, а послије тога да ли је тачан или погрешан (Симовић, 2009б: 398).

2.1. Саслушање дјеце и малољетника

Најзначајнија биолошка својства за учинак исказивања и за начин реаговања свједока потичу из његове старости и пола (Grasberger, 1958: 217). С обзиром на тематику уџбеника, пажњу ћемо усмјерити на посебну осјетљивост која произлази из превелике младости, односно, специфичности младалачког доба, на дјецу и младе као свједоке или жртве кривичних дјела. Ако се као свједок саслушава дијете оштећено кривичним дјелом на штету дјеце,[39] саслушање се може провести највише два пута. Код првог саслушања дјетета, посебну пажњу треба поклонити успостављању контакта. Дијете треба навести да говори (Водинелић, 1970: 160). Тужилац или полицијски службеник саслушава свједока путем техничких уређаја за пренос слике и звука, а без присуства тужиоца или полицијског службеника у просторији гдје се свједок налази (чл. 186 ст. 2).

Саслушање дјетета се обавља уз помоћ стручног савјетника или другог стручног лица, на основу чијег се мишљења, кад то није противно интересима дјетета или интересима вођења кривичног поступка, може одобрити и присуство

[39] VI – Кривична дјела на штету дјеце. Члан 184 (1) Закона о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку (Сл. гласник РС, бр. 13/2010, 61/2013 и 68/2020). Судија за малољетнике или судија који има посебна знања суди и пунољетним учиниоцима када се у кривичном поступку као оштећени појављује дијете и малољетно лице, за кривична дјела прописана Кривичним закоником, и то: а) убиство, б) тешко убиство, в) убиство дјетета при порођају, г) навођење на самоубиство и помагање у самоубиству, д) тешка тјелесна повреда, ђ) отмица, е) противправно лишење слободе, ж) трговина дјецом, з) силовање, и) кривична дјела сексуалног злостављања и искоришћавања дјетета, из Главе XV Кривичног законика, ј) ванбрачна заједница са дјететом, к) одузимање дјетета, л) запуштање и злостављање дјетета, љ) насиље у породици или породичној заједници, м) кршење породичних обавеза, н) избјегавање давања издржавања, њ) омогућавање уживања опојних дрога, о) разбојништво, п) разбојничка крађа.

родитеља у просторији гдје се свједок налази. Дијете може бити саслушано у свом стану или другом простору у коме борави или центру за социјални рад (чл. 186 ст. 3). Да би се спријечило ћутање, треба правилно изабрати мјесто саслушавања. Често је корисно да се дијете потражи у приватној средини и спретним разговором ослободи (Водинелић, 1970: 160). Саслушање дјетета треба спроводити у мирној атмосфери. Не треба начином испитивања код њега изазивати јаке емоције (страх, беспомоћност, грижу савјести) (Симоновић, 2004: 175).

Суд саслушава дијете као свједока оштећеног кривичним дјелом на штету дјеце (у складу са ставом 2 овог члана), тако да суд, странке у поступку и бранилац могу постављати питања, а да не буду присутни у истој просторији са свједоком. Саслушање дјетета се обавља тако да се питања постављају посредством суда, а по потреби, уз помоћ стручног савјетника или другог стручног лица (чл. 186 ст. 4).

Стручно лице је стручни радник органа старатељства – психолог, педагог, социјални педагог – дефектолог, специјални педагог – дефектолог, социјални радник који посједује цертификат о стручној оспособљености за обављање послова из области преступништва младих и кривичноправне заштите дјеце, искуство на пословима заштите и бриге о дјеци и професионалне вјештине у комуникацији са дјецом, а уз чију помоћ се обавља саслушање дјетета као свједока оштећеног кривичним дјелом на штету дјеце (чл. 186а ст. 1). Стручни савјетник или стручно лице пружа помоћ свједоку са циљем да емоционално подржи дијете, смањи му ниво анксиозности, стреса, додатне трауматизације, страха и других штетних утицаја насталих учествовањем дјетета у правосудном поступку, да би се позитивно утицало на способност дјетета да, стичући осјећај сигурности о поступку, разумије своју улогу, и да би се на тај начин обезбиједио квалитет и вриједност исказа свједока (чл. 186а ст. 3).

Стручни савјетник или стручно лице, приликом саслушања дјетета као свједока оштећеног кривичним дјелом, посредује у комуникацији између тужиоца или полицијског службеника и свједока, по потреби утиче на формулацију питања која се упућују свједоку у циљу прилагођавања способностима свједока да питања разумије, сугерише измјену начина постављања питања тако да не побуде додатну трауматизацију свједока, и по потреби интервенише ради заштите добробити свједока (чл. 186а ст. 3). Разговор стручног лица са свједоком приликом упознавања неће се водити о теми догађаја који је предмет кривичног поступка, а циљ разговора је процјена тренутног стања и потреба свједока, прикупљање релевантних информација о свједоку значајних за свједочење или давање исказа и пружање стручне подршке ради ублажавања штетних посљедица учешћа у поступку по ментално здравље дјетета (чл. 186а ст. 6).

Ови посебно осјетљиви свједоци, усљед личних својстава и/или доживљеног кривичног дјела, могу бити посебно трауматизовани (Krapac, 2012). Иако

њима објективно не пријети опасност од окривљеног или његових сарадника, без обзира на непостојање ризика од угрожавања, посебно осјетљиви свједоци имају субјективан осјећај опасности. У вези са тим, ако се као свједок саслушава дијете или малољетник који је озбиљно физички или психички трауматизован околностима под којима је извршено кривично дјело или пати од озбиљних психичких поремећаја који га чине посебно осјетљивим, забрањено је обављати његово суочење са осумњиченим, односно, оптуженим (чл. 187). Ако препознавање осумњиченог, односно, оптуженог обавља малољетник оштећен кривичним дјелом или је очевидац учињеног кривичног дјела, такво препознавање у свим фазама поступка обавља се на начин који у потпуности онемогућава да осумњичени, односно, оптужени, види малољетно лице (чл. 188).

2.1.1. Психолошке карактеристике исказа дјеце у раном узрасту и раном школском периоду – вјерност исказа

Када се за свједоке позивају дјеца и малољетна лица, процесни закони за њих увијек предвиђају посебне одредбе и посебна правила саслушања. Што се тиче оцјене исказа свједока, сматра се да је оцјена доказне вриједности исказа свједока најтежа од свих оцјена доказне вриједности радњи доказивања. Основни проблем при оцјени исказа свједока јесте утврђивање у којој мјери се изјава свједока о чињеницама подудара са стварним стањем (Симовић, 2009а: 241). Пред дјететом или малољетником не треба показивати да је његов исказ значајан или да он износи нешто што одраније није познато. Треба се понашати као да малољетник саопштава одраније познате податке. Супротно понашање може подстакнути свједока на претјеривање и сензационализам (Симоновић, 2004: 176).

Познавање функционисања психичког апарата дјетета је важно за правилну оцјену дјететовог исказа. Главна тешкоћа у саслушању мале дјеце обично је у томе да се она наведу на самостално размишљање. Само се помоћу овога може постићи да дјеца сама од себе нешто саопште о спорном догађају (Grasberger, 1958:219). Дјеца су подложна сугестијама и често нису у стању да разликују чињенице и фантазију. Она могу, ненамјерно, бити жртве сексуалних фантазија. Најбитније је да се дјетету од самог почетка не да, кад год је то могуће, времена за разговор са родитељима, другом дјецом и одраслима. На тај начин, оно ће бити заштићено од сугестије других лица. Само брзи подухват и најбрже поступање могу свести на најмању мјеру свјесно или несвјесно фалсификовање исказа (Водинелић, 1970: 161).

Цеци и Брук (Cecі & Bruk, 1993) утврдили су да постоје значајне разлике у сугестибилности између дјеце различитог узраста. Предшколска дјеца су

осјетљивија на сугестивне ефекте у односу на дјецу старијег узраста или у односу на одрасле (Зорић, Микуш, 2007, према Милосављевић-Ђукић, Танкосић, 2018). Сугестибилност нарочито долази до изражаја ако се дјетету, због неповезаности његове приче, морају постављати додатна питања (Милосављевић-Ђукић, Танкосић, 2018). Питања која траже децидиран одговор *да* и *не* нису добра, јер су малољетне особе склоне да се приклоне оном одговору за који сматрају да га испитивач очекује (Roso, 1988: 205). Поред тога, апстрактна питања дијете не схвата, а са сваком конкретизацијом питања расте опасност од сугестије (Аћимовић, 1987: 257). Чак и ако дјеца обрађују велике количине информација, њихово свједочење има малу корист ако су њихова сјећања подложна погрешним импресијама. Већина психолога је сагласна у томе да се сугестибилност смањује годинама (Бркић, 2013).

Способност дјетета да осмисли сложени догађај и редослијед у простору и времену је критична (Melton 1981, према Rozell, 1985). Дјеца која су млађа од осам година имају потешкоће у тачном одређивању да ли се неки догађај у прошлости десио прије или послије неког другог догађаја. Према неким студијама (Weiner & Hess, 1987) у којима су испитивана дјеца као свједоци узраста од пет до шест година, утврђено је да су она у стању да дају коректне одговоре на објективна питања, на примјер: *Је ли човјек куцао прије него што је ушао унутра?* или да препознају лице криминалца. Треба узети у обзир да дјеца у том узрасту употребљавају погрешне термине, језичке способности су им веома ограничене, немају способност размишљања и логичког закључивања. За разлику од старије дјеце, млађа дјеца су наивнија и нису склона личној калкулацији (Пејовић-Миловančевић, 2014, према Милосављевић-Ђукић, Танкосић, 2018). *Дјеца не потискују истину, јер су наивна, будале то не раде, јер су непромишљене, ум под утицајем вина такође не потискује истину, јер је механизам сузбијања инхибиције привремено парализован алкохолом* (Münsterberg, 1908:47). Важно је нагласити да млађа деца немају капацитет да смисле детаљно разрађену лажну причу (Милосављевић-Ђукић, Танкосић, 2018).

Многобројна психолошка истраживања која су спроведена на одраслој популацији, показала су да је памћење заправо реконструкција, што би значило да дјеца, па и одрасли, интерпретирају прошлост, коригују себе, додају и бришу оне информације које се не уклапају у њихова схватања себе и свијета који их окружује (Зорић, Микуш, 2007, према Милосављевић-Ђукић, Танкосић, 2018). На примјер, дјеца жртве злостављања се чешће не могу сјетити насилног догађаја, ако је насилник био блиска особа, него странац. Међутим, Anderson (2001, према Groome, 2004: 31–32) предлаже да би се феномен репресије (тј. селективно заборављање узнемирујућих трауматичних сјећања) могао објаснити инхибиторним механизмима активираним проналажењем конкурентних сјећања, у складу са новом теоријом о неупотреби.

Даљи докази о великој осјетљивости дјеце свједока на контаминацију података послије догађаја потичу из једне студије (Poole and Lindsay, 2001, према Groome, 2004a: 52), у којој су учествовала дјеца узраста од три до осам година. У овом истраживању, дјеца су слушала родитеље како читају причу која садржи неке догађаје које су доживјели, и неке које нису. Накнадна тестирања открила су да су се дјеца присјећала многих фиктивних догађаја као да су их доживјела. Када су дјеца добила упутства да добро размисле о извору својих сјећања (познато као *надгледање извора*), нека старија дјеца повукла су своје нетачне извјештаје, али то се није догодило код млађе дјеце у узорку. Аутори су закључили да је могућност контаминације информација након неког догађаја озбиљан проблем код врло мале дјеце свједока, која евидентно имају нарочите потешкоће у *надгледању извора* трага памћења (Groome, 2004a: 52).

Истраживачи тек почињу да схватају важне индивидуалне разлике у реакцији дјеце на стресне догађаје (Baker-Vard, Gordon & Merritt, 1993, према Myers, Saywitz & Goodman, 1996). Неколико истраживача проучавало је сјећања дјеце у вези са застрашујућим догађајима попут свједочења убистава вођених, отмица и снајперских напада на школе (Robert, Pynoos & Spencer, 1984, према Myers, Saywitz & Goodman, 1996). Као што би се могло очекивати, дјеца трауматизована на ове начине показују и тачност и нетачност памћења. Наиме, дјеца нису свјесна начина на који функционише њихово памћење и сјећања те њихово досјећање увелико зависи од помоћи особе која води разговор са дјететом, јер су неадекватне технике интервјуисања чест узрок компромитовања и контаминације исказа дјеце (Ceci & Bruk, 1993).

Како потврђују и резултати наведених истраживања, врло важно је да се утврди историјат исказа. Безусловно треба да се саслуша оно лице којем се дијете прво повјерило. Вјерност исказа опада бројем саслушавања. Потребно је да се детаљно проучи читава дјечија средина и сазнају његови доживљаји, иако они могу да изгледају одраслима и неважни (Водинелић, 1970: 161). Данас се сматра да по питању вјеродостојности дјечијег исказа не треба заузимати никакве априорне ставове: дјечији исказ треба цијенити за сваки случај посебно, при чему треба бити нешто опрезнији и критичнији него иначе (Бркић, 2013). Важно је да стручњаци који разговарају са дјететом добро познају и разумију дјечију перспективу, као и да умију да јој се прилагоде (Срна, 2011: 23). Треба имати на уму да је саслушање дјетета његов избор, а не обавеза (Милосављевић-Ђукић, Танкосић, 2018).

2.1.2. Психолошке карактеристике исказа дјеце, односно, малољетника у школском периоду, односно, периоду пубертета – вјерност исказа

У периоду пубертета и младалаштва среће се пубертетски негативизам, што се одражава на однос малољетника према догађајима из окружења. На емоционалном плану јављају се повећана осјетљивост и несигурност. Дијете, односно, малољетник је све више окренут себи, а све мање околини, тако да је способност за квалитетно свједочење мања него у претходном периоду. Због раније насталог пубертета и бурних промјена које он носи, исказ дјевојчица у овом периоду (8–14 година) сматра се мање поузданим него код дјечака истих година. Криминалисти и судски психолози упозоравају да код дјевојчица у овом периоду сексуалне фантазије могу да узрокују неистинита окривљења и погрешна свједочења. Неке дјевојчице у том добу воде дневнике у којима се могу наћи полуистине или измишљени догађаји, нарочито они са сексуалном тематиком (Симоновић, 2004: 173–174). Препознавање кривца преко дјеце може се сматрати само као релативно поуздано и не смије представљати једини доказ, нарочито у сексуалним аферама (Водинелић, 1970: 161).

Завршну фазу пубертета карактеришу изразита активност и искључивост. Млад човјек пребрзо генерализује и закључује у екстремном облику (или-или). Саслушање малољетника у овом периоду не треба да траје (без паузе) дуже од 45 минута. Изнесено мишљење, оцјену или криву изјаву млади човјек тешко повлачи иако је свјестан грешке, само зато што му је тешко да то призна. Дјеца и малољетници су у својим исказима склони претјеривању. Емотивно су нестабилни, сујетни и осветољубиви. Уколико се дијете или малољетник осјећа повријеђеним или пониженим, неће бирати средства или ријечи да би се осветио тако да је у стању тешко да терети чак и невина лица (Симоновић, 2004: 174). Лажни исказ дјетета или омладинца није увијек резултат страха од казне него осјећаја „части" и солидарности са групом у којој се креће (Roso, 1988: 201).

* * *

За дјецу и малољетнике је најбитније истаћи да је њихова личност још недовршена и у том смислу треба индивидуализовати технику и тактику саслушавања.

.

XI МЕЂУНАРОДНИ ИНСТРУМЕНТИ У РАДУ СА МАЛОЉЕТНИЦИМА У СУКОБУ СА ЗАКОНОМ

Права малољетних учинилаца казнених дјела на међународном нивоу гарантована су посредно, путем међународних докумената који се тичу заштите права дјеце и малољетника.

Међународним правилима и смјерницама даје се оквир за одговарајуће провођење малољетничког правосуђа, а њихово познавање има изузетно значајну улогу и важност за професионалце у систему малољетничког правосуђа са циљем успостављања дјелотворних интервенција. У циљу што боље заштите и заступања најбољег интереса дјеце и младих, Уједињене нације донијеле су велики број конвенција, декларација, смјерница, препорука итд. Ови међународни документи кроз дефинисање међународноправних стандарда наглашавају потребу за увођењем посебних санкција за малољетнике те садрже низ препорука за државе чланице међународне заједнице које се односе на поступање с малољетним учиниоцима кривичних дјела, а затим на усвајање врста санкција за малољетнике, начела за њихову примјену и врсте третмана према осуђеним малољетницима (Carić, 2006: 1–16).

Под окриљем Уједињених нација, током 1990. године, а након усвајања Конвенције Уједињених нација о правима дјетета 1989. године, донесена су још три веома важна документа, и то:

Смјернице Уједињених нација за превенцију малољетничке делинквенције (тзв. Ријадске смјернице)

Правила Уједињених нација о заштити малољетника лишених слободе (тзв. Хаванска правила) и

Стандардна минимална правила Уједињених нација за мјере алтернативне институционалном третману (тзв. Токијска правила).

Ова три међународна документа, на одређени начин, допуњавају раније усвојена Пекиншка правила из 1985. године. Они, такође, служе као средство за тумачење и спровођење Конвенције Уједињених нација о правима дјетета те, уз Смјернице за поступање с дјецом у систему кривичног правосуђа тзв. Бечке смјернице усвојене 1997. године и модел закона о малољетничком правосуђу, представљају добар путоказ ка коме се морају кретати национална законодавства у области малољетничког правосуђа.

Генерална скупштина Уједињених нација 2000. године усвојила је и два опциона протокола уз Конвенцију о правима дјетета, и то:

а) Протокол за укључивање дјеце у оружане сукобе

Овим Протоколом помјера се старосна граница у којој је дозвољено директно учешће у оружаним сукобима са 15 на 18 година као минимум за обавезну регрутацију. Поред тога, овим протоком се од државе чланице захтијева да, након ратификације, сачини декларацију у којој ће предвидјети најнижи узраст од којег ће бити дозвољена добровољна мобилизација, али и кораке које ће држава чланица предузети у циљу осигуравања да таква мобилизација никада не буде принудна нити присилна.

б) Протокол о трговини дјецом, дјечијој проституцији и дјечијој порнографији

Овај факултативни протокол посебну пажњу посвећује инкриминисању озбиљних кршења права дјетета, као што су продаја дјеце, илегално усвајање, дјечија проституција и порнографија. Такође се наглашава значај међународне сарадње у циљу спречавања ове међународне активности, подизања јавне свијести те информативних и едукативних кампања у циљу унапређења заштите дјеце од ових озбиљних облика кршења њихових права.

1. КОНВЕНЦИЈА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА О ПРАВИМА ДЈЕТЕТА

Међународно право је почело да се бави малољетницима почетком XX вијека, али не одмах са аспекта делинквенције. Прије доношења и усвајања Конвенције о правима дјетета, стандарди људских права који су постављани декларацијама и конвенцијама били су опште природе, а при томе се сматрало да овакви документи могу одговорити и на све специфичне захтјеве који се тичу дјетета. Еглантајн Џеб (Eglantyne Jebb) британска социјална реформаторка која је основала организацију *Save the children* (*Спасимо дјецу*), 1923. године израдила је Повељу о правима дјетета. Повеља је послужила као нацрт Декларације о дјеци који је, са извјесним промјенама 1924. године усвојила Лига народа (претеча организације Уједињених нација). Документ познатији као Декларација о правима дјетета или Женевска декларација, представљао је прву декларацију међународног значаја у области људских права. Декларација се састојала од пет чланова а садржавала је обавезу државе да одговори на бројне потребе и проблеме дјеце која су у току Првог свјетског рада остала без родитеља и основних услова за живот.

Нажалост, због страдања и патње незапамћених размјера, милионских људских жртава током Другог свјетског рада међу којима је било много дјеце, Генерална скупштина Уједињених нација 1948. донијела је Универзалну декларацију о људских правима. Овом Декларацијом била су обухваћена и права

дјеце. С обзиром на то да су потребе дјеце у односу на одрасле различите, убрзо се увидјело да оне захтијевају специфичан механизам њихове правне заштите. Тако су Уједињене нације 1959. године усвојиле Декларацију о правима дјетета.

Необавезујући карактер декларације као правног акта за државу која је потпише, самим тим, главни је недостатак и Универзалне декларације о људских правима и Декларације о правима дјетета. Дошло се до становишта да је умјесто декларације потребна нека чвршћа правна форма која би предвиђала адекватан механизам који би гарантовао њено провођење. Тако се 1970. године почиње разматрати могућност доношења Конвенције о правима дјетета, с обзиром на то да конвенција као правни акт има снагу закона и обавезује потписнике његових одредаба и подразумијева право надзирања над њеним провођењем и примјеном у државама које су је прихватиле, односно, ратификовале.

Влада Пољске је 1978. године Комисији за људска права Уједињених нација поднијела приједлог нацрта Конвенције о правима дјетета. Током сљедеће 1979. године, која је проглашена Међународном годином дјетета, Комисија је формирала радну групу за координацију примједби и приједлога. Наиме, земље широм свијета достављале су примједбе и приједлоге на нацрт Конвенције, које је разматрала ова радна група. Процес усаглашавања и преговарања те израде коначног текста Конвенције трајао је преко десет година. Коначно, Уједињене нације су Резолуцијом број 44/25 Генералне скупштине од 20. новембра 1989. године једногласно усвојиле Конвенцију о правима дјетета. Сљедеће године, 1990. првих двадесет држава ју је ратификовало.

Права прописана Конвенцијом о правима дјетета припадају свој дјеци без обзира на то гдје су рођена, којег су пола, религијског опредјељења или социјалног поријекла. У овом контексту, мисли се на универзални карактер Конвенције, али не у апсолутном смислу, будући да САД још нису ратификовале Конвенцију о правима дјетета. Према доступним подацима, Конвенцију о правима дјетета је до сада ратификовало више од 200 држава свијета. Бивша СФРЈ ју је ратификовала у децембру 1990. године. С обзиром на то да је ова конвенција ратификована у вријеме када је Босна и Херцеговина била саставни дио СФРЈ, Босна и Херцеговина је потписивањем Дејтонског споразума 1995. године преузела обавезу да примјењује одредбе ове конвенције на подручју цијеле државе. У Босни и Херцеговини Конвенција о правима дјетета наведена је у Анексу I Устава Босне и Херцеговине и има снагу уставне одредбе.

Обавезе државе, као гаранту права прописаних Конвенцијом о правима дјетета, засноване су у самој Конвенцији кроз три члана:

– Уграђивање права из Конвенције о правима дјетета у домаће законе и прописе те провођење мјера за њихову реализацију (чл. 4)
– Упознавање дјеце и одраслих са Конвенцијом о правима дјетета (чл. 42)

– Редовно извјештавање Комитета УН за права дјетета о остваривању права из Конвенције о правима дјетета (чл. 44).

У том смислу, Република Српска је у обавези да укључи одредбе ове конвенције у све законе и судске поступке који се односе на сву дјецу па тако и на малољетне учиниоце кривичних дјела.

1.1. Садржај Конвенције о правима дјетета

Будући да су у великом броју земаља животи и добробит дјеце угрожени ратовима, принудним радом, сексуалним искоришћавањем те многим другим кршењима или ускраћивањем права, усвајањем Конвенције о правима дјетета, 1989. године, ствара се свеобухватан корпус права дјетета, чиме она, по први пут у историји међународног права у области људских права добијају свеобухватну и посебну заштиту.

Сам текст Конвенције састоји се од 54 члана којима се дефинишу принципи, различите врсте права, као и сам процес примјене, надзора и ступања на снагу. Конвенција о правима дјетета се често назива и каталогом права због тога што је базирана на претпоставци о недјељивости права и немогућности да се она поставе у хијерархијски однос (Дејановић, 1999).

Структуру Конвенције о правима дјетета чине:

а) Увод (преамбула) у којем су наведени мотиви због којих државе потписнице доносе ову Конвенцију

Преамбула подсјећа на основне принципе Уједињених нација и посебне одредбе којима се потврђује да је дјеци, усљед њихове осјетљивости, потребна посебна брига и заштита и нарочито истиче примарну улогу породице у њези и заштити дјетета. Осим тога, у овом дијелу витални значај даје се међународној заштити права дјетета;

б) Први дио сачињен је од 41 члана у којем су наведена права дјетета и дата упутства шта учинити да се појединo право у потпуности оствари[40]

[40] Садржај Конвенције о правима дјетета може се подијелити у осам група права: 1. ОДГОВОРНОСТ ДРЖАВЕ (Остваривање права – члан 4, Упознавање дјеце и одраслих са Конвенцијом – члан 42, Редовно извјештавање Комитету за права дјетета – члан 44); 2. ДЕФИНИЦИЈА ДЈЕТЕТА (Све особе испод 18 година – члан 1); 3. ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ (Недискриминација – члан 2, Најбољи интереси дјетета – члан 3, Право на живот, опстанак и развој – члан 6, Право на партиципацију – члан 12); 4. ГРАЂАНСКА ПРАВА И СЛОБОДЕ (Име и држављанство – члан 7, Очување идентитета – члан 8, Слобода изражавања – члан 13, Право на мишљење, слободан избор по савјести и право на вјероисповијест – члан 14, Слобода удруживања – члан 15, Заштита приватности – члан 16, Приступ одговарајућим информацијама – члан 17, Право на заштиту од мучења или других окрутних, нељудских или понижавајућих поступака и кажњавања – члан 37а); 5. ПОРОДИЧНО ОКРУЖЕЊЕ И АЛТЕРНАТИВНО ЗБРИЊАВАЊЕ

Иако полази од претпоставке о недјељивости права, Конвенција ипак издваја четири права и подиже их на ниво принципа који представљају стандарде за било који документ који се бави заштитом дјеце, њиховој добробити и унапређивањем развоја. Четири основна принципа Конвенције су:

– Недискриминација (члан 2) – сва права се примјењују на сву дјецу без дискриминације
– Најбољи интерес дјетета (члан 3) – сви поступци који се тичу дјетета предузимаће се у складу са његовим најбољим интересима
– Живот, опстанак и развој (члан 6) – свако дијете има неотуђиво право на живот, а држава има обавезу да обезбиједи његов опстанак и развој
– Партиципација (члан 12) – дијете има право на слободно изражавање сопственог мишљења и право да се његово мишљење узме у обзир у свим стварима и поступцима који га се тичу.

Право на живот, опстанак и развој, као и принцип недискриминације, представљају права без чијег остваривања не би било могуће говорити ни о једном другом праву. Најбољи интерес дјетета и партиципација су у директној вези са квалитетом имплементације права из Конвенције, тј. она осигуравају квалитет бриге о дјеци, њихове заштите, подстицања и унапређења њиховог развоја. Ова два принципа, а посебно начин на који ће се имплементирати у циљу заштите и унапређења права дјетета, у непосредној су вези са сликом о дјетету/дјетињству која доминира у одређеном друштву;

в) Други дио, у којем је кроз четири члана објашњен процес надгледања и примјене Конвенције о правима дјетета, тј. прецизирана улога Комитетета за права дјетета, његове функције и обавезе држава уговорница (члан 42–члан 45);

(Права и обавезе родитеља у односу на развојне могућности дјетета – члан 5, Одговорност родитеља – члан 18, став 1 и 2, Одвајање од родитеља – члан 9, Спајање породице – члан 10, Незаконито пребацивање и задржавање дјеце – члан 11, Животни стандард – члан 27, став 4, Заштита дјеце без родитеља – члан 20, Усвојење – члан 21, Периодична провјера смјештаја – члан 25, Заштита од злостављања и занемаривања – члан 19); 6. ЗДРАВСТВЕНА И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА (Дјеца са потешкоћама у развоју – члан 23, Здравље и здравствена заштита – члан 24, Социјална заштита – члан 26, установе, капацитети и службе за заштиту и бригу о дјеци – члан 18, став 3, Животни стандард – члан 27, став 1–3); 7. ОБРАЗОВАЊЕ, ОДМОР, СЛОБОДНО ВРИЈЕМЕ И КУЛТУРНЕ АКТИВНОСТИ (Образовање – члан 28, Циљеви образовања – члан 29, Одмор, игра, рекреација и културне активности – члан 31); 8. ПОСЕБНЕ МЈЕРЕ ЗАШТИТЕ – (а) Дјеца у условима ванредног стања: Дјеца избјеглице – члан 22, Дјеца у оружаним сукобима – члан 38, б) Дјеца, систем управе и правосуђа: Малољетничко правосуђе – члан 40, Дјеца лишена слободе, укључујући и све облике притвора, затвора или смјештаја под надзором – члан 37б–37д, Осуђивање дјеце, са посебним освртом на забрану изрицања смртне казне и доживотног затвора – члан 37а, в) Дјеца припадници мањина или аутохтоних скупина – Етничке мањине – члан 30, г) Израбљивање дјеце: Економска експлоатација дјеце – члан 32, Незаконита употреба дрога – члан 33, Сексуално искоришћавање и злостављање дјеце – члан 34, Отмица и трговина дјецом – члан 35, Други облици искоришћавања дјеце – члан 36, д) Опоравак дјеце – члан 39).

г) Трећи дио садржи девет чланова у којима се дају завршне одредбе у приступу држава Конвенцији о правима дјетета, о обавезама држава, новим приједлозима, промјенама те ступања на снагу Конвенције.

1.2. Конвенција о правима дјетета и малољетничко правосуђе

Конвенција УН о правима дјетета је први обавезујући правни акт међународног карактера који садржи низ одредби које се односе на права дјеце која су у сукобу са законом, како оптужене тако и осуђене. Тако се чланови 37 и 40 односе директно на малољетничко правосуђе.

Конвенција УН о правима дјетета у члану 37 утврђује да ће државе уговорнице настојати да се: ниједном дјетету неће незаконито и произвољно одузети слобода; хапшење, притварање или затварање дјетета обављаће се у складу са законом и примијенити се само као крајња мјера и на најкраћи могући рок; да ће се са сваким дјететом којем је одузета слобода поступати људски и са поштивањем урођеног достојанства сваког људског бића, узимајући у обзир потребе лица те доби; посебно, да ће свако дијете којем је одузета слобода бити држано одвојено од одраслих, осим ако је одлучено супротно ради дјететове добробити те да ће такво дијете имати право одржавати контакт са својом породицом дописивањем и посјетама, осим у изузетним околностима; да ће свако дијете којем је одузета слобода имати право на неодгодиву правну и другу одговарајућу помоћ, као и право на порицање законитости одузимања слободе пред судом или каквим другим овлашћеним независним и непристрасним властима, као и хитну одлуку о том питању, као и да се лицима млађим од 18 година не може изрећи смртна казна, нити казна доживотног затвора.

У Конвенцији се наглашава важност успостављања и примјене алтернативних мјера у односу на вођење судског поступка према малољетницима и изрицање санкција као његовог крајњег исхода. Дакле, Конвенцијом се предвиђа доношење мјера у вези са дјецом која су у сукобу са законом, кад год је то могуће и пожељно, без прибјегавања судском поступку, с тим да буду у потпуности поштована људска права и законска заштита – чл. 40 (3б). Према члану 40 Конвенције УН о правима дјетета, државе потписнице ће посебно обезбиједити:

(1) да код дјетета подстичу осјећај достојанства и вриједности, да узимају у обзир дјечију старост и пожељност дјечије реинтеграције у друштво: а) да буде сматран невиним, док се супротно не докаже; б) да има право на одговарајућу помоћ у судским поступцима; в) да о његовој правној ствари без одлагања одлучи надлежни суд уз поштивање права у смислу најбољег интереса дјетета; г) право да одбије да свједочи или призна дјело за које се терети и да позива свједоке

и испитује свједоке супротне стране; д) да поднесе жалбу вишем надлежном непристрасном органу; ђ) право на бесплатну помоћ преводиоца, као и е) на приватност у свим фазама судског поступка;

(2) успоставу закона, процедура и институција које ће се примјењивати у случајевима дјеце која дођу у сукоб са законом;

(3) утврђивање старосне доби кривичне одговорности;

(4) образовне и стручне програме који омогућавају *скретање* са класичне процедуре, установљавајући законске заштитне мјере њиховог спровођења и

(5) алтернативе институционалном старању, с тим да буду у потпуности поштована људска права и законска заштита, као и принцип сразмјерности како према околностима тако и према учињеном дјелу.

Даље, у члану 39 Конвенције УН о правима дјетета наглашава се значај рехабилитације и друштвене реинтеграције дјетета. У том смислу, државе потписнице треба да: подстичу физички и психолошки опоравак дјетета и да се старају о очувању здравља, самопоштивања и достојанства дјетета током свих напора усмјерених ка његовој рехабилитацији и реинтеграцији.

Конвенција о правима дјетета, као међународни правни акт, поред обавезе државе да се придржава одредаба тог документа, подразумијева и обавезу надзора над њеним провођењем и примјеном њених одредаба у државама које су јој приступиле, односно, ратификовале. У средишту процеса праћења реализације Конвенције о правима дјетета од стране државе чланице налази се Комитет за права дјетета. Комитет за права дјетета основан је 1991. године у складу са чланим 43 Конвенције. Састоји се од 18 чланова, међународних експерата из области људских права, односно, права дјетета.

2. ПЕКИНШКА ПРАВИЛА

Међурегионални припремни састанак одржан је у Пекингу (Кина) од 14. до 18. маја 1984. године, а о нацрту правила расправљано је на Седмом конгресу Уједињених нација о спречавању криминалитета и поступању са преступницима, одржаном у Милану (Италија) од 26. августа до 6. септембра 1985. године. Уједињене нације су Резолуцијом број 40/33 Генералне скупштине од 29. новембра 1985. године усвојиле Стандардна минимална правила за функционисање правосуђа за малољетнике.

Стандардна минимална правила Уједињених нација за малољетничко правосуђе (Пекиншка правила) била су прва правила која су усвојена са посебним циљем да заштите права и потребе дјеце у сукобу са законом. Правила се састоје од опширних смјерница којима малољетничко правосуђе треба да се руководи од тренутка када је дијете ухапшено до тренутка када напушта притвор. Пошто

су Правила била усвојена прије него што је усвојена Конвенција Уједињених нација о правима дјетета, она су утицала на формулисање основних стандарда малољетничког правосуђа који су касније унијети у Конвенцију о правима детета. Правила наглашавају добробит дјетета и принцип пропорционалности да при разматрању сваког конкретног случаја треба узимати у обзир специфичне околности везане за дијете и природу преступа. Пекиншка правила се сматрају кључним документом за све стручњаке који се баве дјецом у сукобу са законом, иако нису обавезујућа за земље потписнице.

Пекиншка правила су подијељена у шест дијелова који одражавају фазе процедуре кроз које дијете мора да прође током кривичног поступка. Праћена су одговарајућим коментаром и појашњењима, засебним за свако правило.

(1) Први дио Пекиншких правила *Општи принципи* износи основне поставке које се тичу шире социјалне политике.

(2) Други дио Пекиншких правила *Истрага и кривично гоњење* садржи правила о вођењу кривичног поступка према малољетницима.

(3) Трећи дио Пекиншких правила *Суђење и одлучивање* садржи правила која се односе на само вођење кривичног поступка према малољетницима и доношење одговарајућих одлука.

(4) Четврти дио Правила *Ванинституционалне мјере* садржи правила која се односе на спровођење одлука, обезбјеђивање потребне помоћи и мобилизацију добровољаца и других друштвених служби.

(5) Пети дио *Поступак у институцијама* се односи на циљеве поступања у институцијама, на примјену стандардних минималних правила за поступање са затвореницима која су усвојиле Уједињене нације, на често и рано прибјегавање условном отпусту.

(6) Шести дио Пекиншких правила *Истраживање, планирање, утврђивање политике и евалуација* односи се на истраживање као основ за планирање, утврђивање политике и евалуацију.

Дакле, према Пекиншким правилима, мјера истражног притвора треба се примјењивати само у крајњој нужди и у најкраћем трајању. Кад год је могуће, истражни притвор треба замијенити алтернативним мјерама попут условне слободе, одлуке о друштвено корисном раду, одлуке о надокнади, компензацији жртви или финансијске казне, групног савјетовања, одлуке о упућивању у дом за незбринуту дјецу или неку другу образовну установу. Такође, треба истаћи да Пекиншка правила свакако не заговарају одвајање малољетника од њихових/њених родитеља уколико околности то не захтијевају.

Смјештај малољетника у затворску установу мора увијек бити крајње средство и смије се примијенити на најмање потребно временско раздобље. Уколико се, ипак, нађе у притвору, малољетник треба да буде одвојен од одраслих или да се налази у одвојеном дијелу институције.

Овај документ даје оквир у којим границама треба да се крећу национални системи малољетничког правосуђа. Пекиншким правилима се дају опширне смјернице за национално малољетничко правосуђе у смислу како да се одговарајући органи и институције односе према малољетницима који су у сукобу са законом од тренутка када је малољетник ухапшен до тренутка када напушта притвор. Поред тога, Пекиншким правилима су државе чак позване да сваких пет година обавјештавају генералног секретара УН-а о примјени овог документа на националном плану. Владе се подстичу да траже помоћ за прилагођавање законодавства и организовање праксе. Позивају се и невладине организације да сарађују у спровођењу тих принципа.

Чланови 40 и 37 Конвенције о правима дјетета садрже све основне принципе које садрже Пекиншка правила и, на неки начин, ови чланови представљају сажету верзију Пекиншких правила.

3. РИЈАДСКЕ СМЈЕРНИЦЕ

Уједињене нације су 14. 12. 1990. године на 68. пленарном засједању Резолуцијом број 45/112 Генералне скупштине усвојиле *Смјернице за превенцију малољетничке делинквенције.* Ове смјернице познате су по главном граду Саудијске Арабије, Ријаду, мјесту одржавања међународног састанка експерата за малољетничку делинквенцију, од 20. 2. до 1. 3. 1988. године, као Ријадске смјернице.

Смјернице Уједињених нација за превенцију малољетничке делинквенције, *Ријадске смјернице,* иако необавезујуће за државе потписнице, усвојене су посебно ради третирања питања превенције криминалитета у области малољетничког правосуђа. У складу са тим, ове смјернице садрже *основне принципе* за подстицање превентивног дјеловања у области преступништва младих.

Ријадске смјернице посебну важност имају у сектору образовања и социјалног рада, а чини их 66 принципа подијељених у седам поглавља:

- Основни принципи,
- Домашај смјерница,
- Општа превенција,
- Процеси социјализације,
- Социјална политика,
- Законодавство и малољетничко правосуђе и
- Истраживање, развојна политика и сарадња.

Ови принципи утичу на државе потписнице да: ангажују дјецу у активностима у корист друштвене заједнице; искористе све могућности за подстицање здравог развоја дјеце и то од њиховог раног дјетињства; развијају и примјењују

превентивне програме у чијем фокусу је дијете и развијају службе оспособљене за рад у превентивним програмима.

Поред тога, ови принципи треба да предвиде политику, процедуре и мјере којима се избјегава кажњавање и, у том смислу, треба да:

(1) створе могућности да дјеца стекну различите облике образовања, сходно њиховим индивидуалним потребама, којима би се подстицао позитиван развој њихове личности;

(2) израде законе, пропишу поступке, обезбиједе институције, као и средства која ће дјеловати на смањење мотивације или могућности за преступништво младих;

(3) обезбиједе друштвено реаговање које подразумијева праведност и непристрасност;

(4) уваже чињеницу да је преступништво младих веома често везано за њихову развојну доб и да се временом такво понашање обично губи;

(5) уваже чињеницу да је етикетирање младих лица коришћењем израза: *девијантно*, *делинквентно*, *предделинквентно*, неприхватљиво и да може допринијети стварању обрасца непожељног понашања.

Смјернице треба тумачити и примјењивати у ширем оквиру Опште декларације о људским правима из 1948. године, Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима из 1966. године, Међународног пакта о грађанским и политичким правима из 1986. године, Декларације о правима дјетета из 1924. године, односно, из 1959. године и Конвенције о правима дјетета, као и у контексту Стандардних минималних правила о малољетничком правосуђу Уједињених нација (Пекиншка правила), као и других инструмената и норми које се односе на права, интересе и добробит све дјеце и свих младих.

Нагласак треба ставити на превентивне политике које поспјешују социјализацију и интеграцију све дјеце и младих, посебно путем породице, заједнице, вршњачких група, школе, професионалне обуке, рада, медија, као и путем волонтерских организација. Пажњу треба придати и личном развоју дјеце и младих, они треба да буду прихваћени као пуноправни и једнаки партнери у процесима социјализације и интеграције. Ријадске смјернице заснивају се на идеји да ће државе потписнице најефикасније смањити број дјеце у сукобу са законом тако што ће ојачати и побољшати помоћне системе и квалитет живота дјеце од раног дјетињства до периода адолесценције.

4. ПРАВИЛА О ЗАШТИТИ МАЛОЉЕТНИКА ЛИШЕНИХ СЛОБОДЕ – ХАВАНСКА ПРАВИЛА

Уједињене нације су 14. 12. 1990. године Резолуцијом број 45/113 Генералне скупштине усвојиле Правила о заштити малољетника лишених слободе или JDL правила (*United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty*). Правила Уједињених нација о заштити малољетника лишених слободе, иако необавезујућа за државе потписнице, представљају најкомплетнији и најконструктивнији скуп минималних стандарда, права и процедура којима се треба руководити у свим случајевима дјеце, односно, малољетника који су лишени слободе. Међутим, премда су Правила сама по себи у форми необавезујућих препорука, нека од њих су постала обавезујућа путем беспријекорног инкорпорисања у националне законе.

Правила из Хаване, како се још називају, такође су и својеврсна разрада основних принципа који се налазе у Конвенцији УН о правима дјетета и значајна допуна Пекиншких правила. Као таква, утврђују *основне принципе*, с циљем да обезбиједе:

– да лишавање слободе малољетника буде коришћено као крајње, односно, посљедње средство које се примјењује у најкраћем могућем трајању и ограничено само на изузетне случајеве (правила 1 и 2 Правила Уједињених нација о заштити малољетника лишених слободе; члан 37б Конвенције о правима дјетета и правило 13.1 Пекиншких правила)

– да се лишавање слободе обавља под условима и околностима који обезбјеђују поштовање људских права малољетника и да омогући садржајне активности и програме који би служили унапређењу и одржавању њиховог психичког и физичког здравља и самопоштовања (Хаванска правила – правило 12);

– бесплатну правну помоћ, односно, контакт са својим браниоцем/адвокатом како би сви малољетници лишени слободе схватили и разумјели своја права и обавезе током притвора, односно, били информисани о циљевима пружене им бриге (Хаванска правила – правило 17);

– да ниједно малољетно лице не буде примљено у ма коју притворску установу без важећег налога судског, управног или неког другог јавног органа (Хаванска правила – правило 20);

– да у свим установама малољетници буду одвојени од одраслих, изузев ако се ради о члановима исте породице (Хаванска правила – правило 29);

– да све мјере институционализовања дјетета буду установљене с циљем помагања интеграције дјетета у друштво те да брига за малољетнике лишене слободе буде друштвена брига посебног значаја. У вези са

тим, треба да буду формиране отворене установе лишења слободе за малољетнике. Отворене установе су установе без икаквих мјера обезбјеђења или са минималним мјерама обезбјеђења. Затворске установе би требало да буду децентрализоване јер се на тај начин олакшава приступ и контакт између малољетника и њихових породица (Хаванска правила – правило 30);

– да систем малољетничког правосуђа у смислу смјештаја и услуга поштује права и безбједност малољетника и развија психичку и физичку добробит дјетета (Хаванска правила – правило 31 и 47);

– задовољавање религијских и духовних потреба дјетета (Хаванска правила – правило 48);

– одговарајућу здравствену заштиту и љекарски преглед по пријему у затворску установу, као и за вријеме док су лишени слободе (Хаванска правила – правила 49−55);

– да малољетник буде обавијештен у најкраћем року о смрти, озбиљној болести или повреди било којег блиског члана породице и да му се омогући посјета, као и обрнуто (Хаванска правила – правило 55);

– да се омогући контакт малољетника са спољним свијетом у смислу примања редовних и честих посјета од стране породице, праћења електронских и штампаних медија (Хаванска правила – правила 59−62);

– да се средства принуде и присиле користе само у изузетним случајевима, када су сви други методи контроле исцрпљени или били неуспјешни и само на изричито овлашћење које је дато у складу са законом и унутрашњом регулативом (Хаванска правила – правило 64);

– забрану ношења и употребе оружја од стране особља у било којој установи у којој су затворени малољетници (Хаванска правила – правило 65);

– да се све дисциплинске мјере и поступци према малољетницима обављају у интересу безбједности и сређеног заједничког живота, уз развијање осјећаја праведности, самопоштовања и поштовања основних права свих лица (Хаванска правила – правило 66);

– надзор над радом установа и особља у њима те евентуалне притужбе малољетника смјештених у установама (Хаванска правила – правила од 72 до 78);

–предузимање корака од стране држава у вези са оснивањем независних канцеларија (омбудсман) које ће примати и истраживати жалбе поднесене од стране малољетника лишених слободе (Хаванска правила – правила од 72 до 78);

– забрану сваке врсте дискриминације;

– право дјетета на преводиоца кад год је то неопходно, посебно током медицинских испитивања и дисциплинских поступака;
– да особље које ради са малољетницима мора имати одговарајућу обуку, укључујући едукацију о добробити дјетета и људским правима;
– рад на јачању свијести у јавности о значају припреме малољетника за повратак у заједницу (Хаванска правила – правило 79 и правило 80);
– помоћ при повратку у заједницу, укључујући ранији отпуст и специјалне курсеве (Хаванска правила – правило 79 и правило 80);

Значај Хаванских правила свакако лежи и у чињеници што она прописују одређене дефиниције, и то:
– Малољетник је лице млађе од 18 година. Старосна граница испод које не треба да буде допуштено лишавање слободе дјетета треба да буде одређена законом.
– Лишавање слободе односи се на ма коју врсту притварања, затварања, односно, смјештања лица у јавну или приватну затворену установу коју затворено лице не може слободно да напусти, по налогу судске, управне или друге јавне власти (Хаванска правила – правило 11).
– Малољетници који су ухапшени или чекају суђење сматрају се невиним и са њима ће се тако поступати (претпоставка невиности) (Хаванска правила – правило 17).

Пекиншка правила, JDL правила (тзв. Хаванска правила) и Смјернице Уједињених нација за превенцију малољетничке делинквенције (тзв. Ријадске смјернице) могу се посматрати као смјернице за тростепени процес: прво, да се социјалне политике односе на превенцију и заштиту младих људи од чињења кривичних дјела и прекршаја (Ријадске смјернице); друго, успостављање прогресивног правосудног система за малољетна лица која су у сукобу са законом (Пекиншка правила) и, коначно, очување основних права и успостављање мјера за друштвену реинтеграцију малољетника једном када су лишени слободе, путем затвора или неке друге затворене институције (JDL правила).

5. ТОКИЈСКА ПРАВИЛА

Стандардна минимална правила УН за алтернативне мјере (Токијска правила) усвојена су резолуцијом Генералне скупштине Уједињених нација број 45/110 од 14. децембра 1990. године. Установљена су да би промовисала алтернативне мјере институционалном третману и допуњују већ помињана Хаванска правила и Ријадске смјернице. Токијска правила промовишу веће учешће

заједнице у спровођењу кривичног правосуђа и јачање осјећаја одговорности малољетног учиниоца кривичног дјела према друштвеној заједници. Она дају свеобухватну слику онога што би требало узети у обзир приликом рада на унапређењу, развоју и примјени алтернативних мјера институционалном третману, укључујући преткривичне диверзионе програме. Требало би да се Токијска правила примјењују на дјецу у сукобу са законом у свим фазама кривичног правосуђа. Посебну важност имају Токијска правила која се односе на избјегавање притвора преступника прије суђења. Ова правила подстичу државе да развију широки спектар алтернативних мјера, почев од оних прије покретања кривичног поступка, до оних након изрицања пресуде.

Токијска правила су распоређена у осам категорија:

(1) Општи принципи;

(2) Фаза прије суђења;

(3) Фаза суђења и изрицања пресуде;

(4) Фаза послије изрицања пресуде;

(5) Примјена алтернативних кривичних мјера;

(6) Особље;

(7) Волонтери и други ресурси заједнице и

(8) Истраживање, планирање, формулисање политике и оцјењивање.

Алтернативне мјере сугерисане Токијским правилима су: усмене казне као што су пријекор, укор и опомена, условни отпуст, статусне казне, новчане казне, конфискација или експропријација, реституција жртве, суспендоване или одложене казне, надзор социјалне службе и судских органа и налози за обављање послова у оквиру друштвене заједнице, слање у дисциплински центар, кућни притвор, било који други облик неинституционалног третмана и неке комбинације горе наведених мјера.

Токијска правила такође подстичу предузимање мјера након што је дијете у сукобу са законом издржало затворску казну како би се дјетету помогло да се реинтегрише у своју средину. Ове мјере које се могу примијенити послије изрицања пресуде, односно, након издржане казне малољетника укључују: (а) одсуство и смјештај у полуотворене установе; (б) отпуст због рада или образовања; (в) различите врсте условног отпуста; (г) скраћење казне; (д) помиловање.

6. СМЈЕРНИЦЕ ЗА ДЈЕЛОВАЊЕ ПРЕМА ДЈЕЦИ У СИСТЕМУ КРИВИЧНОГ ПРАВОСУЂА – БЕЧКЕ СМЈЕРНИЦЕ

Европска правила о друштвеним санкцијама и мјерама за спровођење малољетничког кривичног правосуђа тзв. Бечка правила или смјернице усвојене су Резолуцијом Економског и социјалног савјета Уједињених нација број 1997/30 од 21. јула 1997. године.

Структуру Смјерница за дјеловање према дјеци у систему кривичног правосуђа, тзв. Бечких смјерница чине три дијела:

6.1. Циљеви и основна разматрања

У Бечким смјерницама (4–9) истиче се нужност примјене Конвенције о правима дјетета као и потреба да се слиједе циљеви утврђени Конвенцијом у вези са дјецом у контексту спровођења малољетничког правосуђа, као и коришћење и примјењивање стандарда и норми Уједињених нација у малољетничком правосуђу у вези са другим сродним инструментима као што је Декларација основних правних принципа за жртве кривичних дјела и злоупотребе моћи из 1985. године.

Смјернице, заправо, наглашавају да је поступање према малољетницима област општег друштвеног интереса у коју не треба да буду упућена само она лица која то чине по службеној дужности већ и остатак заједнице која треба да буде гарант поштовања права малољетника и стварања услова за њихов правилан развој. У вези са тим, да би се осигурала ефикасна употреба Смјерница, најбитнија је побољшана сарадња између влада, релевантних тијела система Уједињених нација, невладиних организација, професионалних група, медија, академских институција, дјеце и других чланова цивилног друштва.

У примјени Смјерница за дјеловање на међународном и националном нивоу, треба узети у обзир поштовање људског достојанства, компатибилно са четири општа принципа у основи Конвенције, и то: недискриминација, укључујући родну осјетљивост; подржавање најбољег интереса дјетета; право на живот, опстанак и развој; поштовање погледа дјетета.

Одговарајуће ресурсе (људске, организационе, технолошке, финансијске и информативне) треба додијелити и ефикасно користити на свим нивоима (међународном, регионалном, националном, покрајинском и локалном). Основа за употребу Смјерница за дјеловање треба да буду препоруке Комитета за права дјетета.

6.2. Планови за примјену Конвенције о правима дјетета, остваривање њених циљева и употреба и примјена међународних стандарда и норми у малољетничком правосуђу

6.2.1. Мјере опште примјене (10, 11)

Основна начела малољетничког правосуђа треба приближити дјетету тако да их оно може схватити, али и читавом друштву које треба бити упућено у политику која се спроводи према малољетним преступницима у складу са стандардима и нормама Уједињених нација. Треба препознати значај свеобухватног и досљедног националног приступа у области малољетничког правосуђа, поштујући међузависност и недјељивост свих права дјетета.

6.2.2. Специфични циљеви (12– 25)

Државе треба да осигурају ефикасност својих програма регистрације рођења. У оним случајевима када је старост дјетета укљученог у правосудни систем непозната, треба предузети мјере да се осигура да се стварна старост дјетета утврди независном и објективном процјеном. Државе треба да обезбиједе да дјеца уживају сва своја права, загарантована међународним правом, посебно у овом контексту она наведена у члановима 3, 37 и 40 Конвенције о правима дјетета. Треба предузети одговарајуће кораке како би се широм државе учинио доступним широк спектар алтернативних и едукативних мјера у фазама прије хапшења, преткривичног суђења и суђења, како би се спријечио рецидив и промовисала социјална рехабилитација дјеце преступника.

Бечке смјернице указују да треба обезбиједити одговарајуће мјере за ублажавање проблема дјеце којој су потребне посебне мјере заштите, као што су дјеца која раде или живе на улици или дјеца трајно лишена породичног окружења, дјеца са инвалидитетом, дјеца мањина, имигранти и старосједиоци и друге осјетљиве групе дјеце.

Све особе које имају контакт са или су одговорне за дјецу у систему кривичног правосуђа треба да стекну образовање и обуку у вези са људским правима, принципима и одредбама Конвенције и другим стандардима и нормама Уједињених нација у малољетничком правосуђу. У свјетлу постојећих међународних стандарда, државе треба да успоставе механизме који ће осигурати брзу, темељну и непристрасну истрагу оптужби против службеника за намјерно кршење основних права и слобода дјеце.

6.2.3. Мјере које треба предузети на међународном нивоу (26–29)

Потребно је ојачати сарадњу свих тијела у овој области, посебно у погледу истраживања, ширења информација, обуке, примјене и праћења Конвенције о правима дјетета, употребе и примјене постојећих стандарда, као и у погледу пружања техничких савјета и помоћи.

6.2.4. Механизми за спровођење техничких савјета и помоћи (30– 40)

Према овим смјерницама , у складу са члановима 43, 44 и 45 Конвенције о правима дјетета, Комитет за права дјетета разматра извјештаје држава потписница о примјени Конвенције. Као резултат процеса испитивања напретка који су државе потписнице постигле у испуњавању својих обавеза према Конвенцији, Комитет може давати сугестије и опште препоруке држави чланици како би се обезбиједило потпуно поштовање Конвенције (у складу са чланом 45д Конвенције. Поред тога, акценат треба ставити на формулисање свеобухватних планова превенције, како се тражи у Смјерницама Уједињених нација за превенцију малољетничке делинквенције (Ријадске смјернице).

Важни актери у пружању савјетодавних услуга и програма техничке помоћи на нивоу земље су координатори са пребивалиштем Уједињених нација, при чему ће значајне улоге имати теренске канцеларије: Канцеларије високог комесаријата Уједињених нација за људска права/Центар за људска права, Дјечији фонд Уједињених нација и Развојни програм Уједињених нација.

6.2.5. Даљња разматрања за спровођење државних пројеката (41,42)

Бечке смјернице истичу потребу дјеловања на узрок, а не само на посљедице малољетничке делинквенције. Оне позивају на корјените и системске реформе свих елемената механизама поступања са малољетним преступницима.

Смјернице препоручују државама да усвоје посебне законе којима ће дефинисати одговорност кривични поступак према малољетним преступницима, као и да формирају посебне судове који ће, на основу специфично прилагођених правила, спроводити поступак према малољетницима. На примјер, радиће се на прекомјерној употреби малољетничког притвора примјеном свеобухватног приступа који укључује и организационе, као и управљачке структуре на свим нивоима истраге, тужилаштава и судства као казнено-поправног система.

У вези са тим, потребно је уложити напоре ка успостављању и примјени програма усмјерених на јачање социјалне помоћи која би омогућила „скретање" дјеце из правосудног система, као и побољшање примјене непритворских мјера

и програма реинтеграције. Да би се успоставили и примијенили такви програми, неопходно је подстицати блиску сарадњу између сектора за правосуђе за дјецу, различитих служби задужених за спровођење закона, сектора социјалне заштите и образовања. Смјернице промовишу идеју правосудног система који је по мјери дјетета (a child-oriented juvenile justice system).

6.3. Планови који се тичу дјеце жртава и сведока (43–53)

У складу са Декларацијом основних правних принципа за жртве кривичних дјела и злоупотребе моћи, државе треба да осигурају да дјеци жртвама и свједоцима буде обезбијеђен одговарајући приступ правди и правичном поступању, реституцији, обештећењу и социјалној помоћи, као и другој врсти помоћи која задовољава њихове потребе (економска помоћ, савјетовање, здравствене и социјалне услуге, социјална реинтеграција и услуге физичког и психолошког опоравка). Полиција, адвокати, судство и друго судско особље треба да прођу обуку за поступање у случајевима када су дјеца жртве. Са дјецом жртвама треба се односити саосјећајно, поштујући њихово достојанство.

Дјеца расељена илегално или противправно задржана преко границе треба да се врате у земљу поријекла. Треба посветити дужну пажњу њиховој безбједности и са њима треба поступати хумано и пружити им неопходну помоћ, док се не врате. По повратку дјетета, земља поријекла треба да поступа према дјетету са поштовањем, у складу са међународним принципима људских права, и понудом одговарајуће мјере рехабилитације засноване на породици.

Бечке смјернице изражавају настојање за што интензивнијом имплементацијом Конвенције УН о правима дјетета у духу оних руководних принципа који су у њој изражени.

ГЛАВА VI

ОСНОВИ ВИКТИМОЛОГИЈЕ

XII ВИКТИМОЛОШКИ АСПЕКТИ И ПРИСТУПИ УГРОЖЕНОЈ ДЈЕЦИ И МАЛОЉЕТНИЦИМА

1. ВИКТИМОЛОГИЈА И ВИКТИМНОСТ

Иако је приоритет власти сваке државе да извршиоца криминалне радње приведе и казни, ништа мање није важно ни изучавање личности жртве и механизама страдања људи од криминалних радњи и несрећних случајева са сврхом њиховог сузбијања и спречавања. Поменутим питањима бави се виктимологија, наука о жртви. Ријеч виктимологија води поријекло од латинске ријечи *victima* – жртва, и грчке ријечи *logia* – знање, учење, наука.

Ријеч *victim* је 1497. године преузета из латинског језика и први пут је употријебљена на енглеском језику у контексту вјерских жртвовања живих бића (Drapkin, 1980, према Dussich, 2015). Латинском ријечју *victima* је, у истом значењу, био означен Исус у основном уџбенику француског теолога Џона Калвина *Institutio Christianae religionis* за протестантску вјеру из 1536. године, написаном на латинском језику. Концепт жртва (*victim*) помињан је и у књижевности, нарочито у римским и грчким трагедијама, а касније у контексту страдалника од болести, криминала, експлоатације, менталне болести описаним у познатим дјелима Шекспира, посебно у Хамлету (*Hamlet*), Отелу (*Othello*), краљу Лиру (*King Lear*) и Магбету (*Macbeth*).

Еволуцијом концепта жртве, од писања чланака и књига, семинара и симпозијума о виктимологији, међународног покрета, вишеструких теорија виктимологије, до опсежних истраживања усмјерених на жртве, закона и праксе за унапређење права жртава, промијењен је начин на који модерна друштва схватају жртве и реагују на њих. Мање људи пати, а њихово психичко стање је побољшано. Међутим, изазов се наставља.

Слично као друге науке, и виктимологија би могла да се развије у правцу обједињавања знања релевантног за све жртве, у општу виктимологију, на једној

страни, и у правцу издвајања знања о жртвама различитих врста страдања, у посебне виктимологије (на примјер, криминална виктимологија, виктимологија људских права, зелена виктимологија, виктимологија масовних несрећа и слично) (Николић-Ристановић, 2019: 46).

Темеље виктимологије поставили су радови Ханса фон Хентига (Hans von Hentig) професора њемачког поријекла који је предавао на престижном Yale универзитету (САД) и румунског адвоката Бењамина Менделсона (Beniamin Mendelsohn) који се након II свјетског рата преселио из Румуније у Израел.

Фон Хентиг је подвукао важност проучавања жртве најприје у свом чланку, објављеном у *Kolner Zeitung*-у 1934. године, да би своју динамичку концепцију злочина, засновану на разумијевању односа извршиоца и жртве криминалног понашања, изложио по први пут 1941. године у раду под називом *Примједбе на интеракцију између учиниоца кривичног дјела и његове жртве*. Ову своју концепцију Ханс фон Хентиг је даље разрадио у својој књизи The criminal and his victim (Криминалац и његова жртва) која је објављена 1948. године. Ово је прво дјело које на систематски начин обрађује питања везана за жртве криминалитета (Николић-Ристановић, 2019: 46).

Он је препознао који фактори стоје у основи тога зашто неки људи постају жртве, баш као што криминологија покушава да идентификује оне факторе који производе криминал. Утврдио је да неке од истих карактеристика које производе криминал такође производе виктимизацију. У проучавању виктимизације, Ханс фон Хентиг је проучавао дијаду криминалац – жртва, препознајући тако важност разматрања жртве и злочинца не изоловано, већ заједно. Покушао је да идентификује карактеристике жртве које могу ефикасно да повећају ризик од виктимизације.

Појам латентне или потенцијалне жртве указује на постојање одређених својстава жртве која је чине изложеном виктимизацији. У оквиру овог појма и на основу својстава жртве (социјалних и биопсихолошких предиспозиција), Хентиг је створио своју типологију жртава базирану на феноменолошком критеријуму (Николић-Ристановић, 2019). Фон Хентигова феноменолошка типологија обухвата сљедеће категорије особа посебно изложених ризику од виктимизације: малољетнике, жене, старе, имигранте, припаднике мањина, депресивне, душевно болесне, грамзиве, тупо-нормалне, безобзирне, усамљене, разочаране, мучитеље, блокиране, жељне живота и борбене (Hentig, 1948, према Daigle, 2018).

Сматрао је да жртве могу изазвати виктимизацију – понашајући се као *провокатори* – на основу њихових карактеристика. На примјер, млади, стари и жене могу бити жртве због свог незнања или преузимања ризика или могу бити искоришћени на било који начин (материјално или сексуално). Досељеници, мањине и тупо-нормални, вјероватно ће бити жртве због свог социјалног ста-

туса и немогућности да активирају помоћ у заједници. Ментално оштећени или поремећени могу бити жртве јер не препознају или не могу адекватно одговорити на пријетње у окружењу. Они који су депресивни, грамзиви, безобзирни, усамљени или сломљеног срца могу се довести у ситуације у којима нису препознали опасност због менталног стања, туге због изгубљене везе, жеље за дружењем или похлепе. Мучитељи су људи који изазивају сопствену виктимизацију насиљем и агресијом према другима. Коначно, блокиране, жељне живота и борбене жртве су оне које су заплетене у лоше одлуке и нису у могућности да се бране или затраже помоћ ако постану жртве. Примјер такве жртве је особа која је уцијењена због свог понашања, што је доводи у неизвјесну ситуацију ако пријаву уцјене пријави полицији (Dupont-Morales, 2009). Фон Хентиг се залагао за проучавање односа између извршиоца и жртве и својстава која људе чине потенцијалним жртвама, и то са циљем бољег разумијевања вршења криминалних понашања и спречавања криминалитета.

Бењамин Менделсон (Benjamin Mendelsohn) средином четрдесетих година двадесетог вијека је сковао термин за ово подручје проучавања. Менделсон је након II свјетског рата, на конгресу румунског Удружења психијатара, 29. марта 1947. године, први пут представио *науку о жртвама* (Wemmers, 2003). Као адвокат, заинтересовао се за однос између жртве и криминалца док је водио разговоре са жртвама и свједоцима и схватио да се жртве и преступници често познају и имају неку врсту егзистирајуће везе. У циљу систематичне анализе података до којих је долазио у својој пракси, Менделсон је направио упитник са 300 варијабли. Најприје је анализирао карактеристике личности делинквента, а затим и биопсихосоцијалне карактеристике жртве. Резултате своје анализе описао је у чланцима који су објављени 1937. и 1940. године у Француској и Италији.

Менделсон је уочио посљедице криминалних понашања по жртву и потребе жртава, као и важну улогу коју жртва има у кривичном поступку, али и незаинтересованост друштва за бављење њеним проблемима (Wemmers, 2003). Слично Хентигу, и он је указао на значај проучавања односа између извршиоца и жртве. Менделсон је пар извршилац – жртва назвао *кривични пар*, при чему је посебно скренуо пажњу на различите степене одговорности жртве за штету коју трпи (на примјер, у случају провокације), као и на корелацију између одговорности извршиоца и одговорности жртве (Wemmers, 2003).

Створио је класификацију жртава на основу степена њихове кривице. Његова класификација подразумијевала је сљедеће:

(1) Потпуно невина жртва је жртва која, по својој природи, уопште не сноси одговорност за виктимизацију (као што је дијете);

(2) Жртва са мањом кривицом је она која постаје жртвом због незнања или она која нехотице штети себи;

(3) Жртва је крива као и починилац/добровољна жртва уколико сноси одговорност као и учинилац (особа која, на примјер, склопи пакт о самоубиству);

(4) Жртва која је више крива од починиоца је она жртва која подстиче или провоцира сопствену виктимизацију;

(5) Најкривља жртва је жртва која је виктимизирана током извршења кривичног дјела или као резултат злочина (на примјер, нападач постане жртва усљед самоодбране од стране нападнутог);

(6) Симулирана или измишљена жртва је жртва која уопште није жртва, већ измишља догађај виктимизације.

Менделсонова класификација је нагласила степене кривице, препознајући да неке жртве не сносе одговорност за своју виктимизацију, док друге, на основу њиховог понашања или дјеловања, то чине. Менделсон је касније измијенио свој првобитни приступ и указао да, захваљујући виктимологији, сада знамо да већина жртава не игра активну улогу у својој виктимизацији (Wemmers, 2003).

Менделсон се залагао за предмет виктимологије у ширем смислу који би покрио бављење проблемима не само жртава криминалитета већ и жртава природних катастрофа, повреда на раду, ратова, дискриминација и других догађаја који проузрокују повреду и слично. Ову ширу перспективу назвао је *општа виктимологија*. На другој страни, Ханс фон Хентиг се залагао за виктимологију као поддисциплину криминологије која би се бавила само питањима везаним за жртве криминалитета. На основу величине Менделсонове визије, опсежности његових дјела и огромне енергије коју је уложио у промоцију својих идеја за ову нову дисциплину, стекао је титулу *отац виктимологије* (Dussich, 2015). Слично као Ханс фон Хентиг, и Менделсон је сматрао да проучавање жртве треба да има важну улогу у превенцији криминалитета.

Поред већ поменутих радова пионира прве генерације виктимолога Хентига и Менделсона, почетак виктимолошких истраживања посебно су обиљежили радови Волфганга, Шнајдера, Најџела Еленбергера.

Марвин Волфганг (Marvin Wolfgang), амерички криминолог, први је емпиријски истраживао допринос жртве у својој класичној студији из 1957. године о убиствима учињеним у Филаделфији од 1948. до 1952. године. Испитао је око 558 убистава како би утврдио у којој мјери су жртве допринијеле сопственој смрти. На примјер, жртва би, у таквом инциденту, прва или употријебила оружје, задала ударац, односно, покренула физичко насиље. Открио је да су у 26% случајева свих убистава у Филаделфији током овог периода жртве допринијеле сопственој виктимизацији. Препознат је као један од најутицајнијих криминолога на енглеском говорном подручју (Kaufman, 1998).

Волфгангову студију о убиству које је жртва изазвала, други су проширили на убиства повезана кривичним дјелом и ненамјерна убиства. Субинтенционално убиство се дешава када жртва допринесе сопственој

смрти користећи лошу процјену, излажући се ризику, водећи ризичан начин живота или користећи алкохол или дрогу. Можда није изненађујуће, студија субинтенционалних убистава открила је да су чак три четвртине жртава биле ненамјерне (Allen, 1980).

Ханс Шнајдер (Hans J. Schneider) био је домаћин Трећег међународног симпозијума о виктимологији 1979. године гдје је покренуто Свјетско друштво за виктимологију у коме је био њен оснивач и први предсједник од 1979. до 1985. и аутор првог уџбеника о виктимологији на њемачком језику 1975. године. Виљем Најџел (Willem H. Nagel) један је од првих научника у Холандији који је спровео истраживање о жртвама и увео виктимологију у своју земљу објављивањем чланка *Виктимологија* у *Journal of Criminal Justice* 1959. године. Хенри Еленбергер (Henri Ellenberger, 1954), канадски психијатар и криминолог, писао је о виктимологији посебно у вези са психолошком динамиком између преступника и жртве и о његовом концепту *виктимогенезе*, односно, рањивости особа чији је ризик да постану жртва био значајан код одређених особа. Попут Хентига и Менделсона, и Еленбергер је сматрао да виктимолошка знања треба да нађу мјесто у превенцији криминалитета. Еленбергеров студент, професор Фатах (Ezzat Fattah), даље је развио истраживање односа извршиоца и жртве, при чему се посебно бавио доприносом жртве извршењу криминалног понашања *крива је жртва*, и залагао се за узимање у обзир тог доприноса при изрицању казне извршиоцу (Fattah, према Wemmers, 2003).

1.1. Дјеца и малољетници као жртве – облици злостављања над дјецом и малољетницима

Под виктимогеним предиспозицијама подразумијевају се карактеристичне црте или посебне особине и околности које чине да одређени субјект, било стално било повремено, буде рањивији или мање заштићен од других па, самим тим, подложнији да постане жртва одређеног криминалног понашања или одређеног типа криминалитета (Fattah, 1971). Сагледавајући комплекс личних и друштвених предиспозиција у одређеном временском и просторном оквиру, односно, у микро и макро виктимогеној ситуацији у цјелини, Шепаровић (Šeparović, 1973) класификује виктимогене предиспозиције на: личне предиспозиције (биолошке и психолошке), друштвене (занимање, друштвени положај, имовно стање и слично) и ситуационе (конфликтне ситуације, вријеме, мјесто).

Личне виктимогене предиспозиције обухватају био-психолошка и психолошка својства личности која лица која их посједују чине изложеним виктимизацији, односно, њеним одређеним облицима. Најзначајније био-психолошке предиспозиције су: узраст, пол, сексуална оријентација, разни облици физичке

инфериорности (на примјер, физичка слабост, инвалидитет, глувонијемост), ментална заосталост, разна душевна обољења, наркоманија и алкохолисаност (Николић-Ристановић, 2019: 119). Ако се узрасту и физичкој слабости дјеце додају и разни облици физичке инфериорности, јасно је да се ризик за виктимизацију многоструко повећава.

Кривична дјела против дјеце имају обично тешке посљедице с обзиром на то да могу негативно утицати на развој личности дјетета. Дуго након критичног догађаја, много дјеце осјећа неповјерење према спољњем свијету, а често им недостаје способност да се сами ефикасно изборе са посљедицама виктимизације. Када је дијете погођено кривичним дјелом ван своје куће, оно обично о томе може да прича са родитељима и да добије љубав, бригу и осјећај безбједности, што није случај онда када виктимизација долази од родитеља и других блиских лица. Млађа дјеца имају мање развијене вербалне способности, тако да имају тешкоћа у саопштавању свога искуства другима, а посљедица тога је да им се не вјерује увијек када испричају своју причу. Дјеца, такође, често имају потешкоће у изражавању своје љутње и срамоте одраслима јер се налазе у односу зависности и, самим тим, имају проблем у довођењу у питање ауторитета одраслих (Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011).-

Насиље над дјецом и малољетницима није нова појава. С тим у вези, облици у којима се јавља као и методи који га омогућавају, попримили су запањујуће размјере широм свијета. Сви облици насиља, злостављања, злоупотреба или занемаривања дјеце којима се угрожава или нарушава физички или психички интегритет дјетета, представљају повреду једног од основних права дјетета, права на живот, опстанак и развој.

1.1.1. Физичко злостављање

Физичко злостављање односи се на наношење физичких повреда као резултат понашања као што су ударање, дрмање, бацање, испуштање или убадање. Онај ко наноси повреде (злостављач) јесте неко ко је одговоран за дијете. Повређивање је злостављање чак и ако то није била првобитна намјера извршиоца. Будући физички слабија и зависна од својих родитеља и других лица, дјеца могу постати жртве различитих злоупотреба, занемаривања, као и физичког и сексуалног злостављања у оквиру породице, али и у оквиру школе, вртића и других институција. Велики дио виктимизација дјеце чине одрасли из дјечијег непосредног окружења, укључујући родитеље и старатеље.

Дјеца су на самом почетку живота изложена опасности да постану жртве убиства дјетета при порођају, убиства неко вријеме послије рођења или касније. Убиство при порођају је повезано са поремећајем изазваним порођајем,

социјалном ситуацијом или душевним стањем мајке. Међутим, дјеца понекад бивају убијена и зато што представљају сметњу родитељима или другим лицима која прибјегавају и најгнуснијим злочинима да би их се ослободила (Николић-Ристановић, 2019: 120–121).

Дјеца су често директне и индиректне жртве насиља у породици (Николић-Ристановић и Стевковић, 2010). На основу резултата треће MICS (*Multiple Indicator Cluster Surwey*) студије спроведене у Републици Србији (Statistical Office of the Republic of Serbia and Strategic Marketing Research Agency, 2005), на узорку од 2716 мајки/старатеља дјеце узраста између 2–14 година, од 73% дјеце узраста 2–14 година, која су била изложена бар једном од облика психолошког или физичког кажњавања (од стране њихових мајки /старатеља или других чланова домаћинства), двије трећине је било изложено психолошким казнама, половина лакшим тјелесним, а 7% тешким физичким казнама (Срна, Стевановић, 2010).

О присуству тјелесног кажњавања у васпитно-образовним институцијама у Србији саопштава 20% наставника средњих школа, 38% учитеља и наставника основних школа (Gašić-Pavišić, 1998) као и 29%–40 % васпитачица у вртићима (Гашић-Павишић, 1988; Срна, 1998). Према подацима на основу самоизвјештаја, проценат тјелесно кажњаване дјеце, од стране учитеља и других одраслих чланова васпитно-образовних колектива, креће се између 12% и 36%, зависно од истраживања (Ђорђевић, Ђорђевић, 1988; Гашић-Павишић, 1998; Плут, Попадић, 2006). Истраживања насиља у институцијама социјалне заштите показују да је скоро половина дјеце (Кузмановић, 2002) па и више од половине (Видановић, 1998), прије доласка у установу социјалне заштите, било изложено физичком насиљу од стране најближих сродника. Ово насиље се у 38% случајева продужава и по доласку у установу социјалне заштите.

Користећи савремена мултидисциплинарна знања, вјештине и ставове, стручњаци би били сасвим оспособљени да се носе са озбиљним друштвеним проблемом тјелесног кажњавања дјеце кроз циљана истраживања која би обезбиједила:

(1) бољи увид у проблематику,

– усмјерила правац и стратегију њеног свеобухватног рјешавања,

– праћење примјене постојеће законске регулативе и њених будућих промјена у пракси и

– праћење спровођења саме стратегије свеобухватног рјешавања;

(2) програме едукације (на примјер, о позитивном васпитању дјеце и младих без употребе и злоупотребе физичке силе);

(3) програме превенције и интервенисања (на примјер, различитих облика информисања родитеља и организовања нових и реорганизовања постојећих служби за помоћ и подршку родитељима у васпитању дјеце) (Срна, Стевановић, 2010).

1.1.2. Емоционално злостављање

Емоционално злостављање је образац понашања који нарушава дјететов осјећај вриједности или развоја. То може укључивати пријетње, ускраћивање љубави и критику (омаловажавање). У емоционално злостављање се убраја и суздржавање од ријечи и дјела, што у основи представља емоционално занемаривање (на примјер, игнорисање или одбацивање дјетета или изоловање од дружења са старијом дјецом или одраслима). Емоционално злостављање, због своје природе, теже је доказати, али је оно готово увијек присутно код других облика злостављања. Иако су често невидљиве па се тешко препознају и признају, психичке реакције и посљедице прате, у мањој или већој мјери, практично сваку виктимизацију и могу нанијети више штете жртви него друге посљедице (Doerner & Lab, 2017). Тако, на примјер, много је лакше препознати као жртву дијете које има модрице или друге видљиве знаке физичких повреда, него дијете које је изложено *само* шиканирању, уцјенама и другим облицима психичког насиља од стране својих вршњака или родитеља (Николић-Ристановић, 2019: 157).

Дјеца некада постају и средство рјешавања размирица међу родитељима, најчешће путем међусобног одузимања дјетета послије развода брака. Дјеца су виктимизирана и од стране браће и сестара, као и од својих вршњака у школи и у сличним окружењима (UNICEF, 2014; Ћопић, 2016). Такође, и жигосање ванбрачног дјетета и његово излагање најразноврснијим ризицима па и ризицима од криминалне виктимизације задржало се до данашњих дана. Дјеца имају већи ризик од дуготрајних психичких посљедица у поређењу са тинејџерима и одраслим особама (Katz & Mazur, 1979). Уз то, психичке посљедице су не тако ријетко и комплексније и мање видљиве од физичких и материјалних, па је теже разумјети их и на одговарајући начин бавити се њима и помоћи жртви (Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011).

1.1.3. Сексуално злостављање

Сексуално злостављање односи се на активности родитеља, његоватеља, старатеља или много старијег дјетета које укључују сексуални додир, оралну, аналну или вагиналну пенетрацију или експлоатацију, укључујући производњу дјечије порнографије. Жртве сексуалног насиља, без обзира на пол, могу бити сва дјеца од рођења до адолесценције. Међутим, сматра се да одређени чиниоци као што су степен наивности, незрелости и повјерења која дјеца имају у одрасле особе, утиче на то да су у највећем ризику дјеца између четврте и девете године живота. Управо ови фактори доводе до тога да се као починиоци

јављају најчешће особе које су у сталном и блиском контакту са дјецом, као што су родитељи, сродници или најближи познаници, дакле, сви они којима дјеца вјерују, са којима проводе вријеме и према којима гаје одређене емоције. То такође подразумијева да се из наведених разлога ова дјела тешко пријављују и још теже откривају (Тањевић, 2010).

Посебна опасност од виктимизације сексуалним насиљем постоји за дјевојчице у пубертету. Истраживачи су, испитујући случајеве сексуалне злоупотребе женске дјеце од стране њихових очева, дошли до закључка да је опасност за дјевојчице да буду виктимизиране очевом пожудом била највећа у вријеме док су биле у пубертету (Greenfield, према Holmes & Holmes, 2002). Близина и приступачност, као и међусобно повјерење међу сродницима, могу створити повољну ситуацију и за извршење сексуалних и имовинских кривичних дјела. Отац се лакше може приближити својој кћерци него непознатој дјевојци. Он је за њу ауторитет и она се мора повиновати његовим жељама. Такође, он без изазивања сумње може ући у њену собу, извршити над њом обљубу и, без страха да ће бити откривен, из ње изаћи. Слично је и са другим сродницима. Они свој план за извршење кривичног дјела граде на повјерењу које на основу свог сродства уживају код жртве (Николић-Ристановић, 2019: 146).

Једно од кључних полазишта истраживача који се баве темом сексуалног насиља базира се на специфичном односу ставова и криминогеног понашања. Бавећи се питањима перцепције сексуалне злоупотребе дјеце у једном истраживању (Jones & Jemmott, 2009) на узорку од 1400 испитаника, приказани су занимљиви подаци према којима чак 18% испитаних, особе са навршених тринаест година живота више не сматра дјецом. Такође, у истој студији, око 13,5% испитаних сматра да дјетињство дјевојчице престаје са првом менструацијом, док 7,2% износи став да дјевојчица која је имала сексуалне односе није више дијете. У истој студији приказују се подаци према којима око 65–70% испитаника сматра да дјевојчице својим облачењем интенциозно привлаче пажњу одраслих мушкараца, имплицирајући постојање жеље код дјеце да имају секс са одраслима већ на раном узрасту.

Други истраживачки проблем односи се на перципирање самог појма злостављања. Тако бројне студије (Wurtele, Moreno & Kenny, 2008; Rheingold et al, 2007; Herbert, Lavoie, & Parent, 2002) усмјерене на испитивање степена информисаности популације родитеља у вези са њиховим знањем и ставовима према сексуалном насиљу, показују да и родитељи имају потешкоће при одређивању наведеног појмовног оквира. Највећи број родитеља има склоност ка ужем конципирању појма у односу на његову стварну садржајну конструкцију, често сводећи сексуално злостављање на пенетративне сексуалне форме односа (Mathoma, Maripe-Perera, Khumalo, Mbayi & Seloilwe, 2006).

Још један важан фактор који представља велики проблем када је у питању сексуално насиље над дјецом јесте неблаговремени одлазак на љекарски преглед овакве дјеце те се најчешће, тек када су у питању озбиљне физичке повреде, постави сумња да се ради о сексуалном злостављању дјетета. Због тога је вријеме које протекне од чина сексуалног злостављања до љекарског прегледа уједно и отежавајућа околност која се једино може отклонити установљавањем протокола којих се стручњаци придржавају са сваким пацијентом за кога се сумња да је сексуално злостављан (Савић, Алемпијевић, 2003: 16). Нажалост, у пракси то није случај, па чак и онда када су повреде такве да несумњиво указују на злостављање, љекари то не пријављују органима унутрашњих послова (Тањевић, 2010).

1.1.3.1. Разоткривање проживљеног сексуалног злостављања

Разоткривање представља процес за који је потребно имати много стрпљења док дијете не стекне повјерење у одраслу особу и одлучи да отворено говори о ономе шта му се догодило (Tankosić, 2019). Да би своје искуство разоткрили, изузетно је важно да их родитељи увијек подсјећају на то да им вјерују, да их не осуђују, да схватају да је некад тешко причати о ономе што им не прија и слично. Важно је да се одреагује пружањем подршке и указивањем повјерења јер тек тада дјеца могу да процијене када је сигурно разговарати са одраслом особом, прије свега, родитељима, а онда и са стручњацима у оквиру помагачких професија (Buljan-Flander, Kocijan-Hercigonja, 2003). Недостатак реакције одраслог може бити интерпретиран као доказ да је злостављач опасан или моћан зато што је чак и одрасла особа из окружења беспомоћна (родитељ, старалац који није ништа учинио по питању заштите дјетета) (Hritz et al, 2015). У том случају, дијете се ослања само на себе, пребацује на себе одговорност за проживљено искуство, а такав начин размишљања може покренути низ негативних осјећања, прије свега, стид и кривицу.

Све наведено утиче на то да дијете развије страх од осуде околине, али, прије свега, од реакције својих родитеља и одложи разоткривање догађаја за неки каснији период живота. Резултати истраживања (Read, McGregor, Coggan & Thomas, 2006) показали су да од тренутка када се сексуално злостављање догодило до тренутка када је разоткривено у просјеку прође 16,3 године. Још један значајан фактор не иде у прилог разоткривању проживљеног сексуалног злостављања. Наиме, у патријархалном друштву усљед наметнутих родних улога и стереотипа, дјечаци, из страха да не буду окарактерисани као хомосексуалци, рјеђе пристају да објелодањују своје искуство проживљеног сексуалног злостављања (Pereda, Guilera, Forns & Gómez-Benito, 2009). С тим

у вези, не чуди да највећи број особа које су некоме испричале или пријавиле сексуално злостављање заправо чине особе женског пола. Искуство сексуалног злостављања је увијек праћено снажним емоционалним реакцијама дјетета, које су врло стресне и превазилазе капацитете дјетета да их схвати, обради и превазиђе, усљед чега оне добијају квалитет трауматског искуства које оставља трајне неповољне посљедице по развој и функционисање дјетета (Stakić, 2019).

1.1.4. Злоупотреба супстанци

Овај облик злостављања односи се на пренаталну изложеност илегалним дрогама, њихову производњу или продају у присуству дјетета, давање илегалне супстанце дјетету и употреба психоактивне супстанце од стране његоватеља (родитеља или стараоца) која умањује способност његе дјетета.

1.1.5. Занемаривање

Занемаривање се односи на неуспјех родитеља или старатеља да обезбиједе основне физичке, медицинске, образовне и емоционалне потребе. Занемаривање се разликује од злостављања по томе што до њега долази без намјере да се нанесе зло. Физичко занемаривање обухвата непружање хране, одјеће, становања и заштите од могуће озљеде. Емоционално занемаривање је непружање нежности и љубави или других облика емоционалне подршке. Образовно занемаривање представља неуписивање дјетета у школу, невођење бриге о томе да дијете похађа наставу или непружање могућности школовања код куће. Здравствено занемаривање је небрига да се дјетету пружи одговарајућа превентивна заштита или лијечење.

1.1.6. Напуштање

Напуштање се односи на ситуацију када је пребивалиште родитеља непознато, дијете пати након што је остало само или му родитељ одређено вријеме не пружа одговарајућу подршку.

1.1.7. Дјеца и малољетници жртве саобраћајних несрећа

Знатижеља као унутрашњи импулс сматра се најснажнијим покретачем дјететовог когнитивног развоја. На тај начин, дијете стиче нова знања и вјештине, што још више буди његову знатижељу и мотивише га у потрази за

различитим одговорима који га занимају. Међутим, управо та знатижеља, неискуство и помањкање страха доводи до разних несрећа. Неуромоторни раст је у појединим сегментима одрастања израженији у односу на когнитивни што може погодовати озљеђивању дјеце. Тако реално потенцијално опасне околности и прилике у којим могу страдати, дјеца углавном не препознају.

Због своје незрелости и неспособности да схвате значај опасности које их вребају, као и усљед одсуства надзора од стране презапослених родитеља, дјеца чешће него други постају жртве саобраћајних деликата. Према подацима Свјетске здравствене организације, дјеца спадају у најугроженију узрасну групу када су у питању саобраћајни удеси (Peden et al, 2004). Такође, подаци ове организације (WHO, 2020) показују да су повреде задобијене у саобраћајним несрећама водећи узрок смрти дјеце и младих узраста између пет и двадесет девет година.

Свјетска здравствена организација (WHO, 2015) у циљу превенције саобраћајних несрећа код дјеце, односно, смањења броја погинуле дјеце у саобраћајним несрећама, препоручује сљедеће стратегије: контрола брзине у саобраћају, ограничење алкохола у саобраћају, коришћење кацига за бициклисте и мотористе, превоз дјеце у сједалицама, повећање видљивости дјеце у саобраћају, побољшање путне инфраструктуре, унапређење дизајна и сигурносних стандарда возила, смањење ризика за младе и нове возаче, осигурање збрињавања дјеце озлијеђене у саобраћајним несрећама и надзор дјеце у близини школе.

Саобраћајно васпитање већ од најранијег узраста је кључно како бисмо дугорочно имали учеснике у саобраћају који ће се понашати у складу са прописима и препознавати опасности у саобраћају. Едукацијом треба обухватити и родитеље како би они сами правилно усмјеравали дјецу у циљу безбједног учествовања у саобраћају.

1.2. Облици злостављања над дјецом и малољетницима – ситуација у Републици Српској

Према Извјештају о примјени протокола о поступању у случају насиља, злостављања или занемаривања дјеце[41] (према подацима које су доставили

[41] Прихватајући обавезе из члана 19 УН Конвенције о правима дјетета која обавезује државе чланице да предузму све одговарајуће законодавне, административне, социјалне и образовне мјере ради заштите дјетета од свих облика физичког или менталног насиља, повреда или злоупотребе, занемаривања или немарног односа, малтретирања или експлоатације, укључујући и сексуалну злоупотребу, док је на бризи код родитеља, законитих старалаца или неког другог лица коме је повјерена брига о дјетету;

надлежна министарства и Институт за јавно здравство у 2018. години) за 2018. годину, 778 дјеце у Републици Српској били су жртве неког од облика насиља. Највећи број дјеце жртава насиља је у доби од десет до четрнаест година, укупно 264 или 34%. У узрасту од пет до девет година евидентирано је 199 дјеце или 25,5%, а у доби између петнаест и осамнаест евидентирано је 175 дјеце или 22,5%. У доби од нула до четири године евидентирано је 140 или 18% дјеце жртава неког од облика насиља.

Према достављеним подацима о насиљу, злостављању или занемаривању за 2018. годину, од укупно 778 дјеце жртава насиља, 416 дјеце жртава или 53,50% била су дјеца женског, док су 362 дјетета или 46,50% евидентирана као жртве неког од облика насиља, дјеца мушког пола.

Над 778 дјеце која су евидентирана као жртве насиља, злостављања или занемаривања, извршено је 899 радњи насиља испољених кроз различите облике насиља. Од укупно 899 извршених радњи насиља над дјецом, емоционално/психичко насиље евидентирано је у 269 случајева (29,9%). Од тога 148 жртава била су дјеца женског, а 121 дјеца мушког пола. Занемаривање и немарно поступање евидентирано је у 231 случају или 25,7%. Према евиденцијама жртве занемаривања и немарног поступања била су дјеца и женског и мушког пола, и то 129 дјеце женског и 102 дјетета мушког пола.

Надлежне институције/установе евидентирале су 198 (22%) случајева физичког насиља над дјецом. Жртве физичког насиља била су дјеца мушког и дјеца женског пола и то 120 дјеце мушког и 78 дјеце женског пола. Жртве сексуалног насиља, према евиденцијама, у већини случајева су дјевојчице. У 2018. години евидентирана су 94 случаја (10,6%) сексуалног насиља и злоупотребе дјеце, од чега су 65 жртава била дјеца женског пола, док се у 29 случајева радило о сексуалном насиљу над дјецом мушког пола. Социјално насиље евидентирано је у 73 случаја (8,1%) и то у 47 случајева над дјецом мушког пола и 26 случајева над дјецом женског пола. Социјално насиље испољава се кроз искључивање дјетета из групе и дискриминацију. Социјално насиље подразумијева облике понашања у коме се дијете одваја од других на основу различитости, доводи у

Полазећи од чињенице да је превенција насиља над дјецом општег друштвеног интереса и најбољи начин заштите сваког дјетета, имајући у виду да је сваки облик насиља за дјецу понижавајући те имајући у виду посљедице које сваки облик насиља над дјецом оставља на раст, развој и одрастање дјетета;

У циљу унапређивања и јачања међусобне сарадње у заштити дјетета од сваког облика насиља, злостављања или занемаривања, Министарство здравља и социјалне заштите Републике Српске, Министарство породице, омладине и спорта Републике Српске, Министарство просвјете и културе Републике Српске и Министарство унутрашњих послова Републике Српске у Бањој Луци, 20. новембра 2012. године, потписале су Протокол о поступању у случају насиља, злостављања или занемаривања дјеце (Службени гласник РС, бр. 82/2013).

положај неравноправности и неједнакости у односу на друге, затим изолацију, недружење, игнорисање или неприхватање по било којем основу.

Према евиденцијама које су доставиле надлежне институције/установе, 17 дјеце (1,9%) било је жртва насиља коришћењем информационих технологија/електронског насиља. Према полу, доминантно су дјевојчице биле изложене овом облику насиља, њих 15. У 13 случајева радило се о кривичном дјелу искоришћавања дјеце за порнографију, што је евидентирало Министарство унутрашњих послова. Злоупотреба дјеце евидентирана је у 16 случајева или 1,7%. Злоупотреба дјеце подразумијева свако чињење или нечињење од стране појединаца и/или институција, а које директно утиче или индиректно шкоди дјеци или им смањује могућност за безбједан и здрав развој и/или их доводи у немоћан, неравноправан и зависан положај у односу на појединце и установу. Експлоатација дјеце евидентирана је у једном случају (0,1%). Експлоатација представља облик насиља који се односи на коришћење дјеце за рад или за друге активности за потребе и корист других особа и/или установе. У већини случајева, ради се о дјеци ромске популације, а проблем представља непријављивање ових случајева јер се дјеца ромске популације традиционално везују за овај облик радне експлоатације.

Мјере које су предузимали центри/службе социјалне заштите биле су савјетодавни рад са родитељима, психо-социјална подршка жртви насиља, рад на јачању породичних капацитета, појачан надзор над вршењем родитељске дужности, сарадња са полицијским управама. Према евиденцијама које су доставили центри за социјални рад/службе социјалне заштите, у највећем броју случајева насиља над дјецом ријеч је о насиљу унутар примарне породице.

Облици подршке које обично нуде специјализоване организације за жене и дјецу жртве насиља су: телефонске СОС линије, сигурни смјештај, информације, емоционална и психосоцијална подршка, правна помоћ и подршка на суду. Постојање специјализованих служби за помоћ женама и дјеци жртвама насиља је веома значајно због постојања бројних фактора који отежавају одлуку жртве да тражи и добије помоћ од државних органа. Стога је веома значајно да се могу обратити некоме ко разумије: сву комплексност ситуације у којој се жртве налазе јер је насилник блиска особа коју доживљавају као моћнију од себе и која их континуирано обеснажује; посљедице које насиље оставља на жртву и њене потребе; бројне стереотипе и предрасуде које друштво и државни органи, који треба да помогну жртви, везују за насиље, његове жртве и учиниоце (Николић-Ристановић, 2019: 183)..

1.3. Закон о заштити од насиља у породици у Републици Српској

Закон о заштити од насиља у породици у Републици Српској је први пут донесен 2005. године. Данас је ова проблематика уређена Законом о заштити од насиља у породици Републике Српске (Службени гласник Републике Српске, бр. 102/2012, 108/2013, 82/2015 и 84/2019). Законом се уређују: заштита од насиља у породици или породичној заједници (у даљем тексту: насиље у породици), лица која се у смислу овог закона сматрају чланом породице или породичне заједнице, субјекти заштите и поступак заштите жртава насиља у породици, оснивање Савјета за борбу против насиља у породици, мјере за заштиту жртве од насиља у породици и друга питања значајна за заштиту од насиља у породици (члан 1). Основни циљ Закона је заштита жртава насиља у породици спречавањем и сузбијањем насиља у породици, којим се крше уставом и законима загарантована основна људска права и слободе (члан 2).

Посебну помоћ и заштиту у складу са Законом ужива жртва која је дијете (члан 8, став 2). Дијете је жртва и уколико је било присутно приликом вршења насиља према другом члану породице, иако радње насиља нису предузете према њему (члан 8, став 3).

Према Закону о заштити од насиља у породици у Републици Српској, радње насиља у породици, у смислу става 1 овог члана, јесу:

а) примјена силе на физички или психички интегритет члана породице или породичне заједнице,

б) поступање које може проузроковати или изазвати опасност да ће проузроковати физичку или психичку бол или патњу члана породице или породичне заједнице,

в) проузроковање страха или личне угрожености или повреде достојанства члана породице или породичне заједнице уцјеном или другом принудом,

г) вербални напад, вријеђање, псовање, називање погрдним именима те други начини грубог узнемиравања члана породице или породичне заједнице,

д) сексуално насиље,

ђ) онемогућавање приступа здравственој заштити и њези,

е) праћење и сви други слични облици узнемиравања члана породице или породичне заједнице,

ж) намјерно оштећење или уништење имовине члана породице или породичне заједнице, заједничке имовине или имовине у посједу,

з) ускраћивање или одузимање права на економску независност забраном рада или држање члана породице или породичне заједнице у односу зависности или подређености,

и) васпитање дјеце на начин понижавајућег поступања,

ј) одузимање дјеце или избацивање из стана члана породице или породичне заједнице,

к) исцрпљивање радом, изгладњивањем, ускраћивањем сна или неопходног одмора члану породице или породичне заједнице,

л) непридржавање одлуке надлежног органа којом је утврђен лични контакт дјеце са родитељима,

љ) задржавање путне исправе или неког другог документа члана породице или породичне заједнице,

м) насилна изолација или ограничење слободе кретања члана породице или породичне заједнице и

н) свака друга радња која представља насиље у породици или породичној заједници.

(3) Под радњом насиља у породици сматрају се и пријетње радњама из става 2 овог члана

Заштиту, помоћ и подршку жртвама насиља у породици дужни су пружити субјекти заштите – припадници Министарства унутрашњих послова (у даљем тексту: полиција), тужилаштво, центри за социјални рад, односно, службе социјалне заштите, здравствене и образовне установе и надлежни суд (члан 9, став 1), уз обавезу обавјештавања надлежног центра за социјални рад о свим евидентираним случајевима насиља у породици (члан 12).

2. ВИКТИМОЛОШКИ АСПЕКТИ И ПРИСТУПИ УГРОЖЕНОЈ ДЈЕЦИ И МАЛОЉЕТНИЦИМА

2.1. Заштита и права жртава према међународним документима

Развој виктимологије и покрета за права жртава утицао је, између осталог, и на усвајање међународних докумената који су важан покретач промјена законодавства и праксе широм свијета. Међународни документи који су донијети на свјетском (Уједињене нације) и европском нивоу (Савјет Европе[42] и Европска унија), успоставили су кључне стандарде у погледу положаја, третмана и заштите жртава криминалитета (Groenhuijsen, 2015). Најважнији међународни документ о правима жртава који су донијеле Уједињене нације, *Декларација о основним принципима правде за жртве криминалитета и*

[42] Значајну улогу у овој области има Конвенција о заштити дјеце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања, која је усвојена 25. 10. 2007. године у оквирима Савјета Европе. Сврха Конвенције је спречавање и борба против сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања дјеце, заштита права дјеце-жртава сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања и унапређење националне и међународне сарадње у овој области.

злоупотребе моћи, који су усвојиле Уједињене нације 1985. године, уједно је и први и за сада једини међународни документ који се односи не само на права свих жртава криминалитета већ у појам жртве укључује и жртве злоупотреба моћи и када оне нису предвиђене као кривично дјело. Доношење *Декларације* имало је велики значај за подизање свијести на глобалном нивоу о потребама и правима жртава па се она са разлогом назива *Magna Carta*[43] за област права жртава (Groenhuijsen, 2015).

У *Декларацији о основним принципима правде за жртве криминалитета и злоупотребе моћи*, захтијева се од држава да предузму мјере којима се обезбјеђује да се према жртвама поступа са саосјећањем и уз поштовање њиховог достојанства. Такође, државе су дужне да обезбиједе остваривање сљедећих права жртава: право на накнаду штете од учиниоца, а када накнада није у потпуности доступна од учиниоца и из других извора, онда накнаду штете жртвама кривичних дјела са тешким посљедицама и њиховим породицама треба да обезбиједи држава (кроз оснивање, јачање и ширење националних фондова за накнаду штете жртвама); право на помоћ у процесу опоравка; право на праведан третман пред законом; право на правну помоћ; право на информисаност о чињеницама које се тичу кривичног дјела; право на активну улогу у свим важнијим фазама кривичног поступка и право на заштиту и превентивне мјере (Николић-Ристановић, 2019: 189).

Поред *Декларације,* УН су донијеле и читав низ других докумената који су значајни за жртве појединих облика криминалитета (види више у Николић-Ристановић, 2019). За потребе овог уџбеника, у поменутом контексту, најприје је представљена Конвенција УН о правима дјетета из 1989. године. Даље, Уједињене нације су 2000. године усвојиле два међународна инструмента који прецизирају шта је трговина људима. Први третира одрасле и дјецу, а други се посебно односи на дјецу. О овим међународним инструментима расправљано је у наставку.

У преамбули Конвенције о правима дјетета истакнуто је да је Општа декларација о људским правима Уједињених нација из 1948. прогласила да дјетињство има право на посебну бригу и помоћ. Породици, као основној групи друштва и природном окружењу за раст и добробит својих чланова, а нарочито дјеце, треба пружити потребну заштиту и помоћ, тако да би могла потпуно преузети своје обавезе у оквиру људске заједнице. Због потпуног и складног развоја своје личности, дијете треба да одраста у породичном окружењу, у атмосфери среће, љубави и разумијевања. Као што је речено у Декларацији о правима дјетета, *дијете, због своје физичке и духовне незрелости, треба посебну заштиту и бригу, укључујући одговарајућу законску заштиту, прије,*

[43] *Magna Carta*

као и послије рођења. Према Конвенцији о правима дјетета, дијете је свако људско биће млађе од 18 година, уколико се законом дате државе пунољетство не стиче раније (члан 1).

Генерални принципи Конвенције указују на то да свако дијете има неотуђиво право на живот, а држава има обавезу да обезбиједи његов опстанак и развој (члан 6). Дијете има право на слободно изражавање сопственог мишљења и право да се његово мишљење узме у обзир у свим стварима и поступцима који га се непосредно тичу. Поред тога, дјеца треба да уживају одређена грађанска права и слободе. Она имају право на заштиту од мијешања у њихову приватност, дом, породицу и личну преписку и право на заштиту своје части и угледа (члан 16). Поред тога, она не смију бити изложена мучењу, окрутном понашању или кажњавању, нити му се може досудити смртна казна или доживотни затвор (члан 37а).

Конвенција о правима дјетета третира питања у вези са породичним окружењем и алтернативном бригом. У том смислу, истиче се да оба родитеља имају заједничку одговорност за подизање дјетета, а држава их треба подржати у остварењу тог задатка (члан 18, став 1–2). Државама потписницама налаже се да предузимају све одговарајуће мјере како би обезбиједиле да дијете добија издржавање од родитеља или других лица која су финансијски одговорна за дијете (члан 27, став 4). Државе су обавезне да обезбиједе посебну заштиту дјеци лишеној родитељског старања и да осигурају смјештај такве дјеце у одговарајуће алтернативне породице или установе. У збрињавању дјеце лишене родитељског старања, дужна пажња ће бити посвећена дјететовом културном поријеклу (члан 20). Поред тога, државе ће заштитити дијете од свих облика малтретирања док је оно под бригом родитеља или других родитеља или других особа које се брину и успоставиће одговарајуће програме превенције и помоћи жртвама злостављања (члан 19). Обавеза држава потписница је да обезбиједе одговарајући физички и психички опоравак и социјалну реинтеграцију дјеце која су жртве занемаривања, искоришћавања или злостављања (члан 39).

Темељно здравље и добробит дјетета је сљедећа група права коју гарантују земље потписнице. У вези са тим, дијете има право на највиши могући стандард здравља и здравствене заштите. Дијете са потешкоћама у развоју има право на посебну његу, образовање и оспособљавање за рад, који ће му обезбиједити потпун и достојан живот и постизање за њега највећег степена самосталности и социјалне интеграције (члан 23). Држава ће посветити посебну пажњу примарној здравственој заштити и превенцији, здравственом просвјећивању и смањењу смртности дојенчади и дјеце (члан 24). Дијете има право да ужива социјалну заштиту укључујући и социјално осигурање (члан 26). Држава је обавезна да обезбиједи дјеци услуге и капацитете дјечије заштите које им припадају (члан 18, став 3). Поред тога, дијете има право на образовање и држава је обавезна да

осигура бесплатно и обавезно основно образовање. Циљ образовања ће бити развој дјететове личности и талента (члан 28-29).

Дијете има право на заштиту било којег вида искоришћавања. У вези са економском експлоатацијом, укључујући дјечији рад, дијете има право на заштиту од рада који угрожава његово здравље, образовање и развој. Држава ће прописати минималну старост за запошљавање и регулисати услове рада (члан 32). Поред тога, дјеца имају право на заштиту од употребе наркотика и психотропских дрога те право на заштиту од искоришћавања у производњи и промету дрога (члан 33). Конвенцијом о правима дјетета, дјеци се признаје право на заштиту од сексуалног искоришћавања и злостављања, укључујући проституцију и порнографију (члан 34). Држава је обавезна да предузме све мјере да спријечи продају, трговину и отмицу дјеце (члан 35).

Чланом 34 Конвенције предвиђено је да су државе уговорнице обавезне да заштите дјецу од свих облика сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања. У том циљу, предвиђа се обавеза за државе уговорнице да предузму одговарајуће националне, билатералне и мултилатералне мјере за спречавање:

(1) навођења или присиљавања дјеце на учешће у ма којој незаконитој сексуалној активности,

(2) искоришћавања дјеце за проституцију или друге незаконите сексуалне радње и

(3) искоришћавања дјеце у порнографским представама и материјалима.

Потреба да државе потписнице регулишу ову материју на адекватан начин кривичним законодавством истакнута је и Опционим протоколом уз Конвенцију Уједињених нација о правима дјетета о продаји дјеце, дјечијој проституцији и дјечијој порнографији из 2000. године. Чланом 10 Протокола прописана је обавеза за све државе уговорнице да ојачају међународну сарадњу мултилатералним, регионалним и билатералним договорима за спречавање, откривање, истрагу, гоњење и кажњавање лица одговорних за дјела која укључују продају дјеце, дјечију проституцију, дјечију порнографију и туризам, ради секса са дјецом. У складу са тим, дате су и дефиниције *продаје дјеце*, *дјечије порнографије* и *дјечије проституције* (члан 2). Продаја дјеце значи било коју радњу или трансакцију којом дијете пребацује било које лице или група лица другој, за накнаду или било коју другу противуслугу. Дјечијом порнографијом сматра се било какво представљање било каквим средством, неког дјетета укљученог у стварне или симулиране експлицитне сексуалне активности или било какав приказ дијелова тијела неког дјетета који могу да изазову сексуално узбуђење. Са друге стране, дјечијом проституцијом одређује се свако коришћење дјетета у сексуалним активностима за новчану или било какву другу накнаду.

Протокол за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима, нарочито женама и дјецом, познат под именом Палермо протокол, допуњава

Конвенцију Уједињених нација против транснационалног организованог криминала која је усвојена 2000. године. Према Протоколу, трговина људским бићима подразумијева врбовање, превоз, пребацивање, скривање и примање лица пријетњом, силом или употребом силе или другим облицима присиле, отмицом, преваром, обманом, злоупотребом овлашћења или тешког положаја, или давањем или примањем новца или користи да би се добио пристанак лица које има контролу над другим лицем, с циљем експлоатације.[44] Експлоатација обухвата, као минимум, експлоатацију проституције других лица или друге облике сексуалне експлоатације, принудни рад или службу, ропство или однос сличан ропству, служење или уклањање органа. Протокол се не ограничава на експлоатацију до које долази усљед очигледних облика принуде, као што су употреба силе и пријетње, већ у овај појам укључује *злоупотребу моћи или рањивости*[45] (Bjerkan, 2005, према Радовић, 2007).

[44] Службени лист СРЈ – Међународни уговори, бр. 6. од 27. јуна 2001. године.

[45] Код појма *експлоатација* нагласак је на неправедној предности која указује на постојање неравнотеже социјалне, политичке, економске и/или физичке, психолошке или емоционалне моћи између експлоататора и експлоатисаних, и тако служи за разликовање *експлоатације* од једноставног криминалитета. Треба напоменути три тачке у вези са овом дефиницијом. Прво, јасно искључује сексуалне односе са дјецом једнаке моћи и статуса. Друго, укључује оно што се обично описује као *сексуално злостављање дјеце*, термин који се односи на облике интеракције или тјелесног контакта између дјетета и одраслог или старијег дјетета који се одвијају ради сексуалног задовољења одраслог/старијег дјетета. Стога, сексуално злостављање дјеце покрива широк спектар сексуалног понашања (од егзибиционистичког излагања, преко умиљавања до вагиналне или аналне пенетрације), које се може одвијати у разним окружењима и у контексту врло различитих односа између починиоца и дјетета. Будући да починилац увијек користи неравнотежу моћи да би злостављао, *сексуални злостављач* може се описати и као *сексуални експлоататор*. Међутим, термин *сексуални експлоататор* може се односити на особе које немају стварни сексуални контакт са дјецом, али имају користи од омогућавања или организовања дјечијег сексуалног контакта са другом особом или особама. Ово је важно, с обзиром на то да се постојеће мјере многих земаља за праћење и контролу сексуалних експлоататора фокусирају првенствено на оне који су лично починили дјела сексуалног злостављања дјеце. Треће, термин *сексуални експлоататор* не може се аутоматски примијенити на све оне који чине дјела сексуалног насиља, јер насиље не мора обухватати социјалну, политичку, економску па чак и физичку неједнакост, док се сексуално искоришћавање не може догодити у одсуству таквих неједнакости. На примјер, тринаестогодишњи дјечак могао би да силује своју тридесетогодишњу учитељицу, али не може да је сексуално експлоатише. Ова разлика се, међутим, компликује чињеницом да сексуални нападачи често искоришћавају социјалну, политичку и/или физичку рањивост одређених група, бирајући жртве које су најмање у стању да се заштите и/или којима држава пружа најмање заштите. Штавише, дефиниција *сексуалног експлоататора* која је дата горе не искључује могућност да сексуално искоришћавање укључује екстремне облике сексуалног насиља. На примјер, експлоататор може да ужива у сексуалном задовољству извођењем садистичких радњи, укључујући и мучење и убиства, или може покушати да заради од производње или дистрибуције порнографских записа о таквом насиљу. Ипак, такође морамо имати на уму да сексуални експлоататори не користе увијек или нужно силу против или наносе физичку штету на тијелу експлоатисаних (O'Connell Davidson, 2001: 5–6).

2.2. Дјеца жртве трговине ради просјачења, радне и сексуалне експлоатације и вршења криминалних активности

Трговина дјецом представља посебно груб облик злоупотребе и повреде права дјетета, док безбједност и добробит дјеце која су изложена трговини представљају обавезе државних органа, служби и организација цивилног друштва (Жегарац, 2005).

У облике трговине дјецом, убраја се:

– трговина дјецом ради сексуалне експлоатације, дјечије порнографије и педофилије;

– трговина дјецом ради експлоатације дјечијег рада;

– трговина дјецом ради вршења криминалних активности;

– трговина тек рођеним бебама;

– трговина дјецом ради склапања брака;

– трговина дјецом ради учествовања у оружаним сукобима;

– трговина дјецом ради продаје тјелесних органа;

– трговина дјецом ради усвојења и

– трговина дјецом ради злоупотребе у медицинске или научне сврхе (Радовић, 2007).

Особе које врше сексуалну експлоатацију дјеце могу бити категоризоване у три групе: ситуациони експлоататор (енг. *situational child sex abuser*), преференцијални експлоататор (енг. *preferential child sex abuser*) и педофил (енг. *peadophile*) (O' Connell Davidson, 1996).

Ситуациони експлоататор подразумијева одраслог мушкарца или жену који сексуално експлоатишу дјецу, не зато што су фокусирани на секс са дјецом, прије свега, већ зато што те особе, морално или сексуално, не праве разлику и једноставно желе да *експериментишу* са дјецом као сексуалним партнерима, при чему често врше и обману о истинитој старости дјетета.

Појам *преференцијални експлоататор* се користи за оне индивидуе које преферирају да имају сексуални однос са дјецом која су у пубертету. Таква лица су најчешће мушкарци, а њихове жртве могу бити и мушка и женска дјеца.

Педофили су одрасле особе са посебним поремећајима, фокусиране на сексуалне односе са дјецом обично млађом од 11 година.

Мотив трафикера је, прије свега, профит, док међу сексуалним експлоататорима има и оних који су укључени у процес трговине дјеце само ради остваривања сексуалног задовољства.

2.3. Трговина дјецом ради сексуалне експлоатације, дјечије порнографије и педофилије, трговина дјецом ради експлотације дјечијег рада и трговина дјецом ради вршења криминалних активности – на глобалном нивоу

У наставку је више пажње посвећено трговини дјецом ради сексуалне експлоатације[46] дјечије порнографије и педофилије, трговини дјецом ради експлоатације дјечијег рада и трговини дјецом ради вршења криминалних активности.

Према Глобалном извјештају о трговини људима УН-а из 2020. године, дјеца чине око једне трећине откривених жртава трговине људима. Према извјештају УН-а (2018), на глобалном нивоу у посљедњих 13 година идентификовано је око 225.000 жртава трговине људима. Од тога су 50% биле жене, 21% мушкарци, док су 29% била дјеца (7% дјечаци и 21% дјевојчице). Према Трећем извјештају о напретку у борби против трговања људима у ЕУ (2020), на нивоу Европске уније у периоду 2017–2018. године регистровано је око 14.145 жртава трговине људима. Дјеца чине готово четвртину свих жртава у ЕУ. Већина дјеце која су жртве у ЕУ јесу дјевојчице (78%). Готово 75% дјеце која су жртве

[46] С обзиром на то између појава трговине људима и проституције постоје одређене сличности, мада и јасне дистинкције, нужно је да се осврнемо и укажемо на њих. Значај њиховог разликовања огледа се у чињеници да је у пракси проституција најзаступљенији облик сексуалног вида експлоатације и уопште експлоатације жртава трговине људима (Радовић, 2007).

Разлике које се уочавају су сљедеће:

- проституција је као социјална девијација знатно шири појам и може се одвијати независно од било какве трговине људима. У смислу експлоатисања жртава трговине људима, проституција је ужи појам и представља један од облика сексуалне експлоатације;

- проституција почива на принципу добровољности и са њом се може прекинути по жељи проститутке, док је код сексуалне експлоатације жртава трговине људима то ријеткост (усљед присиле, стања зависности и слично);

- проституција може бити неорганизована (појединачни случајеви проституције), док је сексуално експлоатисање жртава трговине људима увијек организовано;

- проституција је у неким земљама дозвољена, док је трговина људима свуда забрањена;

- проституција са собом носи нижи степен друштвене опасности (друштвена штетност) за разлику од трговине људима те је, стога, проституција најчешће прекршај, а трговина људима кривично дјело;

- проститутка је прекршилац закона (уколико је проституција законом забрањена, мада се може сматрати жртвом економског стања и социјалне политике земље), док је лице којим се тргује жртва кривичног дјела или више њих;

- проститутка остварује противправни профит и задржава га за себе, док сексуално експлоатисане жртве трговине људима најчешће не добијају никакву или добијају минималну накнаду и

- код обје појаве долази до виктимизације и кршења људских права, с тим што је њихов спектар и интензитет знатно шири и већи код жртава трговине људима (Мијалковић, 2005).

у ЕУ грађани су ЕУ. Дјевојчице представљају готово три четвртине (69%) дјеце која су жртве, а нису грађани ЕУ. С више од 60% дјеце која су жртве у ЕУ тргује се у сврху сексуалног искоришћавања. Кад је ријеч о држављанству жртава трговања људима, међу првих пет држава према апсолутном броју су Румунија, Мађарска, Француска, Холандија и Бугарска. Жртве трговања људима у ЕУ, гледано према држављанству држава изван ЕУ, најчешће долазе из Нигерије, Кине, Украјине, Марока и Индије.

Трговина дјецом несразмјерно утиче на земље са ниским приходима, гдје је повезана са ширим феноменом дјечијег рада. Дјеца жртве трговине ради просјачења, радне и сексуалне експлоатације потичу из сиромашних породица које су у великој мјери оптерећене насиљем, злостављањем и занемаривањем.

У земљама са ниским приходима, дјеца чине половину откривених жртава и њима се углавном тргује у сврху принудног рада (46%). У Подсахарској Африци, дјецом се тргује ради рада на плантажама, у рудницима и каменоломима, на фармама, на пијацама и на улицама. У Јужној Азији дјеца од 12 година, жртве трговине људима, радила су у сушарама, хотелима, одјевној индустрији и пољопривреди. Трговина дјецом за принудни рад такође је забиљежена на јужноамеричким плантажама. Широко културно прихватање дјечијег рада може послужити као плодно тло за трговце људима. Лакше је експлоатисати дјецу која су послана на посао ван куће и која су навикла да раде. У таквим окружењима, жртве трговине дјецом нису надгледали родитељи.

Трговина дјецом жртвама ради сексуалне експлоатације углавном је концентрисана у Централној Америци и на Карибима те у Источној Азији. У земљама са вишим приходима, дјецом се тргује углавном ради сексуалног искоришћавања, присилног криминала или просјачења. У земљама са високим приходима у Европи или Сјеверној Америци, дјеца којом се тргује у сврху принудног рада чине отприлике 1% свих откривених жртава. Према Глобалном извјештају о трговини људима (2020), у највећем проценту се дјецом широм свијета тргује ради сексуалног искоришћавања.

Поред сексуалне експлоатације (72% жртава дјевојчица) и присилног рада (66% дјечака), дјеца се, између осталих кривичних дјела, експлоатишу и ради просјачења и присилних криминалних радњи, као што је трговина дрогом. Трговци људима у овим случајевима често користе тешко породично поријекло, покушавајући да код жртве створе осјећај припадности. Родитељи, браћа и сестре такође могу бити директно укључени у трговину дјецом. Међутим, постоје и случајеви у којима није јасно да ли адолесцент који чини кривично дјело дјелује под принудом јер њиме доминира и застрашује га друга старија особа или се сами одлучују да мигрирају у иностранство и зараде за живот прибјегавајући криминалу (Dottridge & UNICEF, 2006).

2.4. Трговина дјецом ради сексуалне експлоатације, дјечије порнографије и педофилије, трговина дјецом ради експлотације дјечијег рада и трговина дјецом ради вршења криминалних активности – на регионалном нивоу

Увид у карактеристике више од шездесеторо дјеце која су у периоду од 2001. до 2005. године идентификована као жртве трговине у Србији и Црној Гори указује да су у највећем ризику адолесценткиње старости између 16 и 18 година, које су укључене у трговину ради комерцијалне сексуалне експлоатације. Дјеца којом се трговало ради просјачења најчешће су ромска дјеца, нешто млађег узраста (од 11 до 16 година) која су просјачила и раније у оквиру своје породице (Жегарац, 2005).

Министарство безбједности Босне и Херцеговине, Одсјек за борбу против трговине људима је приликом прикупљања и евидентирања података у извјештајном периоду од стране тужилаштава, служби за спровођење закона, центара за социјални рад те невладиних организација, а који су потребни за сачињавање информације о стању трговине људима у Босни и Херцеговини за 2017. годину, утврдило да је у наведеној години идентификовано укупно 83 потенцијалних жртава трговине људима/радне експлоатације/навођења на проституцију и/или сексуално искоришћавање/трговине људима у сврху просјачења/продаја тј. у сврху склапања брака/блудне радње и друго.

Од укупног броја потенцијалних жртава трговине људима, 36 жртава је пунољетних, а 47 малољетних. Од наведеног броја, 58 жртава су особе женског пола, а 25 су мушког пола.

Када је у питању облик експлоатације жртава трговине људима, утврђено је сљедеће: десет сексуално искоришћаваних/навођење на проституцију, седам радних експлоатација, педесет два просјачења, пет продаја ради присилног склапања брака (комбиновано са сексуалним искоришћавањем или просјачењем), четири блудне радње, један сполни одношај са дјететом, двије изванбрачне заједнице са малољетним дјететом, једна малољетна особа је затечена на граници без докумената (асистирана од стране ЦСР) и код једне пунољетне особе није наведена врста искоришћавања.

Од укупног броја жртава трговине људима, двије жртве су страни држављани (једна пунољетна – држављанка Холандије, једна малољетна – држављанин Либије), док су преостале жртве (81) трговине људима држављани БиХ.

Као и у претходним економским кризама, нагли пораст стопе незапослености који је проузроковала (и још то чини) пандемија COVID-19 вјероватно ће повећати трговину људима. Иако потпуни учинак пандемије још није мјерљив, јасно је да је криза проузроковала посебне проблеме који несразмјерно утичу на најрањивије и додатно појачавају изложеност трговању људима, укључујући трговање женама и дјецом.

3. ПОСЉЕДИЦЕ ВИКТИМИЗАЦИЈЕ

Потребна је пажљива процјена сваког дјетета, жртве трговине људима, од стране здравствених радника и стручњака за заштиту дјеце, како би се предложили адекватни облици лијечења. Ова дјеца могу патити од различитих врста посљедица нанијетих вршењем овог кривичног дјела (Dottridge & UNICEF, 2006).

3.1. Физички здравствени проблеми

Многи физички здравствени проблеми са којима се суочавају дјеца трговине људима резултат су лошег поступања или занемаривања:

– потхрањеност, проблеми са зубима, успорен раст, застој у развоју;
– заразне болести због лоше хигијене; инфекције или сакаћења узрокована неодговарајућим *медицинским третманом*;
– повреде од мучења или окрутног, нехуманог или понижавајућег поступања или кажњавања и
– здравствени проблеми у вези са условима рада у тешким или опасним условима и током дужег периода, на примјер, проблеми са очима, респираторне болести, болови у мишићима и зглобовима, исцрпљеност, проблеми са слухом.

Важно је напоменути да многи од ових проблема са физичким здрављем можда неће бити уочљиви током првог љекарског прегледа. Разумљиво, здравствени радници прво траже очигледне трауме, међутим, они такође треба да буду обучени за праћење и идентификовање преосталих утицаја трговине и експлоатације на здравље.

3.2. Ефекти заробљеништва и немоћи

Дијете које се налази у заробљеништву може развити сметње у вези са осјећајем за вријеме, памћењем и концентрацијом. Они трпе губитак самопоштовања и могу имати осјећај безнађа, тј. осјећај да *нема будућности*. Понекад експлоатисана дјеца заборављају шта им се догодило – *трауматична амнезија*. Дјеца могу носити неисказан бијес према онима који их повријеђују или према људима који нису успјели да помогну, а то може покренути самоубилачке мисли и мржњу према себи.

3.3. Емоционални проблеми и проблеми у понашању, посебно као резултат сексуалног злостављања

Забиљежено је ниско самопоштовање код дјеце која су била изложена трговини различитим облицима експлоатације. Експерти међународне невладине организације, ECPAT-International (Delaney & Cotterill, 2003) која ради против комерцијалне сексуалне експлоатације дјеце, навели су дугачку листу ефеката које сексуално злостављање може имати на понашање дјеце. Сви ови проблеми могу се лијечити, али за то је потребно вријеме и често велики напор. Ови проблеми могу дуго трајати и укључују:

– анксиозност и страх, депресију,
– лоше социјалне вјештине,
– бијес и непријатељство,
– немогућност повјерења и изградње значајних односа;
– нејасне улоге и границе,
– *псеудо зрелост*,
– сексуализовано понашање,
– кривицу, срамоту,
– осјећај да су *другачији* од других,
– изолацију,
– употребу и злоупотребу супстанци,
– самоповређивање (укључујући самоубиство),
– посттрауматски стресни поремећај.

Дјеца и младе особе имају неотуђива права да им држава и друштво обезбиједе услове за развој и да буду заштићена од свих облика злоупотребе, експлоатације и насиља. Мјере за превенцију и сузбијање трговине људима треба да препознају посебне потребе и рањивост дјеце жртава трговине и да граде посебне механизме за превенцију, препознавање, пружање помоћи и подршке дјеци ради њиховог опоравка и укључивања у заједницу. Систем заштите и помоћи дјеци жртвама трговине треба да садржи критеријуме за одговарајућу идентификацију дјетета жртве трговине, механизме за неодложно упућивање дјетета специјализованим службама, процедуре за именовање старатеља који ће обезбиједити поступања и одлуке у складу са најбољим интересима дјетета, мјере за регулисање резиденцијалног статуса, помоћ при репатријацији и реинтеграцији, као и мјере за заштиту дјеце свједока и жртава трговине и одговарајући приступ правди (види више у Жегарац, 2005). Препознавање случајева трговине људима и идентификација жртава од стране професионалаца који долазе у контакт са њима изгледа да су два најважнија предуслова за ефикасну политику борбе против трговине људима и пружање брзе, адекватне подршке жртвама. Ипак, проблем идентификације жртава и даље остаје, упркос

бројним напорима усмјереним на унапређење информација и стручног знања у вези са овим феноменом (Simeunović-Patić, Ćopić, 2010).

* * *

Посљедице насиља над дјецом су разарајуће за личност младе особе, јер могу оставити како трајна тјелесна оштећења тако и психичке посљедице које неријетко доводе до ширења насиља и у сљедеће генерације. Познато је да злостављано дијете има предиспозиције да и само у будућности злоставља сопствену дјецу. У вези са тим, пред виктимологију као науку постављају се многобројни задаци и они обухватају читав низ проблема везаних за жртве. Основни циљ виктимологије је обезбјеђење научно вриједних сазнања значајних за разумијевање проблема и потреба жртава који настају послије претрпљене виктимизације, пружање адекватне помоћи и заштите жртава, превенција виктимизације, откривање непознатог учиниоца кривичног дјела и адекватно одмјеравање казне, креирање ширих друштвених одговора на виктимизацију и проблеме жртава (друштвених група, медија, државних институција, невладиних организација и различитих професија) (Николић-Ристановић, 2019: 48).

ГЛАВА VII

ПРЕВЕНЦИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

XIII РАЗЛИЧИТИ ПРИСТУПИ У ПРЕВЕНЦИЈИ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

1. ПОЈАМ И ПОДЈЕЛА ПРЕВЕНЦИЈЕ

Савремена наука превенцију одређује као процес садржан у дјеловању на развој индивидуе, при чему је развој схваћен као сложени процес постепеног прогресивног мијењања и усложњавања личности који се одвија од првих дана по рођењу па до зрелости или краја живота, са крајњим циљем формирања цјеловите, добро интегрисане, социјализоване и зреле личности (Berk, 2000).

Процес превенције за свој крајњи циљ има стварање услова који ће омогућити и подстаћи правилан социјални развој индивидуе праћен формирањем и учвршћивањем просоцијалних облика понашања, чиме се посредно дјелује на спречавање испољавања оних облика понашања који носе елементе преступништва (NIDA, 2003, према Поповић-Ћитић, Жунић-Павловић, 2005).

Ефективно креирање и примјена превентивних програма захтијевају претходну процјену и анализу специфичности циљне популације, као и присутног нивоа ризика и заштите. На основу ових података, утврђује се ниво превентивног дјеловања. Правилан избор нивоа је предуслов од кога зависи да ли ће програм допринијети елиминисању и смањењу дејства ризичних фактора и развијању, јачању и унапређивању протективних фактора. У вези са тим, превенција се може подијелити на примарну, секундарну и терцијарну.

Под примарном превенцијом се подразумијева дјеловање у правцу предупређења неке појаве, односно, интервенције које се предузимају прије манифестације нежељених појава (Поповић-Ћитић, Жунић-Павловић, 2005: 70). Примарна превенција, као комплексан сет мјера, усмјерава се према развоју личне компетентности и модификовању социјалних система који би боље

одговарали потребама људи (Bloom, 2000). Она се фокусира на побољшање општег благостања појединаца кроз мјере као што су приступ здравственим услугама и опште образовање о превенцији. Најчешће се мјере примарне интервенције изједначавају са социјално-политичким мјерама које су усмјерене на побољшање животних и радних услова свих грађана, а посебно дјеце. Међу овим мјерама, посебно су значајна одређена материјална давања и различите врсте помоћи у циљу стварања социјалне сигурности породице (Buljubašić, 2008: 179). Циљ овог вида превенције јесте да се различитим активностима унапријед дјелује на могуће узроке малољетничке делинквенције, што нужно представља њихово добро познавање.

Секундарна превенција означава интервенције намијењене особама код којих је дошло до манифестације проблема и код којих је постављена дијагноза. Дакле, то су различити програми раних интервенција, тзв. селективни циљани програми за специфичне узорке ризичне популације, гдје се тешкоће тек очекују или је врло вјероватно да ће се оне догодити. Секундарна превенција је, у суштини, усмјерена на породице које нису у стању да, због различитих узрока, своју функцију обављају на друштвено пожељан и прихватљив начин. То су најчешће породице са ниским и несигурним новчаним примањима, породице са поремећеним односима и структуром, односно, породице које се у литератури називају ризичне породице. У овим породицама, дјеца имају неповољне услове за социјални развој и зато постоји повећана могућност појаве малољетничке делинквенције (Buljubašić, 2008: 179).

Терцијарна превенција обухвата продужене интервенције, усмјерене на предупређење рецидива, односно, представља улагања у специфичне програме за ону дјецу и младе код којих су већ развијене тешкоће или поремећаји у понашању. Овдје је циљ смањити понављање прекршаја, односно, кривичних дјела, односно, рецидив. Програми или смјернице дизајнирани за спречавање (контролу) поновног делинквентног чина малољетника могу да укључују лишење слободе од стране полиције, кривичну санкцију за маљолетнике у поправној (корективној) установи – затвор, и у крајњем случају – смртну казну (на примјер, у Сједињеним Америчким Државама и Ирану). Разлика између примарне превенције делинквенције од контроле делинквенције је у томе да примарна превенција не укључује систем малољетничког правосуђа.

Институт за медицину у САД (Springer, Phillips, 1994: 4) 1994. године у *Извјештају о истраживањима у области превенције* предложио је званичну употребу термина универзална, селективна и индикована превенција који одговарају ранијој подјели превенције на примарну, секундарну и терцијарну превенцију.

Универзална превенција обухвата активности намијењене општој популацији без обзира на присуство ризичних фактора. Она подразумијева креирање

и примјену превентивних програма на нивоу опште популације, без претходног идентификовања и селекције припадника популације код којих постоји потенцијално већи ризик за настанак и развој различитих облика ризичних понашања. Општа претпоставка на којој се заснива избор универзалних превентивних програма јесте процјена да се цјелокупна популација налази у извјесном ризику, и да превентивна интервенција може имати позитиван значај и потенцијалну корист за све припаднике популације.

Селективна превенција је усмјерена на појединце или дио популације чији су ризици за развој поремећаја знатно виши него у просјеку. Дакле, специфичност ових група се огледа у њиховој изложености ризичним факторима у већем броју и степену, него што је то случај код опште популације. Стога су селективни превентивни програми усмјерени на редуковање специфичних ризичних фактора, којима је група као цјелина изложена, независно од степена индивидуалног ризика којима су изложени појединци унутар групе.

Индикована превенција је усмјерена ка индивидуама код којих је идентификован минималан или видљив знак или симптом неког облика поремећаја у понашању. Индикована превенција је фокусирана на високоризичне појединце. Ријеч је о појединцима код којих су, на основу процјене нивоа ризика, утврђене индивидуалне карактеристике или одлике окружења у којем живе и које их чине подложнијим за испољавање неког облика поремећаја у понашању. Индиковани превентивни програми представљају неку врсту ране интервенције, усмјерене ка редуковању ризичних фактора и јачању заштитних фактора.

2. ПОЧЕЦИ ПРЕВЕНЦИЈЕ МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ У СВИЈЕТУ

Један од најранијих програма превенције малољетничке делинквенције био је Пројекат чикашког подручја који су у Сједињеним Америчким Државама 1933. покренули Клифорд Шо и Хенри Мек Кеи (Clifford Shaw, Henry McKay, 1942, према Siegel & Welsh, 2017). Овај пројекат је осмишљен да произведе друштвене промјене у заједницама које су имале високе стопе делинквенције и активности банди. У ову сврху, развијено је више од 20 различитих програма, укључујући дискусионе групе, савјетодавне услуге, хоби групе, школске активности и рекреацију. Овај пројекат није био нарочито успјешан.

Још један познат програм превенције делинквенције који је спроведен отприлике у исто вријеме када и чикашки пројекат је студија у Кембрицу – Cambridge-Somerville Youth Study (McCord & McCord, 1959, према Siegel & Welsh, 2017). То је био први програм спречавања делинквенције експерименталног

дизајна. Експерименталну и контролну групу чинило је 650 дјечака (325 подударних парова), што је касније смањено на 506 (253 подударна пара). Дјечаци из експерименталне групе имали су савјетнике у просјеку пет година и све потребне медицинске и образовне услуге. Савјетници су разговарали са дјечацима, водили их на излете и рекреативне активности, подучавали их читању и рачунању, играли игре са њима, подстицали их да присуствују цркви и посјећивали њихове породице дајући им савјете и општу подршку. Програм је прекинут када се Америка укључила у Други свјетски рат. Тридесет година након завршетка, када су мушкарци у просјеку били стари 45 година, саопштено је да су они у експерименталној групи починили више кривичних дјела од оних у контролној групи (McCord, 1978, према Siegel & Welsh, 2017). С обзиром на то да се програм спроводио више година, у љетном кампу, у групама, могуће је да је утицај групе, односно, *тренинг девијације* био пресудан фактор појаве делинквенције.

Педесетих година прошлог вијека, обучени независни социјални радници долазили су у градске четврти, стварајући блиске односе са члановима малољетничких банди (према Siegel & Welsh, 2017). Најпознатији овакав програм, у којем се ангажовани обучени социјални радници састају са омладинским бандама три до четири пута недјељно на њиховом терену, спроведен је у Бостону (Boston's Mid-City Project). Њихов циљ је био да измијене организацију банди и омогуће члановима банде да се конвенционално понашају, добију посао и могућност за образовање. Понашали су се као посредници између чланова банди и агената структуре моћи – адвоката, судија, службеника за условни отпуст и слично. Упркос овим напорима, овај програм није резултовао значајним смањењем криминалних активности.

Шездесетих година прошлог вијека интересовање за спречавање делинквенције је нагло порасло, тако да су програми превенције били финансирани на савезном нивоу. Велико интересовање било је усмјерено на програме засноване на теорији социјалне структуре. Најамбициознији од њих, финансиран са више од 50 милиона долара, звао се Мобилизација за младе (Mobilization for Youth, MOBY), у Њујорку. Овај пројекат створио је могућности запошљавања у заједници, координисане социјалне услуге и спонзорисане социјалне групе као што су комитети станара, правне службе и регистар бирача. Побољшање социјализације младих нижег сталежа, како би се у будућности смањио њихов потенцијал за делинквенцију, такође је био важан фокус других сличних програма у овом периоду. Највећи и најпознатији од ових програма *Head Start*, национални програм за предшколце траје и данас.

Финансирани програми усмјерени на спречавање делинквенције у Сједињеним Америчким Државама настављени су и током седамдесетих и осамдесетих година двадесетог вијека, а ове врсте програма важне су и данас. Посљедњих година фокус напора на спречавању делинквенције преусмјерио

се са заједнице на индивидуалне, породично усмјерене третмане (Kumpfer & Alvarado, 2003).

3. РАЗЛИЧИТИ ПРИСТУПИ У ПРЕВЕНЦИЈИ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Ради прегледа различитих приступа превенцији делинквентног понашања младих /промоцији здравог начина живота, у наставку су представљени примјери добре праксе неколико држава у свијету: Сједињеним Америчким Државама, Енглеској и Велсу, Русији, Финској и Италији.

3.1. Сједињене Америчке Државе

Поред различитих дефиниција превенције делинквенције, постоје и различити приступи у вези са њеном реализацијом. Један од првих покушаја класификације многих различитих врста активности у вези са спречавањем делинквенције заснован је на приступу јавног здравља у спречавању болести и повреда (Lab, 2014). Овај метод је подијелио активности превенције делинквенције у три категорије: примарна превенција, секундарна превенција и терцијарна превенција. О овим врстама превенције већ је било ријечи.

Развојна перспектива је још један популаран приступ класификовања активности за спречавање делинквенције. Односи се на интервенције, посебно оне усмјерене на факторе ризика и заштитне факторе који су дизајнирани да спријече развој криминалног потенцијала код појединаца (Farrington, 1994). Према развојној перспективи на делинквенцију у адолесценцији (а касније и на вршење кривичних дјела у одраслој доби) утичу *обрасци понашања и ставова који су научени током развоја појединца* (Tremblay & Craig, 1995: 151). Овај приступ омогућава процјену успјеха програма у различитим фазама живота. Дијели се у двије фазе: дјетињство и адолесценцију.

3.1.1. Превенција делинквенције у раном дјетињству

Циљ превентивних програма у раном дјетињству јесте позитиван утицај на ране факторе ризика или „корјене узрока" делинквенције и криминалитета који се могу наставити и код одрасле особе. У ране факторе ризика убрајамо одрастање у сиромаштву, висок ниво хиперактивности или импулсивности, неадекватан надзор родитеља и оштру или недосљедну дисциплину. Интервенције у раном дјетињству су често вишедимензионалне, усмјерене на више

фактора ризика, укључујући когнитивни развој, обуку вјештина дјетета и подршку породице. Програми превенције делинквенције спроводе се у четири најзначајнија окружења: кућа, вртић, предшколска установа и школа.

3.1.1.1. Програми ране превенције у кућном окружењу

У подржавајућем кућном окружењу, родитељи брину о својој дјеци, њиховом општем благостању, помажу усадити својој дјеци позитивне вриједности као што су искреност и поштовање према другима и његовање просоцијалних понашања. У фокусу овог програма су будуће мајке млађе од 19 година, неудате или сиромашне, којима је из различитих разлога потребна подршка. Популаран и ефикасан облик породичне подршке је кућна посјета (Gomby, Culross & Behrman, 1999). Најпознатији програм кућне посјете је „Партнерство медицинска сестра/породица" који је покренут у држави Њујорк. Овај програм осмишљен је са циљем да се:

- побољшају исходи трудноће
- побољша квалитет његе коју родитељи пружају својој дјеци
- побољша лични развој жена (завршавање образовања, проналажење посла и планирање будућих трудноћа) (Olds, et al, 1993).

Опсежна оцјена показује да је, као резултат учења ефикасних родитељских вјештина и личне контроле, програм пружања подршке смањио стопе злостављања и занемаривања дјеце. Петнаест година након почетка програма, дјеца мајки које су имале кућне посјете имала су упола мање хапшења, осуђујућих пресуда и кршења условних осуда, бјежања од куће, пијења алкохола у односу на дјецу мајки које нису имале кућне посјете (контролна група) (Olds, et al, 1998). Успјех програма у који се сваке године укључује скоро 33.000 породица резултирао је његовом употребом у четрдесет три државе широм Сједињених Америчких Држава.

3.1.1.2. Побољшање родитељских вјештина

Још један облик породичне подршке који је показао одређени успјех у превенцији малољетничке делинквенције је побољшање родитељских вјештина. Иако је главни фокус ових програма обуке на родитељима, многи од њих укључују и дјецу, са циљем побољшања везе родитеља и дјетета. Најпознатији програм за побољшање родитељских вјештина је онај који су креирали Гералд Патерсон и његове колеге (Patterson, 1982, према Siegel & Welsh, 2017) у Орегонском центру за социјално учење (Oregon Social Learning Center, OSLC). Овај програм користио је технике модификовања понашања како би помогао

родитељима у стицању одговарајуће дисциплинске методе. Родитељи су такође подучавани дисциплинским техникама које истичу чврстину и досљедност, важност постављања правила и њиховог придржавања. О Патерсоновој теорији присиле било је ријечи у дијелу *Етиологија малољетничке делинквенције.*

3.1.1.3. Дневни програми

Услуге дневног боравка у Сједињеним Америчким Државама и другим западним земљама доступне су за дјецу узраста већ од шесте недјеље живота (Michel, 1999). Поред тога што је на овај начин родитељима омогућен повратак на посао и подстицање здравих односа родитеља и дјеце, дневни боравак служи дјеци да обезбиједе бројне бенефиције, укључујући социјалну интеракцију са другом дјецом и подстицање њиховог когнитивног и сензорног развоја, као и контролу моторичких вјештина. Ефикасност интервенције у раном дјетињству је била анализирана у два програма – једном у држави Њујорк и другом у држави Тексас. Десетогодишње, односно, осмогодишње праћење након завршетка пето-годишњег програма потврдило је смањење делинквентних активности код дјеце у експерименталној групи у односу на контролну групу, односно, групу која није примала услуге дневног боравка. Успјех ових програма почива на њиховом циљању на важне факторе ризика за делинквенцију на нивоу породице, као што су ниска интелигенција, импулсивност и недосљедно и лоше родитељство (Tremblay & Craig, 1995).

3.1.2. Предшколски програми

Предшколски програми се разликују од вртића по томе што су предшколске установе више усмјерене на припрему дјеце за школу. Предшколску установу обично похађају дјеца узраста од три до пет година. Током ове развојне фазе, процес учења се одвија интензивније него у било којој другој фази током живота. Образовни приступ ових програма фокусирао се на подршку развоја когнитивних и социјалних вјештина дјеце кроз индивидуализовану наставу и учење, као и одређене активности за родитеље. Предшколске установе у Мичигену, Чикагу и Вашингтону показале су позитиван примјер у вези са предностима ране интервенције (Siegel & Welsh, 2017).

Један од најпопуларнијих програма те врсте био је предшколски пројекат Пери (енг. *Perry Preschool*) (1962–1967), у Мичигену. За потребе овог пројекта идентификовано је 123 афроамеричке дјеце, углавном мушког пола. Критеријуми за избор заснивани су на образовању родитеља, њиховом социоекономском статусу и IQ дјеце. Дјеца са квоцијентом интелигенције у

распону од 60 до 90 чији су родитељи били ниског социоекономског статуса и ниског образовног статуса испуњавали су услове за програм. Од 123 одабране дјеце, 58 је насумично изабрано за учешће у програму, док је њих 65 додијељено контролној групи (Bracey 2003). Пројекат се фокусирао на креативност, језичке вјештине, социјалне односе, бројеве и математичке концепте као и вјештине групне интеракције. Програм је трајао осам мјесеци.

Резултати предшколског пројекта Пери били су импресивни. Прва процјена малољетничке делинквенције, када су учесници програма предшколске установе Пери у Мичигену имали 15 година, открила је да су они који су учествовали у програму пријавили за трећину мање прекршаја у односу на контролну групу, а до 27. године, упола мање хапшења. Најновија процјена ефикасности ове предшколске установе, када су испитаници имали 40 година, и даље указује на исти тренд, у корист експерименталне групе (Schweinhart, Barnes and Weikart, 1993). Аутори извјештаја у вези са резултатима студије током 40 година закључили су да *висококвалитетни предшколски програми за дјецу која живе у сиромаштву доприносе њиховом интелектуалном и социјалном развоју у дјетињству, њиховом школском и економском успјеху, као и смањеном вршењу кривичних дјела у зрелом добу* (Schweinhart et al, 2005: 214).

Програм за дјецу и родитеље у Чикагу (енг. *The Child-Parent Center, CPC*) за разлику од предшколске установе Пери, пружао је дјеци компоненту образовног обогаћивања до узраста од девет година. Према процјени ефикасности програма у поређењу са контролном групом, они који су учествовали у програму су до 18. године у мањем проценту били ухапшени због ненасилних кривичних дјела у односу на контролну групу (17% насупрот 25%) и насилних кривичних дјела (9% насупрот 15%). Новија процјена, када су учесници имали 24 године, и даље указује на исти тренд, у корист експерименталне групе (Reynolds, Temple, Robertson & Mann, 2001).

Предшколски програм у Вашингтону (Head Start) пружао је дјеци, између осталог, могућности за развој њихових способности учења и сазнања. Процјене ефикасности ове предшколске установе такође су указивале на смањење делинквентног понашања у експерименталној групи. Све у свему, висококвалитетни, интензивни предшколски програми показују снажну подршку у спречавању делинквенције и побољшање живота младих (Zigler & Styfco, 2001).

3.1.3. Школски програми

Школа је кључни друштвени контекст у који треба уложити напоре у вези са спречавањем делинквенције како би она постала безбједније мјесто. У вези

са тим, школа може усвојити већу безбједносну оријентацију и примјену мјера као што су детектори метала и камере.

Један од многих школских програма је Пројекат социјалног развоја у Сијетлу (енг. *The Seattle Social Development Project, SSDP*). У овом програму, коришћен је метод у којем су наставници научили технике којима награђују прилагођено понашање ученика и минимизирају ометајуће понашање. Програм је започео у првом разреду и наставио се до шестог разреда. Ученици су тренирали вјештине у вези са савладањем проблема, комуникацијом и разрјешењем конфликата. Понуђени су часови породичне обуке, како би родитељи научили како да награђују и подстичу пожељно понашање, а нежељено понашање кажњавају на досљедан начин. Остали дио обуке родитеља био је усредсређен на побољшање академског успјеха њихове дјеце уз смањење ризичног понашања као што је злоупотреба дрога. Укратко, програм је обухватио низ фактора ризика за делинквенцију.

Дугорочна процјена програма у Сијетлу – у доби од 21. године – указала је на то да су дјеца која су учествовала у програму била више посвећена школи, имала боља академска и економска постигнућа, мање делинквентних радњи и мање случајева продаје дроге у поређењу са контролном групом, као и знатно боље ментално и репродуктивно здравље до 27. године (Hawkins et al, 2008). Школе можда неће моћи самостално смањити делинквенцију, али сличним активностима могу помоћи у напору шире заједнице да се смањи проблем малољетничког криминала.

3.1.4. Превенција делинквенције у тинејџерским годинама

Попут интервенција у раном дјетињству, програми за спречавање делинквенције у тинејџерским годинама такође играју виталну улогу у цјелокупној стратегији смањења малољетничке делинквенције. Програми превенције делинквенције који не укључују малољетничко правосуђе, обухватају широк спектар фактора ризика као што су родитељски сукоб и раздвајање, лоши услови становања, напуштање средње школе и асоцијални вршњаци. Пет главних приступа у превенцији делинквенције који су усмјерени на тинејџере су: менторство, школски програми, ваншколски програми, обука за посао и свеобухватни програми засновани на заједници (Siegel & Welsh, 2017).

3.1.4.1. Менторство

Менторски програми обично укључују неосуђујуће, подржавајуће понашање непрофесионалних волонтера који проводе вријеме са младим људима

којима пријети преступништво, напуштање школе, школски неуспјех и други социјални проблеми. Канцеларија за малољетничко правосуђе и превенцију делинквенције (The Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, OJJDP) већ годинама подржава менторство у свим дијеловима Сједињених Америчких Држава.

Анализирајући 18 превентивних програма, британски криминолози (Jolliffe and Farrington, 2008) открили су да је просјечан ефекат програма одговарао значајном смањењу делинквенције од 10%. Аутори су, такође, открили да је редуковање делинквенције путем менторства било ефикасније када је просјечно трајање сваког контакта између ментора и младе особе било дуже и када је менторство било комбиновано са другим интервенцијама.

3.1.4.2. Школски програми за тинејџере

Широк спектар програма у вези са превенцијом малољетничке делинквенције с циљем осигурања безбједности у заједници успостављен је у средњим школама широм Сједињених Америчких Држава и у другим земљама. Наставни план и програм за превенцију насиља за адолесценте као дио часова здравственог васпитања једна је врста школског превентивног програма који је посљедњих година у Сједињеним Америчким Државама добио много пажње.

Курикулум је дизајниран с циљем да уради пет кључних ствари по сљедећем редослиједу:

1. Пружи статистичке информације о насиљу и убиствима адолесцената;
2. Представи бијес као нормалну, потенцијално конструктивну емоцију;
3. Створи потребу за алтернативама туча код ученика, расправљајући о потенцијалним добицима и губицима од туча;
4. Анализира шта претходи тучама у које су укључени ученици како би они путем игре улога и видео-материјала увјежбали да их избјегавају;
5. Створи ненасилну атмосферу у учионици и вреднује понашање које превенира насиље (Larson, 1994).

Евалуација програма у четири главна урбана подручја показала је да су туче међу ученицима који су били учесници превентивног програма, у поређењу са контролном групом која није похађала превентивни наставни план, биле значајно смањене.

3.1.4.3. Ваннаставни програми

Више од двије трећине дјеце школског узраста (узраста од шест до седамнаест година) у САД имају оба родитеља која раде ван куће, а удио самохраних родитеља који раде ван куће још је већи (Gottfredson, Gottfredson and Weisman, 2001). Због тога многи млади остају без надзора у поподневним часовима, односно, послије школе, што је главни разлог за повишене стопе делинквенције током овог периода. Програми ван школе постали су популаран одговор на овај проблем посљедњих година. Иако је рекреација само један од облика ваншколског програма – друге могућности укључују центре за бригу о дјеци, програме подучавања у школама, плесне групе и спортске клубове што је посебно важно за велики број оних који немају приступ организованим спортским и другим рекреативним могућностима.

Један од најуспјешнијих ваннаставних програма у спречавању делинквенције (и злоупотребе опојних дрога) пружају амерички Клубови за момке и дјевојке. Ова непрофитна организација основана 1902. године данас има више од четири милиона чланова широм земље. Клубови за дјечаке и дјевојчице (енг. *Boys and Girls Clubs, BGCs*) пружају програме у шест главних области: културно обогаћивање, здравље и физичко васпитање, социјална рекреација, лични и образовни развој, грађанство и развој лидерства и екологија (Schinke, Orlandi and Cole, 1992). Резултати евалуације у пет градова показали су мање делинквенције, свеукупно смањење злоупотребе супстанци, трговине дрогом и других активности у вези са злоупотребом код момака и дјевојака чланова клубова.

3.1.4.4. Обука за посао

Помоћ дјеци у припреми за посао важан је аспект превенције делинквенције. Поједини млади долазе из неповољног окружења, имају лоше оцјене у школи или су је можда напустили. Поред тога, учешће у делинквенцији може представљати потешкоће у обезбјеђивању стабилног, добро плаћеног посла у раној одраслој доби. Програми обуке за посао повећавају шансе за запошљавање младих у легалној економији и на тај начин могу смањити делинквенцију (McCord, Widom and Crowell, 2001).

Најпознатији и највећи програм обуке за посао у Сједињеним Америчким Државама (енг. *Job Corps*) основан је 1964. године као савезни програм обуке за омладину у неповољном положају. Главни циљ овог програма био је побољшање запослености учесника. Поред тога, био је доступан и свеобухватан скуп услуга које укључују обуку за стручне вјештине, основно образовање (способност

стицања еквивалентних диплома) и здравствену заштиту. Програм је био намијењен младима између 16 и 24 године. Опсежна процјена програма, у којој је учествовало 15.400 младих, указала је да је учешће у програму резултирало значајним смањењем кривичних дјела, побољшањем образовних постигнућа и већом зарадом. Учесници програма имали су просјечну стопу хапшења од 29% у поређењу са 33% колико су имале њихове колеге у контролној групи (Schochet, Burghardt and McConnell, 2008).

3.1.4.5. Свеобухватни програми засновани на заједници

Један од примјера свеобухватног програма превенције делинквенције заснован на заједници, чија је ефикасност процијењена, јесте програм познат под називом Центар за спречавање зависности и злоупотребе дрога у циљу заједничког настојања да се дугорочно постигне награђивање (енг. *Center on Addiction and Substance Abuse's Striving Together to Achieve Rewarding Tomorrows, CASASTART*) (Murray & Belenko, 2005). Програм је био успостављен да помогне у побољшању живота младих људи који су у високом ризику од делинквенције, члановима банди, као и у спречавању злоупотребе супстанци и у вези с другим проблематичним понашањима. Укључивао је широк спектар превентивних мјера, укључујући вођење случајева и породично савјетовање, обуку породичних вјештина, подучавање, менторство, ваншколске активности и рад полиције у заједници. Студија у пет градова показала је да су годину дана након завршетка програма млади, учесници програма, у поређењу са контролном групом, имали мање стопе насилних делинквентних дјела, мање злопотребе или продаје дроге, мању повезаност са делинквентним вршњацима, мањи притисак вршњака да се укључе у делинквенцију и позитивнију подршку вршњака (Harrell, Cavanagh & Sridharan, 1999).

3.2. Енглеска и Велс

Политика владе у Енглеској и Велсу изричито настоји да промовише рад на спречавању преступничког понашања од стране младих људи. Путем рада локалних тимова у вези са преступништвом младих (енг. *Youth Offending Teams, YOTs*), развијен је широк спектар превентивних програма усмјерених на преступнике и на оне за које се сматра да су у највећем ризику да постану преступници (Blakeman, 2013). Један од најбољих и најисплативијих начина за смањење криминала међу младима је спречавање младих људи да уђу у невоље (почине криминални акт или прекршај), рјешавањем проблема који повећавају вјероватноћу за то. Проблеми који могу довести до проблематичног понашања

младе особе укључују недостатак образовања, лоше породичне односе, присуство чланова породице или вршњака који се криминално понашају и злоупотребу супстанци.

Циљ сљедећих програма јесте суочавање са факторима ризика, побуђивање интереса младих и повећање њиховог знања.

3.2.1. Програм инклузије младих

Програм инклузије младих и Програми инклузије младих (енг. *Youth Inclusion Programme, YIP, Youth Inclusion Programmes, YIPs*), успостављени 2000. године, програми су по мјери за младе узраста од осам до седамнаест година за које се утврди да имају висок ризик за укључивање у криминално или преступничко (асоцијално) понашање. Ови програми су отворени и за друге младе људе у локалном подручју.

Млади људи у Програмима инклузије младих идентификују се путем низа различитих агенција, укључујући полицију, социјалне службе, школе и друге локалне агенције. Независна национална процјена прве три године рада ових програма утврдила је:

– да су стопе хапшења за 50 младих људи за које се сматра да су у највећем ризику за преступничко понашање у сваком Програму инклузије младих смањене за 65%;
– 73% оних који су чинили преступе прије него што су придружени програму, лишено је слободе због мањег броја кривичних дјела, након што су приступили Програму инклузије младих;
– 74% младих који су били у ризику за преступничко понашање, није наставило асоцијалним понашањем након што су приступили Програму инклузије младих.

3.2.2. Панели за инклузију и подршку младих

Циљ панела за инклузију и подршку младих (Youth Inclusion and Support Panels, YISPs) јесте спречавање асоцијалног и преступничког понашања код младих узраста од осам до тринаест година за које се сматра да постоји ризик да ће испољити такво понашање. Панеле, који су дизајнирани да идентификују и смање вјероватноћу за асоцијално и преступничко понашање, чини низ представника различитих агенција (на примјер, полиције, школа, здравства и социјалне службе). Циљ је осигурати дјеци и њиховим породицама што бржи приступ главним јавним службама.

3.2.3. Родитељство

Програми за родитеље пружају могућност побољшања родитељских вјештина у бављењу понашањем које њихово дијете доводи у опасност од преступничког понашања. Пружају родитељима/његоватељима индивидуалне савјете, као и практичну подршку у одгајању дјеце у смислу постављања одговарајућих граница и побољшања комуникације. Родитељима/старатељима са дјететом које је укључено у омладински правосудни систем може се тражити налог за принудно похађање програма, уколико се добровољно не постигне договор. Лоше родитељство сматра се једним од главних фактора ризика повезаних са будућим преступништвом младих.

3.2.4. Сигурније школе

Програм сигурнијих школских партнерстава (енг. *Partnerships The Safer School Partnerships, SSP*) омогућава локалним агенцијама да се баве значајним питањима везаним за понашање и криминал у школи и око ње. Као пилот пројекат, овај програм покренут је у септембру 2002, а у школе је редовно уведен у марту 2006. Све школе укључене у иницијативу за безбједније школско партнерство имају полицајца са сједиштем у њиховој школи. Школски полицајац сарађује са школским особљем и другим локалним агенцијама како би се:

– смањила виктимизација, криминал и антисоцијално понашање у школи и њеној заједници;
– путем партнерства са школама радило на свеобухватним приступима у вези са дисциплином и коректним понашањем;
– идентификовала дјеца и млади у ризику да постану жртве или преступници;
– осигурало вишечасовно дневно образовање младих преступника (доказани превентивни фактор у задржавању младих људи од криминала);
– обезбиједила подршка рањивој дјеци и младима током периода транзиције, као што је прелазак из основне у средњу школу;
– створило безбједније окружење за дјецу у којој могу да уче. Блиска сарадња полиције и школе сматра се пресудном за задржавање дјеце у образовању, даље од улице и даље од криминалног стила живота.

3.2.5. Менторство

Улога волонтера, ментора је да мотивише и путем дугорочног подржавајућег односа подржи младу особу у ризику. Однос се гради на повјерењу и посвећености, повјерљивости и једнакости између ментора и младе особе. Однос мора бити структурисан и имати јасно дефинисане циљеве. Ови циљеви су усмјерени на то да помогну младој особи да постигне образовне, професионалне или социјалне циљеве како би избјегла услове који је излажу ризику од преступничког понашања.

3.3. Русија

Основни документ за рјешавање проблема социјалних девијација код младих у Русији је Закон о основама система за спречавање занемаривања и малољетничке делинквенције (Agronina et al, 2020). Закон предвиђа побољшање регулаторног оквира, подршку породицама у васпитању и образовању дјеце, социјалну заштиту сирочади и дјеце која су остала без родитељског старања. У зависности од тога које категорије дјеце и адолесцената, као и социјално угрожених породица морају да раде са специјалистима, њихова подручја дјеловања граде се у одређеном систему, у коме се примјењују мјере примарне, секундарне и терцијарне превенције.

Субјекти примарне превенције и ране корекције дјететовог понашања и односа родитеља и дјетета су образовне установе, забавни социопедагошки центри, савјетовалишта и образовна рехабилитација. Циљне групе рада су дјеца и адолесценти који нису испољили асоцијално понашање, али дужи период имају проблема у школском учењу, интелектуалном развоју, комуникацији, имају крхке социјалне везе са породицом, сродницима, што може довести до бјекства дјетета из породице или образовне установе (Malerova and Nesmeyanov, 2004). Социјално-педагошку корекцију понашања дјетета и његовог члана породице, као и рану рехабилитацију дјеце која имају тенденцију одступања, спроводи Комисија за послове малољетника и заштиту њихових права коју образује локална самоуправа, осмишљена да открије кршења права малољетника на образовање, рад, рекреацију и друга права. Здравствени систем одговоран је за испитивање, праћење и лијечење занемарене дјеце и дјеце бескућника која користе алкохолна пића, опојне дроге, опојна средства или психотропне супстанце (Machulskaya, 2007).

Предмет секундарне превенције су дјеца и тинејџери различитих узраста са улице, од предшколског до школског узраста. Они нису укључени у криминалне активности, али без обзира на то, њихов друштвени развој је

неповољан и карактеришу га различити проблеми у понашању антисоцијалног карактера: увод у алкохол, дроге, агресија, склоност лутању. Рад у вези са дјецом *у ризику* у Русији усмјерен је на промјену понашања и социјалну адаптацију (Krivonosov, 2007).

Рад на трећем нивоу са дјецом улице која су дуго била изван надзора одраслих, дјецом која су бјежала од породица или из образовних институција, била подвргнута различитим облицима насиља и суровости, оном дјецом која су чинила незаконита дјела, (Komarov, 2014), чине поправне установе, као и специјализоване установе за социјалну рехабилитацију које играју пресудну улогу у превенцији криминала. Ове институције су прихватиле ванредне мјере усмјерене на пружање помоћи, рехабилитацију, корекцију, заштиту права и правних интереса малољетника који су у критичној ситуацији.

У Русији се често користи социјална патронажа којој је циљ стварање породице оптималних услова за пуни развој личности дјетета, а, такође, подразумијева успостављање контаката са неприлагођеном дјецом и њихово мотивисање за друштвено прихватљиве активности (Kuzmin, 2004). На основу тога које категорије дјеце морају да раде са специјалистима установа за социјалну рехабилитацију, постоје сљедећи главни циљеви: спречавање занемаривања и бескућништва међу малољетницима, пружање бесплатних социјалних услуга малољетницима у социјално опасној ситуацији, идентификовање извора и узрока социјалне неприлагођености малољетника, развој и пружање индивидуалних програма за социјалну рехабилитацију дјеце и адолесцената, обезбјеђивање привременог смјештаја дјеце са улице, пружање психолошке, рехабилитационе и друге помоћи, заједничко учешће са релевантним субјектима у одлучивању о судбини малољетника.

Неке од реализованих пројеката/организација у вези са промоцијом здравог начина живота у Русији који су, као примјери добре праксе, представљени у Њујорку 2004. године у организацији канцеларије УН-а за дроге и криминал и Свјетске здравствене организације (WHO) набројаћемо у наставку.

3.3.1. Невладина организација НАН – Не алкохолу и дрогама (енг. NAN – No to alcohol and drugs)

Руска добротворна фондација НАН – Не алкохолизму и зависности од дрога (енг. *NAN – No to alcohol and drugs*) основана је у Москви 1987. У септембру 1991. НАН је регистрована као непрофитна сверуска друштвена организација при Министарству правде Руске Федерације, а 1995. године НАН је постала повезана са Одјељењем за информације и односе са јавношћу Уједињених нација. Развијен је низ добро успостављених програма превенције

и рехабилитације. Организација пружа образовање, обуку за стручне и животне вјештине за младе у школама, материјалну, психолошку и правну помоћ младим људима у неповољном положају, укључујући дјецу са улице, савјетовање о превенцији ХИВ, а промовише и здраве стилове живота и свијест о заједници и мобилност.

Пројекат је реализован у граду Сергијев Посад који се налази 70 км сјеверно од Москве и сматра се средиштем руске Православне цркве. Ова вјерска традиција је прилично јака и међу младима. У оквиру Глобалне иницијативе НАН, обучена је група специјалиста (наставника, медицинских радника, психолога), појединих родитеља и младих људи који ће се развијати и спроводити превентивне активности у заједници током цијеле године (тренинг родитељских вјештина, *peer-to-peer* програми, алтернативне активности).

3.3.2. Организација младих Проспект Мира (енг. Youth Organisation Prospekt Mira)

Организација дјелује од 1992. године. Њена стратегија се заснива на вршњачкој едукацији. Тинејџери волонтери организују недјељна окупљања са својим вршњацима како би разговарали са њима о злоупотреби супстанци, организовали састанке у школама, јавне догађаје и љетне кампове за дјецу у неповољном окружењу.

Пројекат је спроведен у једном од сјеверних округа Москве, одвојеном од остатка града. Укупан број школа у округу је 15. Резултати процјене локалне ситуације су показали да омладина која најчешће користи алкохол (пиво) и канабис генерално то не сматра опасним по здравље. Пројектом је обухваћено десет школа у округу, док је пет њих имало статус контролне групе. Продукт пројекта је омладински часопис за промоцију здравог начина живота (спорт, музика и слободно вријеме, као и вијести о занимљивим младим људима). Часопис објављују сами млади од 13 до 16 година и дистрибуирају га у школама.

3.3.3. Институт за педагошке иновације (енг. Institute Of Pedagogical Innovations)

Активности Института у оквиру Глобалне иницијативе су стварање пратећег окружења у заједници које ће омогућити да млади бирају здрава понашања. Пројекат је реализован у три школе сјеверног округа Москве и у простору два главна градска аеродрома и жељезничких станица. Трговци дрогом често користе ова мјеста због илегалне трговине. Млади и дјеца у узрасту од већ 14–15 година почињу да користе психоактивне супстанце. Обука у вези са

ефикасним методама превентивног рада одржана је за раднике образовних и социјалних служби, као и за полицијске инспекторе. Штавише, ученици узраста од 14 до 15 година, као и цијела заједница укључена је у програме вршњачке едукације и у организацију других активности.

3.3.4. Добротворни центар Саосјећање (енг. Charitable Centre Compassion)

Организација ради на развоју и подршци омладинских волонтера као алата за развој личних и социјалних вјештина младих. Групе младих волонтера су укључене у неколико активности у заједници, као што су помоћ старијим особама, рад са дјецом у неповољном окружењу и у сиротиштима. Такође се спроводе еколошке активности током љетњих кампова. Волонтери путем учешћа у заједници развијају самопоштовање, одговорност и социјалне вјештине. Организација ради у привилегованом кварту Москве. Активности центра у оквиру Глобалне иницијативе су усмјерене на промовисање социјалних норми против дроге, укључивање породица у обуке и консултације о родитељским вјештинама и на учешће чланова заједнице у мини-филмовима и документарним филмовима које су направили млади људи.

3.3.5. Тачка консултација за тинејџере Пост (енг. Consulting Point For Teenagers Post)

Пост пружа специјализовано савјетовање младима у вези са физичким и психолошким здрављем, комбинује интерактивни тренинг и индивидуалне консултације. Младима се нуде алтернативне активности као што су спорт, музика, излети у комбинацији са екстремним спортским активностима које *мобилишу* капацитете и ресурсе младих и дјелују на њихово разумијевање ризичног понашања. Организација ради у једном од најнепривилегованијих округа Калињинграду.

Активности у оквиру Глобалне иницијативе односе се на организовање обука у вези са животним и социјалним вјештинама у пет школа, као и психолошке консултације за омладину и родитеље. Штавише, пројекат је организовао разне алтернативне активности за младе, као што су спортска такмичења, културни догађаји, такмичења у графитима и дизајну, излети у природу у комбинацији са екстремним спортским активностима ради развијања вјештина социјалног суочавања и промјене њиховог разумијевања ризичних понашања.

3.4. Финска

Нордијски принципи и праксе управљања, под утицајем нових импулса, углавном англоамеричког поријекла, значајно су промијењени током посљедњих тридесет година и, као такви, усвојени су и уведени у дјечију политику Финске. Један од кључних механизама за ширење таквих процеса био је Национални програм за спречавање криминала *Радити заједно за сигурно друштво* (енг. *Working Together for a Safe Society, WTSS*) који је, од 1999. године до данас, довео до формулисања низа превентивних локалних програма и пројеката у вези са криминалом и безбједности широм Финске. Циљ овог програма је био да *не само држава већ и општине, пословна заједница, црква, грађанске организације и приватна лица учествују у спречавању криминала на сврсисходнији и активнији начин* (WTSS, 1999: 1). Осамдесет и осам пројеката субвенционисано је до краја 2004. године.

Путем овог пројекта, предложене су три кључне тактике (мјере) дјеловања: мјере осмишљене да смање погодне могућности за злочин, мјере осмишљене да спријече развој ризичних појединаца у преступнике (на примјер, циљањем раних криминогених фактора ризика или пружањем подршке младим људима у опасности од маргинализације) и на крају, мјере осмишљене да прекину развој криминалне каријере у што ранијој фази (WTSS, 1999: 2). Програм сугерише да би фактори попут *лошег кућног окружења, родитеља алкохоличара* или *родитеља који имају лоше родитељске вјештине, злостављања у дјетињству* и *потешкоћа у концентрацији док су у школи* могли бити идентификовани већ у раној фази (WTSS, 1999: 4–5). Стога је предложено да на криминогене факторе ризика који доводе до криминалне каријере треба реаговати *активностима ране интервенције*.

У оквиру образовне политике, програм је истакао школу као *мјесто за развој, а не само за пренос знања* (WTSS, 1999: 21–22). Поред ових општих смјерница, истакнута су три специфична питања. Прво, програм сугерише да *технике за управљање и контролу атмосфере у одјељењу* и способност *идентификовања и давање подршке дјеци и младима који пролазе кроз тешке животне фазе* треба да буду кључни дио обуке наставника. Друго, програм је предложио напоре за развијање школа у центар за активности које подржавају клубове отворене током цијелог дана како би се смањило вријеме када су дјеца сама, без родитељске подршке и контроле, нарочито поподне. Треће, у вези са *школском дисциплином*, програм сугерише да школе треба да имају добро промишљена правила којих се треба придржавати и које треба промовисати и да треба постојати досљедан одговор у вези са било којом врстом кршења правила (WTSS, 1999: 21–22).

У програму је такође скренута пажња на одговорност родитеља у васпитању дјеце. *Родитељи треба да сносе одговорност у васпитању своје дјеце*, наглашено је у програму. Поред тога, програм се фокусирао на *општинске услуге у вези са усмјерењем дјеце и родитељским вођењем, као и на услуге које пружају парохије и одређена удружења доступна као подршка родитељима*, *повећање времена које родитељи и деца проводе заједно* (WTSS, 1999: 41–42). Генерално, кључни циљ програма је интензивирање контроле и надзора дјеце и младих не само на институционалном нивоу и у формалним праксама већ и у неформалној и свакодневној интеракцији лицем у лице.

3.5. Италија

3.5.1. Приоритети и стратегије ране превенције

Систем ране превенције у Италији одговара систему заштите дјеце у мјери у којој се антисоцијално понашање/делинквенција доживљава као нешто од чега заједница и друштво морају да заштите дијете. Стратегије ране превенције састоје се од програма социјалне инклузије у које су укључене породице и школе, едукативних и рекреативних активности, са посебном пажњом посвећеном спортским активностима. Ови програми спроводе се заједно са кампањама за сензибилизацију дјеце у вези са културом поштовања закона, посредовањем, рјешавањем сукоба, етиком и питањима у вези са злоупотребом дроге.

У процесу подизања свијести о важности ране превенције, масовни медији и друштвене мреже имају снажну потенцијалну улогу, предлажући позитивне етичке примјере и користећи своју моћ да дођу до свих, посебно до младих. Сва министарства су укључена у стратегије ране превенције, а посебну пажњу заслужује образовни систем. Школе и наставници треба дјеци да пруже *прву интервенцију* и да имају пресудну улогу у раној идентификацији дјеце и породица *у ризику*. Ипак, на основу извјештаја Силвије Рандазо (Silvia Randazzo), стручног консултанта за малољетничко правосуђе (IJJO - International Juvenile Justice Observatory – Save the Children Italy) у оквиру пројекта *Удаљавање младих од криминала: тражење најбољих европских пракси*, уочено је да школе и наставници нису у складу са тим опремљени и довољно обучени, а недостатак економских ресурса лишава их основне функције.

Посебна улога у вези са раном превенцијом малољетничке делинквенције такође се приписује агенцијама за спровођење закона, полицији. Према извјештају Силвије Рандазо, у оквиру сваке покрајинске полицијске канцеларије у Италији постоји јединица за малољетнике (UfficioMinori). Полицијски службеници се

периодично обучавају у вези са питањима малољетника, насиљем над дјецом и малољетничкој делинквенцији (као што су проблеми са дрогом, насиљем, сексуалним насиљем). Главна стратегија путем које се спроводи рана превенција састоји се у кампањама за подизање свијести у школама и обуци полицајаца.

Примарни инструмент је споразум између агенција за спровођење закона и локалних актера – обично општине или школа на покрајинском нивоу, а ефикасност било ког конкретног пројекта врло често зависи од њихове добре сарадње и синергије. Национална пажња је такође посвећена дјеци жртвама злостављања и насиља у породици: докази показују да је већина преступника патила од насиља током свог дјетињства/ адолесценције па се брза интервенција на злостављаним жртвама такође сматра стратегијом ране превенције делинквенције. Ове стратегије захтијевају јачање локалних услуга и свих форума гдје дјеца и млади могу наћи циљану и заједничку подршку.

Према извјештају Силвије Рандазо, примјена програма ране превенције малољетничке делинквенције много зависи од буџетских ограничења у неким локалним областима, а поред тога, не постоји тијело за надгледање координације на националном нивоу које би гарантовало широку посвећеност овом питању. У вези са тим, потребан је интегрисани национални акциони план за рану превенцију, заједно са већ постојећим споразумима између државе и региона о одређеним питањима, који свакој регији дају аутономију програмирања и спровођења.

3.5.2. Приоритети и стратегије секундарне превенције

Секундарна превенција је у Италији више структурисана и дефинисана од ране превенције, а то посебно постаје очигледно када се погледа правосудни систем, гдје је пажња усмјерена на дјететове потребе и личност и процес преваспитања како би се избјегао рецидивизам. Један од приоритета превенције малољетничке делинквенције у Италији је превенција рецидива, дакле, секундарна превенција. Идеја која је у основи овог система је да се преступ који малољетник почини не смије дефинисати као кривично дјело, посебно ако није озбиљан, нити се понавља. Малољетнички преступ је *одступање* на путу адолесцента, које треба прилагодити снажним едукативним и интегративним напорима свих одраслих у дјететовом окружењу.

Према извјештају Силвије Рандазо, Одјељење за малољетничко правосуђе подијелило је неке податке о истраживању рецидивизма које је спроведено у Италији, са младима који су напустили правосудни систем када су имали двадесет једну годину и праћени су десет година. Међу онима који казну проводе уз мјере диверзије, рецидив је износио само 10%. Ово потврђује важност држања

малољетних преступника који почине кривично дјело између осамнаесте и двадесет прве године, подаље од притворских објеката. То су заправо људи који пренасељавају затворе за одрасле у Италији, често осуђени за ситне злочине или злочине повезане са дрогом. Не могу приступити мјерама преусмјеравања предвиђеним за малољетнике, иако су карактеристике њихових кривичних дјела, ниво когнитивног и емоционалног развоја и основни узроци њиховог девијантног понашања врло слични малољетним преступницима.

3.5.3. Рано спречавање малољетничке делинквенције у Италији – примјери добре праксе

Међу мноштвом методологија за рано спречавање малољетничке делинквенције у Италији, идентификовани су неки општи обрасци интервенција у студији реализованој у оквиру европског програма *Превенција и борба против криминала*, Генералне дирекције Европске комисије за правосуђе, слободу и безбједност. Пројекат *Малољетничка правда* (енг. Juvenile Justice – JUST) реализовале су и објавиле 2011. године Италија (*Save the Children Italy* у партнерству са италијанским Министарством правде – Одјељењем за малољетничку правду), Румунија и Грчка (Министарство правде, *Save the Children Romania* и *ARSIS-Greece*). Иако се овдје, углавном, ради о секундарној превенцији, ова студија идентификује три широке методологије превенције делинквенције које дјелују у три кључне области за развој дјеце, функционишући и као примарна превенција:

1. Теренска помоћ и едукација на улици

Овај метод састоји се од досезања према дјеци и омладини директно на улицама на којима она проводе већину свог времена, посебно према онима који су у ризику и долазе из неповољног породичног контекста. Једном када успоставе први контакт са оператерима, имаће могућност да користе информативне и образовне услуге и рекреативне активности које се спроводе директно на улици;

2. Социјална и породична медијација

Медијација је начин рјешавања сукоба интервенцијом трећег непристрасног актера који интервенише између оних који су директно укључени, како би се пронашло задовољавајуће рјешење за обје стране. Може се примијенити у било ком контексту, а циљ социјалне и породичне медијације јесте подршка дјеци и омладини која живе у посебно угроженим породицама (економска подршка, психосоцијална помоћ), у циљу њихове социјалне интеграције.

3. Интервенције за спречавање напуштања школе

Ова категорија обухвата све интервенције усмјерене на побољшање услова учења: рад на мотивацији дјеце и наставника, развијање школске оријентације

и професионалне практичне обуке, побољшање образовних приједлога за дјецу и омладину, више улагања у људске ресурсе (наставнике и њихову обуку) и материјално-техничка средства.

Неки од реализованих пројеката у вези са раном превенцијом малољетничке делинквенције у Италији су:

Пројекат *Учитељ* на Сицилији, у Палерму реализован је у периоду од 2002. до 2003. у сарадњи са сицилијанским канцеларијама института *Дон Калабрија* (енг. *Don Calabria*). Циљна група овог пројекта била је омладина у ризику коју је Суд за малољетнике у Палерму пријавио због ситних злочина или антисоцијалног понашања. Сврха пројекта била је подршка и промоција професионализације и социјалне интеграције путем стручног оспособљавања у дневним центрима за младе како би се упознали и развили професионалне вјештине.

Пројекат *Осликајмо град* реализован је у граду Верона, у периоду од 2013. до 2014. године у сарадњи са канцеларијама института *Дон Калабрија* (енг. *Don Calabria*). Циљна група овог пројекта била је омладина која жели да учествује на такмичењу, млади из школа заједно са младима које су пријавиле власти и млади умјетници. Сврха пројекта била је промовисање креативности младих писаца на одговарајућим локацијама, оспособљавање младих за поштовање туђе имовине и побољшање услова у неким деградирајућим подручјима града. Познати умјетници и писци учествовали су као тренери за вршњачку едукацију.

Пројекат *Призма* реализован је на Сицилији, у граду Калтанисета, у периоду од 2010. до 2013. у сарадњи са још три општине и три удружења у Италији. Циљна група овог пројекта била су дјеца и малољетници које је пријавио Суд за малољетнике или социјална служба, као и сва дјеца и малољетници који су спонтано жељели да учествују у активностима. Сврха пројекта била је социјална интеграција и смањење ризика од девијантности и делинквенције, промовисање здравих животних стилова и позитивних понашања, поштовање закона и подршка међугенерацијским породичним односима: породица и млади.

4. ПРЕВЕНЦИЈА МАЛОЉЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ – РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ – ГРАДУ БАЊОЈ ЛУЦИ

Идеална превенција малољетничке делинквенције била би стварање друштва које је успоставило све облике социјалне заштите, односно, које стимулише солидарност и здрав такмичарски дух, без стварања друштвених

разлика. Изградња таквог друштва је дуготрајан и напоран процес, али не и недостижан, будући да су на том путу бројна друштва успјешно одмакла. У Босни и Херцеговини, усљед ограничења произашлих из поратног наслијеђа и друштвених и економских тешкоћа у којима се земља налази, намеће се потреба да се, тамо гдје је то могуће и достижно, убрза изградња система и мјера превенције малољетничке делинквенције. Босну и Херцеговину на то упућују и бројни међународни споразуми, конвенције и други обавезујући документи и прописи о којима је било ријечи.

На основу стања и проблематике малољетничког преступништва у Босни и Херцеговини посљедњих година, УНИЦЕФ Босне и Херцеговине је покренуо иницијативу за реализацију пројекта под називом *Заштита дјеце изложене ризику и дјеце у контакту са законом у БиХ – Правда за свако дијете* (у даљем тексту: Пројекат) у шеснаест локалних заједница у БиХ: Бањалука, Бихаћ, Бијељина, Брчко дистрикт БиХ, Чапљина, Добој, Источно Сарајево, Козарска Дубица, Ливно, Мостар, Приједор, Сарајево, Травник, Требиње, Тузла и Зеница.[47] Прва фаза реализације Пројекта у Бањој Луци била је израда *Акционог плана превенције малољетничког преступништва и примјене алтернативних мјера у Граду Бањој Луци* за период 2015–2017. године. Акциони план је рађен у складу са HRBAP – *Human Rights Based Approach to Programming* методологијом која ставља на приоритетно мјесто реализацију дјечијих права у складу са Конвенцијом о правима дјетета. Акциони план припремили су, уз стручну помоћ и асистенцију особља „Бироа за људска права" из Тузле, чланови радне групе за имплементацију пројекта „Правда за свако дијете", који је 5. децембра 2014. године својим рјешењем формирао градоначелник Бањалуке.

Акциони план за заштиту права дјеце у контакту са законом у Бањој Луци за период 2018–2019. године (у даљњем тексту: Акциони план за период 2018–2019. године) представља наставак спровођења локалне јавне политике у области превенције малољетничког преступништва и примјене алтернативних метода поступања са дјецом у контакту са законом. Акционим планом дефинисани су стратешки програми и активности којим би се, на најбољи начин, одговорило на постојеће изазове у области превенције ризичних фактора, који доводе до друштвено неприхватљивог понашања дјеце и младих и промоцији и примјени алтернативних метода поступања са дјецом у контакту са законом. Чланови радне групе су посебну пажњу посветили усклађивању планираних активности са постојећим стратешким документима за Бањалуку, као што је Омладинска политика 2018–2022. године, гдје је дефинисан низ стратешких

[47] Партнери УНИЦЕФ-а, у реализацији овог Пројекта биле су НВО *Биро за људска права* из Тузле, *Центар за истраживање политике супротстављања криминалитету* из Сарајева и *Центар за људска права* из Мостара.

праваца којима се настоји утицати на смањење ризика за развој друштвено неприхватљивог понашања дјеце и младих.

У Акционом плану за период 2015–2017, као и у Акционом плану за период 2018–2019. истиче се улога различитих фактора: породице, школе, локалне заједнице, невладиних организација, полиције, тужилаштва и суда, као и центра за социјални рад у превенцији малољетничке делинквенције.

За укупну превенцију малољетничке делинквенције, прва и основна институција је породица у којој малољетници живе. О улози породице као фактору примарне превенције у овом контексту, доста је речено у претходним одјељцима. Сљедећа кључна институција, као фактор секундарне превенције је школа, основна и средња, коју далеко највећи број малољетника, па и делинквената, похађа. То, поред осталог, значи да, поред учења, млади у школи треба да имају и могућности да организовано и са друговима проводе своје слободно вријеме. Школа је пресудна и због тога што, ако породица не обавља своју васпитну улогу, онда школа постаје *резервна породица* која не смије оманути. Стога је изузетно важно да они који раде са дјецом буду што боље упознати са теоријом и праксом препознавања девијантног понашања и техникама (и средствима) за његову превенцију и превладавање.

У овом процесу, врло је значајна улога институције локалне заједнице – градске управе. Превенција у локалној заједници усмјерена је на акције, с намјером мијењања социјалних услова за које се вјерује да узрокују или подржавају различите поремећаје у понашању у локалним заједницама.

Предности приступа превенције у локалној заједници могуће је описати кроз неколико кључних појмова:

– инклузивност, односно, укључивање свих подручја заједнице у промоцију здравог, позитивног развоја младог човјека,
– проактивност, што представља идентификовање и усмјеравање на приоритетна подручја, прије него што млади људи буду укључени у делинквентна понашања, циља на ране показатеље ризичног понашања, прије него што проблем постане дио живота младих људи,
– основаност на научним истраживањима различитих дисциплина и подручја (социологије, психологије, криминологије, јавног здравства, медицине и слично)
– специфичност за заједницу – свака заједница употребљава своје властите податке у изради свеобухватних и дуготрајних планова за јачање постојећих ресурса (Horachi et al, 1996, према Bašić, Ferić-Šlehan, Kranželić-Tavra, 2007: 37).

У вези са тим, локална заједница је одговорна за јавна игралишта, спортске терене и друга мјеста за мање или више организовано окупљање и активност малољетника. Поред тога, као (су)финансијер спортских, културних,

хобистичких и других удружења, локална заједница може пресудно да утиче на њихов организован однос према подмлатку – истим оним малољетницима, којима пријети искушење делинквенције. Локална заједница је и прва, темељна инстанца власти. У њеној надлежности су рад општих социјалних установа – центара за социјални рад те предшколских установа. Буџет Бањалуке нема посебна средства за превенцију малољетничког преступништва; она су дио буџетских средстава ЈУ Центра за социјални рад. У области рада са дјецом, Центар за социјални рад Бањалука има реферат дјечије заштите, реферат за малољетничко преступништво, породично савјетовалиште, дневни центар за дјецу у сукобу са законом и дневни центар за дјецу у ризику, као превентивни програм. Стручњаци Центра похађали су семинаре – тренинге – савјетовања о темама:

– насиље у породици;
– малољетничка делинквенција;
– права дјетета;
– област породичног савјетовања;
– менаџмент случаја.

Превентивне програме којима је циљ спречавање малољетничког преступништва у локалној заједници Центар проводи периодично, у сарадњи са полицијом. Ови програми реализују се у форми предавања ученицима, њиховим родитељима и просвјетним радницима, током школске године.

На више позиција су средства намијењена за финансирање различитих пројеката и активности невладиних организација и установа, чија реализација посредно обавља ту превентивну функцију. Град је додијелио своје бројне просторе удружењима грађана – невладиним организацијама које окупљају младе. У Бањалуци успјешно дјелује Дом омладине, мноштво невладиних организација, чак девет институција у области културе. Организационо, импресивна је ситуација са спортским удружењима и клубовима. У граду су регистрована 232 спортска удружења која се баве различитим спортовима (њих чак 38).

Друга група институција дјелује пошто се деликт десио, односно, на заштити правног поретка и, самим тим – на терцијарној превенцији малољетничке делинквенције. То су полиција, тужилаштво и суд, односно, институције које предлажу и/или одлучују има ли разлога за санкцију малољетном починиоцу и коју санкцију је потребно примијенити.

Трећу групу чине стручне установе којима је превенција малољетничке делинквенције важан задатак (центар за социјални рад, центар за ментално здравље, ...) или једини задатак (дневни центар, дисциплински центар, васпитна установа, васпитно-поправни дом, малољетнички затвор). То су, дакле, институције које те санкције спроводе.

Како се наводи у Акционом плану за период 2015–2017. године, управо мотивисано превентивним аспектом санкција, односно, избјегавањем *осветничке*, ретрибутивне димензије санкција, а заштитом права и потребе за изградњом и социјализацијом младе личности, већ годинама ни половина пријављених малољетних преступника није изашла пред суд, као што то и препоручују међународни документи и конвенције.

О превентивној улози породице, школе, невладиних организација, медија, центара за социјални рад и полиције у превенцији малољетничке делинквенције више је речено у поглављима под истоименим називом.

Према препорукама Акционог плана за период 2015–2017. и Акционог плана за период 2018–2019, потребно је:

– радити на континуираној превенцији малољетничког преступништва на нивоу Бањалуке;
– цертификовати све учеснике у процесу рјешавања проблематике малољетничког преступништва, а при томе да цертификацију организује Министарство правде Републике Српске;
– едуковати професионалце, обезбиједити им размјену искустава са професионалцима из окружења који имају већа искуства с проблематиком малољетничког правосуђа;
– створити услове за примјену свих васпитних препорука;
– јачати капацитете организација и предузећа за спровођење васпитне препоруке *укључивање у рад без накнаде*;
– створити услове за отварање васпитног центра;
– професионалцима у центрима за социјални рад омогућити специјализовану едукацију када је у питању вансудска нагодба;
– омогућити школовање малољетницима који су смјештени у васпитно-поправни дом;
– радити на унапређењу система постпеналног третмана;
– измјештање васпитно-поправног дома из круга Казнено-поправног завода Бања Лука како би се ријешило квалитетније провођење васпитне мјере, спријечио визуелни контакт малољетника са осуђеним лицима и онемогућила стигматизација малољетних починиоца кривичних дјела.

* * *

Широм Европе делинквенција младих се смањује. Разумијевање фактора повезаних са малољетничком делинквенцијом знатно се повећало. Будућност програма превенције делинквенције зависи од едукације јавности и кључних доносилаца одлука у вези са вриједности превенције делинквенције. Међутим,

ефикасне стратегије превенције и интервенције нису увијек примјењиве због финансијских, демографских и друштвено-политичких изазова са којима се земље суочавају. Ипак, трошкови вођења превентивних програма су много нижи у односу на цијену у вези са посљедицама делинквенције коју друштво плаћа. Нажалост, напори усмјерени на спречавање малољетника да се баве делинквенцијом често су занемарени у корист интервенције према малољетницима који су већ починили делинквентна дјела. Неравнотежа између превенције и контроле малољетничке делинквенције постоји и задржала се до данашњих дана.

XIV ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ПОРОДИЦЕ, ШКОЛЕ, ПОЛИЦИЈЕ И МЕДИЈА

1. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ПОРОДИЦЕ

У дијелу *Егзогени фактори малољетничке делинквенције* представљени су примарни чиниоци у вези са породицом који утичу на делинквентно понашање: *стилови васпитања, породична структура, криминал родитеља, злостављање дјеце и поремећени односи у породици.* На основу свега реченог, може се уочити да породични односи имају највећи утицај на адолесценте у сљедећим областима (Крстић, 2009: 95):

а) *Емоционално прилагођавање*: добри и брижни родитељи стварају добру емоционалну стабилност и високо самопоуздање код адолесцента. Одсуство пријатне атмосфере у породици утиче на лоше емоционално прилагођавање и емоционалну нестабилност адолесцената.

б) *Социјално понашање*: добри односи у породици омогућавају адолесценту да га прихвате вршњаци. Лоши породични односи изазивају агресивност адолесцента према вршњацима, неприхваћеност од стране припадника свог и супротног пола.

в) *Успјех у школи и на послу*: већи успјех у школи показују они адолесценти који имају добре односе у породици. Адолесценти са слабијим успјехом у школи, најчешће долазе из породица у којима постоји неслагање између родитеља и дјеце или између родитеља.

г) *Општа прилагођеност према друштву*: када је породица срећна и задовољна, онда се и адолесцент развија у личност која не чини преступе према друштву и самим тим друштвено корисну особу. Малољетни преступници, по правилу, имају лошу породичну ситуацију која их прати већ од раног дјетињства.

д) *Самосталност адолесцента*: уколико су породични односи добри, утолико је адолесцент самосталнији у својим поступцима. Ако адолесцента воле и прихватају родитељи, биће слободнији и независнији.

Заштитни фактори који су присутни у развојном окружењу младих представљају неку врсту заштитне баријере између младих и ризичних фактора, тако да та баријера штити младе од негативних посљедица ризика којима су изложени (Поповић-Ћитић, Жунић-Павловић, 2005). Они представљају карактеристике или стања која смањују ефекте или изложеност ризичним факторима или инхибирају развој проблема у понашању (Hawkins, Catalano & Arthur, 2002). Позитивне породичне интеракције приказане су као превентивни фактор у настанку различитих облика поремећаја зависности. Тако је, на узорку од 218

ученика осмог и деветог разреда основне школе, показано да су прихватање од стране мајке и прихватање од стране оца значајни протективни фактори проблематичне употребе интернета (зависност од интернета) код млађих адолесцената (Врућинић, Родић, 2016). Димензија прихватања од стране родитеља се односи на пружање дјетету пажње и емоционалне топлине, као и на прихватање његове индивидуације. Ова димензија родитељског понашања има позитиван утицај на адекватан емоционални развој адолесцената и на превенцију ризичних понашања. У истом истраживању (Врућинић, Родић, 2016) показано је да психолошка контрола од стране мајке и психолошка контрола од стране оца доприноси проблематичној употреби интернета. Психолошка контрола се доводи у везу са негативним аспектима психолошког развоја адолесцената, као што су недостатак самопоуздања и недовољно развијен осјећај аутономије, усљед тога што се као васпитна средства користе ускраћивање љубави и пажње и изазивање осјећања кривице и срама, што неповољно утиче на развој дјететовог идентитета. Ово као посљедицу може да има и испољавање проблематичних облика понашања.

Неки од заштитних (превентивних) фактора (квалитета) који породицу држе заједно у кризним ситуацијама су (Reid, 1996):

– позитиван брак у којем оба супружника раде на одржању здравих односа;
– родитељи који дијеле погледе у вези са васпитањем дјеце, финансијским циљевима и располагањем новцем;
– чланови породице који су привржени и који пружају подршку те изражавају љубав ријечју и дјелом;
– *породична правила* која су договорена међу свим члановима породице;
– заједничко провођење времена, у игри и у послу, умјесто пристајања на *вријеме које је преостало*;
– породично вријеме како би чланови породице имали осјећај припадности;
– жеља свих чланова породице да науче ефикасно комуницирати. Чланови породице у овом случају, обраћају пажњу на невербалне поруке, постављају питања и раде на томе да разумију једни друге. О конфликтима се разговара и договарају се рјешења међу члановима породице који су у конфликту;
– флексибилност и прихватање промјена. Чланови породице користе позитивне начине ношења с промјенама у својим животима, у породици и у друштву;
– породични ритуали као дио свакодневице;
– духовност као сила која *води* ка повезаности породице. Дијељење одговорности. Сваки члан породице је дио тима и има посебне вриједности којима доприноси;

– интерес и брига о срећи других чланова породице;
– провођење слободног времена с породицом;
– хумор као начин за смањење тензије и повезивање чланова породице;
– поштовање приватности свих чланова породице;
– допуштање и охрабривање разлика међу интересима и мишљењима.

Трансформација породице у савременом друштву више је него евидентна, од традиционално патријархалне преко индустријске до савремене у новим демократским условима. Породица је данас суочена са многим тешкоћама, а све са циљем да се одржи и испуни своје задате функције.

У глобалне функције породице, убрајају се (Hammond, Cheney & Raewyn, 2015):

а) економска функција – подршка, храна, одјећа, склониште;

б) емоционална функција – подршка, интимност, другарство, осјећај припадности;

в) функција социјализације дјеце – подизање дјеце, родитељство, васпитање;

г) функција контроле сексуалности – дефинисање и контрола када и с ким (на примјер, брак),

д) функција контроле репродукције/размножавања – дефинише врсте односа у којима дјеца треба да се/могу родити;

ђ) функција додјељивања статуса – расе, религије, сродства итд.

Посебно је значајна трансмисиона улога породице у процесу социјализације личности. Ова трансмисиона улога огледа се, прво, у повезивању примарног породичног свијета са свијетом ван породице и, друго, у повезивању ванског свијета са породичним. На тај начин, у породичне односе уносе се друштвено позитивне вриједности (Buljubašić, 2008). Све више се смањује васпитна улога породице и повећава се утицај средине. Због различитих друштвених промјена, породица је изгубила неке традиционалне облике те је тиме развила различите врсте структура. Отуђеност у савременој породици настаје као посљедица динамичног развоја друштва, а често има негативне посљедице на дјецу као што су усамљеност, депресија, равнодушност, несигурност. Та дјеца постају склона конзумирању алкохола, наркотика и других опојних средстава, укључују се у асоцијална, делинквентна па чак и криминална понашања.

Евидентан је раскорак између промјена породице и немоћи друштва да преузме одређене породичне функције. Помоћ друштва може се састојати у предузимању мјера социјалне политике за пуно и позитивно остваривање елементарних породичних функција, а мјере превенције усмјерене на породицу биле би (Крстић, 2009: 338):

(1) *Службе за породичну подршку*: облик превенције који подразумијева формирање посебних служби које се баве проблемима породичног живота у *ризичним групама*. Ризичне групе се идентификују тако што се пажња усмјерава на рано делинквентно понашање малољетника и њихово учешће у *ситним* криминалним радњама. Циљ служби за породичну подршку јесте пружање помоћи породици у рјешавању проблема због којих сама породица нема услова за нормално функционисање.

Практичан рад службе за породичну заштиту састоји се у:

а) помоћи породици у њеном осамостаљивању (сви облици социјалне и материјалне помоћи);

б) обезбјеђивању спремности дјеце за школу (стварање позитивних породичних услова како би се дијете психички припремило за полазак у школу и постизање просјечних резултата у образовању);

в) пружању помоћи дјеци са посебним потребама (различите врсте дефицита);

г) јачању младих породица: млади брачни парови који су и сами недовољно зрели за образовање здраве породице и условно нормалну социјализацију;

д) спречавању злоупотреба дјеце (сви облици злоупотреба);

ђ) обезбјеђивању здравствене заштите (сиромаштво као фактор неважење здравствене легитимације, цијене у приватном сектору здравства и слично).

(2) *Обука породица*: у ове мјере спадају специјални програми за обуку породица (обука у вези са родитељством за условно нормалну социјализацију дјеце).

(3) *Кућна брига и заштита породице*: метод рада се састоји у непозивању родитеља да долазе у специјализоване службе (центри за социјални рад), већ стручно лице задужено за превенцију одлази на терен, у породицу са циљем реализације адекватних техника нормализације живота угрожене породице.

У породицама гдје влада породична хармонија и усклађеност родитеља у подизању и васпитању дјеце, гдје је породична солидарност и узајамна подршка начин живота и гдје се његују јаке норме и моралне вриједности , неће доћи до развоја делинквентног понашања, а уколико се, ипак, оно развије, овакве породице представљају довољно добра полазишта за развој програма превенције и третмана. Структура породице данас се можда промијенила, али њена вриједност је остала.

2. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ШКОЛЕ

Школа као васпитно-образовна институција има посебно значајну улогу у превенцији малољетничке делинквенције. Заправо, школа има велику улогу не само у погледу образовања и културног уздизања већ и у погледу емоционалног и интелектуалног развоја и формирања цјелокупне структуре личности (Буљубашић, 2008: 193). Два су важна разлога због којих се позитиван доживљај школе третира као могући фактор превенције друштвено неприхватљивих понашања. Први разлог је тај што теорије и истраживања слабу везаност за школу повезују с девијантним понашањима, а други је то да истраживања потврђују да су школско окружење и школско искуство важан чинитељ у промоцији или слабљењу везаности ученика уз школу (Bouillet, 2010).

Да би школа успјешно одговорила задацима који се од ње очекују, а посебно у вези са превенцијом малољетничке делинквенције, мора бити задовољено бар неколико сљедећих услова: добро едуковани кадрови, наставни планови и програми прилагођени узрасту ученика, величина разреда која омогућава индивидуални рад и интерактивно учење, довољно простране учионице са одговарајућом опремом за квалитетније извођење наставе, постојање и других садржаја за ваннаставне и ваншколске активности, сарадња са родитељима, повезаност школе са различитим установама у локалној заједници (Буљубашић, 2008: 193).

Стратегије промоције и превенције ризичних понашања у школском окружењу могу се посматрати на четири нивоа (Bašić, 2009):

а) нивоу шире заједнице,

б) нивоу школе,

в) нивоу разреда и

г) нивоу ученика.

На нивоу шире заједнице, превентивне стратегије наглашавају интеракцију и односе који укључују не само школу већ и породицу и вршњаке. Односе се на интервенције којима се жели реконструисати шире школско окружење како би се на најбољи начин задовољиле потребе ученика.

Стратегије и превентивне интервенције на нивоу школе значајно утичу на стварање окружења које ће подстицати учење и здрав развој дјеце и младих. Улога школе као институције и наставника као главних актера у спровођењу примарне превенције не може се ограничити само на дјеловање у оквиру васпитног рада у одјељењској заједници, већ подразумијева и континуирану сарадњу са родитељима ученика и стручним сарадницима, као и појачан надзор за вријеме одмора. Један од доминантних разлога непотпуног спровођења програма превентивних активности је оптерећеност ученика и наставника наставним активностима. Поред тога, да би примарна превенција остварила своју

функцију, програм мора обухватити све ученике школе, а не по избору ученика или факултативно. Некомпетентност наставника за спровођење превентивних активности је још један од могућих ограничења. У вези са тим, неопходан је континуитет у стручном усавршавању наставника за спровођење датог програма. Неадекватна сарадња са родитељима је још један од потенцијалних проблема спровођења превентивних активности.

На нивоу разреда, циљ је унаприједити социјалне и когнитивне вјештине рјешавања проблема и регулације емоција код сваког ученика у разреду како би их он могао успјешно примјењивати у стварним животним ситуацијама. Стратегије и превентивне интервенције на нивоу школе и разреда знатно утичу на стварање окружења које ће подстицати учење и здрав развој дјеце и младих (Bašić, 2009). У вези са тим, улога наставника би била осмишљавање активности васпитног рада у одјељењској заједници чији је циљ континуирано појачавање просоцијалног понашања које ће се остварити развојем емпатије и алтруизма, осјећаја самопоуздања и самопоштовања те вјештина ненасилног комуницирања, доношења одлука и рјешавања конфликата. Вјештине просоцијалног понашања најефикасније се стичу осмишљавањем активности у оквиру модела интерактивног учења (едукативне радионице, симулације, игре улога, стваралачке вјежбе и слично).

Дакле, школски превентивни програми захтијевају интегративни приступ, односно, учешће многих актера у њиховом спровођењу, што се може сажети у десет основних компоненти (Sakoman, 2009):

(1) Оспособљавати садашње и будуће учитеље за унапређивање и осавремењивање педагошког рада те стварање квалитетне школе, школе без неуспјеха која се прилагођава ученицима и њиховим потребама, школе која прихвата различитости, охрабрује, оснажује и његује самопоштовање дјеце.

(2) Без добре сарадње и повезаности школе с родитељима тешко је остварити квалитетну бригу за дјецу. Школа може континуираним васпитним радом унаприједити знање родитеља о методама васпитања дјеце, у рјешавању адолесцентних и других проблема те их упутити у могућности давања доприноса смањењу ризичних фактора у школском окружењу.

(3) Школа може и мора доприносити бољој организацији и провођењу квалитетног и неризичног слободног времена дјеце и младих. Посебну пажњу треба посветити високоризичној дјеци и укључити их у ваншколске спортске и друге активности као алтернативу њиховом ризичном понашању.

(4) Као саставни дио курикулума, школа мора омогућити ученицима специфично образовање о свим релевантним питањима у вези са ризичним понашањима и поремећајима у понашању те их едуковати о посљедицама и ризицима које због тога могу имати на здравственом, психолошком, социјалном, економском и етичком плану.

(5) Учење социјалних вјештина је посебни педагошки поступак који кроз радионице младе унапријед оспособљава за налажење квалитетног одговора и алтернативе за многе типичне мотиве, ситуације и разлоге због којих се започиње с ризичним понашањима. Посебна пажња се треба посветити учењу младих вјештини прихватљивог самопотврђивања, комуникације, здраве забаве, рјешавању проблема и кризних ситуација, његовању самопоштовања, одупирању негативним утицајима вршњака, модних трендова, медија и слично.

(6) За високоризичну дјецу треба што раније проводити дискретни, персонални заштитни поступак којим се охрабрује, мотивише и гради самопоуздање и самопоштовање преосјетљиве и теже прилагодљиве дјеце која су посебно угрожена.

(7) За ученике који су постали *проблем*, препоручује се техника „разред" као терапијска заједница која омогућава кориштење големих потенцијала ученика у разреду за помоћ оним појединцима којима пријети опасност од искључења и који својим понашањем угрожавају остале.

(8) Школа мора доприносити побољшању мјера секундарне превенције поремећаја у понашању унапређењем мјера раног откривања ризичних понашања у сарадњи с породицама и ванјским стручњацима.

(9) Школа мора осигурати предузимање потребних мјера како би се системски спречавала доступност ризичних фактора у самој школи и непосредном окружењу школе (у сарадњи с локалном полицијом и другим институцијама у заједници).

(10) Школа мора осигурати сталну едукацију својих радника како би они што квалитетније проводили, унапређивали и континуирано евалуирали школски превентивни програм као важан дио глобалне националне стратегије.

Републички педагошки завод Републике Српске је, у складу са циљевима дефинисаним Стратегијом развоја образовања Републике Српске за период 2016–2021, мјерама и активностима предложеним у сврху њихове реализације, иницирао програм *Брига о дјеци – заједничка одговорност и обавеза*.[48] Како би васпитно-образовни систем правовремено уочио потребе дјеце те им, у складу с тим, пружио систематичну и адекватну подршку, у партнерству са Друштвом психолога Републике Српске, осмишљен је „Реферални механизам подршке дјеци у ризику у школама Републике Српске", као саставни дио програма *Брига о дјеци – заједничка одговорност и обавеза*. Управо овакав свеобухватни механизам подршке у фокус ставља стања и потребе дјетета, ефикасно унапређује сарадњу наставника и стручне службе школе и јасније дефинише улогу и мјесто мултисекторских тимова.

[48] Имплементацију програма подржала су четири министарства – Министарство просвјете и културе, Министарство здравља и социјалне заштите, Министарство унутрашњих послова и Министарство управе и локалне самоуправе.

Као логичан слијед, наметнула се потреба израде стандарда рада стручних сарадника у васпитно-образовним установама. Уз подршку УНИЦЕФ-а БиХ и његових партнера, Швајцарске агенције за развој и Шведске агенције за међународни развој и сарадњу (SDC и Sida), а у оквиру пројекта *Правда за свако дијете*, настала је публикација *Стандарди рада стручних сарадника у васпитно-образовним установама Републике Српске* (2020) која истиче питање и значај професионалног идентитета, као и значај и улоге стручних сарадника у школама. Школе и њихове стручне службе у Републици Српској спровеле су у дјело и евалуирале учинак референталног механизма подршке дјеци у васпитно-образовном систему.

Важно је нагласити да школски систем мора имати аутономију у креирању превентивних програма, јер наметне ли се модел превентивног рада ванјских институција који у оквиру својих комерцијалних пројеката преузимају иницијативу у осмишљавању и непосредном спровођењу тих програма, долази до пада мотивације учитеља, разредника и других школских стручњака (Sakoman, 2009: 89).

3. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ПОЛИЦИЈЕ

3.1. Сарадња полиције и центара за социјални рад

У погледу примарних задатака полиције, постоје различита мишљења. Тако неки сматрају да је примарни задатак полиције превенција криминалитета, док други наглашавају да је то одржавање мира и реда у друштвеној заједници. Слично томе, једни тврде да се закон треба побринути за учиниоце кривичних дјела, а други су више склони да се то препусти социјалним службама (Dellatre, 1996, према Буљубашић, 2008). У сваком случају, сарадња полиције и центра за социјални рад на локалном нивоу треба да буде перманентно организована. Важно је да сарадња полиције и Центра буде организована тако да подразумијева благовремену размјену информација, као и мобилност у случајевима у којима се захтијева хитна интервенција.

3.2. Сарадња полиције и школа

У превенцији малољетничке делинквенције, поред Центра за социјални рад, неопходно је успостављање боље сарадње полиције и других институција и установа на нивоу локалне заједнице, нарочито са школама, како би се путем организовања различитих активности и укључивањем дјеце и

младих заједничким напорима у што већој мјери спријечила малољетничка делинквенција. Поред тога, у полицијској професији, потребно је што више радити на измјени стереотипа о овој дјелатности. С тим у вези, у Републици Српској и Брчко дистрикту већ се спроводе заједничке активности полиције и школа. Пројекат *Правна социјализација и програм превенције малољетничког криминала у Републици Српској и Брчко дистрикту* спроводи се у периоду од 2020. до 2022. године. Сврха пројекта је спречавање малољетничког криминала и развијање позитивног односа између малољетника и органа за спровођење закона у Републици Српској и Брчко дистрикту. PH International, непрофитној организацији основаној у САД 1985. године[49] додијељен је грант Државног одјељења САД, Бироа за међународну борбу против наркотика и спровођења закона за подршку легалној социјализацији и спречавању малољетничког криминала у Републици Српској и Брчко дистрикту. Концепт пројекта комбинује наставне тимове полицајаца и наставника за рад у школама у иновативном приступу и утицају на младе. Млади ће имати користи од блиске, један на један, интеракције са полицајцима у неконфликтном, позитивном окружењу за учење. Млади ће, такође, блиско сарађивати са полицијом и наставницима на пројектима ван школе који су корисни њиховим заједницама. Они ће полицајце доживљавати као менторе, а не само као извршиоце. Основни циљ је успоставити позитивне интеракције између младих и органа за спровођење закона, односно, побољшати повјерење јавности у полицију.

3.3. Рад полиције у заједници

Превентивна дјелатност полиције посебно може доћи до изражаја на нивоу локалне заједнице у оквиру које се и испољавају многи ризични фактори малољетничке делинквенције, али уједно и пружају повољни услови за превентивно дјеловање полиције и других субјеката у спречавању свих видова девијантних понашања младих. У том контексту, посебно треба да дође до изражаја рад полиције у локалној заједници (енг. *Community policing*) што представља приступ полиције са проактивним дјеловањем у рјешавању многих проблема у локалној заједници, чија дјелатност, поред превенције криминалитета, обухвата и односе са јавношћу, пружање одговарајућих услуга, али и одговорност полиције за успјешност оваквог дјеловања (Бошковић, 2007а: 38).

[49] PH International је непрофитна организација основана у САД 1985. године која тежи ка свијету у којем појединци и заједнице раде преко граница да би се суочили са изазовима укоријењеним у културном разумијевању, инспирисаним осјећајем заједничке одговорности, ојачаним појединцима оснаженим практичним вјештинама и знањима, а одржавају се кроз отворену комуникацију, размјену и пријатељство. PH International је 2017. године регистровала канцеларију у Босни и Херцеговини.

Поријекло полицијских агенција може се пратити од раног енглеског друштва. Прије норманског освајања Енглеске, претпостављало се да сусједи треба са штите једни друге од лопова и зараћених група. Појединци су били повјерени уз полицијску контролу и рјешавали су мање проблеме. До тринаестог вијека, међутим, систем надгледања створен је за полицију већих заједница. У црквеним парохијама, мушкарци су били организовани да ноћу патролирају и чувају јавни ред и мир. До седамнаестог века, полицајац, мировни судија и ноћни чувар чинили су језгро полицијског система у Енглеској. Када је усљед индустријске револуције, због рада у фабрикама, хиљаде људи дошло са села у град, повећала се потреба за полицијском заштитом. Као резултат, прва организована полиција основана је у Лондону 1829. Британски „боби", названи по њиховом оснивачу, Сир Роберт Пилу (Sir Robert Peel) нису успјели да зауставе криминал и били су под утицајем богаташа из личне и политичке користи (Siegel &Welsh, 2017).

Најпознатији реформатор полиције у Сједињеним Америчким Државама тридесетих година двадесетог вијека био је Аугуст Волмер (August Vollmer). Као шеф полиције у Берклију, у Калифорнији, Волмер је покренуо бројне реформе, укључујући превентивне програме и заводе за помоћ малољетницима. Ови заводи су били прва организована полицијска служба за малољетне преступнике. Шездесетих година прошлог вијека, полиција у САД је ушла у турбулентан период. Врховни суд САД донио је одлуке дизајниране да ограниче полицијске операције и дискрецију. Цивилни немири су произвели растуће тензије између полиције и јавности. Урбана полицијска одјељења нису била у стању да се носе са растућом стопом криминала. Савезно финансирање од стране Администрације за помоћ снагама закона (енг. *Law Enforcement Assistance Administration, LEAA*), агенције која је основана за финансирање програма повезаних са правосуђем, било је катализатор за развој стотина нових програма полиције и унапређења полицијских услуга за дјецу. До осамдесетих година двадесетог вијека, урбане полицијске службе препознале су да проблем малољетничке делинквенције захтијева посебну пажњу.

Током посљедње три деценије, појавило се ново виђење полиције. Одбачена је слика бораца против криминала који улазе у траг озбиљним злочинцима или заустављају оружане пљачке које су у току. Усвојен је концепт да улога полиције треба да буде одржавање реда и мира и да буде видљива и доступна компонента заједнице. Полицијски напори могу бити успјешни само када се спроводе у партнерству са грађанима. Овај покрет се назива рад полиције у заједници.

Успостављање повјерења, кооперације и сарадње између полиције и грађана императив су модела полиције у заједници. Отвореност према грађанима, као предуслов превентивног дјеловања, може се остварити непосредним

сусретима током реализације спортских, културних или сличних манифестација – *Дани отворених врата* и испитивањем јавног мњења о ставовима грађана према полицији. На тај начин, створила би се слика о јавном раду полиције у служби грађана. У оквиру рада полиције у заједници, Министарство унутрашњих послова Републике Српске спроводи различите превентивне кампање: *Спријечимо малољетничку делинквенцију, Спријечимо вршњачко насиље, За трезвену младост, Кацига живот чува, Разбојништва – помозите себи да не постанете жртва* и друге превентивне кампање. Поред тога, реализоване су и едукације из области рада полиције у заједници, као и обука из односа са медијима.

На подручју безбједносних сектора на којима се налазе школске институције, сарадња полицијских службеника са наставним особљем мора бити на високом нивоу. Како би се то остварило, потребно је да школе имају свог полицајца који се брине о стању безбједности у школи, ученика и наставног и другог особља. Ради уочавања различитих индикатора и благовремене реакције на овакве појаве (попуштање успјеха у школи, повлачење у себе, престанак комуникације са друговима, одсутност пажње, недолажење у школу, различити облици предделинквентног и делинквентног понашања), школски полицајац или патрола полиције која обавља активности на сектору на коме се налази школа, треба да савјетује наставно особље о томе шта предузети у таквим ситуацијама, како поступити са дјецом, кога обавијестити. Пројекат *Школски полицајац* у оквиру пројекта *Полиција у заједници* спроведен је у 48 школа у Републици Српској.

Могуће је идентификовати четири компоненте које се редовно јављају у оквиру примјене стратегије полиције у заједници. То су:

а) превенција у локалној заједници;

б) развој полицијских патрола за интеракцију са грађанима, без потребе интервенције;

в) активно учешће полиције у рјешавању различитих проблема у заједници који нису нужно криминалног карактера;

г) креирање механизама којима полиција добија повратне информације од грађана (Edwards, 2000, према Буљубашић, 2008).

Рад са малољетним преступницима може бити посебно изазован за полицијске службенике јер се њихова жеља да се младим људима помогне и да се они одврате од злочина изгледа коси са традиционалним полицијским дужностима спречавања криминала и одржавања реда. Иако се потреба за помоћи проблематичним младима можда сукобљава са традиционалним полицијским улогама, добро се у уклапа у полицијске моделе у заједници који су у настајању. Побољшање ових односа је пресудно, јер многи малољетници не поштују полицију у довољној мјери.

4. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА МЕДИЈА

Када се говори о утицају медија, посебно телевизије и садржаја које она емитује, највише пажње свакако се поклања и дискутује о негативној страни медија, претјераном насиљу којем смо стално изложени (Rotar-Zgrabljić, 2005). О негативном утицају средстава масовне комуникације (телевизије, литературе, штампе, радија, интернета, видео-игрица) на дјецу и младе више је речено у дијелу *Егзогени фактори малољетничке делинквенције.*

Истраживању медијског утицаја на дјецу и адолесценте првенствено се приступа истраживањем медија као фактора у процесу социјализације. Социјализација се схвата као интегрисање појединца у друштвени живот процесом прилагођавања друштвеним захтјевима и нормама, а што подразумијева учење ставова, вриједности и пожељних облика понашања (Ilišin, 2003). Медији, стога, имају пресудну улогу при посредовању друштвено пожељних модела живљења те снажно утичу на обликовање и преношење вриједности, обликовање животних стилова, ставова и идентитета. Поред тога, дјеца и адолесценти користе медије за спознавање свијета, изградњу контаката с вршњацима и пријатељима, али и за спознавање и ношење с властитом личношћу (Kaveri & Smahel, 2011).

Могућност инстант конекције с другима путем социјалних медија помаже младима да се осјећају социјално укључено. То је посебно важно за оне младе који се у свакодневном животу осјећају искључено и који трагају за прихватањем у свом социјалном окружењу (Carras, Mojtabai & Cullen, 2018). Код ове групе, социјални медији могу бити користан извор комуникације. Овакви *online* контакти помажу унапређењу дестигматизујућег простора гдје се могу дијелити лична искуства, гдје се унапређује социјално умрежавање и учи о могућностима пружања подршке (удружења вршњака, обезбјеђивање неопходних информација, увида, учење стратегија за превазилажење криза и слично).

У вези са тим, неопходно је успоставити јасан баланс између безбједног и корисног, одговарајућег и неодговарајућег садржаја, због чега су неопходне инвестиције и обуке како оних који креирају програме тако и свих оних које исте препоручују. Фејсбук (Facebook) је, на примјер, развио *Bullying Prevention Hub* у оквиру кога се могу наћи препоруке за дјецу, родитеље и наставнике (Cantone et al, 2015) који траже подршку и помоћ у вези са проблемима који се тичу малтретирања и другог конфликтног понашања. Фејсбук нуди планове корак по корак, укључујући смјернице о томе како започети важне разговоре са жртвама малтретирања, њиховим родитељима, као и родитељима дјеце злостављача и просвјетним радницима у чијим одјељењима су дјеца жртве или дјеца злостављачи.

Медији обликују дјечије размишљање, понашање и начин комуникације, а управо се дјеца и адолесценти сматрају посебно осјетљивом врстом медијске публике јер немају довољно развијене емоционалне, моралне ни когнитивне способности (Potter, 2014). С обзиром на то да су дјеца и млади конзументи медија више него икада раније, потребно је креирати посебне програмске садржаје за ову популацију. Улога креатора медијских садржаја треба бити у служби промјене имиџа дјетета као вриједног члана заједнице чија садашњост и услови у којима се оно развија одређују будућност комплетног друштва.

Поред тога, аутори различитих врста садржаја: од вијести, извјештаја па до статуса и коментара на друштвеним мрежама, треба да прихвате свој дио одговорности за креирање имиџа дјетињства у јавном простору (Kačmarčik-Maduna, 2017).

На шта је све потребно да се обрати пажња приликом стварања ових медијских садржаја?

а) Ови садржаји треба да буду прилагођени и разумљиви дјеци. То значи да је важно да се води брига око језика, ликова и музике која се користи у тим садржајима. Данас ти садржаји треба да буду интерактивни, како би дијете било активан учесник у току праћења свега што му медији нуде.

б) Када је развој у питању, медијски садржаји треба да се усмјеравају на његов цјеловит развој, да нуде више различитих тема, да приказују позитивне примјере међуљудских односа, како би дјеца на њима учила о адекватним релацијама.

в) У медијским садржајима је потребно да се наглашава квалитет, да се помоћу њих изграђује дјететово самопоуздање те промовише правда.

г) Медијски садржаји треба да се баве свом дјецом, а не само дјецом која у некој заједници припадају већини, како би утицали на изградњу толеранције на различитости. У оваквим садржајима је потребно посебну пажњу обратити на избјегавање стереотипа било које врсте (Zečević, 2017).

Колико се значаја придаје превентивној улози масовних медија у оквиру процеса социјализације истакнуто је у Смјерницама Уједињених нација за превенцију малољетничке делинквенције, Ријадским смјерницама у смислу да:

– масовне медије треба подстицати да младим људима омогуће приступ информацијама и материјалима из различитих националних и међународних извора;
– масовне медије треба подстицати да приказују позитиван допринос младих људи друштву;
– масовне медије треба подстицати да шире информације о постојању услуга, објеката и прилика за младе у друштву;
– масовне медије генерално, а посебно телевизијске и филмске медије, треба подстицати да минимизирају ниво порнографије, дроге и насиља

и приказују насиље и експлоатацију негативно, као и да избјегавају понижавајуће презентације, посебно дјеце, жена и међуљудских односа и да промовишу демократске принципе и улоге;

– масовни медији треба да буду свјесни своје опсежне друштвене улоге и одговорности, као и свог утицаја, у комуникацијама које се односе на злоупотребу дрога и алкохола. Треба да користе своју моћ за спречавање злоупотребе дрога преношењем конзистентних порука кроз приступ равнотеже. Треба промовисати ефикасне кампање за подизање свијести о дрогама на свим нивоима.

Допринос медија у мијењању друштвене реалности која погодује преступништву треба да иде у смјеру промовисања малољетника у афирмативном контексту, а не само у склопу прича о насиљу и осталим екстремним понашањима која су, гледано у односу на цјелокупну популацију младих, изузетно ријетка. Поразно је да у медијима често нема мјеста за интересе и ставове малољетника и позитивне примјере њиховог дјеловања. Како не би били у жижи интересовања једино када се сукобљавају са законом, потребно је запитати се који су то њихови највећи проблеми те шта их заиста окупира (Dračo, 2021). Приступ који треба чешће примјењивати у спречавању малољетничке делинквенције односи се на промјену друштвених норми и вриједности које подстичу насиље (Williams, Guerra & Elliott, 1997). Такав приступ би обухватао организовање јавних информативних кампања и активности с циљем промовисања просоцијалног понашања и модификовања друштвених норми у циљу смањења медијског насиља.

XV ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ЦЕНТАРА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД И ДРУГИХ УСТАНОВА СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ

1. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА ЦЕНТАРА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД И ДРУГИХ УСТАНОВА СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ

Према Закону о социјалној заштити (Службени гласник РС, бр. 37/2012, 90/2016, 94/2019 и 42/2020) (у даљем тексту: Закон), поред више категорија пунољетних корисника права и услуга социјалне заштите који се налазе у стању социјалне потребе, а које су дефинисане Законом, корисник социјалне заштите може бити и дијете. У стању социјалне потребе је дијете без родитељског старања, чији је развој ометен породичним приликама, са друштвено неприхватљивим понашањем и дијете изложено социјално ризичним понашањима (чл. 17) које чини прекршајна и кривична дјела, које се бави скитњом, просјачењем или сличним понашањем нарушава општеприхваћена друштвена правила понашања и важеће законске норме, које због употребе психоактивних супстанци, негативних социјалних утицаја и емоционалних поремећаја нарушава и угрожава своје здравље и живот (чл. 18).

Право на социјалну заштиту остварује се у установама социјалне заштите. Установе социјалне заштите које се оснивају у складу са Законом су:

а) завод за социјалну заштиту,

б) центар за социјални рад,

в) установа социјалне заштите за смјештај,

г) установа социјалне заштите за дневно збрињавање и услуге,

д) центар за помоћ и његу у кући,

ђ) геронтолошки центар,

е) центар за социјалну рехабилитацију лица са инвалидитетом,

ж) центар за васпитање дјеце и омладине,

з) центар за дјецу и омладину са сметњама у развоју,

и) прихватилиште и

ј) савјетовалиште (чл. 81).

С обзиром на то да поједине установе социјалне заштите које третирају проблем малољетничке делинквенције вишеструко превентивно дјелују (на примарном, секундарном и терцијарном нивоу), у наставку је описана улога центра за социјални рад, установе социјалне заштите за смјештај и установе социјалне заштите за дневно збрињавање и услуге.

1.1. Центар за социјални рад

У спровођењу дјелатности социјалне заштите и социјалног рада, центар има јавна овлашћења да:

а) пружа прву стручну помоћ грађанима,

в) рјешава у првом степену о остваривању права из области дјечије заштите,

г) рјешава у првом степену о остваривању права из области породично-правне заштите и старатељства,

д) ради на спровођењу мјера према малољетним лицима у кривичном поступку,

ђ) пружа социјалне услуге у поступку рјешавања о правима из области социјалне заштите,

е) обавља надзор над хранитељским породицама,

ж) води евиденцију и документацију о правима, пруженим услугама и предузетим мјерама у оквиру своје дјелатности и издаје увјерења на основу евиденције (чл. 101, ст. 1).

Центар обавља и стручне послове у спровођењу социјалне заштите и социјалног рада, породичне и дјечије заштите, што чини бројне превентивне активности у овом контексту. То су:

а) открива и прати социјалне потребе грађана и проблеме у области социјалне заштите,

б) предлаже и предузима мјере у рјешавању социјалних потреба грађана и прати њихово извршење,

в) предлаже мјере за унапређивање социјалне заштите и планирање развоја система социјалне заштите у локалним заједницама, организује и спроводи одговарајуће облике социјалне и дјечије заштите и непосредно пружа социјалне услуге,

г) прати стање у области дјечије и породично-правне заштите, покреће иницијативе и предлаже мјере за унапређивање система дјечије и породичне заштите,

д) развија и унапређује превентивне активности које доприносе спречавању и сузбијању социјалних проблема,

ђ) пружа дијагностичке услуге, спроводи одговарајући третман, савјетодавне, терапијске услуге и стручну помоћ корисницима,

е) подстиче, организује и координира професионални и добровољни рад у области социјалне заштите,

ж) ради на развоју разноврсних модела збрињавања корисника у заједници и социјалних услуга у складу са потребама корисника, развија социјални рад у заједници,

з) пружа услуге помоћи и његе у кући, дневног збрињавања и прихватилишта,

и) подстиче и развија самопомоћ, добровољни рад, међуљудску солидарност, добротворне и хуманитарне дјелатности,

ј) обавља послове савјетовалишта за проблеме брака и породице, васпитања дјеце, усвојења, односа родитеља и дјеце (чл. 101, ст. 2).

1.2. Установе социјалне заштите за смјештај

Дом за дјецу и омладину без родитељског старања, као установа социјалне заштите за смјештај корисника, обезбјеђује збрињавање дјеце без родитељског старања и дјеце чији је развој ометен породичним приликама. У оквиру збрињавања дјеце и омладине из става 1 овог члана обезбјеђују се становање, исхрана, одијевање, васпитање, помоћ у образовању и оспособљавању за рад, њега, брига о здрављу и другим потребама дјеце и омладине. Дом за дјецу и омладину без родитељског старања може у оквиру своје дјелатности формирати посебно одјељење за привремено збрињавање дјеце са друштвено неприхватљивим понашањем, док трају разлози за овим видом социјалне заштите (чл. 108, ст. 1–3). Остале установе социјалне заштите за смјештај, дом за дјецу и омладину са сметњама у развоју, дом за лица са инвалидитетом и дом за старија лица (чл.107) неће бити разматране овом приликом.

1.3. Установе социјалне заштите за дневно збрињавање и услуге

Центар за дневно збрињавање дјеце и омладине, као установа социјалне заштите за дневно збрињавање и услуге, збрињава дјецу и омладину са сметњама у физичком и психичком развоју, дјецу са поремећајима у понашању, дјецу са друштвено неприхватљивим понашањем и дјецу са другим проблемима у развоју и обезбјеђује дневни боравак, исхрану, здравствени надзор, васпитно-образовни рад, оспособљавање за рад, радне активности и културно-забавне и рекреативне активности, према њиховим способностима, склоностима и испољеном интересу (чл. 113, ст. 1). Право на дневно збрињавање обухвата различите врсте организованих дневних услуга и боравака изван властите породице (чл. 51, ст. 1). Дневно збрињавање може се обављати у другој породици, установи социјалне заштите, засебним центрима или дневним боравцима које организују и пружају јавне установе, удружења грађана, вјерске заједнице и друга правна лица (чл. 51, ст. 2).

Центар за специјалистичке социјалне услуге обезбјеђује пружање различитих стручних социјалних услуга појединцима и групама, као што су: процјена

стања и дијагностика, савјетодавни рад, индивидуални и групни третмани, подршка хранитељским породицама, социјална хабилитација и рехабилитација, ресоцијализација, заштићено становање, становање уз подршку, услуге СОС телефона, персонална асистенција за лица са инвалидитетом и друге услуге које су установљене плановима развоја јединица локалне самоуправе и одлукама о проширеним правима (чл. 115, ст.1).

Установа социјалне заштите за дневно збрињавање и услуге, центар за дневно збрињавање одраслих лица (чл. 112, ст. 2), с обзиром на контекст уџбеника, није предмет нашег интересовања и овом приликом неће бити разматран.

1.4. Центар за васпитање дјеце и омладине

Центар за васпитање дјеце и омладине обезбјеђује збрињавање, васпитање и образовање, професионално оспособљавање и здравствену заштиту дјеце и омладине са поремећајима у понашању и предузима одговарајуће превентивне мјере. У центру за васпитање дјеце и омладине извршава се васпитна мјера упућивања у васпитну установу (чл. 119, ст.1–2).

1.5. Савјетовалиште

Савјетовалиште је установа у којој се професионалним стручним методама пружа помоћ појединцима и породицама у рјешавању свакодневних животних проблема и тешкоћа, а ради јаснијег увида у саме проблеме и проналажења квалитетних основа за њихово самостално рјешавање (чл. 122, ст. 1). Савјетовање је системска и програмирана стручна помоћ коју реализују стручни радници примјеном метода социјалног рада и других друштвено-хуманистичких наука, а чија је сврха помоћ појединцу, члановима породице или породици у цјелини у развијању, допуњавању, очувању и побољшању властитих социјалних могућности, а у случају болести, старости, инвалидности, незапослености, смрти блиских лица, проблема у васпитању дјеце и у односима родитеља и дјеце, проблема ризичних понашања дјеце и омладине, проблема брачних и ванбрачних односа, закључењу брака, насиља у породици, укључивања у свакодневни живот након дужег боравка у институцијама, остваривања појединих социјалних права те у другим неповољним социјалним околностима и кризним ситуацијама (чл. 55, ст. 1).

2. ЦЕНТАР ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД У БАЊОЈ ЛУЦИ

2.1. Дневни центар за малољетнике

Према Закону о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку (Службени гласник РС, бр. 13/2010, 61/2013 и 68/2020), описаном у дијелу *Поступак према малољетницима у сукобу са законом – кривичноправни аспект*, јасно се уочава значајна и, у многим његовим сегментима, одлучујућа улога органа старатељства. У дијелу извршења, посебно је значајна примјена васпитних препорука, као алтернативно рјешење и одвраћање од редовне судске процедуре. Примјена васпитних препорука, дугорочно, има врло снажан терапијски учинак код дјеце, јер је њихово учешће у поступку изразито активно и захтјевно. У вези са тим, битан ресурс Центра за социјални рад у Бањој Луци у раду са дјецом друштвено неприхватљивог понашања је Дневни центар за малољетнике, основан 2006. године. Намијењен је за малољетнике од 14 до 18 година старости те млађа пунољетна лица од 18. до 21. године старости. Долазак се темељи на принципу добровољности.

Корисници услуга Дневног центра примарно су дјеца у сукобу са законом, а потом, у мањем броју, и дјеца код којих су одступајућа понашања евидентна, дуготрајна и која се уобичајеним педагошким методама не могу кориговати. Према њима се примјењују васпитне препоруке и проводе се васпитне мјере појачаног надзора органа социјалног старања. Ова дјеца се упућују, углавном, по препоруци школа. Оно што је заједничко свим корисницима је живот у дисфункционалном породичном окружењу и постојање ризика за улазак у свијет социјалне патологије. Искуства показују да је у таквом окружењу немогуће обезбиједити адекватне и потребне услове за правилан раст и развој личности те здраво и функционално одрастање.

Примаран и пресудан критериј за укључивање је најбољи интерес дјетета. Он се процјењује на основу претходно обављеног дијагностичког поступка, опсервирајући све аспекте и стварне потребе дјетета, узимајући у обзир актуелне и потенцијалне околности (предности и евентуалне ризике). У складу са тим, и организација рада прилагођена је појединачним потребама корисника и њиховим интересима. Различитим облицима заштите се дјелује превентивно па се с правом може тврдити да су кроз већину активности Центра заступљена сва три нивоа превенције. Поред превенције, основни циљеви у раду с дјецом која испољавају друштвено неприхватљиво понашање јесу третман и реинтеграција корисника у заједницу.

Усвајањем различитих животних вјештина и навика, путем бројних и разноврсних активности, настоји се обогатити квалитет њихових живота, односно, пружити неопходна и адекватна брига, помоћ и подршка у циљу рјешавања

проблема које имају. У оквиру активности, корисницима Дневног центра нуде се различити садржаји, од психосоцијалне подршке (на примјер, успостављање и развој асертивних вјештина у комуникацији), индивидуалне и групне помоћи у учењу, до различитих едукативних, забавних те спортско-рекреативних садржаја. У Дневном центру, поред многих активности, организоване су и радионице с родитељима које води породични терапеут. С обзиром на то да су школске обавезе примарне за малољетнике, они долазе прије или послије школе. Дневни центар наставак је пројекта *Чука* који Центар за социјални рад, заједно са Филозофским факултетом у Бањој Луци (студијски програми психологије и социјалног рада), проводи од 1998. године. Овај пројекат означен је као један од најбољих пројеката организације *Save the Children UK* у југоисточној Европи.

3. ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА НЕВЛАДИНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

У Акционом плану превенције малољетничког преступништва и примјене алтернативних мјера у Бањој Луци за период 2015–2017. године (у даљем тексту: Акциони план за период 2015–2017. године) о коме је више речено у дијелу *Превенција малољетничке делинквенције* представљена је улога невладиног сектора у превенцији малољетничког преступништва. Удружења грађана – невладин сектор су партнери локалне самоуправе у пружању услуга социјалне заштите.

Удружење *Нова генерација* невладино, непрофитно и хуманитарно удружење социјалних радника и других професионалаца у области социјалних дјелатности, драгоцјен је савезник у превенцији малољетничког преступништва, нарочито у примарној и секундарној превенцији. Удружење је настало 2004. године као пројекат Уније студената социјалног рада Универзитета у Бањој Луци, а главна идеја је била да дипломирани студенти наставе своје добротворне активности у удружењу које је природни наставак њихових волонтерских активности током периода студирања. Удружење се примарно бави заштитом и унапређењем права дјетета, првенствено рањивих категорија младих и дјеце (Удружење Нова генерација, 2021).

Унија студената социјалног рада је 2002. године покренула пројекат *Старији брат, старија сестра*, подстакнута чињеницом да велики број дјеце без родитељског старања у домовима и испољава различите психосоцијалне проблеме, што отежава њихову адаптацију, успјех у школовању, професионално оспособљавање и успостављање одговарајућих социјалних односа као припреме за самосталан живот. У Дјечијем дому *Рада Врањешевић* у Бањој Луци, који је

био иницијални партнер на овом пројекту, наведени програм још траје. Овај пројекат се реализује по принципу да сваки студент (најчешће социјалних наука, медицине, дефектологије, психологије) има *своје дијете*, штићеника Дјечијег дома, о коме води рачуна на тај начин што са њим проводи одређено вријеме испуњено различитим културим и спортским активностима, које организује према могућностима (Старији брат, старија сестра, 2021). Пројекат је данас активан у шест градова Босне и Херцеговине.

Удружење *Нова генерација* од 2011. године води и Дневни центар за дјецу (2021) која су у оквиру својих породица доживјела физичко, психолошко и/или сексуално насиље или су занемарена од стране родитеља/старатеља те дјеца која су укључена у живот и/или рад на улици, а којима је неопходно обезбиједити подршку и помоћ. Савјетодавним, подржавајућим и едукативним приступом заснованом на повјерењу, ради се на превазилажењу трауматских и/или високо стресних животних искустава дјеце, као и на њиховом оснаживању да постану активни субјекти у креирању свог живота. Кроз Дневни центар годишње прође преко 130 дјеце (а мјесечно до 40 дјеце). Мрежа волонтера (од студената до зрелих стручњака) брине се за рад Центра, а мрежа донатора – за прикупљање средстава. Дневни центар сарађује са Центром за социјални рад и школама у које дјеца иду. Дневни центар ради свакодневно (осим викенда) од 9.00 до 19.00 часова, даје два оброка дневно, обезбјеђује здравствене, социјалне и психолошке услуге, квалитетно организује боравак (спорт, култура, забава) (Дневни центар за дјецу, 2021).

Кроз Прихватну станицу за дјецу, затечену у скитњи или просјачењу (2021) а коју воде удружење *Нова генерација* и Центар за социјални рад, годишње прође 30 дјеце. Станица ради 24 часа дневно, обезбјеђује дјеци исхрану, хигијену, гардеробу, слободно вријеме, узима социјалну анамнезу те успоставља сарадњу са надлежним институцијама. Удружење, осим што сарађује са институцијама из Бањалуке, успоставља мреже и са центрима за социјални рад, полицијом и институцијама у другим градовима. Удружење не ради у области терцијарне превенције, али зато много улаже у образовање својих активиста и волонтера. Они су прошли тренинге и обуке у области права дјетета, насиља у породици и злостављања дјетета, трговине дјецом и људима, као и теме из области безбједности дјетета, партиципације дјеце, образовања за друштвену правду и ненасилног васпитавања дјеце.

Невладина организација *Genesis Project* основана је 1997. године у Бањалуци. Од оснивања до данас, реализован је велики број пројеката захваљујући подршци бројних донатора. Genesis project, у оквиру UPSHIFT иновативног програма (2021) креираног у склопу Канцеларије УНИЦЕФ за иновације, подстиче младе и адолесценте узраста од 13 до 19 година да постану друштвени иноватори и предузетници како би активно учествовали у рјешавању проблема

у својој заједници. Посебно се охрабрују млади из угрожених група, као што су особе са инвалидитетом, припадници ромске популације, села и мјеста која су географски удаљена од већих центара, породица нижег социоекономског статуса, млади без родитељског старања.

Поред тога, *Genesis Project* (2021) путем својих пројеката бави се превенцијом вршњачког насиља и родно заснованог насиља, промоцијом интеркултуралног дијалога, инклузивног образовања, рушења стереотипа и предрасуда и мировног образовања. Пројекти су редовно праћени едукативним глумачким и луткарским представама. Сценографија, режија и извођачи су чланови удружења. Поред тога, организатори су активности чији је покровитељ УНИЦЕФ, петодневне обуке а затим снимања једноминутних филмова које у потпуности раде дјеца (сценариј, режија, глума), илуструјући филмом свој став (по избору дјетета) о инклузији, заједништву, негативном утицају масовних медија на младе и другим темама које је тичу младих. Језгро удружења чини осам активиста, а сараднике на терену чине стручњаци из одговарајућих области (најчешће педагози или наставни кадар). Данас, већина *Genesis Project* активности (2021) фокусирана је подједнако на територију Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине.

Удружење грађана *Здраво да сте* са своја два програмска стуба, од којих је један усмјерен на заштиту и промоцију права дјетета а други на развој омладинских центара у заједници, основано је у Бањој Луци 1996. године. Удружење према подацима из 2019. године тренутно има шест стално запослених чланова, а током године ангажују и бројне сараднике за реализацију различитих активности. Континуирано реализује пројекте који се тичу дјеце из ризичних група и младих у сукобу са законом, као и пројекте у сврху превенције малољетничке делинквенције. Тако је, према годишњем извјештају о раду ове невладине организације за 2019. годину, у Омладинском центру велики број младих прошло различите едукативне програме и радионице у вези са: заштитом менталног и физичког здравља и здравим стилом живота код младих (тренинг о сексуалном и репродуктивом здрављу), људским правима, насиљем међу младима, помоћи у учењу (са студентима различитих усмјерења као главном подршком), асертивном комуникацијом и ненасилним рјешавањем сукоба, квалитетним организовањем слободног времена, развојем вјештина код младих које могу допринијети обављању свакодневних послова – домаћинство, као и креативним развојем и интеркултурним учењем – представљање култура и традиција Њемачке, Италије, Белгије, Туниса, Турске, Мексика, Грчке, Велике Британије.

Појединим програмима и радионицама обухваћено је преко 100 младих на мјесечном нивоу.

У пројекту под називом *Уз подршку се расте*, према доступним подацима из 2019. године учествовали су, између осталог, корисници ЈУ Дјечији дом

Рада Врањешевић са којим је невладина организација *Здраво да сте* потписала и Споразум о сарадњи. Пројектне активности укључивале су индивидуално психолошко савјетовање у вези са унапређењем родитељских вјештина, превентивне радионице за дјецу у вези са препознавањем и именовањем емоција, дјечијим правима те критичким мишљењем, док је други дио превентивних радионица са фокусом на *женским темама* са дјевојчицама у раном пубертету одржан у ЈУ Дјечији дом *Рада Врањешевић*.

Подршка породицама и дјеци реализована је путем методологије рада *Старији брат, старија сестра*. Ова активност је, као што је раније речено, замишљена као индивидуално дружење волонтера и дјетета чиме волонтери постају модели за усвајање социјално прихватљивих понашања и подршка у развоју животних вјештина дјетета.

Пројекат *Здравље у центру* реализован је током 2019–2020. у склопу платформе *Бањалука људског лица*. Циљ ове активности је био да се путем иновативног рада, заједно са дјецом, развије алат за учење (приручник) о сексуалном и репродуктивном здрављу за дјецу основношколског узраста.

Током 2019. године, у сарадњи са мрежом *Снажнији глас за дјецу*, у сврху обиљежавања 30 година од настанка Конвенције о правима дјетета, промовисана су права дјетета на начин да су њихова мишљења која су уграђена у финалну верзију Алтернативног извјештаја о имплементацији Конвенције о правима дјетета, прослијеђена УН Комитету за права дјетета. Након тога, Босни и Херцеговини прослијеђене су препоруке од стране УН Комитета за права дјетета које су једним дијелом припремила дјеца активисти организације *Здраво да сте*.

Путем реализованих програма, у сарадњи са другим организацијама како у РС тако и у цијелој БиХ, али и на регионалном и европском нивоу,[50] ова невладина организација, јачајући волонтеризам међу младима, настоји оснажити младе и дати им прилику за лични развој путем унапређења знања и вјештина, за активно учешће у животу заједнице, као и простор и атмосферу у којој могу квалитетно провести слободно вријеме.

Удружење грађана *Викторија*, заједно са хуманитарном организацијом *Заједница сусрет* из Хрватске, 2002. године основало је Савјетовалиште за превенцију и третман зависности у Бањалуци, једино такве врсте у Републици Српској и Босни и Херцеговини. У Савјетовалишту раде активисти међу којима су

[50] У 2020. години реализована је традиционална активност *Креативни август* уз значајнију подршку обезбијеђену кроз сарадњу са организацијама IOM и USAID кроз програм BHRI. Манифестацију је и ове године подржала компанија Хемофарм. *Креативни август* реализован је са три члана тима, пет партнерских организација (Образовна иницијатива, SAMSIC, Robokids, Capoeira BL, Нова генерација), девет волонтера, дванаест водитеља радионица и пет асистената.

психолози, социјални радници и криминалисти. Услуге Савјетовалишта користе: дјеца са проблематичним понашањем, дјеца из материјално необезбјеђених породица, дјеца самохраних родитеља, дјеца овисници о опојним средствима, дјеца у сукобу са законом, као и њихови родитељи. У Акционом плану за период 2015–2017. године у Удружењу грађана *Викторија* као посебни превентивни програми у раду са дјецом која би могла постати овисна о психоактивним средствима, и са дјецом која су то постала, као и са њиховим родитељима, наводе се:

– програм вршњачке едукације за младе у области превенције злоупотребе алкохола, дроге и коцкања;
– програм здравих стилова живота;
– програм вршњачке едукације о сексуално преносивим инфекцијама (у васпитно-поправном дому) и
– психотерапијски и психоедукативни рад са дјецом са проблемима у понашању (у дому за дјецу без родитељског старања).

Савјетовалиште констатно ради на успостављању мултидисциплинарности и интегрисаног приступа превенцији и лијечењу болести зависности.[51]

[51] Дио таквог приступа је постигнут путем сарадње са:

– Градом Бањалуком, у реализацији више заједничких пројеката у превенцији наркоманије те својим учешћем у комисијама и радним групама у здравственој и социјалној области;

– Министарством здравља и социјалне заштите Републике Српске, у реализацији пројеката и изради стратешких докумената;

– Институтом за јавно здравство, у провођењу истраживања;

– Клиником за инфективне болести УКЦ Бањалука, која пружа амбулантне и хоспиталне услуге које могу бити потребне корисницима услуга Савјетовалишта;

– Казнено-поправним заводом *Туњице*, путем пројекта *Институционални и послијепенални третман зависника о психоактивним супстанцама*, којим је омогућен приступ затворених зависника здравственим и психосоцијалним сервисима који су доступни и слободним људима;

– Клиником за психијатрију УКЦ Бањалука и Заводом за алкохолизам и друге токсикоманије Кантона Сарајево, чији се пацијенти, након програма детоксикације, упућују на лијечење у терапијску заједницу Савјетовалишта;

– центрима за социјални рад у општинама, ради успостављање програма за ресоцијализанте и упућивање корисника у терапијску заједницу;

– Министарством унутрашњих послова Републике Српске, ради едукације полицијских службеника.

4. РЕСОЦИЈАЛИЗАЦИЈА МЛАДИХ ПРЕСТУПНИКА

4.1. Појам ресоцијализације

Исто као што је васпитање дио социјализације тако је и преваспитање дио ресоцијализације. Преваспитање је педагошки осмишљен поступак исправљања недостатака који се појављује током васпитања дјетета или одрасле особе, да би се уклонили негативни или непожељни модели понашања, а усвојио уобичајен и пожељан облик понашања (Mijatović, 2000: 229). У литератури се јављају два основна значења појма ресоцијализације: ресоцијализација као процес и ресоцијализација као циљ. Ресоцијализација као процес представља систематску, планску и организовану активност која се предузима према, у овом случају, младима чије понашање није у складу са општеприхваћеним нормама и правилима одређеног друштва (Илић, 2000: 83). Само дјеловање на реконструкцију и промјену ставова младих представља сложен процес при коме се јављају сукоби између ставова чији су извор мотиви који усмјеравају на остваривање постављених негативних циљева, и ставова чији су извор мотиви оријентисани у правцу позитивног реаговања. Како би се овај конфликт између позитивног и негативног реаговања ријешио у корист конструктивног реаговања, потребно је дјеловати у све три сфере личности: интелектуалној, емоционалној и вољној. Основна претпоставка за реализацију процеса ресоцијализације и преваспитања младих јесте познавање личности и социјалних прилика, односно, услова развоја сваког васпитаника понаособ. Како би се то постигло, потребна су одређена стручна знања свих учесника у процесу (педагози, специјални педагози, психолози, социјални радници, дефектолози, правници, љекари, психијатри) како би се извршила правилна интерпретација дијагностичких података.

Ресоцијализација као циљ представља оспособљавање ове категорије младих да поштују друштвене вриједности и норме, како би постали корисни чланови друштва (Илић, 2000: 83). Да би се постигао циљ ресоцијализације, младу особу, примјеном одговарајућих мјера и поступака, треба преваспитати тако да она прихвата друштвене вриједности и ставове и да њихово поштовање схвати као обавезу према себи, према другима и према друштву у цјелини. Циљеви социјализације и ресоцијализације су исти с тим што је социјализација пут изграђивања и формирања личности, док процес ресоцијализације захтијева разградњу и промјену погрешних друштвених норми и правила и, најзад, њихову трансформацију у формирање друштвено прихватљивог понашања (Кнежевић-Флорић, 2006).

Педагошкој ресоцијализацији се може приступити као институционалној и ванинституционалној. Термином *институција* означава се специјализована

установа у којој су дијете или малољетник издвојени на основу процјене да је његово даље остајање у дотадашњој породичној средини штетно за његов развој или ако би, ради његовог останка, била угрожена нека добра штићена кривичним законом (Uzelac, 1990). Тада је ријеч о институционалном приступу ресоцијализацији поремећаја у понашању који, према Закону о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку (Сл. гласник РС, бр. 13/2010, 61/2013 и 68/2020), у даљем тексту Закон, обухвата сљедеће васпитне, односно, заводске мјере: упућивање у васпитну установу, упућивање у васпитно-поправни дом и упућивање у посебну установу за лијечење и оспособљавање (чл. 32, ст. 1).

Тотална институција може се дефинисати као мјесто боравка и рада гдје више појединаца сличног положаја, одвојени од ширег друштва, током једног значајног периода, води један затворен, контролисани живот (Goffman, 2011: 13). Једна од задаћа установе је рехабилитација која се проводи кориговањем механизама саморегулације васпитаника. Циљ је остварен ако особе, након напуштања институције, задржавају понашање по стандардима установе, према властитом нахођењу (Goffman, 2011: 48). Заводске мјере изричу се малољетнику према коме треба предузети трајније и интензивније мјере васпитања или лијечења, уз његово потпуно одвајање из дотадашње средине. Заводске мјере примјењују се као посљедње средство и смију трајати у границама одређеним Законом само колико је потребно да би се остварила сврха васпитних мјера (чл. 32, ст. 4).

За разлику од институционалног, ванинституционални приступ означава одвијање процеса ресоцијализације у свом примарном, ризичном окружењу, али у условима које детерминишу циљеви програма ресоцијализације. У овом случају, ријеч је о васпитним мјерама:

а) мјере упозорења и усмјеравања: судски укор, посебне обавезе и упућивање у васпитни центар,

б) мјере појачаног надзора: појачани надзор од стране родитеља, усвојиоца или стараоца; појачани надзор у другој породици и појачани надзор надлежног органа старатељства (чл. 32, ст. 1) чије провођење води додијељени стручњак, најчешће социјални радник или социјални педагог. О васпитним мјерама, више је било ријечи у дијелу *Поступак према малољетницима у сукобу са законом – кривичноправни аспект*.

Поступци који се примјењују и процеси који се збивају у ресоцијализацији треба да доведу до таквих промјена које омогућавају особи укључивање у социјалну средину и успјешно функционисање у друштву (Furlan i sur, 1992: 378–379).

4.2. Укључивање у установу

Већ је речено да малољетничка делинквенција подразумијева противдруштвено понашање које се испољава током развојног периода појединца, а одраз је нестабилног психолошког, биолошког и социјалног развоја малољетне особе. У дијелу *Феноменологија малољетничке делинквенције* речено је да поједина кривична дјела код малољетних и пунољетних осуђених учинилаца пропорционално имају сличан обим, односно, структуру, у односу на укупан број извршених кривичних дјела. Ријеч је о кривичним дјелима против имовине, кривичним дјелима против живота и тијела, кривичним дјелима против јавног реда и мира и кривичним дјелима против безбједности јавног саобраћаја.

Заводска мјера упућивања у васпитну установу извршава се у установи која обезбјеђује смјештај и задовољавање васпитних, здравствених, образовних, спортских и других развојних потреба малољетника (чл. 163, ст. 1). Пријем малољетника у установу обавља се на основу налога о извршењу санкције који издаје суд (чл. 150, ст. 1). За упућивање малољетника у васпитно-поправни дом надлежан је суд који је изрекао мјеру. Малољетнику се за припрему мора оставити најмање осам, а највише 15 дана (чл. 169, ст. 1).

Долазак у васпитну установу/васпитно-поправни дом несумњиво подстиче додатно буктање емоција које су показатељ нестабилног унутрашњег стања индивидуе. Осим што су усвојили облике понашања који су неприхватљиви те су емоционално осјетљиви, млади се суочавају с новом средином која побуђује додатни осјећај несигурности. Пажња коју васпитач посвећује у том критичном, и за индивидуу нарочито стресном раздобљу, има кључну важност, као и однос старијих чланова васпитне групе према новима (Kusturin, 2003). Упућивање нових корисника ка старијима који су овладали захтјевима установе и промијенили своје навике понашања може олакшати новијем кориснику брже прилагођавање и усвајање норми.

Психосоцијална клима у васпитној установи/васпитно-поправном дому је један од елемената који утиче на циљеве пеналних поступака и њихову успјешност, једна је од срединских детерминанти понашања. Психосоцијална клима обухвата бројне димензије по којима се врло сличне установе могу разликовати. Она укључује: пружање помоћи, изражавање осјећаја, самосталнo планирање активности, осјећај заједништва и припадања групи, прецизност правила и захтјева, организованост, практичну припрему за повратак у ванинституционални живот, остваривање социјалних контаката, социјалну подршку, дневне активности, начин успостављања контроле, степен приватности и осјећај безбједности (Ajduković i sar, 1990). У поправним установама се разликују двије супкултуре, супкултура запослених и осуђеника. Занимљиво је како су бројна истраживања указала на чињеницу да постоје разлике у перцеп-

ција психосоцијалне климе између запослених и васпитаника у пеналним установама. Особље је климу у цјелини као и поједине аспекте процјењивало значајно позитивнијом (Ajduković i sar, 1990). Средина мора бити у складу са васпитном сврхом како би се циљеви остварили, а млада особа у коначници осамосталила (Gruden, 1997).

За успјешно васпитно дјеловање, васпитач мора посједовати бројне компетенције. Да би прихватио васпитача, васпитаник мора осјетити да је његов васпитач емпатична, морална и, у свим аспектима, зрела особа. Те особине личности потребне су како би васпитач разумио и прихватио малољетника, као и мотиве који стоје иза исказаног понашања. Васпитач представља ментора, координатора, организатора и особу која савјетује и мотивише корисника и који разумије његове потребе. Васпитач мора добро познавати васпитаника. То је изузетно важан елемент за остваривање успјешног односа. Треба бити упућен у живот малољетника, знати битне податке о њему, његовом здрављу, интересима, амбицијама, способностима, ставовима, жељама, о културној средини из које потиче итд (Bratanić, 1990).

У васпитној установи/васпитно-поправни дому малољетник остаје најмање шест мјесеци, а најдуже двије године, односно, четири с тим да суд сваких шест мјесеци разматра да ли има основа за обуставу извршења мјере или замјену неком другом васпитном мјером (чл. 41, ст. 2 и чл. 42, ст. 3).

4.3. Васпитни рад са младима са поремећајима у понашању – основни принципи

У организацији и реализацији васпитног рада са младима са поремећајима у понашању потребно је придржавати се сљедећих принципа (Илић, 2000: 93–101):

4.3.1. Принцип свестраности васпитања и преваспитања

Крајњи циљ преваспитања и ресоцијализације младих је развој личности младе особе у цјелини, са свим својим квалитетима – моралним, интелектуалним, емоционалним, вољним и другим квалитетима. С обзиром на то да су поремећаји у понашању, са становишта његовог тумачења, изучавања и превазилажења, ванредно сложен, вишедимензионалан, комплексан друштвени проблем, тада се потреба за свестраношћу у сагледавању и третману сваког конкретног случаја намеће као нужна. На принципу свестраности у области ресоцијализације, заснована је и потреба за укључивањем различитих стручних профила у овом контексту.

4.3.2. Принцип индивидуализације

Принцип индивидуализације највише произлази из саме природе васпитаника, његових личних особина и потенцијала, односно, хетерогености поремећаја у понашању младих, односно, њихове етиологије. Наиме, полази се од потребе да се свака пегадошка мјера, средство, облик и поступак, још у фази његове припреме прилагоди индивидуалним особеностима сваког васпитаника појединачно. Приликом ступања малољетника у васпитну установу, у складу са одредбом члана 150 Закона, најприје се утврђује идентитет малољетника, затим слиједи љекарски преглед, а потом испитивање личности у посебном одјељењу васпитне установе ради одређивања програма поступања. Ово испитивање може трајати најдуже 30 дана (чл. 165, ст. 1). Принцип индивидуализације налази своје мјесто у свим фазама ресоцијализације.

На овом принципу се заснива испитивање личности и социјалних прилика у тзв. претходном поступку и у почетку извршења институционалних и ванинституционалних кривичних санкција. Овај принцип заузима значајно мјесто и у самом извршењу заводских васпитних мјера – процесу школовања, професионалне оријентације и професионалног оспособљавања, групном и индивидуалном васпитном раду, као и у организацији слободног времена. Овај принцип заснива се и на хетерогености стручног особља, како у индивидуалним својствима тако и у стручним потенцијалима и компетенцијама (педагози, специјални педагози, психолози, социјални радници, дефектолози, правници, љекари, психијатри). Учешће различитих стручњака у процесу ресоцијализације омогућава да се одабере програм који највише одговара у конкретном случају, а у исто вријеме, да се одабере особа која ће најбоље реализовати тај програм (Стакић, 1991: 35).

4.3.3. Принцип компензације и корекције

Принцип компензације и корекције односи се на надокнађивање свих материјалних и нематеријалних потреба популације младих преступника, младих у сукобу са законом, с једне стране, и корекцију свега негативног и друштвено неприхватљивог у њиховом досадашњем развоју и понашању. Ријеч је о компензацији потреба за материјалном и социјалном сигурношћу, потреба за љубављу и топлином, пријатељством, прихватањем, припадношћу и осталих потреба социјалне и психолошке природе, с једне стране и потреби за кориговањем погрешних вриједности, ставова, мишљења, представа, знања, убјеђења, увјерења, с друге стране. Ова два захтјева су тијесно повезана и међусобно зависна.

4.3.4. Принцип хуманости и поштовања личности васпитаника

Основно полазиште у реаговању друштва и његових стручних субјеката је поштовање и вјеровање у личност ове категорије младих и могућности њихове ресоцијализације и интеграције у друштво. Захтјев за хуманизмом, борбеност, револуционарност, досљедност и принципијелност у борби против слабости и проблема васпитаника и помоћ у њиховом савладавању, примјењује се у поступању васпитача и других учесника у васпитном процесу, и то како у институционалним – заводским, тако и у ванинституционалним условима преваспитања и ресоцијализације.

Управо у складу са принципом поштовања личности малољетника, стручњак мора дати право малољетнику на испољавање девијантности, што не значи њено оправдавање и подржавање, већ је то пут да се неприлагођено понашање, како из перспективе стручњака тако и из перспективе малољетника, сагледа, анализира и отклони. Принцип поштовања личности малољетника подразумијева бригу за трајне интересе малољетника (Буљубашић, 2008). Стручњак, васпитач треба да мотивише и даје подстрека малољетнику да активира своје потенцијале, како би трајно промијенио своје понашање и постао активан и користан члан друштвене заједнице.

4.3.5. Принцип јединства васпитних утицаја

Јединство васпитних утицаја у процесу преваспитања и ресоцијализације младих са поремећајима у друштвеном понашању остварује се на општем и посебном нивоу васпитног дјеловања. Јединство васпитних утицаја на општем нивоу захтијева јединствено, складно и сврсисходно дјеловање свих непосредних фактора преваспитања младих – породичне анамнезе, школовања, професионалног оспособљавања и рада, уже социјалне средине, институција за заводску и ванзаводску ресоцијализацију младих. Јединство васпитних утицаја на посебном нивоу захтијева координацију или усклађеност, односно, јединство васпитних акција свих непосредних стручних субјеката укључених у програм третмана и ресоцијализације младих у институционалним и ваниституционалним условима, у конкретном случају.

4.3.6. Принцип активног учешћа васпитаника у процесу преваспитања – ресоцијализације

Примјена овог принципа односи се на смишљени и организовани васпитно-корективни рад свих субјеката, посебно васпитача, на развијању свијести о

потреби личног ангажовања у процесу преваспитања и ресоцијализације код младих у сукобу са законом. То се постиже активирањем васпитаникових личних потенцијала, његове спремности да се активно укључи у процес сопственог мијењања.

4.3.7. Принцип поступности

С обзиром на сложеност и динамичност преваспитања младих са поремећајима у понашању, поштовање принципа поступности изражава се, како у поштовању, законом утврђене, процедуре у поступању са овом популацијом (од дијагностиковања поремећаја у понашању па све до посљедње исходишне фазе у процесу ресоцијализације) тако и у реализацији сваке од фаза тог процеса.

4.3.8. Принцип природности услова васпитног рада

Захтјев за поштовањем овог принципа налаже да се васпитни рад одвија, у, што је могуће, природнијим условима, како би се повећала интегрисаност штићеника у друштвени живот установе, а све у циљу њихове касније интеграције у социјалну средину. Усљед низа негативних посљедица класичних облика издвајања младих у посебне васпитне установе, од изолације, стигматизације, призонизације до сегрегације дошло је до појаве низа алтернативних облика заводских третмана и процвата ванинституционалних форми и облика заштите ове популације. На темељу таквих налаза и размишљања, установљен је принцип *минимум сегрегације – максимум интеграције*, према коме се настоји да се помоћ у превазилажењу проблема одвија без, макар и привремене, сегрегације, тј. у природном животном амбијенту – интегрално са другим младим људима (Стакић, 1991: 37). Један од начина поштовања овог принципа је формирање малих институција које су лоциране у насељеним мјестима и које су отворене према својој околини, а у раду са малољетницима, као оквирни модел унутрашње организације, примјењује се тзв. породични модел и наглашава осамостаљивање и одговорност малољетника.

4.3.9. Принцип реалности и принцип чувања професионалне тајне

Неки аутори (Стакић, 1991: 42) поред ових осам, у области ресоцијализације младих у сукобу са законом додају још два принципа, и то принцип реалности и принцип чувања професионалне тајне. Принцип реалности захтијева да програми ресоцијализације малољетника са поремећајима у понашању буду

засновани на реалној основи, односно, треба одабрати програм који је не само најоптималнији за конкретног малољетника већ и онај који има највише изгледа да се реализује. У вези са тим, један број стручњака предлаже идеалне, али тешко оствариве програме засноване на теоријским претпоставкама, као посљедица недостатка њиховог искуства у пракси. Другу групу чине стручњаци који занемарују природна ограничења конкретних малољетника и на сваки начин покушавају да од њих у васпитању и образовању добију универзално замишљен максимум. Трећа група младих и амбициозних стручњака у жељи за доказивањем занемарују потенцијале малољетника и одмах им нуде најсложеније и најинтензивније видове помоћи. Управо принцип помоћи до самопомоћи треба јасно да истакне потребу да се реални потенцијали личности и социјалних прилика не смију запостављати, већ да је један од темељних циљева ресоцијализације јачање и развијање потенцијала које посједује малољетник (Стакић, 1991: 42).

Заштита малољетника од стигматизације и нежељених посљедица које она доноси постиже се принципом чувања професионалне тајне. Овај принцип налаже да је стручњак дужан да чува повјерљивост и тајност информација до којих долази у раду са малољетним делинквентима, односно, да се ови подаци могу користити искључиво у професионалне сврхе, односно, у стручним, професионалним контактима (Стакић, 1991: 43). Заштити личности малољетника поклања се посебна пажња и Законом о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку (Службени гласник РС, бр. 13/2010, 61/2013 и 68/2020) регулисана је тајност поступка према малољетницима (чл.7).

4.4. Методе и средства васпитно-корективног рада

Методе које се најчешће примјењују у пракси заводског васпитног дјеловања су:

4.4.1. Метода увјеравања и убјеђивања

У педагошкој и андрагошкој литератури, увјеравање и убјеђивање сматрају се јединственом методом. Увјеравањем се путем *накнадних информација* – преношења знања настоји доћи до промјене схватања и поимања конкретних елемената реалног живота. Успјешност увјеравања не зависи само од интелектуалног утицаја на особу која се увјерава него и од њеног *емоционално-мотивационог стања*. Код убјеђивања нема накнадних информација, промјена наступа превасходно као резултат повјерења у онога ко захтијева промјену – васпитача.

Као основна средства увјеравања и убјеђивања, најчешће се помињу: објашњење, примјер, разговор, критика и самокритика. *Објашњење*, односно, моћ чињеница често је пресудно за промјену увјерења и убјеђења малољетника. Дјеловањем превасходно на сазнајну компоненту става очекује се и активна позиција малољетника у њиховом проналажењу, анализи и закључивању, а све у циљу развијања његових потенцијала. *Примјер* као педагошко средство односи се на поткрепљивање постављених задатака и захтијева од стране васпитача како његовим позитивним личним примјером тако и низом позитивних, али и негативних примјера из свакодневног живота, из историје, литературе, филма и слично. Разговор као опште педагошко средство треба што више експоатисати, уз претходне припреме и планско и смишљено вођење од стране васпитача. *Критика и самокритика* као средство методе увјеравања треба да има широку примјену и да се примјењује у свим приликама, приликом разговора, састанака, слободног времена и мора бити објективна, добронамјерна и благовремена (Илић, 2000: 109–112).

4.4.2. Метода навикавања

Између убјеђења и понашања стоји сложен процес навикавања – оспособљавања младих да се држе својих убјеђења и увјерења, да се у животу и раду њима руководе (Илић, 2000: 112). Ријеч је управо о навикама (хигијенским, културним радним, професионалним) путем којих васпитаник своје мисли, ријечи, убјеђења и увјерења спроводи у дјело.

4.4.3. Метода подстицања

Ова метода заснована је на вјеровању васпитача у позитивне потенцијале васпитаника, али и његовом увјерењу у своје сопствене снаге (Илић, 2000: 113). Средства подстицања су превасходно оријентисана на емоционалну сферу личности, с обзиром на то да стимулишу позитивна осјећања, што представља добру основу за превладавање потешкоћа. У педагошкој пракси се најчешће користе сљедећа средства методе подстицања: *обећања* у складу са жељама и очекивањима малољетника, *одобравање* његових позитивних поступака у току боравка у установи, *признања* (вербална, невербална), *похвале* (усмене и писмене), *награде* у виду одређених олакшица, повластица као највиши степен признања, *такмичење* у циљу испољавања посебних способности малољетника и јавно, правовремено и објективно *оцјењивање.*

4.4.4. Метода спречавања и онемогућавања

У преваспитној дјелатности се, за разлику од васпитања, метода спречавања и онемогућавања испољавања девијантних облика понашања примјењује на почетку. Путем ове методе, отвара се простор за дјеловање других, хуманијих метода и средстава васпитног дјеловања. У заводском васпитном раду се посебно истичу сљедећа средства методе спречавања: *захтјев, надзор, скретање* – преусмјеравање понашања замјеном циља (на примјер, преусмјеравање агресивности на прихватљиве садржаје – борилачке вјештине и слично), *опомена, критика, пријетња* која мора бити реално одмјерена, забрана (ограничење) и *казна* у циљу постизања позитивних промјена и остваривања задатака преваспитања. По изрицању казне, не мора увијек доћи до њеног извршења (Илић, 2000: 115–117). Понекад само изрицање утиче на промјену понашања у односу на колектив и његове захтјеве (Крнета, 1979). Поред тога, она не смије бити у служби испољавања друштвене и материјалне надмоћи над испитаником. Васпитаникову агресивност побуђују или повећавају казне, посебно у сљедећим случајевима (Škoflek, 1968):

– када их васпитачи изричу у бијесу,
– када су непромишљено изречене са деструктивним коментарима (на примјер: *Од тебе неће бити никад ништа*),
– ако васпитаник није свјестан неправилности свога поступка,
– ако васпитач не представља ауторитет за васпитаника,
– ако васпитаник доживљава казну као репресивну мјеру васпитача (освету),
– ако се претјерује са васпитаниковом кривицом,
– ако је осуда очигледно неправедна итд.

Насупрот томе, казна неће побудити агресивност:

– ако је била благовремена и правична,
– ако је била адекватна и умјесна, изречена од стране васпитача који васпитаника добро познаје..

4.4.5. Методе и технике савјетовања

Савјетовање се јавља као интегрални дио како директног тако и индиректног третмана (Стакић, 1991). У зависности од броја индивидуа захваћених савјетовањем, говоримо о техникама индивидуалног и групног савјетовања. Приликом педагошког савјетовања, у којем је улога савјетника (васпитача) доминантна, он усмјерава пажњу васпитаника на испољавање његових одређених поступака позивајући се на своја искуства из живота и рада, али,

исто тако, и на искуства других, њему блиских људи. Циљ ове методе је да се малољетник подстакне на размишљање и расуђивање у вези са сопственим понашањем (Илић, 2000: 117–119). У ову сврху често могу служити и различите едукативне емисије, литература или филмови. У својој вишој фази, педагошко, односно, директивно савјетовање подразумијева и надзор – контролу реализације договорених активности у оквиру које се може користити и похвала и награда, али и критика, у зависности од степена и квалитета саме реализације.

4.5. Стигма

Ефекти третмана, односно, процеса ресоцијализације могу се пратити на два нивоа: 1) током самог третмана (интерна евалуација) и 2) након завршетка третмана (екстерна евалуација). У оба случаја, успјешност проведеног пеналног третмана одмјерава се понашањем појединца.Ако је његово понашање у складу са општеприхваћеним нормама, сматра се да је третман ефикасан и обратно. Интерна валидација може се заснивати на броју дисциплинских казни уз друге индикаторе као што је агресивност, самоповређивање и слично, док је најважнији индикатор екстерне валидације третмана стопа рецидивизма, али и елементи попут прекршајних активности, запослења и слично (Ajduković i sar, 1990). Као значајан фактор који негативно утиче на степен рецидивизма је стигма.

Наиме, одређене скупине људи због неких својих карактеристика (психички болесници, алкохоличари, особе с инвалидитетом, бивши затвореници или припадници неких националних мањина) или пак карактеристика за које други вјерују да их посједују, могу доживјети друштвену маргинализацију. Често су социјалној стигматизацији изложене особе које показују неке облике друштвено неприхватљивог понашања (на примјер, преступници).

Дјеца која долазе у сукоб са законом не чине то по сопственом избору, њихово понашање више је резултат сужених могућности доступних за њихов развој. Ове могућности су још више ограничене једном када уђу у систем кривичног правосуђа. Социјална стигматизација може довести до изолације или одбацивања таквих особа (Furlan i sur, 1992: 429). Није ријеткост да се штићеници након напуштања установе враћају старим навикама због којих поновно долази до упућивања у установе за преваспитање.

Поновни сусрет с околином у којој се развијају непримјерени облици понашања истински је *mecт* за бивше васпитанике (Kusturin, 2003). Чињеница је да стигма бившег корисника установе за преваспитање значајно отежава процес прилагођавања околини након њеног напуштања. Стигматизација се може одразити на проналазак потенцијалних послова, на друштвене везе, ставове околине о њима. Како би се малољетнику у што већој мјери олакшао повратак у

ранију социјалну средину, Закон је предвидио да надлежни орган старатељства током трајања заводске мјере и казне малољетничког затвора одржава сталну везу са малољетником, његовом породицом и установом у коју је малољетник смјештен, како би се малољетник и његова породица што боље припремили за враћање малољетника у ранију социјалну средину и његово укључивање у даљи друштвени живот (чл. 180, ст. 1).

* * *

Жигосање ове дјеце прије служи да их искључи из друштва него да помогне у њиховој рехабилитацији. Ако малољетни преступници наставе да буду криминализовани док им је истовремено ускраћена друга шанса коју заслужују, њихове шансе ће се свести на то да крше закон кад одрасту. Ипак, није могуће предвидјети хоће ли се корисници третмана успјети прилагодити свијету изван установе једног дана када је напусте. Такође је врло тешко рећи хоће ли напуштањем установе доћи до рецидивизма, тј. поновног враћања непримјереним облицима понашања. О рецидивизму малољетника у сукобу са законом је више речено у дијелу *Феноменологија малољетничке делинквенције.*

ЛИТЕРАТУРА

СТРАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Abram, K. M., Teplin, L. A., Charles, D. R., Longworth, S. L., McClelland, G. M., & Dulcan, M. K. (2004). Posttraumatic Stress Disorder and trauma in youth in juvenile detention. *Archives of General Psychiatry, 61*, 403–410.
2. Achenbach, T. M. (1993). *Empirically based taxonomy: How touse syndromes and profile types derived from the . CBCL/4-18, TRF, and YSR. Burlington.* VT: University of Vermont Department of Psychiatry.
3. Adams, M., Robertson, C., Gray-Ray, P. and Ray, M. (2003). Labeling and Delinquency. *Adolescence 38*, 171–186.
4. Adelson, J. (1971). The political imagination of the young adolescent. *Daedalus 100*(4), 1013–1050.
5. Adler, F. Mueller, G. O.W. and Laufer, W. S. (2001). *Criminology and the Criminal justice System* (4th ed.) New York:McGraw-Hill.
6. Aebi, M. F., Akdeniz, G., Barclay, G., Campistol, C., Caneppele, S., Gruszczyńska, B., Harrendorf, S., Heiskanen, M., Hysi,V., Jehle, J.-M., Jokinen, A., Kensey, A., Killias, M., Lewis, C. G., Savona, E., Smit, P., Þórisdótti, R. (2014). *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics* (5th ed.). Helsinki, Finland: European Institute for Crime Prevention and Crime Control.
7. Aebi, M. F. & Linde, A. (2010). Is There a Crime Drop in Western Europe? *European Journal of Criminal Policy and Research 16*, 251–277.
8. AFCIC (Action for Children in Conflict) (2010). *2009 Street Children Census Report, Thika, Kenya.* Доступно на: file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/Street-Census-Report-May-2010.pdf. Приступљено: 20. 09. 2021.
9. Agnew, R. (1992). Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency. *Criminology 30*, 47–87.
10. Agnew, R. (1994). The Techniques of Neutralization and Violence. *Criminology 32*, 555–580.
11. Agnew, R. (2001). *Juvenile Delinquency; Causes and Control*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.
12. Agnew, R. and Petersen, D. M. (1989). Leisure and Delinquency. *Social Problems, Vol. 36,* No. 4, 332–350.
13. Agronina N. I, Belozerova T. B, Gorbatenko S. A, Krasnova N. P, Medvedev I. N, and Savchenko A. P. (2020). Homelessness and Neglect of Children in Modern Russia: Literature Based Analysis. *Biosc.Biotech.Res.Comm.13*(2), 475–481.
14. Ajduković, D., Kulenović, A., Knežević, M., Ajduković, M., Jusupović, D., Prišlin, R., Šakić, V. (1990). *Psihosocijalna klima u penalnim ustanovama. Izvještaj znanstvenoistraživačkog projekta*. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zagrebu.
15. Ajduković, M. (2000). Ekološki multidimenzionalni pristup sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. U: Bašić, J. i Janković, J. (Ur): *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*

i zaštitu djece i mladeži s poremećajima u ponašanju (47–63). Zagreb: Kratis.
16. Alessi, N. E., McManus, M., Grapentine, W. L., & Brickman, A. (1984). The characterization of depressive disorders in serious juvenile offenders. *Journal of Affective Disorders, 6,* 9–17.
17. Allen, M. K. & Superle, T. (2016). Canadian Centre for Justice Statistics. *Youth crime* in *Canada*, *2014*. Доступно на: https://www150.statcan.gc.ca/n1/en/pub/85-002-x/2016001/article/14309-eng.pdf?st=e6h1DUqj. Приступљено 24.10.2020.
18. Allen, M. K. (2015). *Police-Reported Crime Statistics in Canada*. Ottawa: Canadian Centre for Justice Statistics. Доступно на: https://www150.statcan.gc.ca/n1/pub/85-002 x/2016001/article/14642-eng.htm. Приступљено: 24.10.2020.
19. Allen, N. H. (1980). Homicide: *Perspectives on prevention*. New York, NY: Human Sciences Press.
20. American Psychiatric Association (APA). (1994). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-IV).* Washington, DC: Author.
21. American Psychiatric Association (APA). (2000). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders–revised (DSM-IV-R)*. Washington, DC: Author.
22. American Psychiatric Association (APA). (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-V)*. Washington, DC: Author.
23. Anderson, D. M, Cesur, R., & Tekin, E. (2015). Youth depression and future criminal behavior. *Economic Inquiry 53*, 294–317.
24. Andrews, D.A., & Bonta, J. (2010). *Psychology of Criminal Conduct* (5th ed.). New Providence, NJ: Lexis Nexis.
25. APA (2002). *Developing adolescents: A reference for professionals*. Washington, DC: American Psychological Society.
26. Arbuthnot, J., Gordon, D. A., and Jurkovic, G. J. (1987). Personality. In H. C. Quay (Ed.), *Handbook of Juvenile Delinquency* (pp. 139–83). New York: Wiley.
27. Ardalan, D., Iravani, M. & Sobhi-Gharamaleki, N. (2010). A Comparison of the Personality Characteristics of Delinquent and Non- Delinquent Juveniles of Tehran, Iran. *International Journal of Criminology and Sociological Theory, Vol. 3,* No. 1, 372–384.
28. Arnett, J. J. (1999). Adolescent storm and stress, reconsidered. *American Psychologist, 5,* 317–326.
29. Arnett, J. J. (2002). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. In J. J. Arnett (Ed.), *Readings on adolescence and emerging adulthood* (pp.17–31). Upper Saddle River: Prentice Hall.
30. Baer, D. & Corrado, J. (1974). Heroin Addict Relationships with Parents During Childhood and Early Adolescent Years. *Journal of Genetic Psychology 124*, 99–103.
31. Baines, M. & Alder, C. (1996). Are girls more difficult to work with? Youth Workers' Perceptions in Juvenile Justice and Related Areas. *Crime and Delinquency, Vol. 42*, 467–485.
32. Balogh, J. K. (1965). Increasing Reliability and Validity in Juvenile Delinquency Research: A Methodological Critique. *Criminologica 3*(2 and 3), 9–11.
33. Balogh, J. K. and Rumage, C. F. (1956). Juvenile Delinquency Proneness: a Study of the Kvaraceus Scale. *Annals of Amer. Sociology*, Washington, D.C.: Public Affairs Press, p. 14–32.
34. Barker, G. & Adams,W. (1962). Comparison of the Delinquencies of Boys and Girls. *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science 53*, 470–475.

35. Barratt, E. S. (1994). Impulsiveness and aggression. In J. Monahan & H. J. Steadman (Eds.), *The John D. and Catherine T. MacArthur Foundation series on mental health and development. Violence and mental disorder: Developments in risk assessment* (pp. 61–79). Chicago, USA: University of Chicago Press.
36. Barry, C. T., Frick, P. J., DeShazo, T. M., McCoy, M. G., Ellis, M., & Loney, B. R. (2000). The importance of callous-unemotional traits for extending the concept of psychopathy to children. *Journal of Abnormal Psychology, 109*, 335–340.
37. Bartol, C. R. & Bartol, A. M. (2009). *Juvenile Delinquency and Antisocial Behavior: A Developmental Perspective* (3rd ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
38. Bartol, C. R., & Bartol, A. M. (2014). *Criminal behavior: a psychological approach* (10th ed.). USA, New Jersey: Pearson Education, Inc.
39. Bašić, J. (2009). *Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih.* Zagreb: Školska knjiga.
40. Bašić, J., Ferić, M. (2004). Djeca i mladi *u riziku* – rizična ponašanja. U: Bašić, J., Koller-Trbović, N., Uzelac, S. (Ur.). *Poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja* (57–71). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
41. Bašić, J., Ferić-Šlehan, M., Kranželić-Tavra, V. (2007). *Zajednice koje brinu: model prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih: epidemiološka studija –mjerenje rizičnih i zaštitnih čimbenika u Istarskoj županiji.* Zagreb–Pula: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Istarska županija.
42. Baumer, E. (1994). Poverty, Crack and Crime: A Cross-City Analysis. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 31*, 311–327.
43. Beaver, K. & Wright, J. P. (2011). The Association Between County-Level IQ and County-Level Crime Rates. *Intelligence 39*, 22–26.
44. Beckley, L. A. (2013). Correlates of war? Towards an understanding of nativity-based variation in immigrant offending. European *Journal of Criminology, 10,* 408–423. doi:10.1177/1477370812470902.
45. Beckman, M. (2004). Crime, culpability, and the adolescent brain. *Science, 305* (5684), 596–599.
46. Becona, I. E., Miguez Varela, M. C., Gonzales, V. (2001). Problem Gambling in Secondary School Students. *Psicothema, 13,* (4), 551–556.
47. Beebe, M. C., & Mueller, F. (1993). Categorical offenses of juvenile delinquents and the relationship to achievement. *Journal of Correctional Education*, *44*, 193– 198
48. Begovac, I., Rudan, V., Begovac, B., Vidović, V. i Majić, G. (1997). Self-image, war psychotrauma and refugee status in adolescents. *The Journal of Social Psychology, 137* (3), 277–283.
49. Bender, K. (2012). The Mediating Effect of School Engagement in the Relationship Between Youth Maltreatment and Juvenile Delinquency. *Children and Schools 34,* 37–48.
50. Benjamin, L. (2016). Digital Vigilantism, Between Denunciation and Punitive Action. *De Boeck Supérieur*, *115* (3), 127–153.
51. Berk, L. E. (2000). *Child development*. Boston: Allyn and Bacon.
52. Best, M., Williams, J. M, Coccaro, E. F. (2002). Evidence for a dysfunctional prefrontal circuit in patients with an impulsive aggressive disorder. *Proc Natl Acad Sci*. *99*, 8448–8453. PMID: 12034876
53. Beyers, J. M., Bates, J. E., Pettit, G. S., & Dodge, K. A. (2003). Neighborhood struc-

ture, parenting processes, and the development of youths' externalizing: A multilevel analysis. *American Journal of Community Psychology, 31,* 35–53.
54. Bilić, V., Gjukić, D., Kirinić G. (2010). Mogući učinci igranja računalnih igrica i videoigara na djecu i adolescente. *Napredak 151* (2), 195 – 213.
55. Bilsen, J. (2018). Suicide and Youth: Risk Factors. *Frontiers in Psychiatry Vol 9,* 540, 1–5, doi: 10.3389/fpsyt.2018.00540
56. Bjelajac, S., Vrdoljak, D. (2010). Urbanizacija kao svjetski proces i njezine posljedice. U: *Zbornik radova filozofskog fakulteta u Splitu*, 2/3, 3–19. Split: Filozofski fakultet u Univerziteta u Splitu.
57. Bjerk, D. (2007). Measuring the Relationship Between Youth Criminal Participation and Household Economic Resources. *Journal of Quantitative Criminology 23*, 23–39.
58. Blair, C., & Raver, C. C. (2012). Child development in the context of adversity: Experiential canalization of brain and behavior. *American Psychologist, 67*, 309–318.
59. Blair, R. J. (2005). Applying a cognitive neuroscience perspective to the disorder of psychopathy. *Development and Psychopathology 17,* 865–891. PMID: 16262996
60. Blakeman, I. (2013). The youth justice system of England and Wales (139th International Training Course visiting experts' papers). Доступно на: www.unafei.or.jp/english/pdf/RS_No78/No78_13VE_Blakeman.pdf Google Scholar. Приступљено: 03.09.2021.
61. Blaszczynski, A., & Nower, L. (2002). A Pathways Model of Problem and Pathological Gambling. *Addiction, 97*, 487–499.
62. Bleiberg, E. (1991). Mood disorders in children and adolescents. *Bulletin of the Menninger Clinic*, *55*, 182–204.
63. Bloom, M. (2000). The uses of theory in primary prevention practice: Evolving thoughts on sports and after-school activities as influences of social competence. In S. J. Danish, & T. Gullotta (Eds.), *Developing competent youth and strong communities through after-school programming* (pp. 17–66). Washington, DC: CWLA Press.
64. Blumstein, A., Larson, R. C. (1971). Problems in modeling and measuring recidivism. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 8* (2), 124–132.
65. Bonny, E. A., Britto, T. M., Klostermann, K. B., Hornung, W. R., & Slap, B. G. (2000). School disconnectedness: identifying adolescents at risk: *Pediatrics*, *106*, 1017–1031.
66. Bottcher, J. (2001). Social Practices of Gender: How Gender Relates to Delinquency in the Everyday Lives of High-Risk Youths. *Criminology 39*, 893–932.
67. Bouchey, H. A., & Furman, W. (2003). Dating and romantic experiences in adolescence. In G. Adams & M. D. Berzonsky (Eds.), *Blackwell handbook of adolescence* (pp. 313 – 329). Malden: Blackwell Publishing.
68. Bouillet, D. (2010). Pedagoške mjere u sustavu intervencija prema učenicima rizična ponašanja: kritička analiza. *Napredak,151* (2), 268–290.
69. Bowen, K. L, Morgan, J. E, Moore, S. C, Van Goozen. S. H. M. (2013). Young offenders' Emotion recognition dysfunction across emotion intensities: Explaining variation using psychopathic traits, conduct disorder and offense severity. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment, 36*, 60–73.
70. Bower, T. G. R. (1982). *Development in infancy* (2nd ed.). San Francisco: W. H. Freeman.
71. Bracey, G. W. (2003). Investing in Preschool: Money Spent on Early Childhood Education is Money Well Spent. *American School Board Journal 190*, 32–35.

72. Brack, C. J., Brack, G., & Orr, D. P. (1994). Dimensions underlying problem behaviors, emotions, and related psychosocial factors in early and middle adolescents. *Journal of Early Adolescence, 14*, 345–370.
73. Bradford-Brown, B., & Klute, C. (2003). Friendships, cliques, and crowds. In G. R. Adams & M. D. Berzonsky (Eds.), *Blackwell handbook of adolescence* (pp. 330–348). Malden: Blackwell Publishing.
74. Bratanić, M. (1990). *Mikropedagogija.* Zagreb: Školska knjiga.
75. Brennan, P. A. & Raine, A. (1997). Biosocial Bases of Antisocial Behavior: Psychophysiological, Neurological and Cognitive Factors. *Clinical Psychology Review 17*, 589–604.
76. Brennan, P. A., Mednick, B. R., & Mednick, S. A. (1993). Parental psychopathology, congenital factors, and violence. In S. Hodgins (Ed.), Mental disorder and crime (pp.244–261). Newbury Park, CA:Sage.
77. Brezina, T. (2000). Delinquent Problem-Solving: An Interpretive Framework for Criminological Theory and Research. *Journal of Research in Crime and Delinquency 37*, 3–30.
78. Brown, R. (1975). *Strain of Violence*. NY: Oxford University Press.
79. Brownfield, D. & Sorenson, A. M. (1994). Sibling size and sibling delinquency. *Deviant Behaviour, 15,* 45–61.
80. Bryant, W. & Cussen, T. (2015). *Homicide in Australia: 2010–11 to 2011–12: National Homicide Monitoring Program report*. Monitoring reports no. 23. Canberra: Australian Institute of Criminology.
81. Bryde, J. F., & Milburn, C. M. (1990). Helping to make the transition from high school to college. In R. L. Emans (Ed.), *Understanding undergraduate education* (pp. 203–213). Vermillion: University of South Dakota Press.
82. Buehler, C., Anthony, C., Krishnakumar, A., & Stone, G. (1997). Interparental conflict and youth problem behaviors: A meta-analysis. *Journal of Child and Family Studies 6*(2), 233–247.
83. Buljan-Flander, G., Kocijan–Hercigonja, D. (2003). *Zlostavljanje i zanemarivanje djece*. Zagreb: Marko M. usluge.
84. Buljubašić, S. (2008). *Maloljetnička delinkvencija*. Sarajevo: DES doo.
85. Bullis, M., Yovanoff, P., & Havel, E. (2004). The importance of getting started right: further examination of the facility-to-community transition of formerly incarcerated youth. *Journal of Special Education*, *38*, 80– 94.
86. Bullock, M, and Lukenhaus, P. (1990). Who Am I? The Development of Self-Understanding in Toddlers. *Merrill-Palmer Quarterly 36,* 217–238.
87. Burfeind, J. and Bartusch, D. J. (2016). *Juvenile delinquency: an integrated approach* (3rd ed). New York: Routledge.
88. Burfeind, J. W. & Bartusch, D. J. (2006). Defining Juvenile Delinquency. In *Juvenile Delinquency: An Integrated Approach* (pp.15–62). Boston, Toronto, London, Singapore: Jones & Bartlett Learning.
89. Burfeind, J. W. & Bartusch, D. J. (2006a). The Study of Juvenile Delinquency. In *Juvenile Delinquency: An Integrated Approach* (pp. 1–15). Boston, Toronto, London, Singapore: Jones & Bartlett Learning.
90. Burrows, W. (1976). *Vigilante.* NY: Harcourt Brace Jovanovich.
91. Bursik, J. R. (1988). Social Disorganization and Theories of Crime and Delinquency: Problems and prospects. *Criminology 4*, 519–551.

92. Butcher, K. F. & Piehl, A. M. (1998). Cross-City Evidence on the Relationship between Immigration and Crime. *Journal of Policy Analysis and Management 17,* 457–493.
93. Bynum, J. E. & Thompson, W. E. (2005). *Juvenile Delinquency: a Sociological Approach.* (6th ed.) Boston: Pearson/Allyn and Bacon.
94. Byrnes, J. P. (2003). Cognitive development during adolescence. In G. Adams & M. D. Berzonsky (Eds.), *Blackwell handbook of adolescence* (pp.227–246). Malden: Blackwell Publishing.
95. Cahahn, S. & Cohen, N. (1989). Age versus Schooling Effects on Intelligence Development. *Child Development 60*, 1239–1249.
96. Cambridge Dictionary, Доступно на: https://dictionary.cambridge.org/, Приступљено: 13.10.2020.
97. Campbell, S. B. (1990). *Behavior Problems in Preschool Children: Clinical and Developmental Issues.* New York: Guilford Press.
98. Cantone, E., Piras, A. P., Vellante, M., Preti, A., Daníelsdóttir, S., D'Aloja, E., et al. (2015). Interventions on bullying and cyberbullying in schools: a systematic review. *Clinical Practice* and *Epidemiology in Mental Health 11*, 58–76.
99. Capaldi, D. M., & Patterson, G. R. (1991). Relation of parental transitions to boys' adjustment problems: I. A linear hypothesis. II. Mothers at risk for transitions and unskilled parenting. *Developmental Psychology 27*(3), 489–504.
100. Carić, A. (2006). Provedba standarda Ujedinjenih naroda za maloljetničko pravosuđe u Hrvatskom maloljetničkom kaznenom zakonodavstvu U: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, *Vol. 43, broj 1* (1–16). Split: Pravni fakultet Univerziteta u Splitu.
101. Carras, C. M, Mojtabai R., Cullen, B. (2018). Beyond Social Media: A Cross-Sectional Survey of Other Internet and Mobile Phone Applications in a Community Psychiatry Population. *The Journal of Psychiatric Practice 24*(2), 127–35.
102. Caspi, A., Lynam, D., Moffitt, T. E., & Silva, P. A. (1993). Unravelinggirls' delinquency: Biological, dispositional, and contextual contribu-tions to adolescent misbehavior. *Developmental Psychology, 29,* 19–30.
103. Cauffman, E., Farruggia, S. and Goldweber, A. (2008). Bad Boys or Poor Parents: Relations to Female Juvenile Delinquency. *Journal of Research on Adolescence 18,* 699–712.
104. Ceci, S. J. & Bruck, M. (1993). Suggestibility of the child witness: A historical review and synthesis. *Psychological Bulletin, 113,* 403–439.
105. Chambers, D. E. (2000). *Social Policy and Social Programs: a Method for the Practical Public Policy Analyst.* (3rd ed.) Boston: Allyn and Bacon.
106. Chaplin, T. and Aldao, A. (2012). Gender Differences in Emotion Expression in Children: A Meta-Analytic Review. *Psychological Bulletin 138*, 1–31.
107. Chen, X. and Zhong, H. (2013). Delinquency and Crime among Immigrant Youth—An Integrative Review of Theoretical Explanations. *Laws, 2,* 210–232. doi:10.3390/laws2030210
108. Cherlin, A. J., Furstenberg, F. F., Chase-Lansdale, Jr., P .L. Kiernan, K. E., Robins, P. K., Morrison, D. R. and Teitler, J. O. (1991). Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States. *Science 252*, 1386–1389.
109. Chesney-Lind, M. & Shelden, R. G. (2004). *Girls, Delinquency, and Juvenile Justice* (3rd ed.). Belmont, CA: Wadsworth.
110. Clark, F. S. (2011). The Art of Cross-Examination, Federation of Defense & Corporate

Counsel, Quarterly, Vol. 61, No. 2, p. 139, Доступно на: http://www.thefederation.org/documents/V61N2_CoverToCover1.pdf. Приступљено: 16.01.2020.
111. Clarke, R. V. & Cornish, D. B. (2001). Rational Choice. In R. Paternoster and R. Bachman (Eds.), *Explaining Criminals and Crime: Essays in Contemporary Criminological Theory* (pp. 23–42). Los Angeles: Roxbury.
112. Clifford, R. S. and McKay, D. M. (1972). *Juvenile Delinquency and Urban Areas*. Chicago: University of Chicago Press.
113. Clough, J. (2010). *Principles of Cybercrime*. New York: Cambridge
114. Cloward, R. and Ohlin, L. (1960). *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs.* New York: Free Press.
115. Cohen, L., Felson, M. and Land, K. (1980). Property Crime Rates in the United States: A Macrodynamic Analysis, 1947–1977, with Ex-Ante Forecasts for the Mid-1980s. *American Journal of Sociology 86*, 90–118.
116. Cohen, L. B. & Cashon, C. H. (2003). Infant perception and cognition. *Developmental psychology, 6*, 65–89.
117. Colt, J. P. (2009). Cyber Bullying, Threats, Harassment, and Stalking. In S. McQuade (Ed.), *Encyclopedia of Cybercrime* (pp. 41–43). Westport: Greenwood Press.
118. Connor, D. F. (2002). Preschool Attention Deficit Hyperactivity Disorder: A Review of Prevalence, Diagnosis, Neurobiology, and Stimulant Treatment. *Developmental and Behavioural Pediatrics, 23*, 1–9.
119. Conseur, A., Rivara, F. P., Barnoski, R. and Emanuel, I. (1997). Maternal and perinatal risk factors for later delinquency. *Pediatrics 99*(6), 785–790.
120. Cook P. and Sorenson, S. (2006). The Gender Gap Among Teen Survey Respondents: Why Are Boys More Likely to Report a Gun in the Home than Girls? *Journal of Quantitative Criminology 22*, 61–76.
121. Copeland, W. E., Miller-Johnson S., Keeler, G., Angold, A., & Costello, E. J. (2007). Childhood psychiatric disorders and young adult crime: a prospective, population-based study. *American Journal of* Psychiatry, *164* (11), 1668–75.
122. Corneau, M., & Lanctot, N. (2004). Mental health outcomes of adjudicated males and females: the aftermath of juvenile delinquency and problem behaviour. *Criminal Behaviour and Mental Health*, *14* (4), 251–262.
123. Cornish, D., & Clarke, R. (1987). Understanding crime displacement: An application of rational choice theory. *Criminology 25* (4), 933–947. doi:10.1111/j.1745-9125.1987.tb00826.x.
124. Cornish, D., & Clarke, R. (1985). Modeling Offender′s Decisions: A Framework for Research and Policy. In M. Tonry and N. Morris (Eds.), *Crime and Justice: An Annual Review of Research,* vol. 6, (pp. 147–185). USA: University of Chicago Press.
125. Corrigan, P. (2004). How Stigma Interferes with Mental Health Care. *American Psychologist 59,* 614–625.
126. Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1989). *The NEO-PI/NEO-FFI manual supplement*. Odessa, FL.: Psychological Assessment Resources.
127. Costello, J. and Angold, A. (2001). Bad behaviour: an historical perspective on disordersof conduct. In J. Hill & B. Maughan (Eds.), Conduct *disorders in childhood and adolescence* (pp. 1-31). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
128. Cowie, J., Cowie, V. & Slater, E. (1968). *Delinquency in Girls*. London: The Institute of Criminology, Cambridge.

129. Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1996). Social information processing mechanismson reactive and proactive aggression. *Child Development,67,* 993–1002.
130. Crick, N. R., & Grotpeter, J. K. (1995). Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment. *Child Development, 66*(3), 710–722.
131. Crick, N. R. (1996). The role of relational aggression, overt aggression, and prosocial behavior in the prediction of childrens future social adjustment. *Child development, 67*, 1003–1104.
132. Curtis, C. A. (2008). Self-destructive Behaviors of Adolescent Girls and Boys. *Honors Theses.* Paper 295. Доступно на: http://digitalcommons.colby.edu/honorstheses/295. Приступљено: 5.12.2019.
133. Curtis, C. A. (2015). Defining Adolescence. *Journal of Adolescent and Family Health: Vol. 7* (2), Article 2. 1–39. Доступно на: http://scholar.utc.edu/jafh/vol7/iss2/2. Приступљено: 18.12.2019.
134. D'Ovidio, R. & Doyle, J. (2003). A study on cyberstalking: Understanding investigative hurdles. *FBI Law Enforcement Bulletin, 72*(3), 10–17.
135. Dadds, M. R, Perry, Y, Hawes, D. J, Merz, S., Riddell, A. C., Haines. D. J., Solak, E., Abeygunawardane, A. I . (2006). Attention to the eyes and fear-recognition deficits in child psychopathy. *British Journal of Psychiatry 189*, 280–281. PMID: 16946366
136. Daigle, L. E. (2018). *Victimology : the essentials* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA : SAGE.
137. Davis, D. L., Bean, G. J., Schumacher, J. E., & Stringer, T. L. (1991). Prevalence of emotional disorders in a juvenile justice institutional population. *American Journal of Forensic Psychology, 9* (1), 5–17.
138. Dawkins, M. P. (1997). Drug use and violent crime among adolescents. *Adolescence, 32*, 395–405.
139. Delaney, S. & Cotterill, C. (2003). *The Psychosocial Rehabilitation of Children who have been Commercially Sexually Exploited: A Training Guide*. Bangkok, Thailand: ECPAT-International
140. Delfabbro, P., Lahn, J., and Grabosky, P. (2005). *Adolescent Gambling in the ACT.* Australia: Centre For Gambling Research.
141. DeLisi, M., Piquero, A., and Cardwell, S. (2016). The Unpredictability of Murder. *Youth Violence and Juvenile Justice 14*, 26–42.
142. Denno, D. W. (1990). *Biology and Violence: From Birth to Adulthood.* England: Cambridge University Press.
143. Derevensky, J. L., & Gupta, R. (2000). Prevalence estimates of adolescent gambling: A comparison of the SOGS-RA, DSM-IV-J and the GA-20 Questions. *Journal of Gambling Studies, 16,* 2–3, 227–251.
144. Derevensky, J. L., Gupta, R., & Della Cioppa, G. (1996). A Developmental Perspective of Gambling Behavior in Children and Adolescents. *Journal of Gambling Studies, 12*, (1), 49–66.
145. Desai, A. N. (1979). *Juvenile Delinquency in India (A Psychological Analysis)*. Ahmedabad: Sanjiv Publishers.
146. Disher, R., Farrow, J., Hope, K., & Litchfield, C. (1989). The pregnant adolescent prostitute. *The American Journal of Diseases of Children, 143,* 1162–1165.
147. Dishion, T. J., McCord, J. and Poulin, F. (1999). When interventions harm: Peer groups and problem behavior. *American Psychologist 54*(9), 755–764.

148. Dishion, T., Capaldi, D., Spracklen, K., & Li, F. (1995). Peer Ecology of Male Adolescent Drug Use. *Development and Psychopathology, 7*, 803–824.
149. Dixon, A., Howie, P., & Starling, J. (2004). Psychopathology in female juvenile offenders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *45* (6), 1150–1158.
150. Dodge, K. A. (1993). Social-cognitive mechanisms in the development of conduct disorder and depression. *Annual Review of Psychology, 44*, 559–584.
151. Dodge, K. A., & Pettit, G. S. (2003). A biopsychological model of the development of chronic conduct problems in adolescence. *Developmental Psychology, 39,* 349–371.
152. Dodge, M. (2001). *Mapping Cyberspace*. New York: Routeldge.
153. Dodig, D., Ricijaš, N. (2011). Obilježja kockanja zagrebačkih adolescenata. *Ljetopis socijalnog rada, 18,* (1), 103–125.
154. Doerner, W. & Lab, S. (2017). *Victimology*. New York and London: Routledge.
155. Dornbusch, S. M., Carlsmith, J. M. Bushwall, S. J. Ritter, P. L. Leiderman, H., Hastorf, A. H. and Gross, R. T. (1985). Single parents, extended households, and the control of adolescents. *Child Development 56,* 326–341.
156. Dottridge, M. &UNICEF (2006). *Reference Guide On Protecting The Rights Of Child Victims Of Trafficking in Europe.* Geneva, Switzerland: UNICEF. Доступно на: https://www.refworld.org/pdfid/49997af7d.pdf. Приступљено: 6.4.2021.
157. Dračo, I. (2021). Kako dekonstruirati sliku maloljetnog «predatora» U: *Odgovornost medija za prevenciju maloljetničkog prestupništva* (8–15). Sarajevo: MEDIJACENTAR. Доступно на: https://www.media.ba/sites/default/files/jacanje_maloljetnicke_pravde_publikacija.pdf. Приступљено: 13.08.2021.
158. Du Preez, N. & Luyt, W. (2011). Historical developments in youth corrections. In Fundamentals and Developmental Psychology in Youth Corrections (2nd ed). Pretoria: Unisa Press. Доступно на: http://unisapress.bookslive.co.za/blog/2011/10/26/introducing-fundamentals-and developmental-psychology-in-youth-correction/. Приступљено: 23.05.2020.
159. Duhart, D. T. (2000). Urban, Suburban, and Rural Victimization, 1993-98. *Bureau of Justice Statistics*. Доступно на: http://www.bjs.gov/index.cfm?ty=pbdetail&iid=812. Приступљено: 13.06.2021.
160. Dupont-Morales, T. (2009). Von Hentig's typologies. In J. K. Wilson (Ed.), *Praeger handbook of victimology* (pp. 308–309). Santa Barbara, CA: Praeger.
161. Dussich, J. P. J. (2015). The Evolution of International Victimology and its Current Status in the World Today. *Revista de Victmologia / Journal of Victimology Volume 1,* issue1, 37–81.
162. ECPAT: A network for children. A step forward (appendix 1). Bangkok: ECPAT, 1999.
163. Einat, T. and Herzog, S. (2011). A new perspective for delinquency: culture conflict measured by seriousness perceptions. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 55* (7), 1072–1095. doi: 10.1177/0306624X10380553.
164. Elkind, D. (1967). Egocentrism in adolescence. *Child Developmet, 38,* 1025–1034.
165. Elliott, D., Huizinga, D. and Ageton, S. (1985). *Explaining Delinquency and Drug Abuse*. Beverly Hills: Sage Publications.
166. Ensminger, M. E., Kellam, S. G. and Rubin, B. R. (1983). School and family origins of delinquency: Comparisons by sex. In K. T. Van Dusen and S. A. Mednick (Eds.), *Prospective Studies of Crime and Delinquency* (pp. 73–97). Boston: Kluwer-Nijhoff.
167. Erikson, E. H. (1960). Youth and the life cycle. *Children Today, 7*, 187–194.

168. Erikson, E. H. (1968). *Identity: youth and crisis*. New York: Norton.
169. Eron, L. D., Huesmann, L. R. & Zelli, A. (1991). The role of parental variables in the learning of aggression. In D. Pepler & K. Rubin (Eds.), The Development and Treatment of Childhood Aggression (pp. 169–188). Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
170. Eysenck, H. & Eysenck, M. W. (1985). *Personality and Individual Differences*. New York: Plenum.
171. Eysenck, H. (1977). *Personality and Crime*. London: Routledge and Kegan Paul.
172. Eysenck, H. J. and Gudjonsson, G. H. (1989). *The Causes and Cures of Criminality*. New York: Plenum.
173. Eysenck, H. J., and Eysenck, S. B. G. (1978). Psychopathy, Personality, and Genetics. In R. D. Hare and D. Schilling (Eds.), *Psychopathic Behavior* (pp. 197–220). New York:Wiley.
174. Fagan, A. A., Van Horn, M. L. Hawkins, J. D. and Arthur, M.W. (2007). Gender Similarities and Differences in the Association Between Risk and Protective Factors and Self-Reported Serious Delinquency. *Prevention Science, 8*, 115–124.
175. Farrell, R. (1984). Deviance Imputations, Early Recollections and the Reconstruction of Self. *International Journal of Social Psychiatry 30*, 189–199.
176. Farrington, D. P. (1994). Early Developmental Prevention of Juvenile Delinquency. *Criminal Behavior and Mental Health 4*, 209–227.
177. Farrington, D. P., and Loeber, R. (1999). Transatlantic replicability of risk factors in the development of delinquency. In P. Cohen, C. Slomkowski, & L. N. Robins (Eds.), *Historical and Geographical Influences on Psychopathology* (pp. 299–329). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
178. Farrington, D. P., Coid, J. W, Harnett, L. M, Jolliffe, D., Soteriou, N. & Richard, T. (2006). *Criminal careers and life success: new findings from the Cambridge Study in Delinquent Development*. London, UK: Home Office.
179. Farrington, D. P., Jolliffe, D., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M., Kalb, L. M. (2001). The concentration of offenders in families, and family criminality in the prediction of boys' delinquency. *Journal of adolescence 24*(5), 579–596.
180. Farrington, D.P., & Wikström, P.-O.H. (1994). Criminal careers in London and Stockholm: A cross-national comparative study. In E.G.M. Weitekamp and H.-J. Kerner (Eds.), *Cross-National Longitudinal Research on Human Development and Criminal Behavior* (pp. 65–89). Boston: Kluwer Academic Publishers.
181. Fassett, B., & Walsh, B. (1994). Juvenile prostitution: An overlooked form of child sexual abuse. THE APSAC ADVISOR 9 (American Professional Society on the Abuse of Children 1994).
182. Fattah, E. (1971). *La victime est-elle coupable? Le role de la victime dans le meurtre en vue de vol*. Montreal: Press de l'Universitee Montreal.
183. Faupel, C. E. (1991). *Shooting dope: Career patterns of hard-core heroin users.* Gainesville, FL: University of Florida Press.
184. Feldman, R. (2010). *Understanding psychology*. New York: McGraw- Hill.
185. Felson, R. B., and Staff, J. (2006). Explaining the Academic Performance-Delinquency Relationship. *Criminology 44*, 299–319.
186. Ferdoos, A & Ashiq, A. (2015). Impact of Urbanization on Juvenile Delinquency: A Study of Muzaffarabad Jail. *International Journal of Criminology and Sociological Theory, Vol. 8,* No. 1, 1–14.

187. Fergusson, D. M., & Horwood, L. J. (1998). Exposure to interparental violence in *childhood and psychosocial adjustment in young adulthood. Child Abuse and Neglect 22, 339–357.*
188. Finucci, J.M. (1986). Follow-up Studies of Developmental Dyslexia and Other Learning Disabilities. In S.D. Smith (Ed.), *Genetics and Learning Disabilities* (97–121). San Diego: College-Hill Press.
189. Flores, R. (1996). *Child Prostitution in the United States–Forced Labor: The Prostitution of Children.* Washington, DC: U.S. Department of Labor, Bureau of International Labor Affairs, The Women's Bureau, and the U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor.
190. Flowers, R. B. (2001). *Runaway Kids and Teenage Prostitution*. Westport, CT: Greenwood Press.
191. Fombonne, E. (1998). Increased rates of psychosocial disorders in youth. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience, 248,* 14–21.
192. Fontaine, N., Brendgen, M., Vitaro, F., & Tremblay, R., (2016). Compensatory and Protective Factors Against Violent Delinquency in Late Adolescence: Results from the Montreal Longitudinal and Experimental Study. *Journal of Criminal Justice 45*, 54–62.
193. Freud, S. & Strachey, J. (1963). *An Outline of Psychoanalysis*. New York : W.W. Norton & Company, Inc.
194. Frick, P. J., Barry, C. T., & Bodin, S. D. (2000). Applying the concept of psychopathy to children: Implications for the assessment of antisocial youth. In C. B. Gacono (Ed.), *The clinical and forensic assessment of psychopathy* (pp. 3–24). Mahwah, NJ: Erlbaum.
195. Frick, P. J., Bodin, S. D., & Barry, C. T. (2000). Psychopathic traits and conduct problems in community and clinicreferred samples of children: Further development of the psychopathy screening device. *Psychological Assessment, 12,* 382–393.
196. Frick, P. J., O'Brien, B. S., Wootton, J., & McBurnett, K. (1994). Psychopathy and conduct problems in children. *Journal of Abnormal Psychology, 103,* 700–707.
197. Furby, L. & Beyth-Marom, R. (1992). Risk taking in adolescence: A decision making perspective. *Developmental Review, 12*, 1–44.
198. Furlan, I., Kljajić, S., Kolesarić, V., Krizmanić, M., Petz, B., Szabo, S., Šverko B. (1992). *Psihologijski rječnik* . Boris Petz. (Ur.). Jastrebarsko: Naklada Slap.
199. García, C. B., López de Ayala López, M.C., & García, J. A. (2014)., Jiménez, A G. The risks faced by adolescents on the Internet: Minors as actors and victims of the dangers of the Internet. *Revista Latina de Comunicacion Social*, *69*, 462−485. doi: 10.4185/RLCS-2014-1020.
200. Garnier, H. and Stein, J. (2002). An 18-Year Model of Family and Peer Effects on Adolescent Drug Use and Delinquency. *Journal of Youth and Adolescence 31*, 45–56.
201. Gassin, R. (1988). *Criminologie*. Paris: Dalloz.
202. Genesis project. (2021). *UPSHIFT* радионице у Републици Српској и у Средњобосанском кантону. Доступно на: https://genesisbl.org/upshift-radionice-u-republici-srpskoj-i-u-srednjobosanskom-kantonu/. Приступљено: 09.07.2021.
203. Genesis project. (2021*).* Ко смо. Циљеви. Мисија. Визија. Доступно на: https://genesisbl.org/. Приступљено: 10.07.2021.

204. Gertz, G. and Gould, L. C. (1995). Fear of punishment and the willingness to engage in criminal behavior: A research note. *Criminal Justice 23*, 377–384.SHMENT A
205. Gibbs, J., Giever, D. and Martin, J. (1998). Parental Management and Self-Control: An Empirical Test of Gottfredson and Hirschi's General Theory. *Journal of Research in Crime and Delinquency 35*, 40–70.
206. Giever, D. (1995). An Empirical Assessment of the Core Elements of Gottfredson and Hirschi's General Theory of Crime. Paper presented at the annual meeting of the American Society of Criminology, Boston.
207. Ginott, H. (1972). *Teacher and Child: A book for parents and teacher*. New York: Macmillan.
208. Global Child Protection Services, GCPS (2011). *Still on the street - still short of rights London: Plan with Consortium for Street Children.* Доступно на: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Children/Study/survey_report_2011_web2.pdf. Приступљено: 30. 09.2020.
209. Global Report on Trafficking in Persons – 2018. (2018). UNITED NATIONS: New York. Доступно на: http://www.unodc.org/documents/data-and analysis/glotip/2018/GLOTiP_2018_BOOK_web_small.pdf. Приступљено: 10.04.2021.
210. Global Report on Trafficking in Persons – 2020. (2021). UNITED NATIONS: New York. Доступно на: https://reliefweb.int/report/world/global-report-trafficking-persons-2020. Приступљено: 6.4.2021.
211. Glueck, S. & Glueck, E. (1950). *Unraveling Juvenile Delinquency*. Cambridge, MA: Harvard
212. Goffman, E. (2011). *Azili.* Novi Sad: Mediterran.
213. Gold, M. (1978). Cholastic experiences, self-esteem, and delinquent behavior: A theory for alternative schools. *Crime* and *Delinquency*, *24*(3), 290–308.
214. Goldsmith, H. H., Buss, A. H., Plomin, R., Rothbart, M. K., Thomas, A., Chess, S., Hinde, R. A., & McCall, R. B. (1987). Roundtable: What is temperament? Four approaches. *Child Development 58*(2), 505–529.
215. Goldstein, J. (2001). *Does Playing Violent Video Games Cause Aggressive Behaviour?* Utrech: Utrech University.
216. Golub, A. L., & Johnson, B. D. (1997). *Crack's decline: Some surprises across U.S. cities.* NIJ Research in Brief. Washington, DC: U.S. Department of Justice.
217. Gomby, D.S., Culross, P.L., Behrman, R.E. (1999). Home visiting: recent program evaluations--analysis and recommendations. *Future Child 9*(1), 195–223. PMID: 10414008.
218. Gorman-Smith, D., Tolan, P. H. and Henry, D. (1999). The relation of community and family to risk among urban-poor adolescents. In P. Cohen, C. Slomkowski, and L. N. Robins (Eds.), *Historical and Geographical Influences on Psychopathology* (pp. 349–367). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
219. Götestam K. G., Johansson A. (2003). Characteristics of gambling and problematic gambling in the Norwegian context: A DSM-IV based telephone interview study. *Addictive Behaviors, 28,* 189–197. doi:10.1016/S0306-4603(01)00256-8">10.1016
220. Gottfredson, D. C., Gottfredson, G. D. & Weisman, S. A. (2001). The Timing of Delinquent Behavior and Its Implications for After- School Programs. *Criminology and Public Policy 1*, 61–86.

221. Gottfredson, D. M. (1967). *Assessment And Prediction Methods In Crime And Delinquency. in Task Force Report: Juvenile Delinquency and Youth Crime–The President's Commission On Law Enforcement And Administration of Justice*. U. S. Gov. Washington, D.C.: Printing Office, p.p. 172–176.
222. Gottfredson, G. D., and Gottfredson, D. C. (1985). *Victimization in Schools.* New York, NY: Plenum Press.
223. Gottfredson, M. R., & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. USA: Stanford University Press.
224. Grasberger, R. (1958). *Psihologija krivičnog postupka*. Sarajevo: Veselin Masleša.
225. Grisso, T. (1999). Juvenile offenders and mental illness, Psychiatry. *Psychology and Law, 6* (2), 143-151, DOI: 10.1080/13218719909524956
226. Groenhuijsen, M. (2015). Zaštita žrtava kriminaliteta pravnim sredstvima: Međunarodno i evropsko pravo i politika, *Temida, 1*, 3–30.
227. Groome, D. (2004). Memory improvement. In A. Esgate & D. Groome (Eds.), *An Introduction to Applied Cognitive Psychology* (pp. 10–34). New York: Taylor & Francis.
228. Groome, D. (2004a). Everyday memory. In A. Esgate & D. Groome (Eds.), *Introduction to Applied Cognitive Psychology* (pp. 36–59). New York: Taylor & Francis.
229. Gruden, Z. (1997). *Edukacija edukatora*. Zagreb: Medicinska naklada.
230. Guerin, D. W., Gottfried, A. W., & Thomas, C. W. (1997). Difficult temperament and behavior problems: A longitudinal study from 1.5 to 12 years. *International Journal of Behavioral Development 21*(1), 71–90.
231. Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System, Recommended by Economic and Social Council resolution 1997/30 of 21 July 1997. Доступно на : https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CriminalJusticeSystem.aspx. Преузето 6.02.2021.
232. Gupta, R., & Derevensky, J. L. (1998). Prevalence Study and Examination of The Correlates Associated with Pathological Gamblig. *Journal of Gambling Studies. 14,* 4, 319–345.
233. Haapasalo, J., and Tremblay, R. E. (1994). Physically aggressive boys from ages 6 to 12: Family background, parenting behavior, and prediction of delinquency. *Journal of Consulting and Clinical Psychology 62*(5), 1044–1052.
234. Hagan, J. & McCarthy, B. (1997). *Mean streets: Youth crime and homelessness.* Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
235. Hagan, J., & McCarthy, B. (1992). Street life and delinquency. *British Journal of Sociology, 43* (4), 533–561.
236. Hahm, H. C., Lee, Y., Ozonoff, A. and Wert, M. (2010). The Impact of Multiple Types of Child Maltreatment on Subsequent Risk Behaviors Among Women During the Transition from Adolescence to Young Adulthood. *Journal of Youth and Adolescence, 39*, 528–540.
237. Halleck, S. (1971). Psychiatry and the Dilemmas of Crime. Berkeley: University of California Press.
238. Hammond, R., Cheney, P, & Pearsey, R. (2015). *Introduction to Sociology Textbook*. In Sociology of the Family. Доступно на: http://www.freesociologybooks.com. Приступљено: 18.06.2021.
239. Hann, D. M. & Borek, N. (Eds.) (2001). *Taking stock of risk factors for child/youth externalizing behavior problems.* Washington: National Institute of Mental Health.

240. Harlock, E. B. (1972). *Child development*. New York: Mc Grew-Hill.
241. Harrell, A. V., Cavanagh, S. E. & Sridharan, S. (1999). *Evaluation of the Children At Risk Program: Results 1 Year After the End of the Program.* Washington, DC: NIJ Research in Brief.
242. Harries, K and Powell, A. (1994). Juvenile Gun Crime and Social Stress: Baltimore, 1980–1990. *Urban Geography 15*, 45–63.
243. Haskett, M. E. and Kistner, J. A. (1991). Social Interactions and Peer Perceptions of Young Physically Abused Children. *Child Development , 62*, 679–690.
244. Havighurst, R. J. (1972). *Developmental Tasks and Education*. New York: McKay.
245. Hawkins, D. J., Kosterman, R., Catalano, R. F., Hill, K. G. and Abbott, R. D. (2008). Effects of Social Development Intervention in Childhood 15 Years Later. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine 162*, 1133–1141.
246. Hawkins, J. D., Catalano, R., & Arthur, M. (2002). Promoting science-based prevention in communities. *Addictive behaviors 27*, 951–976.
247. Hawkins, J. D., Herrenkohl, T., Farrington, D. P., Brewer, D., Catalano, R. F., and Harachi, T. W. (1998). A review of predictors of youth violence. In R. Loeber, and D. P. Farrington (Eds.), *Serious and Violent Juvenile Offenders: Risk Factors and Successful Interventions* (pp. 106–146). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
248. Hay, C., Fortson, E., Hollist, D., Altheimer, I. and Schaible, L. (2007). Compounded Risk: The Implications for Delinquency of Coming from a Poor Family that Lives in a Poor Community. *Journal of Youth and Adolescence 36,* 593–605.
249. Henry, B., Caspi, A., Moffitt, T. E., & Silva, P. A. (1996). Temperament and familial predictors of violent and nonviolent criminal conviction: Age 3 to age 18. *Developmental Psychology, 32,* 614–623.
250. Hentig, H. fon (1959). *Zločin - uzroci i uslovi*. Sarajevo: Veselin Masleša.
251. Herbert, M., Lavoie, F., & Parent, N. (2002). An assessment of outcomes following parents' participation in a child abuse prevention programme. *Violence and Victims, 17*, 355–372.
252. Herrenkohl, T. I., Hawkins, J. D., Chung, I. J., Hill, K. G., and Battin-Pearson, S. (2001). School and community risk factors and interventions. In R. Loeber, and D. P. Farrington, (Eds.), *Child Delinquents: Development, Intervention, and Service Needs* (pp. 211–246). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
253. Herrera, V. L. (2001). Gender differences in the risk for delinquency among youth exposed to family violence. *Child Abuse & Neglect 25*(8), 1037-1051. DOI: 10.1016/S0145-2134(01)00255-1
254. Hirschi, T., & Hindelang, M. J. (1977). Intelligence and Delinquency: A Revisionist Review. *American Sociological Review 42*, 571–587.
255. Hirschi, T., & Selvin, H. C. (1967). *Delinquency Research: An Appraisal of Analytic Methods.* New York: Free Press.
256. Hoge, R. D., Andrews, D. A. and Leschied, A. W. (1994). Tests of three hypotheses regarding predictors of delinquency. *Journal of Abnormal Child Psychology 22*, 547–559.
257. Holmes, S., & Holmes, R. (2002). *Sex Crimes: Patterns and Behavior*. Thousend Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
258. Honomichl, R. D., & Donnellan, M. B. (2012). Dimensions of temperament in pre-

schoolers predict risk taking and externalizing behaviors in adolescents. *Social Psychological and Personality Science, 3,* 14–22.
259. Howell, J. C. (1998). Youth Gangs: An Overview, *Bulletin*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
260. Hritz, A. C., Royer, C. E., Helm, R. K., Burd, K. A., Ojeda, K., Ceci, S. J. (2015). Children‘s Suggestibility Research: Things to Know Before Interviewing a Child. *Anuario de Psicología Jurídica, 1,* 3–12.
261. Hull, J. G. (1981). A self-awareness model of the causes and effects of alcohol consumption. *Journal of Abnormal Psychology*, *90*, 586–600.
262. Ilišin, V. (2003). Mediji u slobodnom vremenu djece i komunikacija o medijskim sadržajima. *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije, 9* (2), 9–34.
263. INEGI (National Unit for Statistics and Geography, Mexico). (2004). *El trabajo infantil en México 1995-2002. (Child labour in Mexico, 1995-2002).* Доступно на: https://www.unicef.org/mexico/spanish/mx_resources_trabajo_infantil.pdf.Приступљено 30.09.2020.
264. Inglis, F. (1990). *Teorija medija*. Zagreb: Barbat AGM.
265. Institute for Human Development and Save the Children India, IHD (2011). *Surviving The Streets: A census of street children in Delhi.* Доступно на: http://www.savethechildren.in/images/resources_documents/delhi%20street%20children%20study_v3.pdf. Приступљено: 1.10.2020.
266. Izard, C. E. (1971). *The face of emotion.* New York: Academic Press.
267. Izvješće komisije europskom parlamentu i vijeću. Treće izvješće o napretku u borbi protiv trgovanja ljudima (2020.) u skladu s člankom 20. Direktive 2011/36/EU o sprečavanju i suzbijanju trgovanja ljudima i zaštiti njegovih žrtava. (2020). EU: Bruxelles. Доступно на: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-12280-2020-INIT/hr/pdf. Приступљено: 10.04.2021.
268. Jack, K. (1988). *Seductions of Crime*. New York: Basic Books.
269. Johansson, A., Grant, J. E., Kom, S. W., Odlaug, B. L., Gotestam, K. G. (2009). Risk Factors for Problematic Gambling: A Critical Literature Review. *Journal of Gambling Studies, 25*, 67–92.
270. Johansson, P. and Kempf-Leonard, K. (2009). A Gender-Specific Pathway to Serious, Violent, and Chronic Offending? Exploring Howell’s Risk Factors for Serious Delinquency. *Crime and Delinquency 55*, 216–240.
271. Johnson, L. D., Bachman, J. G. and O′Malley, P. M. (2013). Monitoring the Future, 2011. (Ann Arbor, MI: Institute for Social Research, pp.115–117. Доступно на: http://www.monitoringthefuture.org/datavolumes/2011/2011dv.pdf. Приступљено 30.10.2019.
272. Johnson, L. M., Simons, R. and Conger, R. (2004). Criminal Justice System Involvement and Continuity of Youth Crime. *Youth and Society 36,* 3–29.
273. Jolliffe, D. & Farrington, D. P. (2008). *The Influence of Mentoring on Reoffending.* Stockholm: National Council for Crime Prevention.
274. Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2007). Examining the relationship between low empathy and self-reported offending. *Legal and Criminological Psychology, 12*, 265–286.
275. Jones, A., & Jemmott, E. (2009). *Child Sexual Abuse in the Eastern Caribbean*. University of Huddersfield, Action for Children & UNICEF.

276. Jordan, T., & Taylor, P. (2004). *Hacktivism and cyberwars*. London: Routledge.
277. Juby, H., and Farrington, D. P. (2001). Disentangling the link between disrupted families and delinquency. *British Journal of Criminology 41*, 22–40.
278. Jung, C. G. (1953). *Psychological types or The psychology of individuation*. New York: Pantheon Books.
279. Junger-Tas, J. (1994). The International Self-Report Delinquency Study: Some Methodological and Theoretical Issues. In J. Junger-Tas, G.-J. Terlouw, and M. W. Klein (Eds.), *Delinquent Behaviour among Young People in the Western World: First Results of the International Self- Report Delinquency Study* (pp.1–13). Amsterdam and New York: Kugler.
280. Junger-Tas, J., Marshall, I. H., Enzmann, D., Killias, M., Steketee, M., Gruszczynska, B. (Eds.). (2010). *Juvenile Delinquency in Europe and Beyond, Results of the Second International Self–Report Delinquency Study*. USA, New York: Springer.
281. Juvenile Justice Around the World (JJAW). Chapter 13. (Based on the World Youth Report 2003).
282. Kačmarčik-Maduna, N. (2017). Medijski imidž djetinjstva kao društvene investicije U: Mujagić, N., Kačmarčik-Maduna, N. (Ur.) *Mediji u najboljem interesu djeteta : pregled znanja i iskustava za kreatore medijskih sadržaja* (53–59). Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH.
283. Kagan, J. (1984). *The nature of the child*. New York. Wiley.
284. Kahn, A. J. (1965). The Case of the Premature Claims–Public Policy and Delinquency Prediction. *Crime and Delinquency 11*(3), 225–226.
285. Kahn, R. E., Frick, P. J., Youngstrom, E., Findling, R. L., & Youngstrom, J. K. (2012). The effects of including a callous- unemotional specifier for the diagnosis of conduct disorder. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 53,* 271–282.
286. Kalischuk, R. G. (2010). Cocreating Life Pathways: Problem Gambling and its Impact on Families. *The Family Journal, 18*, (7), 7–17.
287. Kao, G. & Tienda, M. (1995). Optimism and Achievement: The Educational Performance of Immigrant Youth. *Social Science Quarterly 76,* 1–19.
288. Kaplan, H. I., Sadock B. J. (1997). *Priručnik kliničke psihijatrije*. Zagreb: Naklada Slap.
289. Karlson, K. B. (2015). *Expectations on Track? High School Tracking and Adolescent Educational Expectations*. Доступно на: https://pure.vive.dk/ws/files/232501/sf.sov006.full.pdf. Приступљено 23. 4. 2020.
290. Katz, S. & Mazur, M. A. (1979). Understanding the rape victim. New York: John Wiley and Sons.
291. Kaufman, M. T. (1998). M. E. Wolfgang, 73, dies; leading figure in criminology. New York Times. Доступно на: http://www.nytimes.com/1998/04/18/us/marvin-e-wolfgang-73-dies-leading-figure-incriminology. Приступљено 21.3.2021.
292. Kaveri, S. & Smahel, D. (2011). *Digital youth: the role of media in development*. New York: Springer.
293. Kaysen, D., Morris, M., Rizvi, S. and Resick, P. (2005). Peritraumatic Responses and Their Relationship to Perceptions of Threat in Female Crime Victims. *Violence Against Women 11*, 1515–1535.
294. Kazdin, A. E., & Kendall, P. C. (1998). Current progress and future plans for developing effective treatments: Comments and perspectives. *Journal of Clinical Child Psychology 27* (2), 217–226.

295. Keenan, K. (2001). Uncovering preschool precursors to problem behavior. In R. Loeber and D. P. Farrington (Eds.), *Child Delinquents: Development, Intervention, and Service Needs* (pp. 117–134). USA, CA: Sage Publications.
296. Keenan, K., & Wakschlag, L. S. (2000). More than the terrible twos: The nature and severity of behavior problems in clinic-referred preschool children. *Journal of Abnormal Child Psychology 28*(1), 33–46.
297. Kelley, B. T., Loeber, R., Keenan, K., & DeLamatre, M. (1997). *Developmental Pathways in Boys' Disruptive and Delinquent Behavior.* Juvenile Justice Bulletin. Washington, DC: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
298. Kerr, M., Tremblay, R. E., Pagani-Kurtz, L. and Vitaro, F. (1997). Boys' behavioral inhibition and the risk of later delinquency. *Archives of General Psychiatry 54*(9), 809–816.
299. Kessen, W., Haith, M. M., & Salapatek, P. (1970). Human infancy: A bibliography and guide. In P. H. Mussen (Ed.)*, Carmichael's Manual* of *Child Psychology* (Vol. 1, 3rd ed.). (pp. 287–447). New York*:* Wiley.
300. Killias, M. and Aebi, M. F. (2000). Crime Trends in Europe from 1990 to 1996: How Europe Illustrates the Limits of the American Experience. *European Journal on Criminal Policy and Research 8*, 43–63.
301. Kivivuori J. (2014). History of the Self-Report Delinquency Surveys. In G. Bruinsma, and D. Weisburd (Eds.), *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice* (2309–2319). New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5690-2_618
302. Klain, E. J. (1999). *Prostitution of Children and Child-Sex Tourism: An Analysis of Domestic and International Responses*. Alexandria, VA: National Center for Missing and Exploited Children.
303. Kochanska, G., Friesenborg, A. E., Lange, L. A., & Martel, M. M. (2004). Parents' personality and infants' temperament as contributors to their emerging relationship. *Journal of Personality and Social Psychology, 86,* 744–759.
304. Kochanska, G., Murray, K., & Coy, K. (1997). Inhibitory control as a contributor to conscience in childhood: From toddler to early school age. *Child Development 68* (2), 263–277.
305. Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization. In T. Likona (Ed.), *Moral development and behavior* (pp. 31–53). New York: Holt, Rinehart and Winston.
306. Kohlberg, L. (1976). Moral Stages and Moralization: The Cognitive-Development Approach. In T. Lickona (Ed.), *Moral Development and Behavior: Theory and Research and Social Issues* (pp. 31–53). New York, NY: Holt, Rienhart, and Winston.
307. Kohlberg, L. (1980). Stages of moral development as a basis for moral education. In B. Munsey (Ed.), *Moral development, moral education, and Kohlberg* (pp. 15–100). Birmingham: Religious Education Press.
308. Kohlberg, L. (1981). *The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages*. San Francisco: Harper and Row.
309. Kohlberg, L. (1984). *The psychology of moral development.* San Francisco: Harper & Row.
310. Kolko, D., & Pardini, D. A. (2010). ODD dimensions, ADHD, and callous-emotional traits as predictors of treatment respond in children with disruptive behavior disorders. *Journal of Abnormal Psychology, 119,* 713–725.
311. Koller-Trbović, N. (2004). Poremećaji u ponašanju djece i mladeži. U: Bašić, J.,

Koller-Trbović, N., Uzelac, S. (Ur.), *Poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja, pristupi i pojmovna određenja* (83–96). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
312. Komarov, A. V. (2014) the Problem of homelessness and neglect in the Russian Federation. *A young scientist, 11*(70), 261–262.
313. Kozak, M. J. (2009). Child Pornography. In S. McQuade (Ed.), *Encyclopedia of Cybercrime* (pp. 23–25). Westport: Greenwood Press.
314. Krapac, D. (2012). *Kazneno procesno pravo, Prva knjiga: Institucije VIII* (Izmijenjeno i dopunjeno izdanje). Zagreb: Narodne novine.
315. Kreek, M. J., Nielsen D. A. Butelman, E. R., & LaForge, K. S. (2005). Genetic influences on impulsivity, risk taking, stress responsivity and vulnerability to drug abuse and addiction. *Nature neuroscience, 8* (11), 1450–1457.
316. Krivonosov, A. N. (2007). The Historical experience of the fight against homelessness. *The state and the law, 7,* 91–96.
317. Kumpfer, K. L. & Alvarado, R. (2003). Family-Strengthening Approaches for the Prevention of Youth Problem Behaviors. *American Psychologist 58*, 457–465.
318. Kunczik, M., Zipfel, A. (2006). *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
319. Kusturin, S. (2003). Potrebe mladih u odgojnim domovima. *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada, 9*(2) str. 321–348.
320. Kuzmin, S. (2004). An Active policy of social protection of the population. *The economist, 9,* 21–45.
321. Lab, S. P. (2014). *Crime Prevention: Approaches, Practices, and Evaluations* (8th ed.). Waltham, MA: Anderson.
322. Ladouceur, R. (2004). Gambling: The Hidden Addiction. *Canadian Journal of Psychiatry 49*, 8, 501–503.
323. Lahey, B. B., Waldman, I. D. & McBurnett, K. (1999). Annotation: The development of antisocial behavior, an integrative causal model. *Journal of Child Psychology and Psychiatry 40*(5), 669–682.
324. Larson, J. (1994). Violence Prevention in the Schools: A Review of Selected Programs and Procedures. *School Psychology Review 23*, 151–164.
325. Laursen, B., Coy, K. C., & Collins, W. A. (1998). Reconsidering changes in parent-child conflict across adolescence: A meta-analysis. *Child Development, 69*(3), 817 – 832.
326. Lee, E. (1996). Arousal Theory and the Religiosity-Criminality Relationship. In P. Cordella and L. Siegel (Eds.), *Contemporary Criminological Theory* (pp. 65–84). Boston: Northeastern University.
327. Lee, E., Beaver, K. and Wright, J. (2009). *Handbook of Crime Correlates*. San Diego, California, USA: Elsevier.
328. Lewin, K. (1939). Field theory and experiment in social psychology. *Concepts and methods. American Journal of Sociology, 44*, 868 – 896.
329. Lewis, M. (1993). Self-conscious emotions: Embarrassment, pride, shame, and guilt. In M. Lewis & J. M. Haviland (Eds.), *Handbook of* emotions (p. 563–573). New York: Guilford Press.
330. Lewis, O. (1985). Antropological Essays. New York: Random House.
331. Lindgren, M., Nikolić-Ristanović, V. (2011). *Žrtve kriminaliteta: Međunarodna perspekiva i situacija u Srbiji*. Beograd: OEBS.

332. Lindsay, W. L., Taylor, J. L., & Sturmey, P. (Eds.) (2004). *Offenders with developmental disabilities.* New York: John Wiley & Sons.
333. Lipsitt, P. D., Buka, S. L. & Lipsitt, L. P. (1990). Early Intelligence Scores and Subsequent Delinquency: A Prospective Study. *American Journal of Family Therapy 18,*197– 208.
334. Liska, A. E., & Reed. M. D. (1985). Ties to conventional institutions and delinquency: Estimating reciprocal effects. *American Sociological Review 50,* 547–560.
335. Loeber, R. & Farrington, D. P. (2001). *Child Delinquents: Development, Intervention, and Service Needs.* USA, CA: Sage Publications.
336. Loeber, R. & Farrington, D. P. (2000). Young children who commit crime: Epidemology, developmental origins, risk factors, early interventions, and policy implications. *Development and Psychopatology, 12*, 737–762.
337. Loeber, R. (1988). Natural histories of conduct problems, delinquency, and associated substance use: Evidence for developmental progressions. In B. B. Lahey & A. E. Kazdin (Eds.), *Advances in clinical psychology* (Vol. 2, pp. 73–124). New York: Plenum.
338. Loeber, R. (1990). Development and risk factors of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clinical Psychology Review, 10,* 1–41.
339. Loeber, R. (1996). Developmental Continuity, Change, and Pathways in Male Juvenile Problem Behaviors and Delinquency. In J. D. Hawkins (Ed.), *Delinquency and Crime: Current Theories* (pp.1–27). England: Cambridge University Press.
340. Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (1987). Prediction. In H.C. Quay (Ed.), *Handbook of juvenile delinquency* (pp. 325–382). New York: John Wiley and Sons.
341. Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (1998). Development of juvenile aggression and violence: Some common misconceptions and controversies. *American Psychologist, 53,* 242–259.
342. Loeber, R., Farrington, D. P. & Petechuk, D. (2003). Child Delinquency: Early Intervention and Prevention, *Bulletin Series,* 1–20, Доступно на https://secure.in.gov/ipdc/files/OJJDP-Child-Delinquency-early-intervention.pdf. Приступљено: 20.06.2020.
343. Loeber, R., Farrington, D. P., Stouthamer-Loeber, M., & Van Kammen, W. B. (1998). Multiple risk factors for multiproblem boys: Co-occurrence of delinquency, substance use, attention deficit, conduct problems, physical aggression, covert behavior, depressed mood, and shy/withdrawn behavior. In R. Jessor (Ed.), *New perspectives on adolescent risk behavior* (pp. 90–149). Cambridge University Press.
344. Lofthouse, R. E., Totsika, V., Hastings, R. P., Lindsay, W. R., Hogue, T. E., and Taylor, J. L. (2014). How do static and dynamic risk factors work together to predict violent behaviour among offenders with an intellectual disability. *Journal of Intellectual Disabillity Research, 58*(2), 125–133.
345. Luis, A. D. (2004). Bisenić, D. (Ur.). *Etika u medijima – primjeri i kontraverze*. Beograd: Medija centar.
346. Lupu, V., Onaca, E., & Lupu, D. (2002). The prevalence of pathological gambling in Romanian teenagers. *Minerva Medica, 93*, 413–418.
347. Lyons, H. (2001). Hikikomori and Youth Crime. *Crime and Justice International, 17*, 9–10.
348. Machulskaya E. E. (2007). *Social Security Law: A Textbook for Bachelors/E.E. Machulskaya* (2nd ed.). Pererab. and additional. Moscow: Yurayt Publishing House.
349. Magoon, M. E., Gupta, R., & Derevensky, J. (2005). Juvenile Delinquency and Ad-

olescent Gambling: implications for Juvenile Justice System. *Criminal Justice and Behavior, 32*, 6, 690–710.
350. Maguin, E., and Loeber, R. (1996). Academic performance and delinquency. In M. Tonry, (Ed.), *Crime and Justice,* vol. 20, (pp. 145–264). Chicago, IL: University of Chicago Press.
351. Maguire, K., and Pastore, A. L. (Eds.). (1999). *Sourcebook of Criminal Justice Statistics, 1994-1998 Annual Editions* (on CD Rom). NCJ-178912. Bureau of Justice Statistics. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice.
352. Mahoney, J. L. and Stattin, H. K. (2000). Leisure activities and adolescent antisocial behavior: The role of structure and social context. *Journal of Adolescence 23*, 113–127. doi:10.1006/jado.2000.0302.
353. Malerova, N.V., & Nesmeyanov, M. I. (2004). Social protection of childhood: a conceptual approach. *Sociological research, 4,* 27–34.
354. Malinosky-Rummell, R., and Hansen, D. J. (1993). Long-term consequences of childhood physical abuse. *Psychological bulletin 114*(1), 68–79.
355. Maniadaki, K., & Kakouros, E., (2008). Investigation of learning disabilities in a sample of male juvenile offenders in Greece. Poster presentation at the 30th International School Psychology Association (ISPA) Conference, Utrecht, The Netherlands, Book of Abstracts.
356. Maniadaki, K., Kakouros, E. and Karaba, R. (2009). Juvenile delinquency and mental health. In A. Kakanowski , M. Narusevich (Eds.), *Handbook of Social Justice* (pp.1–44). New York, USA: Nova Science Publishers.
357. Mannuzza, S., Gittelman-Klein, R., Bessler, A., Malloy, P., & LaPadula, M. (1993). Adult outcomes of hyperactive boys: Educational achievement, occupational rank, and psychiatric status. *Archives of General Psychiatry, 50,* 565–576.
358. Margarit, N. (2017). Aspects Of Criminalistics Tactics Related To Witness Hearing. *Perspectives of Law and Public Administration, vol. 6*(1), 97–100.
359. Marsh, A., & Blair, R. J. (2008). Deficits in facial affect recognition among antisocial populations: a meta-analysis. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews 32,* 454–465.
360. Marsh, L., McGee, R. & Williams, S. (2011). Why Do New Zealand High School Students Carry Weapons? *Australian and New Zealand Journal of Criminology 44*, 425–439.
361. Marshall, I. H. & He, N. (2010). USA, Chapter 10. In J. Junger-Tas, I. H. Marshall, D. Enzmann, , M. Killias, M. Steketee, B. Gruszczynska (Eds.), *Juvenile Delinquency in Europe and Beyond, Results of the Second International Self–Report Delinquency Study* (pp. 139–157). USA, New York: Springer.
362. Mason, W. A., & Windle, M. (2002). Gender, self-control, and informal social control in adolescence: A test of three models of the continuity of antisocial behavior. *Youth and Society*, *33*, 479–514.
363. Mathoma, A., Maripe-Perera, D., Khumalo, L., Mbayi, B., & Seloilwe, E. (2006). Knowledge and perceptions of parents regarding child sexual abuse in Botswana and Swaziland. *Journal of Pediatric Nursing*, *21*, 67–72.
364. Maxfield, M. G., & Widom, C. S. (1996). The cycle of violence: Revisited 6 years later. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine 150*, 390–395.
365. Mays, G. L. & Winfree, L. T. (2000). *Juvenile Justice*. Boston: McGraw Hill.
366. McCord, J. (1993). Conduct disorder and antisocial behaviour: some thoughts about processes. *Development and Psychopathology, vol. 5*, 321–329.

367. McCord, J., and Conway, K. P. (2002). Patterns of juvenile delinquency and co-offending. In E. Waring, and D. Weisburd (Eds.), *Crime and Social Organization, of Advances in Criminological Theory* (pp. 15–30). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
368. McCord, J., Widom, C. S. and Crowell, N. A. (Eds.). (2001). *Juvenile Crime, Juvenile Justice*. Washington, D.C.: National Academy Press.
369. McKinlay, A., James, V. L., and Grace, R. C. (2013). Development of an actuarial static risk model suitable for automatic scoring for predicting juvenile recidivism. *Legal and Criminological Psychology, 20*(2), 288–305.
370. McMichael, P. (1979). The Hen or the Egg? Which Comes First–Antisocial Emotional Disorders or Reading Disability. *British Journal of Educational Psychology, 49*, 226–238.
371. McWhirter, J. J., McWhirter, B. T., McWhirter, A. M., McWhirter, E. H. (1993). *At-risk youth*: *A comprehensive response.* Pacific Grove*,* CA*:* Brooks/Cole*.*
372. Mead, M. (1961). The young adult. In E. Ginzberg (Ed.), *Values and ideals of American youth* (pp. 37–51). New York: Columbia University Press.
373. Meadows, B., Bergal, J., Helling, S., Odell, J., Piligian, E., Howard, C., et al. (2005). The Web: The bully's new playground. *People*, *vol. 63*(10),152–155.
374. Meadows, S. (2007). Evidence of Parallel Pathways: Gender Similarity in the Impact of Social Support on Adolescent Depression and Delinquency. *Social Forces, 85*, 1143–1167.
375. Mednick, B. R., Baker, R. L., & Carothers, L. E. (1990). Patterns of family instability and crime: The association of timing of the family's disruption with subsequent adolescent and young adult criminality. *Journal of Youth and Adolescence 19*(3), 201–220. doi: 10.1007/BF01537887.
376. Mei, J. and Wang, M. (2007). Social Change, Crime, and Criminology in China. *Crime and Justice International, 23*(97), 14–21.
377. Meldrum, R. and Flexon, J. (2015). Is Peer Delinquency in the Eye of the Beholder? Assessing Alternative Operationalizations of Perceptual Peer Delinquency. *Criminal Justice and Behavior 42*, 938–951.
378. Merell, K.W. (1994). *Assessment of Behavioral, Social and Emotional Problems*. New York-London: Longman.
379. Merton, R. (1968). Social Theory and Social Structure, enlarged ed. New York: Free Press.
380. Michaud, M. (1988). *Dead end: Homeless teenagers, a multi-service approach.* Calgary: Detselig Enterprises.
381. Michel, S. (1999). *Children's Interests/Mother's Rights: The Shaping of America's Child Care Policy.* New Haven, CT: Yale University Press.
382. Miech, R. A., Johnston, L. D., O'Malley, P. M., Bachman, J. G., Schulenberg, J. E., & Patrick, M. E.(2020). *Monitoring the Future national survey results on drug use, 1975–2019: Volume I, Secondary school students.* Ann Arbor: Institute for Social Research, The University of Michigan. Доступно на: http://monitoringthefuture.org/pubs.html#monographs. Приступљено: 28.04.2021.
383. Mijatović, A. (2000). *Leksikon temelnjih pedagogijskih pojmova*. Zagreb: Edip.
384. Milas, G. (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.

385. Miller, J. D., Gentile, B., Wilson, L., & Campbell, W. K. (2013). Grandiose and vulnerable narcissism and the DSM-5 pathological personality trait model. *Journal of Personality Assessment, 95,* 284–290.
386. Min, M. O., Minnes, S., Lang, A., Weishampe. P., Short, E. J., Yoon, S. and Singer, L. T. (2014). Externalizing Behavior and Substance Use Related Problems at 15 Years in Prenatally Cocaine Exposed Adolescents. *Journal of Adolescence 37*, 269–279.
387. Model, S. (1995). West Indian Prosperity: Fact or Fiction? *Social Problems, Vol. 42,* No. 4, 535–553.
388. Moffitt, T. E. (1990). Juvenile delinquency and attention-deficit disorder: developmental trajectories from age 3 to 15. *Child development, 61*, 893–910.
389. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review, 100*, 674–701.
390. Moffitt, T. E. (2003). Pathways in the life course to crime. In F. T. Cullen & R. Agnew (Eds.), *Criminological theory: Past to present* (pp. 450-469). Los Angeles: Roxburry Publishing Company.
391. Moffitt, T. E. (2005). Genetic and environmental influences on antisocial behaviors: Evidence from behavioralgenetic research. *Advances in Genetics, 55,* 41–104.
392. Moise, A. C. (2014). Some considerations on the phenomenon of cybercrime. *Journal od Advanced Research in Law and Economics, 5*(1), 38–43.
393. Morrison, H. L. (1978). The Asocial Child: A Destiny of Sociopath? In W. H. Reid (Ed), *The Psychopath* (pp. 22–65). New York: Brunner/Mazel.
394. MPHASIS. (2008). *Mutual progress on homelessness through advancing and strengthening information systems.* Доступно на: http://docs.google.com/gview?a=v&q=-cache:zftxk5sBu9YJ:www.trp.dundee.ac.uk/research/mphasis/papers/NationalpositionRomania.pdf+street+children+romania+UN+estimate&hl=en&gl=us. Приступљено 30.09.2020.
395. Mulder, E., Brand, E., Bullens, R., Van Marle, H. (2010). A classification of risk factors in serious juvenile offenders and the relation between patterns of risk factors and recidivism. *Criminal Behaviour and Mental Health, 20*(1), 23–38.
396. Mulvey, E.P. (2011). *Highlights From Pathways to Desistance: A Longitudinal Study of Serious Adolescent Offenders.* Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
397. Münsterberg, H. (1908). On the Witness Stand: Essays on Psychology and Crime. New York: Doubleday, Page & CO. **Доступно на:** https://archive.org/details/onwitnessstande00goog., Приступљено: 05.02.2020.
398. Murray, C. A. (1976). *The Link between Learning Disabilities and Juvenile Delinquency.* Washington, DC: U.S. Department of Justice.
399. Murray, L. F. and Belenko, S. (2005). CASASTART: A Community- Based, School-Centered Intervention for High-Risk Youth. *Substance Use and Misuse 40*, 913–933.
400. Myers, J. E.B. , Saywitz, K. J. & Goodman, G. S. (1996). Psychological Research on Children as Witnesses: Practical Implications for Forensic Interviews and Courtroom Testimony. Доступно на: https://scholarlycommons.pacific.edu/facultyarticles. Приступљено 05.02.2019.
401. Nagin, D. S., Pogarsky, G. and Farrington, D. P. (1997). Adolescent mothers and the criminal behavior of their children. *Law and Society Review 31*(1), 137–162.
402. Nagin, D., & Tremblay, R. E. (1999). Trajectories of boys' physical aggression, op-

position, and hyperactivity on the path to physically violent and non-violent juvenile delinquency. *Child Development 70*(5), 1181–1196.
403. National Institute of Child Health and Human Development Early Child Care Research Network (2005). Duration and Developmental Timing of Poverty and Children's Cognitive and Social Development from Birth through Third Grade. *Child Development 76*(4), 795–810.
404. National Police Agency, White Paper on Crime 2014 (Tokyo: National Police Agency, 2015). Доступно на: http://hakusyo1.moj.go.jp/en /nendo_nfm.html. Приступљено: 23.10.2020.
405. National Research Council and Institute of Medicine. (2001). The Development of Delinquency. In J. McCord, C. S. Widom, and N. A. Crowell (Eds.), *Juvenile Crime, Juvenile Justice* (66–106). Washington, DC: The National Academies Press. doi: 10.17226/9747.
406. National Research Council. (2007). *Preventing teen motor crashes: Contributions from the behavioral and social sciences.* Washington, DC: National Academies Press.
407. Neary, A., & Joseph, S. (1994). Peer victimization and its relationship to self concept and depression among schoolgirls. *Personality and Individual Differences*, *16*(1), 183–186.
408. Neighbors, B., Kempton T., & Forehand R. (1992). Co-occurrence of substance abuse with conduct, anxiety, and depression disorders in juvenile delinquents. *Addictive Behaviors*, *17,* 379–386.
409. Neinstein, L. S. (2002). *Adolescent health care: A practical guide* (4th ed.). Philadelphia: Lippincott.
410. Nelson, C. M. (2000). Educating students with emotional and behavioral disabilities in the 21st Century: Looking through windows, opening dours. *Education and Treatment of Children, 23,* 204–222.
411. Nelson, K. (1996). *Language in cognitive development: Emergence of the mediated mind.* New York: Cambridge University Press.
412. Noret, N., & Rivers, I. (2006). The prevalence of bullying by text message or email: Results of a four year study. Poster presented at British Psychological Society Annual Conference. Cardiff.
413. Obeidallah, D. A., Earls, F. J. (1999). *Adolescent girls: the role of depression in the development of delinquency.* Washington, DC: National Institute of Justice.
414. O'Connell Davidson, J. (1996). The Sex Exploiter, World Congress Against the Sexual Exploitation of Children, Stockholm, Sweden (August 27th–31th).
415. O'Connell Davidson, J. (2001). The Sex Exploiter, Second World Congress against the Commercial Sexual Exploitation of Children, Yokohama, Japan **(**December 17th to 20th). Доступно на: https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=THE+-SEX+EXPLOITER++++Theme+paper+for+the+Second+World+Congress+Against++Commercial+Sexual+Exploitation+of+Children. Приступљено: 9.4.2021.
416. Offord, D. R. (1982). Family backgrounds of male and female delinquents. In J. Gunn and D. P. Farrington (Eds.), *Abnormal Offenders. Delinquency and the Criminal Justice System* (pp. 129–151). Chichester, England: Wiley.
417. Ogilvie, E. (2000). Cyberstalking. *Trends & Isssues in Crime and Criminal Justice, 166*, 1–6.
418. Olds, D. L., Henderson, C. R., Phelps, C., Kitzman, H. and Hanks, C. (1993). Effects of

Prenatal and Infancy Nurse Home Visitation on Government Spending. *Medical Care 31,* 155–174.
419. Olds, D. L., Henderson, Jr C. R., Cole, R., Eckenrode, J., Kitzman, H., Luckey, D., Pettitt, L., Sidora, K., Morris, P., Powers, J. (1998). Long-term Effects of Nurse Home Visitation on Children's Criminal and Antisocial Behavior: 15-Year Follow-up of a Randomized Controlled Trial. *JAMA 280* (14), 1238–1244. doi:10.1001/jama.280.14.1238
420. Olson, W. C. (1949). *Child Development*. Boston: D. C. Heath and Company.
421. Ott, B. L. and Mack, R. L. (2014). *Critical Media Studies: An Introduction* (2nd ed.). Malden, MA: Wiley Blackwell.
422. Pardini, D., & Byrd, A. L. (2012). Perceptions of aggressive conflicts and others' distress in children with callous-unemotional traits: 'I'll show you who's boss, even if you suffer and I get in trouble'. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 53*, 283–291.
423. Parker, H., & Newcombe, R. (1987). Heroin use and acquisitive crime in an English community. *British Journal of Sociology, 38*, 331–350.
424. Patchin, J., & Hinduja, S. (2006). Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying. *Youth Violence and Juvenile Justice, 4*(2), 148–169.
425. Patel, V., Flisher, A. J., Hetrick, S., & McGorry, P. (2007). Mental health of young people: a global public-health challenge. *Lancet, 369*, 1302–1313.
426. Paternoster, R. (1989). Decisions to Participate and Desist from Four Types of Common Delinquency: Deterrence and the Rational Choice Perspective. *Law and Society Review, 23*, 7–40.
427. Patterson, G. R. & Yoerger, K. (2002). A development model for early and late- onset delinquency. In J. B. Reid, G. R. Patterson & J. Snyder (Eds.), *Antisocial behavior in children and adolescents: A developmental analysis and model for intervention* (pp. 147–172). Washington: American Psychological Association.
428. Patterson, G. R. (1998). Coercion as a basis for early age of onset for arrest. In J. McCord, (Ed.), *Coercion and Punishment in Long term Perspectives* (pp. 81–105). Cambridge: University Press.
429. Patterson, G. R., Capaldi, D. M., and Bank, L. (1991). An early starter model for predicting delinquency. In D. J. Pepler, and K. H. Rubin (Eds.), *The Development and Treatment of Childhood Aggression* (pp. 139–168). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
430. Patterson, G. R., Crosby, L., & Vuchinich, S. (1992). Predicting risk for early police arrest. *Journal of Quantitative Criminology 8*(4), 335–355.
431. Patterson, G. R., Dishion, T., & Reid, J. (1992). *Antisocial boys*. Eugene, OR, Castalia.
432. Patterson, G. R., Reid, J. B. & Dishion, T. J. (1992). *Antisocial Boys*. Eugene, Oregon: Oregon Social Learning Center.
433. Patterson, G.R., DeBaryshe, B.D. & Ramsey, E. (1990). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist*, *44*(2), 329–335.
434. Peden, M., Scurfield, R., Sleet, D., Mohan, D., Hyder, A., Jarawan, E., & Mathers, C. (2004). World report on road traffic injury prevention. Geneva: WHO. Доступно на: http://whqlibdoc.who.int/publications/2004/9241562609.pdf. Приступљено: 30.03.2021.
435. Pereda, N., Guilera, G., Forns, M., Gómez-Benito, J. (2009). The Prevalence of Child Sexual Abuse in Community and Student Samples: A Meta-analysis. *Clinical Psychology Review 4,* 328–338.
436. Petersen, A., & Leffert, N. (1995). Developmental issues influencing guidelines for adolescent research: A review. *Journal of Adolescent Health, 17*, 298 – 305.

437. Pfeiffer, C. (1998). Juvenile Crime and Violence in Europe. Juvenile Crime and Violence in Europe. *Crime and Justice, Vol. 23,* 255–328.
438. Pfeiffer, C. (2000). The Impoverishment of the Lower Classes Is Increasing Juvenile Aggressivity. *European Education, 32*, 95–100.
439. Piaget, J. (1971). *The Construction of Reality in the Child*. New York: Ballantine Books.
440. Pijaže, Ž., Inhelder, B. (1978). Интелектуални развој детета. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
441. Piquero, A. (2000). Frequency, Specialization, and Violence in Offending Careers. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 37*, 392–418.
442. Pliszka, S. R., Sherman, J. O., Barrow, M. V., & Irick, S. (2000). Affective disorder in juvenile offenders: A preliminary study. *American Journal of Psychiatry, 157*,130–132.
443. Potter, W. J. (1999). *On media violence*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
444. Potter, W. J. (2014). Guidelines for Media Literacy Interventions in the Digital Age. *Medijska istraživanja, 20* (2), 5–29.
445. Power, T. G., and Chapieski, M. L. (1986). Childrearing and impulse control in toddlers: A naturalistic investigation. *Developmental Psychology, 22*(2), 271–275.
446. Pratt, T. C., & Cullen, F. T. (2000). The empirical status of Gottfredson and Hirschi's general theory of crime: A meta-analysis. *Criminology, 38*, 931–964.
447. Pratt, T. C., Cullen, F. T., Blevins, K. R., Daigle, L., & Unnever, J. D. (2002). The relationship of attention deficit hyperactivity disorder to crime and delinquency: a meta-analysis. *International Journal of Police Science and Management, 4* (4), 344–360.
448. Pravila Ujedinjenih nacija o zaštiti maloljetnika lišenih slobode – Havanska pravila. Доступно на: file:///E:/MALOLJETNICKA%20DELINKVENCIJA,%20knjiga/XI%20POGLAVLJE/Zastita-i-postupanje-sa-djecom-i-maloljetnicima-u-krivicnom-postupku.pdf. Преузето 6.02.2021.
449. Prinstein, M. J., Boergers, J., & Vernberg, E. M. (2001). Overt and relational aggression in adolescents: Social-psychological adjustment of aggressors and victims. *Journal of Clinical Child Psychology, 30*(4), 479–491.
450. Puzzanchera, C. & Kang, W. (2014). *Easy Access to FBI Arrest Statistics 1994-2012. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.* Доступно на: http://www.ojjdp.gov/ojstatbb/ezaucr/. Приступљено 24.10.2020.
451. Quinney, R. (1965). Is criminal behaviour deviant behaviour? *The British Journal of Criminology*, (5) 2, 132–142.
452. Radzik, M., Sherer, S., & Neinstein, L. S. (2002). Psychosocial development in normal adolescents. In L. S. Neinstein (Ed.), *Adolescent health care: A practical guide* (4th ed.), (pp. 52–58). Philadelphia: Lippincott.
453. Raine, A. (1993). *The psychopathology of crime*. San Diego, CA: Academic Press.
454. Randazzo, S. Italy early prevention report. Доступно на: http://providus.lv/article_files/2907/original/italy_early_prevention_report.pdf?1428500849. Приступљено: 15.07.2021.
455. White, H. R. (1990). The Drug Use–Delinquency Connection in Adolescence. In R. Weisheit (Ed.), *Drugs, Crime and Criminal Justice* (pp. 215–256). Cincinnati: Anderson.

456. Raskin, R., & Terry, H. (1988). A principal-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology, 54*(5), 890–902.
457. Rasmusson, A. (1999). *Commercial Sexual Exploitation of Children: A Literature Review.* Minneapolis, MN: The Alliance for Speaking Truths on Prostitution and The Center for Urban and Regional Affairs.
458. Rathus, S. (1990). *Psychology* (4th ed.). New York: Holt, Rinehart & Winston.
459. Read, J., McGregor, K., Coggan, C., & Thomas, D. R. (2006). Mental Health Services and Sexual Abuse: The Need for Staff Training. *Journal of Trauma & Dissociation, 1,* 33–50.
460. Reckless, W. C, and Dinitz, S. (1967). Pioneering with Self-Concept as a Vulnerability Factor in Delinquency. Jour, of Criminal Law. *Criminology and Police Science 58*(4): 523.
461. Redl, F. & Toch, H. (1979). The Psychoanalytic Perspective. In H. Toch, (Ed). *Psychology of Crime and Criminal Justice* (pp. 193–195). New York: Holt, Rinehart and Winston.
462. Regoli, R. M. & Hewitt, J. D. (1997). *Delinquency in Society*. Boston: McGraw Hill.
463. Reid, J.M. (1996). *Family: Strengthening the Bonds.* Ohio State University Fact Sheet, HYG-5229-96.
464. Reynolds, A. J, Temple, J. A., Robertson, D. L., and Mann, E. A. (2001). Long-Term Effects of an Early Childhood Intervention on Educational Achievement and Juvenile Arrest: A 15-Year Follow-Up of Low-Income Children in Public Schools. *Journal of the American Medical Association 285,* 2339–2346.
465. Rheingold, A., Campbell, C., Self-Brown, S., de Arellano, M., Resnick, H., & Kilpatrick, D. (2007). Prevention of child sexual abuse: Evaluation of a community media campaign. *Child Maltreatment*, *12*, 352–363.
466. Richie, E. B., Tsenin, K. & Widom, S. C. (2000). Research on Women and Girls in the Justice System: Plenary Papers of the 1999 Conference on Criminal Justice Research and Evaluation- Enhancing Policy and Practice Through Research, Volume 3, Washington, NIJ Publications.
467. Richman, N., Stevenson, J. & Graham, P. J. (1982). *Preschool to School: A Behavioral Study.* London: Academic Press.
468. Riggs, P. D., Baker, S., Mikulich, S. K., Young, S. E., & Crowley, T. J. (1995). Depression is substance-dependent delinquents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 34*, 764–771.
469. Roberts, G, Campello, G., Orilla, R. S., Chaipech, N., Wangchumtong, Nisarat, R., Jameonreong, R., Lunding, P., Thi Bich Tam, N., Thi Tuyet Nhung, H, Walker, K., Latyshev, G., Kamaldinov, D., Roshchupkin, G., Gasbarrini, N., Butau, T., Nkowane, M., Saxen, S., Babbar, G., Hanano, J., van der Burg, C. (2004). *A Strong Start Good practices in using a local situation assessment to begin a youth substance abuse prevention*. Russian Federation. New York: United Nations Office on Drugs and Crime, WHO. Доступно на: https://www.drugsandalcohol.ie/14137/1/WHO_initiative_good-practice_assessing_strong_start.pdf. Приступљено: 29.07.2021.
470. Robertson, A. A., Dill, L., Husain, J., & Undesser, C. (2004). Prevalence of mental illness and substance abuse disorders among incarcerated juvenile offenders in Mississippi. *Child Psychiatry and Human Development, 35* (1), 55–74.

471. Robins, L. N. (1966). *Deviant Children Grown Up*. Baltimore: Williams and Wilkins.
472. Rogers, L. J., Cleveland, H. H. , Van den Oord, E., & Rowe, D. C. (2000). Resolving the Debate over Birth Order, Family Size, and Intelligence. *American Psychologist 55*, 599–612.
473. Roizen, J. (1997). Epidemiological issues in alcohol-related violence. In M. Galanter (Ed.), *Recent developments in alcoholism* (pp. 7–40). New York: Plenum.
474. Rosenblum, G., & Lewis, M. (2003). Emotional Development in Adolescence. In G. Adams & M. D. Berzonsky (Eds.), *Blackwell handbook of adolescence* (pp. 269– 289). Malden: Blackwell Publishing.
475. Roso, Z. (1988). *Informativni razgovor i intervju*. Zagreb: Republički sekretarijat za unutrašnje poslove SR Hrvatske, Odjel za izdavačku djelatnost i dokumentaciju.
476. Rotar-Zgrabljić, N. (2005). *Mediji-medijska pismenost, medijski sadr*žaj i medijski uticaj. Sarajevo: MediaCentar
477. Rowe, D. C., and Farrington, D. P. (1997). The familial transmission of criminal convictions. *Criminology, 35*, 177–201.
478. Rozell, S. (1985). Доступно на: Are Children Competent Witnesses?: *A Psychological Perspective, 63* Wash. U. L. Q. 815 http://openscholarship.wustl.edu/law_lawreview/vol63/iss4/9. Приступљено: 5.02. 2019.
479. Rubin, S. (1958). *Crime and Juvenile Delinquency*. New York: Oceana Publications, Inc., p. 224.
480. Russian Federation. (2021). Substance abuse/activities/global initiative /en /Russian Federation. Доступно на: https://www.who.int/substance_abuse/activities/global_initiative/en/Russian_Federation.pdf. Приступљено: 29.06.2021.
481. Rutter, M., & Giller, H. (1984). *Juvenile delinquency*, *Trends and perspectives.* New York: Guilford Press.
482. Rutter, M., & Smith, D. (Eds.). (1995). *Psychosocial disorders in young people: Time trends and their cases*. Chichester, UK: Wiley.
483. Rutter, M., Giller, H. and Hagell, A. (1998). *Antisocial Behavior by Young People*. New York: Cambridge University Press.
484. Ryan, E. P., & Redding, R. E. (2004). A review of mood disorders among juvenile offenders. *Psychiatric Services*, *55,* 1397–1407.
485. Sakoman, S. (2009). Školski programi prevencije ovisnosti. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
486. Sampat, N. (2009). Piracy. In S. McQuade (Ed.), *Encyclopedia of Cybercrime* (pp. 143–144). Westport: Greenwood Press.
487. Sarajevo: Državni koordinator za borbu protiv trgovine ljudima. Доступно на: http://www.msb.gov.ba/PDF/izvjestaj_trgovina_ljudima_2017.pdf. Приступљено: 10.04.2021.
488. Sarnecki, J. (1983). Leisure Time and Crime. Доступно на: https://www.ncjrs.gov/App/Publications/abstract.aspx?ID=95819. Приступљено: 10. 5. 2020.
489. Sato, W., Uono, S., Matsuura, N., & Toichi, M. (2009). Misrecognition of facial expressions in delinquents. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health, 18*, 3–27. doi: 10.1186/1753-2000-3-27 PMID: 19765274
490. Save the Children (2011). Regionalni izvještaj o prosjačenju djece – Rasprostranjenost, prevencija i suzbijanje dječijeg prosjačenja. Bosna i Hercegovina: Save the Children. Доступно на: file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/1457603463_stcn-regionalni-izvjestaj-o-prosjacenju-djece-final-web.pdf. Приступљено: 30.09.2020.

491. Save the Children Italy in collaboration with Save the Children Romania, ARSIS-Greece and the Italian Ministry of Justice – Juvenile Justice Department, JUST – Juvenile Justice. Development of child rights based methods of intervention to prevent juvenile crime and promote reintegration of young offenders. Italy, Greece, Romania. Manual of presentation of methods of intervention (2011). Доступно на: http://images.savethechildren.it/f/download/01/01_manual_just_methods.pdf. Приступљено: 12.07.2021.
492. Save the Children, USAID & UNICEF (2009). Don't Call Me a Street Child: Estimation and Characteristics of Urban Street Children in Georgia. Доступно на: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADO657.pdf. Приступљено: 1. 10.2020.
493. Savin-Williams, R., & Berndt, T. (1990). Friendship and Peer Relations. In: Shirley Feldman and Glen Elliot (Eds). *At the Threshold: The Developing Adolescent*. (pp.277–307). Cambridge, MA: Harvard University Press.
494. Schafer, J., Huebner, B. and Bynum, T. (2006). Fear of Crime and Criminal Victimization: Gender-Based Contrasts. *Journal of Criminal Justice, 34*, 285–301.
495. Schaffer, M., Clark, S., & Jeglic, E. L. (2009). The role of empathy and parenting style in the development of antisocial behaviors. *Crime & Delinquency, 55,* 586–599.
496. Schell, B., & Martin, C. (2004). *Cybercrime: A Reference Handbook.* Santa Barbara: ABCCLIO, Inc.
497. Scherer, K. R. (2005). What are emotions?: And how can they be measured? *Social Science Information, 44*(4), 695–729.
498. Schiamberg, L. (1988). *Child and Adolescent Development*. New York: Macmillan.
499. Schinke, S. P., Orlandi, M. A. and Cole, K. C. (1992). Boys and Girls Clubs in Public Housing Developments: Prevention Services for Youth at Risk. *Journal of Community Psychology, Office of Substance Abuse Prevention* Special Issue, 118–128.
500. Schlegel, A., & Barry, H., III. (1991). *Adolescence: An anthropological inquiry*. New York: Free Press.
501. Schochet, P. Z. Burghardt, J. and McConnell, S. (2008). Does Job Corps Work? Impact Findings from the National Job Corps Study. *American Economic Review 98*, 1864–1886.
502. Schonfeld, I. S., Shaffer, D., O'Connor, P. & Portnoy, S. (1988). Conduct Disorder and Cognitive Functioning: Testing Three Causal Hypotheses. *Child Development 59,* 993–1007.
503. Schweinhart, L. J. & Weikart, D. P. (1997). Lasting differences: The High/Scope preschool curriculum comparison study through age 23 (Monographs of the High/Scope Educational Research Foundation, 12). Ypsilanti, MI: High/Scope Press.
504. Schweinhart, L. J., Barnes, H. V., & Weikart, D. P. (1993). *Significant Benefits: The High/Scope Perry Preschool Study through Age 27*. Monographs of the High/Scope Educational Research Foundation, No. 10. Ypsilanti, MI: High/Scope Press
505. Schweinhart, L. J., Montie, J., Xiang, Z., Barnett, W. S., Belfield, C. R. and Nores, M. (2005). *Lifetime Effects: The High/Scope Perry Preschool Study through Age 40.* Ypsilanti, MI: High/Scope Press.
506. Selman, R. (1980). *The growth of interpersonal understanding: Developmental and clinical analyses.* New York: Academic Press.
507. Šeparović, Z. (1973). Viktimologija – nov pristup v družbenih znanosti. *Revija za kriminologijo in kriminalistiko*, *4,* 293–299.

508. Serbin, L. A., Cooperman, J. M., Peters, P. L., Lehoux, P. M., Stack, D. M. and Schwartzman, A. E. (1998). Intergenerational transfer of psychosocial risk in women with childhood histories of aggression, withdrawal, or aggression and withdrawal. *Developmental Psychology 34*(6), 1246–1262.
509. Seymour, D. (2009). *Reporting Poverty in the UK: A Practical Guide for Journalists*. York: Joseph Rowntree Foundation.
510. Shader, M. (2004). *RiskFactors for Delinquency: An Overview*. NCJ 207540 https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/frd030127.pdf
511. Shaffer, H.J., Hall, M.N. & Vander Bilt, J. (1997). Estimating the Prevalence of Disordered Gambling Behavior in the United States and Canada: A Meta-analysis. Harvard Medical School, Division of Addictions.
512. Shannon, S. (2001). The Global Sex Trade: Humans as the Ultimate Commodity. *Crime and Justice International, 17*, 5–7.
513. Shantz, D. (1986). Conflict, Aggression, and Peer Status: An Observational Study. *Child Development 57*, 1322–1332.
514. Sharp, E. H. (2010). Too Much Free Time: County youth Who are Least Involved in Out-of-school activities are Most Likely to Use Drugs and alcohol. *New England No. 18,* 1–4.
515. Sharpe, L. (2002). A Reformulated Cognitive-behavioral Model of Gambling: A Biopsychosocial Perspective. *Clinical Psychology Review, 22*, 1–25.
516. Shihadeh, E. (2009). Race, Class, and Crime: Reconsidering the Spatial Effects of Social Isolation on Rates of Urban Offending. *Deviant Behavior 30*, 349–378.
517. Shoemaker, D. J. (2009). *Juvenile delinquency*. Lanham, Md: Rawson & Littlefield Publishers. Доступно на: https://books.google.ba/books?id=t5ggrBysRCwC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Приступљено: 18.06.2020.
518. Shoemaker, D. J. (2009). *Juvenile Delinquency*. USA: Rowman & Littlefield Publishers, INC.
519. Shufelt, J., & Cocozza, J. (2006). *Youth with Mental Health Disorders in the Juvenile Justice System: Results from a Multi-State Prevalence Study*. National Center for Mental Health and Juvenile Justice.
520. Siegel, L. J. & Welsh, B. C. (2015). *Juvenile Delinquency: Theory, Practice, and Law* (12th ed.). USA: Wadsworth Publishing.
521. Siegel, L. J. & Welsh, B. C. (2017). *Juvenile Delinquency: Theory, Practice, and Law* (13th ed). USA, Boston, MA: Cengage.
522. Siegel, L. J. & Welsh, B. C. (2018). *Juvenile Delinquency: Theory, Practice, and Law* (13th ed.). Boston, MA: Cengage.
523. Silver, H. K., Kempe, C. H., Bruyn, H. B. (1986). Приручник из педијатрије. Београд: Савремена администрација.
524. Silverman, W. K., & Ginsburg, G. S. (1998). Anxiety disorders. In T. H. Ollendick & M. Hersen (Eds.), *Handbook of child psychopathology* (3rd. ed.) (pp. 239–268). New York: Plenum Press.
525. Simeunović-Patić, B., Ćopić, S. (2010). Protection and Assistance to Victims of Human Trafficking in Serbia: Recent Developments. *European Journal of Criminology, 7*(1), 45–60.
526. Šincek, D. (2007). Doprinos teorije prisile razumijevanju delinkventnog ponašanja mladih. *Ljetopis socijalnog rada, 14*(1), 119–141.

527. Singer, M. (1996). *Kriminologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
528. Škoflek, I. (1968). Kazne u vaspitnim zavodima. U: *Agresivnost deteta ometenog u ponašanju* (63–73). Ljubljana: Savez društava defektologa Jugoslavije (sekcija vaspitača neprilagođene omladine).
529. Skokauskas, N. and Satkeviciute, R. (2007). Adolescent pathological gambling in Kaunas, Lithuania. *Nordic Journal of Psychiatry 61*(2), 86–91. DOI: 10.1080/08039480701226054
530. Smart, R., & Walsh, G. (1993). Predictors of depression in street youth. *Adolescence, 28,* 41–53.
531. Smetana, J. G., & Turiel, E. (2003). Moral development during adolescence. In G. Adams & M. D. Berzonsky (Eds.), *Blackwell handbook of adolescence* (pp. 247–268). Malden, MA: Blackwell.
532. Smith, C. A., Farrington D. P. (2004). Continuities in antisocial behavior and parenting across three generations. *Jounal Child Psychology and Psychiatry 45*(2), 230–247.
533. Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., & Tippett, N. (2008). Cyberbulling: its nature and impact in secondary school pupils, *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 4,* (49), 376–377.
534. Snyder, H. N., and Sickmund, M. (2006). *Juvenile Offenders and Victims*: *2006 National Report*. Washington, DC: U.S. Department of Justice.
535. Socia, K. and Stamatel, J. (2012). Neighborhood Characteristics and the Social Control of Registered Sex Offenders. *Crime and Delinquency 58*, 565–587.
536. Society of Adolescent Medicine (SAM) (2003). Guidelines for adolescent health research: A position paper of the society for adolescent medicine. *Journal of Adolescent Health, 17*, 270–276.
537. Sommerville, J. (1982). *The Rise and Fall of Childhood*. Beverly Hills, CA: Sage.
538. Souppaya, M., & Scarfone, K. (2013). Guide to Malware Incident Prevention and Handling for Desktops and Laptops. In M. Borelli (Ed.), *Malware and Computer Security Incidents: Handling Guides* (pp. 1–57). New York: Nova Science Publishers, Inc.
539. Spear, L. P. (2000). The adolescent brain and age-related behavioral manifestations. *Neuroscience and Behavioral Reviews, 24*, 417–463.
540. Spreen, O. (1981). The Relationship between Learning Disability, Neurological Impairment, and Delinquency: Results of a Follow-up Study. *Journal of Nervous and Mental Diseases 169*, 791–799.
541. Springer, J. F. & Phillips, J. (1994). The institute of medicine framework and its implication for the advancement of prevention policy, programs and practice. CA, USA: Center for applied research solutions.
542. Statistical Office of the Republic of Serbia and Strategic Marketing Research Agency (2005*). The Republic of Serbia Multiple Indicator Cluster Survey 2005, Final Report*. Beograd: UNICEF.
543. Stattin, H., & Klackenberg-Larsson, I. (1993). Early language and intelligence development and their relationship to future criminal behavior. *Journal of Abnormal Psychology 102* (3), 369–378.
544. Steele, R., Forehand, R., Armistead, L., and Brody, G. (1995). Predicting Alcohol and Drug Use in Early Adulthood: The Role of Internalizing and Externalizing Behavior Problems in Early Adolescence. *American Journal of Orthopsychiatry 65*, 380–387.
545. Steinberg, L. (1987). Single parents, stepparents, and the susceptibility of adolescents to antisocial peer pressure. *Child Development 58*, 269–275.

546. Steinberg, L. (2014). *Age of opportunity: Lessons from the new science of adolescence.* Boston, MA: Houghton Mifflin Harcourt.
547. Stern, M., Northman, J. E. and Van Slyck, M. R. (1984). Father absence and adolescent problem behaviors: Alcohol consumption, drug use, and sexual activity. *Adolescence 14*, 301–312.
548. Stouthamer-Loeber, M. Wei, E., Loeber, R., & Masten, A. S. (2004). Desistence from persistent serious delinquency in the transition to adulthood. *Development and Psychopathology, 16*, 897–918.
549. Stouthamer-Loeber, M., Loeber, R., Wei, E., Farrington, D. P., and Wikström, P-O.H. (2002). Risk and promotive effects in the explanation of persistent serious delinquency in boys. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 70*, 111–123.
550. Strassberg, Z., Dodge, K., Pettit, A. G. and Bates, J. E. (1994). Spanking in the home and children's subsequent aggression toward kindergarten peers. *Development and Psychopathology, 6*(3), 445–461.
551. Study Centre of the Don Calabria Institute. Доступно на: http://www.centrostudi-odc.it/index.php?option=com_content&view=article&id=74&Itemid=70. Приступљено: 05.07.2021.
552. Substance Abuse and Mental Health Services Administration. (2007). *Results from the 2006 National Survey on Drug Use and Health: National findings (NSDUH Series H32, Publication No. SMA 07-4293).* Rockville, MD: Author.
553. Šućur, Z. (2004). Pojam i tipologija društvenih devijacija: sociološka perspektiva. U: Bašić, J., Koller-Trbović, N., Uzelac, S., (Ur.). *Poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja, pristupi i pojmovna određenja* (15–35). Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
554. Sullivan, C. J. (2006). Early adolescent delinquency: Assessing the role of childhood problems, family environment, and peer pressure. *Youth violence and juvenile justice 4* (4), 291–313.
555. Svensson, I., Lundberg, I., & Jacobson, C. (2001). The prevalence of reading and spelling difficulties among inmates of institutions for compulsory care of juvenile delinquents. *Dyslexia, 7*, 62–76.
556. Tankosić, B. (2019). Psihološki aspekti zaštite prava djeteta u kaznenom postupku i analiza zakonskih okvira u Republici Hrvatskoj, Republici Srbiji, Republici Crnoj Gori i BiH. Specijalistički rad. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
557. Taylor, M. & Quayle, E. (2003). *Child Pornography: An Internet Crime*. London: Routledge.
558. Ten strategies for keeping children safe on the road. (WHO, 2015). Доступно на: https://apps.who.int/iris/handle/10665/162176. Приступљено: 30.03.2021.
559. Terry-McElrath, Y. M., O'Malley, P. M., and Johnston, L. D. (2009). Reasons for Drug Use Among American Youth by Consumption Level, Gender, and Race/Ethnicity: 1976–2005. *Journal of Drug Issues 39*, 677–714.
560. The ESPAD Report (2015). *Results from the European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*. Доступно на http://www.espad.org/report/trends-1995-2015. Приступљено: 18.05.2021.
561. Thomas, A., Moore, S., Kyrios, M., Bates, G., Meredyth, G. J. (2010). *Problem Gambling Vulnerability: The interaction between access, individual cognitions and groups beliefs/preferences*. Final Report prepared for the Victorian Government, Of-

fice of Gaming and Racing, Department of Justice. Доступно на: http://www.justice.vic.gov.au/home/liquor+gambling+and+racing/research+and+statisti. Приступљено: 28.06.2021.
562. Thomas, D. and Loader, B. (2000). Introduction – Cybercrime: Law enforcement, security and surveillance in the information age. In D. Thomas and B. Loader (Eds.), *Cybercrime: Law enforcement, security and surveillance in the information age* (pp. 1–15). London: Routledge.
563. Thomas, P. M. (2011). Theoretical Articulation on Immigration and Crime. *Homicide Studies 15,* 382–403.
564. Thornberry, T. (1994). Risk factors for youth violence. In L. McCart (Ed.), *Kids and Violence* (pp.8–14). Washington, DC: National Governors Association.
565. Tolan, P. H., & Loeber, R. (1993). Antisocial behavior. In P. H. Tolan & B. J. Cohler (Eds.). *Handbook of clinical research and practice with adolescents* (pp. 307–331). New York: John Wiley & Sons.
566. Tremblay, P. & Morselli, C. (2000). Patterns in Criminal Achievement: Wilson and Abrahamsen Revisited. *Criminology 38*, 633–660.
567. Tremblay, R. E. (2000). The development of aggressive behavior during childhood: What have we learned in the past century? *International Journal of Behavioral Development* 24(2), 129–141.
568. Tremblay, R. E. and Craig, W. M. (1995). Developmental Crime Prevention. In M. Tonry and D. P. Farrington, (Eds.), *Building a Safer Society: Strategic Approaches to Crime Prevention. Crime and Justice: A Review of Research*, vol. 19. 151–236, Chicago: University of Chicago Press.
569. Tremblay, R. E., Japel, C., Perusse, D., Boivin, M. Zoccolillo, M. Montplaisir, J. & McDuff, P. (1999). The search for age of "onset" of physical aggression: Rousseau and Bandura revisited. *Criminal Behavior and Mental Health*, *9*, 8–23.
570. Turecki, G., & Brent, D. (2016). Suicide and suicidal behaviouir. *Lancet, 387*, 1227–39. doi: 10.1016/S0140-6736(15)00234-2
571. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (2003). Flores, J. R. (Ed.), *Child delinquency*. Bulletin Series. USA: Author.
572. Uggen, C. & Thompson, M. (2003). The Socioeconomic Determinants of Ill-Gotten Gains: Within-Person Changes in Drug Use and Illegal Earnings. *American Journal of Sociology ,109*, 146–185.
573. UNICEF (2014). *Hidden in plain sigh: A statistical analysis of violence against children*. UNICEF. Доступно на: http://files.unicef.org/publications/files/Hidden_in_plain_sight_ statistical_analysis_EN_3_Sept_2014.pdf. Приступљено 30.03. 2021.
574. UNICEF. (2001). *A Study on Street Children in Zimbabwe*. Доступно на:https://www.unicef.org/evaldatabase/files/ZIM_01-805.pdf. Приступљено: 2.10.2020.
575. UNICEF. (2006). *Children on the brink: A focused situation analysis of vulnerable, excluded and discriminated children in Romania*. Доступно на: www.unicef.org/romania/sitan_engleza.pdf. Приступљено: 1.10.2020.
576. United Nations Children's Fund (UNICEF) (2005). *The State of the World's Children 2006. Excluded and Invisible. New York: UNICEF.* Доступно на: file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/The%20State%20of%20the%20World's%20Children%202006.pdf. Приступљено 30.09.2020.

577. United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (Riyadh Guidelines) Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 45/112of 14 December 1990. Доступно на: http://humandevelopment.gov.bz/wp-content/uploads/2014/04/Riyadh-Guidelines-United-Nations-Guidelines-for-the-Prevention-of-Juvenile-Delinquency.pdf. Приступљено: 03.07.2021.
578. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. (2003).World Youth Report 2003: The Global Situation of Young People. Достуно на: https://www.un.org/development/desa/youth/world-youth-report/world-youth-report-2003.html. Приступљено: 25.08.2020.
579. Uzelac, S. (2005). Rad policije sa mladima neprihvatljivog ponašanja. U: *Rad policije sa djecom i mladima, Save the children UK* (121–167). Sarajevo: Arch Design.
580. Uzelac, S. (1990). *Odgoj i preodgoj djeteta i maloljetnika izvan institucije*. Zagreb: Fakultet za defektologiju.
581. Valković, J. (2010). Oblici i utjecaji televizijskog nasilja. *Nova prisutnost, 8* (1), 67–86.
582. Vasta, R., Haith, M.M. i S.A. Miller. (2005). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
583. Vega,W. A. and Gil, A. G. (1998). A Model for Explaining Drug Use Behavior among Hispanic Adolescents. *Drugs & Society 14* , 57–74.
584. Vermeiren, R., Schwab-Stone, M., Ruchkin, V., De Clippele, A., Deboutte, D. (2002). Predicting recidivism in delinquent adolescents from psycholoical and psychiatric assessment. *Comprehensive Psychiatry*, *43* (2), 142–149.
585. Vesey, B. and Messner, S. (1999). Further Testing of Social Disorganization Theory: An Elaboration of Sampson and Groves's 'Community Structure and Crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 36*, 156–174.
586. Volberg, R. A. (2002). *Gambling and Problem Gambling Among Adolescent in Nevada.* Carson City, NV: Nevada Department of Human Resources.
587. Von Hofer, H. (1995). *Criminal Violence and Youth in Sweden in a Long- Term Perspective.* Paper presented at the tenth International Workshop on Juvenile Criminology, Society, Violence and Youth, Siena, May.
588. Vrućinić, Ž. & Vasiljević, D. (2021). Self-Serving Cognitive Distortions as Predictors of Potential Problem Behaviors among Adolescents in Bosnia and Hercegovina. *The Journal of Behavioral Science* 2, (16), 42–57.
589. Wadeell M. (2002). *Inside Lives: Psychoanalysis and the growth of the persoanality*. London, New York: Karnac.
590. Wadsworth, M. E., Raviv, T., Compas, B. E. and Connor-Smith, J. K. (2005). Parent and Adolescent Responses to Poverty-Related Stress: Tests of Mediated and Moderated Coping Models. *Journal of Child and Family Studies 14*(2), 283–98.
591. Wall, D. (2001). Cybercrimes and the internet. In D. Wall (Ed.) *Crime and the internet* (pp. 1–17). London: Routledge.
592. Wallace, M. (2009). *Police-Reported Crime Statistics in Canada, 2008* (Ottawa: Canadian Centre for Justice Statistics).
593. Walsh, A. & Ellis, L. (2006). *Criminology: an interdisciplinary approach*. Thousand Oaks, CA: Sage.
594. Walters, G. C., & Grusec, J. E. (1977). *Punishment*. San Francisco: W. H. Freeman.
595. Wang, X., Blomberg, T. G., & Spencer, D. (2005). Comparison of the educational deficiencies of delinquent and nondelinquent students. *Evaluation Review, 29* (4), 291–312.

596. Ward, T., & Beech, A. (2015). Dynamic risk factors: A theoretical dead-end? *Psychology, Crime & Law, 21*(2), 100–113.
597. Wasserman, D., Cheng, Qi and Guo-Xin, J. (2005). Global suicide rates among young people aged 15-19. *World Psychiatry 4*(2), 114–120.
598. Weiner, I. B. & Hess, A. K. (1987). *Handbook of Forensic Psychology*. New York: Wiley Interscience
599. Weisberg, D. K. (1985). *Children of the night: A study of adolescent prostitution. Lexington: Lexington Books.*
600. Weiss, G. (1983). Long-Term Outcome: Findings, Concepts, and Practical Implications. In M. Rutter (Ed.), *Developmental Neuropsychiatry* (pp. 422–436). New York: Guilford.
601. Welsh, W. N. and Harding, C. (2015). School Effects on Delinquency and School-Based Prevention. In M. D. Krohn, and J. Lane (Eds.), *The Handbook of Juvenile Delinquency and Juvenile Justice* (pp.181–198). Chichester, West Sussex, PO19 8SQ, UK: John Wiley and Sons, Inc.
602. Welte, J.W., Barnes, G., Tidwell, M.O., & Hoffman, J. H. (2009). Association Between Problem Gambling and Conduct disorder in a National Survey of Adolescents and Young Adults in the United States. *Journal of Adolescent Health, 45*, 396–401.
603. Wemmers, J. (2003). *Introduction a la victimologie.* Montreal: Les Presses de l'Université de Montréal.
604. Wenar, C. (2005). *Razvojna psihopatologija i psihijatrija*. Zagreb: Naklada Slap.
605. West, D. J. & Farrington, D. P. (1973). *Who becomes delinquent?* London: Heinemann.
606. West, D. J. & Farrington, D.P. (1977). *The delinquent way of life.* London: Heinemann.
607. White, J. L., Moffitt, T. E., & Silva, P. A. (1989). A prospective replication of the protective effects of IQ in subjects at high risk for juvenile delinquency. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 57,* 719–724.
608. White, J. L., Moffitt, T. E., Earls, F., Robins, L., & Silva, P. A. (1990). How Early Can We Tell? Predictors of Childhood Conduct Disorder and Adolescent Delinquency. *Criminology 28,* 507–533.
609. WHO Mental Health. Geneva: World Health Organisation (2018). Доступно на: http://www.who.int/mental_health/en/. Приступљено 5. 10. 2020.
610. Widom, C. S. (1989). The cycle of violence. *Science 244*, 160–166.
611. Widom, C. S., & Ames, M. A. (1994). Criminal consequences of childhood sexual victimization. *Child Abuse and Neglect 18*, 303–318.
612. Widom, C. S. (1994). Childhood victimization and adolescent problem behaviors. In R. D. Ketterlinus and M. E. Lamb (Eds.), *Adolescent problem bahaviors* (pp.127–164) Hillsdale, Nj: Lawrence Erlbaum.
613. Wiebe, R. P. (2006). Using an expanded measure of self-control to predict delinquency. *Psychology Crime and Law Crime & Law 5*, 519–536.
614. Wikström, Per-Olof H., Oberwittler, D., Treiber, K. and Hardie, B. (2012). *Breaking Rules: The Social and Situational Dynamics of Young People's Urban Crime.* New York: Oxford University Press.
615. William P. L. (1956). Rural Urban Differentials and Juvenile Delinquency. *The Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science. Vol. 47*, No. 3, 331–339.
616. Williams, K. R., Guerra, N. G., & Elliott, D. S. (1997). *Human development andviolence prevention: a focus on youth*. Boulder, CO, University of Colorado: Center for theStudy and Prevention of Violence.

617. Willis, B. M., & Levy, B. S. (2002). Child Prostitution: Global Health Burden, Research Needs, and Interventions. Lancet. 359 (9315), 1417–22. http://doi.org/10.1016/s0140-6736(02)08355-1
618. Wilson, J. Q. and Herrnstein, R. (1985). *Crime and Human Nature: The Definitive Study of the Causes of Crime.* New York: Simon and Schuster.
619. Winterdyk, J. A. and Miller, A. (2014). Juvenile Justice and Young Offenders: A Canadian Overview of Canada. In J. A. Winterdyk, (Ed.), *Juvenile Justice: International Perspectives, Models and Trends* (pp. 107–136). Boca Raton, FL: CRC Press.
620. Wolff, P. H. (1966). The causes, controls and organization of behavior in the neonate. *Psychological Issues, 5*, (1), 1–105.
621. World Health Organisation (WHO). (2016). International Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD-10) – 10th revision, Fifth edition, Geneva, Switzerland: Author, Доступно на: https://apps.who.int/iris/handle/10665/246208. Приступљено: 23.06.2020.
622. World Health Organization, WHO (2020). Road traffic injuries. Доступно на: http://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/road-traffic-injuries. Приступљено: 15.03.2021.
623. World Youth Report. (2003). Report of the Secretary-General (official document: A/58/79 & E/CN.5/2003/4) (pp. 189 – 211).
624. WTSS (1999). *Working Together for Safe Society: National Crime Prevention Programme.* Helsinki: The National Council for Crime Prevention.
625. Wurtele, S., Moreno, T., Kenny, M. (2008). Evaluation of a sexual abuse prevention workshop for parents of young children. *Journal of Child and Adolescent Trauma, 1,* 331–340.
626. Yar, M. (2006). *Cybercrime and Society*. London: SAGE Publications.
627. Ybarra, M. L., & Mitchell, J. K. (2004). Online aggressor/targets, aggressors and targets: A comparison of associated youth characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 45,* 1308–1316.
628. Yoshikawa, H., Aber, J. L., & Beardslee, W. R. (2012). The effects of poverty on the mental, emotional, and behavioral health of children and youth: Implications for prevention. *American Psychologist, 67,* 272–284.
629. Yu, S. (2014). *Distributed Denial of Service Attack and Defense.* New York, NY: Springer.
630. Zahn, M. , Brumbaugh, S., Steffensmeier, D., Feld, B., Morash, M., Chesney-Lind, M., Miller, J., Payne, A. A., Gottfredson, D. C. & Kruttschnitt, C. (2008). Violence by Teenage Girls: Trends and Context. Washington, DC: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, Доступно на: http://www.ncjrs.gov/pdffiles1 /ojjdp/218905.pdf. Приступљено 5.6.2020.
631. Zakriski, A., Wright, J. and Underwood, M. (2005). Gender Similarities and Differences in Children's Social Behavior: Finding Personality in Contextualized Patterns of Adaptation. *Journal of Personality and Social Psychology 88*, 844–855.
632. Zečević, I. (2017). Uticaj medija na djecu. U: Mujagić, N., Kačmarčik-Maduna, N. (Ur.), *Mediji u najboljem interesu djeteta : pregled znanja i iskustava za kreatore medijskih sadržaja* (44–52). Sarajevo : Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH.
633. Zhang, L., & Messner, S. F. (1995). Family deviance and delinquency in China. *Criminology, 33,* 359–387.

634. Zigler, E., & Styfco, S. J. (2001). Extended Childhood Intervention Prepares Children for School and Beyond. *Journal of the American Medical Association 285*, 2378–2380.
635. Zloković, J. i Vrcelj, S. (2010). Rizična ponašanja djece i mladih. *Odgojne znanosti, 12* (19), 197–213.
636. Zuckerman, M., Eysenck, S., & Eysenck, H. J. (1978). Sensation seeking in England and America: Cross-cultural, age, and sex comparisons. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 46,* 139–149.
637. Zuckerman, M. (2009). Sensation seeking. In M. R. Leary, R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of Individual Differences in Social behavior* (pp. 455–465). New York/London: The Guildford Press. ISBN 978-1-59385-647-2.

ДОМАЋА ЛИТЕРАТУРА:

638. Акциони план превенције малољетничког преступништва и примјене алтернативних мјера у граду Бањој Луци за период 2015.–2017. године. Заштита дјеце изложене ризику и дјеце у контакту са законом у БиХ – Правда за свако дијете. Министарство правде БиХ, Министарство за људска права и избјеглице БиХ, Високо судско и тужилачко вијеће БиХ, Федерално министарство правде, Федерално министарство унутрашњих послова, Федерално министарство рада и социјалне политике, Министарство правде РС, Министарство унутрашњих послова РС, Министарство здравља и социјалне заштите РС, Влада Брчко дистрикта БиХ. Доступно на: https://www.banjaluka.rs.ba/wpcontent/uploads/2017/07/akcioni_plan_prevencija_maloljetnickog_prestupnistva.pdf. Приступљено: 29.07.2021.
639. Акциони план за заштиту права дјеце у контакту са законом у граду Бањој Луци за период 2018-2019. године. *Република Српска, Град Бања Лука, Скупштина града.* Доступно на: https://www.banjaluka.rs.ba/wp-content/uploads/2018/06/38.-APBanjaLuka_lekt_18-19.pdf. Приступљено: 20.07.2021.
640. Алексић, Ж., Миловановић, З. (1993). *Лексикон криминалистике*. Београд: Врело.
641. Аћимовић, М. (1987). *Психологија злочина и суђења*. Београд: Савремена администрација.
642. Бабић, М., Марковић, И. (2020). *Кривично право – општи дио.* Бања Лука: Правни факултет.
643. Бауцал, А., Виденовић, М. (2011). Адолесценти и ризична понашања - одраз ирационалности или рационалности. *Психолошка истраживања, Вол. 14* (1) 25–46. УДК: 159.922.8; 159.923.5–053.6
644. Биједић, М., Ковачевић, Р., Чишић, Б. (2007). Анализа модалитета поремећаја у понашању ученика средњих школа на подручју општине Тузла. У: Радовановић, Д. (Ур.) *Зборник радова Поремећаји понашања и преступништво младих: специјално педагошки дискурс* (297–308). Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
645. Бошковић, М. (2007а). *Криминологија*. Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду
646. Бошковић, М. (2007б). *Основи малољетничке делинквенције.* Бања Лука: Факултет за безбједност и заштиту.

647. Бошковић, М., Скакавац, З. (2012). *Криминологија*. Бања Лука: Факултет за безбједност и заштиту Универзитета Синергија.
648. Бркић, С. (2013). Специфичности психичких процеса из којих се састоји давање исказа деце сведока. У: *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 4,* (стр. 257–274). Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду
649. Брковић, А. Д. (2011). *Развојна психологија*. Чачак: Регионални центар за професионални развој запослених у образовању.
650. Брковић, А. Д. (2000). *Развојна психологија*. Ужице: Учитељски факултет у Ужицу.
651. Василијевић, В. (1970). Коцка као друштвено-патолошка појава. *ЈРККП, бр. 1*, стр. 91.
652. Видановић, И. (2006). *Речник социјалног рада* . Београд: Ауторско издање.
653. Видановић, И. (1998). Насиље над децом у дечјим домовима. У: Милосављевић, М. (Ур.) *Насиље над децом* (189–201). Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду.
654. Влада Републике Српске Министартсво породице, омладине и спорта. Извјештај о примјени протокола о поступању у случају насиља, злостављања или занемаривања дјеце за 2018. годину. Доступно на: file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/Извјештај%20о%20примјени%20Протокла%20о%20поступању%20у%20случају%20насиља,злостављања%20или%20занемаривања%20дјеце%20за%202018.годину_256362591(2).pdf. Приступљено: 2.03.2021.
655. Водинелић, В. (1970). *Криминалистика*. Београд: Просвета.
656. Вруђинић, Ж. (2011). Етиологија малољетничке делинквенције. *Безбједност – Полиција – Грађани*, *1–2,* 37–47.
657. Вруђинић, Ж. (2013). Личност и криминално понашање. *Безбједност Полиција Грађани, година 3-4,* 35–45.
658. Вруђинић, Ж. (2013). Улога социјалних фактора у формирању насилничког понашања код дјеце. *Дефендологија 34,* 67–78.
659. Вруђинић, Ж., Васиљевић, Д. (2019). Мјере безбједности оријентисане ка извршиоцима кривичних дјела са елементима насиља у Републици Српској. *Журнал за безбједност и криминалистику, 1,* 25–36.
660. Вруђинић, Ж., Родић, М. (2016). Повезаност васпитних димензија и проблематичне употребе интернета код млађих адолесцената. *Дефендологија 3*(37), 63–80. DOI: 10.7251/DEFSR1637005V
661. Гашић-Павишић, С. (1988). *Кажњавање и дете*. Београд: Просвета.
662. Гашић-Павишић, С. (1998). *Насиље у школи*. У: Милосављевић, М. (Ур.), *Насиље над децом* (159–185). Београд: Факултет политичких наука.
663. Гутовић, В. (2001). *Личност и делинквенција младих*. Нови Сад: Дневник.
664. Дејановић, В. (1999): Партиципација младих – уводна разматрања. У: Пешић, М., Бранковић, Б., Томановић-Михајловић, С. и Дејановић, В. (Ур.), *Партиципација младих под лупом* (9–44). Београд: Југословенски центар за права детета.
665. Дневни центар за дјецу (2021). *Удружење нова генерација*. Доступно на: https://www.novageneracija.org/usluge_dnevni_centar_za_djecu.php.Приступљено: 10.05.2021.
666. Друштво психолога Републике Српске, Републички педагошки завод Републике Српске. (2020). *Стандарди рада стручних сарадника у васпитно-обра-*

зовним установама Републике Српске: педагог, психолог, социјални радник, дефектолог. Лакташи: Графомарк. Доступно на: https://www.unicef.org/bih/media/5666/file/Standardi%20rada%20stru%C4%8Dnih%20sradnika%20u%20vaspitno-popravnim%20ustanovama%20Republike%20Srpske.pdf. Приступљено: 25.04.2021.

667. Ђорђевић, Б., Ђорђевић, Ј. (1988). *Ученици о својствима наставника*. Београд: Просвета.
668. Ериксон, Е. Х. (2008). *Идентитет и животни циклус*. Београд: Завод за уџбенике.
669. Звонаревић, М. (1957). Криминалитет малолетника у савременом друштву. *Наше теме, бр. 6,* стр. 705–720.
670. Здраво да сте. (2020). Годишњи извјештај за 2019. годину. Доступно на: https://zdravodaste.org/download/godisnji-izvjestaj-za-2019-godinu/.Приступљено: 15.06.2021.
671. Игњатовић (1998). *Криминологија*. Београд: Номос.
672. Игњатовић, Ђ. (2009). *Теорије у криминологији*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
673. Илић, З. (2000). *Ресоцијализација младих преступника*. Београд: Дефектолошки факултет.
674. Илић, З., Жунић-Павловић, В., Југовић, А., Радић-Шестић, М., Јованић, Г. (2005). Сметње и поремећаји у социјалном развоју и понашању код деце млађег школског узраста. У: Голубовић, С. (Ур.), *Сметње у развоју код деце млађег школског узраста* (525-575). Београд: Дефектолошки факултет.
675. Јашовић Ж. (1978). *Криминологија малолетничке делинквенције*. Научна књига: Београд.
676. Јашовић Ж. (1983). *Криминологија малолетничке делинквенције*. Научна књига: Београд.
677. Јашовић, Ж. (1991). *Криминологија малолетничке делинквенције*. Београд: Научна књига.
678. Јовановић, Љ. (1973). *Кривично право – општи дио*. Београд: Научна књига.
679. Јовашевић Д. (2006). *Лексикон кривичног права*. Београд: Службени гласник.
680. Југовић, А. (1998) Друштвена реакција на просјачење и скитњу малолетника. *Социјална мисао, вол. 5, бр. 3*, стр. 47–78.
681. Југовић, А. (2007). Малолетничко преступништво у Србији и друштвена реакција: Социјално-педагошки поглед. У: Радовановић, Д. (Ур.), *Зборник радова Поремећаји понашања и преступништво младих: специјално педагошки дискурс* (167–185). Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.
682. Југовић, А. (2007). Социолошки приступ у дефинисању појма и типова поремећаја понашања. У: Радовановић, Д. (Ур.), *Специјално педагошки дискурс* (11–28). Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.
683. Југовић, А. (2009). Просјачење и скитња као социјални и безбедносни проблем. *НБП. Наука, безбедност, полиција, вол. 14, бр. 3*, 153–173.
684. Кнежевић-Тасић, Ј., Димоски, С. (2004). Дроге – пут ка потпуном губитку смисла и сврхе. У: Ћурчић, В. (Ур.), *Трагање за смислом*: *адолесценција* (стр. 91-98). Београд: ИП Жарко Албуљ.

685. Кнежевић-Флорић, О. (2006). *Интерактивна педагогија: Избор текстова и завршна студија.* Нови Сад: Филозофски факултет.
686. Ковачевић, Р. (2008). *Правна медицина*. Бања Лука: Правни Факултет Универзитета у Бањој Луци
687. Константиновић-Вилић, С. (1981). Малолетничка деликвенција у кривичном праву. У: *Зборник правног факултета у Нишу 21* (285–302). Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.
688. Константиновић, С. (1977). Узроци рецидивизма и третман повратника. У: *Зборник правног факултета у Нишу 17* (389–409). Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.
689. Константиновић-Вилић, С. (1986). Личност малолетника као ендогени фактор малолетничке деликвенције. У: *Зборнику радова Правног факултета у Нишу 26*, (145–153). Ниш : Правни факултет Универзитета у Нишу.
690. Константиновић-Вилић, С., Николић-Ристановић, В. (1998). *Криминологија.* Ниш: Студентски центар.
691. Костић, И. (2000). *Криминалистичка психологија*. Београд: Виша школа унутрашњих послова.
692. Кресоја, М. (2006). *Криминалистика.* Нови Сад: Темерин Југо–ПИРС.
693. Кривични законик Републике Српске („Службени гласник РС“, број 64/17 и 104/18).
694. Крнета, Љ. (1979). *Педагогија младих са поремећајима у друштвеном понашању* (ауторизована предавања). Београд: Дефектолошки факултет.
695. Крстић, Д (1996). *Психолошки рјечник*. Београд: Савремена администрација.
696. Крстић, О. (2009). *Малољетничка делинквенција*. Бања Лука: Факултет за безбједност и заштиту Универзитета Синергија.
697. Кузмановић, Б. (Ур.) (2002). *Деца без родитељског старања*. Београд: Институт за психологију & Save the Children UK.
698. Кукољ, К., Драшковић, С., Цакић, Ђ. (2004). Адолесцентно освајање аутономије. У: Ћурчић, В. (Ур.), *Трагање за смислом: адолесценција* (стр. 233–236). Београд: ИП Жарко Албуљ.
699. Лазаревић, Љ. (1966). Повратници, делинквенти по навици, професионални делинквенти и делинквенти по тенденцији у савременом кривичном праву, *ЈРККП1*
700. Марковић, И. (2010). *Основи криминологије*. Бања Лука: Правни факултет Универзитета у Бањој Луци
701. Марковић, Ј., Срдановић-Мараш, Ј., Шобот В. Ивановић-Ковачевић, С и Мартиновић- Митровић, С. (2011). Неке психолошке карактеристике као протективни, односно ризични фактори за појаву поремећаја понашања. *Психологија*, *44* (2), 167–185. UDK 159.922.8; 616.89-008-053.6, DOI: 10.2298/PSI1102167M
702. Марковић, Т. (1973). *Малољетничка делинквенција и њезино сузбијање*. Београд: Савезни секретаријат за унутрашње послове.
703. Маслов, А. (1991). *Мотивација и личност*. Београд. Нолит.
704. Матејић Ђуричић, З. (2020). Психологија раног детињства. Доступно на: http://www.fasper.bg.ac.rs/do2016/nastavnici/Matejic_DJ_Zorica/predavanja/Raz_senzomoto_funk/PSIRD.pdf. Приступљено 05.01. 2020.
705. Међедовић, Ј. (2009). Базична структура личности и криминалитет. *Примењена психологија, вол. 2* (3) стр. 339–367.

706. Мијалковић, С. (2005). *Трговина људима*. Београд: БеоСинг.
707. Мијатовић, Ј. (2019). Личност као фактор понашања у организацији. *Војно дело, 1,* 211–235.
708. Миковић, М. (2004). *Малољетничка делинквенција и социјални рад*. Сарајево: Магистрат.
709. Миливојевић, З. (2007). *Емоције – психотерапија и разумијевање емоција*. Нови Сад: Психополис институт.
710. Милијевић, Д. (2013). Кривична (не)одговорност дјеце за извршење кривичног дјела. У: *Зборник радова са међународне научностручне конференције Вршњачко насиље (етиологија, феноменологија, начини превазилажења и компаративна искуства).* (стр. 477 – 489). Бања Лука: Висока школа унутрашњих послова.
711. Милић, А. (2004). Стратегије реаговања у стресним ситуацијама. *Безбедност, 5* (46), 733–745.
712. Милић, А. (2010). *Психосоцијални аспекти малољетничке делинквенције*. Бања Лука: Центар психолошких истраживања и заштите менталног здравља.
713. Милојевић Апостоловић, Б. (2011). *Психологија*. Београд: Нови Логос.
714. Милосављевић, М. (2003). *Девијације и друштво*. Београд: Драганић.
715. Милосављевић, Б. (1986). *Социјална патологија*. Сарајево: Свјетлост
716. Милосављевић, Б. (2007). *Практикум етиологија социјалне патологије*. Бања Лука: Филозофски факултет.
717. Милосављевић-Ђукић, И., Танкосић, Б. (2018). Психолошки аспекти дечијег развоја од значаја за судски поступак. *Темида вол. 21,* бр. 1, стр. 23–40.
718. Милутиновић, М. (1976). *Криминологија са основама криминалне политике и пенологије* (II допуњено издање). Београд: Савремена администрација.
719. Милутиновић, М. (1979). *Криминологија.* Београд: Савремена администрација.
720. Милутиновић, М. (1981). *Криминологија.* Београд: Савремена администрација.
721. Милутиновић, М. (1990). *Криминологија*. Београд: Савремена администрација.
722. Мирић. Ф. (2014.). *Савремена схватања феноменологије и етиологије малолетничке делинквенције*. Необјављена докторска дисертација. Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.
723. Митровић, М., Вуковић, Д. (2015). *Основи социологије права*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
724. Жегарац, Н. (2005). Заштита деце од трговине људима – изградња система. *Темида, 3*, стр. 3–10.
725. Недимовић, Т., Биро, М. (2011). Фактори ризика за појаву вршњачког насиља у основним школама. *Примењена психологија, 3,* стр. 229–244.
726. Николић, З. (2012). Узроци малолетничког преступништва. *Ревија за криминологију и кривично право Вол 50.* бр. 3, 75–85.
727. Николић-Ристановић, В. (2019). *Од жртве до победника: виктимологија као теорија, пракса и активизам.* Београд: Прометеј.
728. Николић-Ристановић, В., Константиновић-Вилић, С. (2018). *Криминологија*. Београд: Прометеј.
729. Николић-Ристановић, В., Стевковић, Љ. (2010). Карактеристике физичког и сексуалног насиља породици – анализа последњег случаја насиља. У: Николић-Ристановић, В. (Ур.) *Насиље у породици у Војводини* (стр.79–92). Нови Сад: Покрајински секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова.

730. Омбудсман за дјецу Републике Српске (2011). *Превенција експлоатације дјеце у Југоисточној Европи, Просјачење дјеце у РС-у – Извјештај Омбудсмена за дјецу РС.* Доступно на: file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/Poseban%20izvještaj%20Prosjacenje(1).pdf. Приступљено: 30. 09.2020.
731. Педагошка енциклопедија. (1989). Београд: Завод издавање уџбеника и наставна средства.
732. Петровић, М. (1971). Личност у етиологији делинквенције. У: *Зборнику радова Етиологија малолетничког преступништва* (175–201). Београд: Савез друштава дефектолога Југославије.
733. Петровић, М. (1976). Преступништво малолетника - како настаје и како га спречавати. У*: Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања 5.* Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
734. Плут, Д., Попадић, Д. (2006). *Школа без насиља- ка сигурном и подстицајном окружењу за децу*. Београд: УНИЦЕФ & Институт за психологију.
735. Поповић-Ћитић, Б., Жунић-Павловић, В. (2005). *Превенција преступништва деце и омладине.* Београд: Министарство просвете и спорта Републике Србије и Педагошко друштво Србије.
736. Права детета и малолетничко правосуђе. Одабрани међународни инструменти. *Стандардна минимална правила Уједињених нација за малољетничко правосуђе (Пекиншка правила).* Београд: Центар за права детета. Доступно на: https://cpd.org.rs/projects/odabrani-medjunarodni-instrumenti/standardna-minimalna-pravila-ujedinjenih-nacija-pekinska-pravila/. Преузето 5.02.2021.
737. Права детета и малолетничко правосуђе. Одабрани међународни инструменти. Смјернице Уједињених нација за превенцију малолетничке делинквенције. *Ријадске смјернице.* Београд: Центар за права детета. Доступно на: file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/Rijadske%20smernice.pdf. Преузето 6.02.2021.
738. Права детета и малолетничко правосуђе. Одабрани међународни инструменти. *Стандардна минимална правила Уједињених нација за мере алтернативне институционалном третману (Токијска правила).* Београд: Центар за права детета. Доступно на: http://arhiva.mup.gov.rs/cms_cir/decaipolicija.nsf/Tokijska%20pravila.pdf. Преузето 6.02.2021.
739. Прихватна станицу за дјецу, затечену у скитњи или просјачењу (2021). Удружење нова генерација. Доступно на: https://www.novageneracija.org/usluge_prihvatna_stanica_za_djecu_zatecenu_u_skitnji_i_prosjacenju.php. Приступљено: 20.08.2021.
740. Протокол о поступању у случају насиља, злостављања или занемаривања дјеце («Сл. гласник РС», бр. 82/2013).
741. Рот, Н. (1973). *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за издавање уџбеника и наставна средства.
742. Рот, Н. (1977). *Психологија личности* (IX издање). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
743. Рот, Н. (1989). *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
744. Рот, Н. (2004). *Општа психологија* (XIII издање). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. Доступно на https://doku.pub/documents/nikola-rotopta-psihologijapdf-mqej4znrvpl5. Приступљено: 16.06.2020.
745. Савић, С., Алемпијевић, Ђ. (2003). Законска регулатива у вези са социјалном за-

штитом деце и омладине у Шведској са посебним освртом на заштиту од злостављања и занемаривања. *Темида, 1*, стр. 11–19.
746. Симовић, М. (2009а). *Кривично процесно право*. Бања Лука: Факултет за безбједност и заштиту.
747. Симовић, М. (2009б). *Кривично процесно право – увод и општи дио*. Бихаћ: Правни факултет Универзитета у Бихаћу.
748. Симовић, М., Јовашевић, Д., Митровић, Љ., Симовић, М. (2021). *Малољетничко кривично право.* Бања Лука: Графомарк.
749. Симовић. М., Симовић, В. (2018). *Кривично процесно право – посебни дио*. Источно Сарајево: Правни факултет.
750. Симоновић, Б. (2004). *Криминалистика.* Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке.
751. Скакавац, З., Симић, Т. (2008). Утицај средстава масовне комуникације на криминалитет малолетика. У: Љубинко Митровић (Ур.), *Зборник радова Малољетничка делинквенција као облик друштвено неприхватљивог понашања младих* (135–150). Бања лука: Висока школа унутрашњих послова.
752. Срна, Ј., Стевановић, И. (2010). Проблем телесног кажњавања деце и улога стручњака у његовом решавању. *Темида 4*, 5–6. DOI:10.2298/TEM1004005C
753. Срна, Ј. (1998) Насиље над малом децом. У: Милосављевић, М. (Ур.), *Насиље над децом* (стр. 129–154). Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду.
754. Срна, Ј. (2011). Интервју са децом и младима. У: *Вештине комуникације – правни интервју, Република Србија, OEBS* (стр. 21–33). Доступно на: https://www.osce.org/sr/serbia/ 110265?download= true? Приступљено: 10.01. 2019.
755. Стакић, Ђ. (1991). *Методика рада са малољетним делинквентима*. Горњи Милановац: Дјечије новине.
756. Старији брат, старија сестра. (2021). *Удружење нова генерација*. Доступно на: https://www.novageneracija.org/aktuelni_projekti_i_akcije.php#ap2. Приступљено: 20.08.2021.
757. Степановић. И. (2007). *Мишљење у адолесценцији: Развојни ток и улога породице.* Београд: Институт за психологију.
758. Стојановић, З. (2015). *Кривично право – општи део.* Београд: Правни факултет.
759. The competition announcement. Verona online magazine. Доступно на: http://www.verona-in.it/2014/01/20/bando-di-concorso-witers-street-art-coloriamo-verona/. Приступљено: 05.07.2021.
760. Тањевић, Н. (2010). Кривичноправна заштита деце жртава сексуалног насиља у Србији. *Темида 4*, 17–36. DOI: 10.2298/TEM1004017T
761. Тодоровић, А. (1971). *Услови и узроци малолетничког преступништва у урбаним и руралним срединама.* Београд: Институт за криминолошка и криминалистичка испитивања, Институт друштвених наука.
762. Тодоровић, А. (1973). *Социологија малолетничке банде*. Нови Сад: Раднички универзитетет Радивој Ћирпанов.
763. Ћеранић, С. (2005). *Нормални развој личности и патолошка уплитања.* Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
764. Ћопић, С. (2016). Виктимизација малолетних лица: Обим и структура. У: Николић-Ристановић, В. (Ур.), *Делинквенција и виктимизација малолетних лица у Ср-*

бији: Резултати Међународне анкете самопријављивањем делинквенције (стр. 55–67). Београд: Прометеј.
765. Ћурчић, В. (2004). Тражење смисла у новој (адолесцентној) реалности. У: Ћурчић, В. (Ур.), *Трагање за смислом: адолесценција* (стр.11–19). Београд: ИП Жарко Албуљ.
766. Удружење нова генерација. (2021). *Удружење нова генерација*. Доступно на: https://www.novageneracija.org/o_nama.php. Приступљено: 20.08.2021.
767. УНИЦЕФ БиХ. *Конвенција о правима дјетета*. Доступно на: https://www.unicef.org/bih/media/676/file/Konvencija%20o%20pravima%20djeteta.pdf?fbclid=IwAR0CMNHt4iz3GL1pX4OgswiM4xY_n3DBgvt1sBO0jj6Nd5Xv67lSKQdcysc.Преузето 5.02.2021
768. Хрњица, С. (1979). *Општа психологија са психологијом личности*. Београд: Научна књига.
769. Шкулић, М. (2010). Старосна граница способности за сношење кривице у кривичноправном смислу. *Crimen (I)* 2., стр. 202–227.
770. Шмит, В.Х.О. (1991). *Развој детета, Биолошки, културолошки и васпитни контекст истраживања.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
771. Шпадијер-Џинић, Ј. (1988). *Социјална патологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

ПРОПИСИ:

772. Закон о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку („Сл. Гласник РС“, бр. 13/2010, 61/2013 и 68/2020).
773. Закон о кривичном поступку („Службени гласник РС“, број 53/12, 91/17 и 66/18).
774. Закон о социјалној заштити („Сл. гласник РС“, бр. 37/2012, 90/2016, 94/2019 и 42/2020).

ИНДЕКС ПОЈМОВА

A

acting-out 31

C

cyber-bullying 225
cyberbullying 138
cybercrime 222
cyber-vigilantism 229

F

flooding 224

H

hacktivism 229

O

online-harassment 225

P

peadophile 327
phreaking 224
preferential child sex abuser 327

S

situational child sex abuser 327
spoofing 224

V

vagabond 205
victim 307
victima 307

А

адолесцент 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 62, 76, 83, 91, 93, 96, 108, 110, 115, 119, 132, 142, 150, 159, 160, 167, 175, 189, 211, 226, 329, 363
адолесцентна криза 36
адолесценција 17, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 48, 53, 67, 85, 154, 155
Ајзенкова теорија личности 100
алкохолна амнезија 195
алтернативне мјере 244
анксиозни поремећаји 172, 210
аномија 107
антисоцијални поремећај 81
антисоцијални поремећај личности 177
антисоцијални поремећај понашања 179
антисоцијални проблем 82
антисоцијално понашање 92
антисоцијално понашање 55, 71, 80, 81, 96, 125, 131, 164
асертиван 46
афективна емпатија 161
афективни поремећаји 210
Ахенбахова димензионална класификација поремећаја 76

Б

Бечке смјернице 303, 306
биполарни поремећаји 173
бихејвиористички правац 25

В

васпитне мјере 247
васпитне препоруке 245, 246
вигилантизам 229
виктимност 307
виктимогенеза 311

виктимогене предиспозиције 311
виктимологија 307
виктимологија 307

Г

гранични поремећај личности 177
групни идентитет 36

Д

девијантна понашања 67
девијантно понашање 133, 172
девијација 65
дезинхибиција 226
деликвентно понашање 85, 111
делинквент 70, 81, 86, 103, 155, 164, 238
делинквентна понашања 182, 184
делинквентно понашање 48, 52, 61, 70, 80, 110, 132, 152, 175
делинквенција 43, 49, 71, 78, 80, 83, 84, 92, 124, 182, 199
депресивни поремећај 210
депресивни поремећаји 173
депресори 193
дефицит пажње 85
дихотомно размишљање 211
дјеца у ризику 57
друштвено неприхватљиво понашање 55

Е

его 99
его идентитет 36
егоцентризам 24, 32
егоцентричност 101, 165
екстернализирајуће понашање 81
екстернализујући поремећаји 71
екстраверт 101, 162
екстроверзија 101
емоционални развој 25
емпатија 128
ендогени фактори 154

Ж

Женевска декларација 290

З

забрана вршења позива, дјелатности или дужности 259
забрана приближавања и комуникације са одређеним лицем 260
забрана присуствовања одређеним спортским приредбама 259
зависни поремећај личности 177
заводске васпитне мјере 252
Закон о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку 243, 381

И

Ид 99
избјегавајући поремећај личности 177
извршење васпитне мјере упућивања у васпитни центар 270
извршење васпитних мјера појачаног надзора 270
извршење заводских васпитних мјера 271
извршење казне малољетничког затвора 275
извршење мјера безбједности 275
извршење мјере упућивања у васпитно-поправни дом. 274
извршење мјере упућивања у васпитну установу 273
импулсивност 211
индикована превенција 337
интелектуална инсуфицијенција 176
интелектуални развој 22
интелигенција 84
интернализујући поремећаји 75
интроверт 162

К

казна малољетничког затвора 255, 256, 257, 275, 398
касна адолесценција 18
квоцијент интелигенције 84, 156
когнитивне дисторзије 165
когнитивна емпатија 161
когнитивне способности 30
когнитивни развој 26
когнитивно 28
конативно 28
Конвенција о правима дјетета 291, 294
конвенционални ниво моралног развоја 79
конкретно мишљење 26
крековање 224
кривичне санкције 243, 246, 269
кривични поступак 264
криза идентитета 35
криминал 71
криминалитет 56
криминална виктимологија 308
криминално понашање 83
критеријум 63

Л

локомоција 22

М

малољетни делинквент 67, 175
малољетник 41, 199, 253, 263, 269, 272, 274
малољетници 42, 43, 179
малољетничка делинквенција 41, 44, 45, 47, 50, 51, 59, 66, 83, 120, 145
малољетнички делинквентни система 49
манија 178
ментална болест 166
ментални поремећај 166
ментални узраст 41
Мертонова теорија аномије 107
метода навикавања 395
метода подстицања 395
метода увјеравања и убјеђивања 394
методе и технике савјетовања 396
механизам саморегулације 34
мјере безбједности 257
мјере појачаног надзора 250
мјере упозорења и усмјеравања 248
млађи пунољетници 43
морал друштвеног система 35
морални развој 37, 79
морално расуђивање 35
мотиви делинквентног понашања 185
Мофитина теорија континуиране и адолесцентне делинквенције 91

Н

нарцизам 158
нарцисоидни поремећај личности 177
несоцијализовани поремећај понашања 74
неуроразвојни и дисруптивни поремећаји 170
неуроразвојни поремећаји 168
неуротицизам 101

О

обавезан психосоцијални третман 260
обавезно лијечење од зависности 259
обавезно психијатријско лијечење и чување у здравственој установи 258
обавезно психијатријско лијечење на слободи 258
одузимање предмета 261
онлајн-узнемиравање 225
опозиционо пркосни поремећај 72
опојне дроге 193
опсесивно компулзивни поремећај 174
опсесивно-компулзивни поремећај личности 177
општа теорија напетости 108

П

панични поремећај 174

параноидни поремећај личности 177
Патерсонова теорија присиле 88
педофил 327
Пекиншка правила 295, 301
позно дјетињство 18
појачани надзор од стране органа старатељства 271
појачани надзор родитеља, усвојиоца или стараоца 270
појачани надзор у другој породици 270
појачан надзор од стране надлежног органа старатељства 251
појачан надзор родитеља, усвојиоца или стараоца 250
појачан надзор у другој породици 250
полицијско упозорење 244
поремећај дефицита пажње/хиперактивност 169
поремећаји личности 177, 210
поремећаји понашања 72
поремећаји учења 168
поремећај пажње/хиперактивност 72
поремећај понашања 74
поремећај понашања са пркошењем и супротстављањем 75
поремећено понашање 44, 61
постконвенционални ниво моралног развоја 79
посттрауматски стресни поремећај 174
преадолесценција 17
превенција 55, 59, 68, 335, 359
превенција малољетничке делинквенције 335, 367
предделинквент 45
предиктор 63, 78, 81
предконвенционални ниво моралног развоја 79
преоперационални период 23
преоперационални стадијум 22
преоперациони период 23
препозиционално мишљење 30
преференцијални експлоататор 327
прехензија 22
примарна девијација 118
примарна превенција 335
принцип активног учешћа васпитаника у процесу преваспитања - ресоцијализације 392
принцип индивидуализације 391
принцип јединства васпитних утицаја 392
принцип компензације и корекције 391
принцип поступности 393
принцип природности услова васпитног рада 393
принцип реалности 393
принцип свестраности васпитања и преваспитања 390
принцип чувања професионалне тајне 393
припремни поступак 263, 277
пробација 46
проблематично понашање 160
проблематично понашање 80, 85, 86
просоцијална понашања 79
просоцијално понашање 80
проституција 196
Протокол за укључивање дјеце у оружане сукобе 289
Протокол о трговини дјецом, дјечијој проституцији и дјечијој порнографији 290
процес туговања 33
Психодинамска теорија 99
психопата 179
психопатија 179
психосоцијални мораторијум 34
психотицизам 101
пубертет 29
пунољетна особа 43

Р

развој идентитета 28
рана адолесценција 18
рано дјетињство 24
Рано дјетињство 17
регресивни облици понашања 33
репресија 55
ресоцијализација 59, 387
ретроспективно читање 118
рецидивизам 52, 237, 355, 397, 398

ризично понашање 34
Ријадске смјернице 289, 297, 301, 305

С

сајбер-булинг 225
сајбер криминалитет 222
сајбер порнографија 224
сајбер праћење 224
саслушање дјеце и малољетника 283
саслушање сведока 282
седативи-хипнотици 193
сексуални експлоататор 326
секундарна девијација 118
секундарна превенција 336
селективна превенција 337
селф-концепт 62, 117
сензомоторна интелигенција 22
сепарациони анксиозни поремећај 174
ситуациони експлоататор 327
социјализовани поремећај понашања 75
социјална когниција 32
социјална хомогамија 127
социјални развој 27
средња адолесценција 18
средње дјетињство 18, 26
стадијум конкретних операција 22, 26
стадијум формалних операција 22
старији малољетници 43
стигма 397
стимуланси 193
судски укор 248
суицидално понашање 68
суперего 99
схизоидни поремећај личности 177
схизотипски поремећај личности 177
схизофренија 178, 210

Т

темперамент 82, 85
Теорије рационалног избора 95
Теорија безобразно-неемоционалних црта личности 93
теорија делинквентне супкултуре 109
теорија диференцијалне асоцијације 111
теорија диференцијалне идентификације 114
теорија диференцијалних могућности 110
теорија друштвене дезорганизације 105
теорија друштвене екологије 105
теорија етикетирања 116
теорија избора 94
теорија интелигенције 102
теорија моделовања 113
теорија напрезања 106
теорија неутрализације 114
Теорија његовања интелигенције 102
Теорија природе интелигенције 102
Теорија рутинских активности 97
теорија сегментиране асимилације 148
теорија селективности 147
теорија социјалних веза 115
теорија узбуђења 119
теорије културног одступања (девијације) 109
Теорије особина (црта личности) 98
теорије социјалне реакције 116
теорије социјалне структуре 104
теорије социјалног учења 111
терцијарна превенција 336
Токијска правила 289, 301
тражење сензација 185

У

удаљење из заједничког домаћинства 261
универзална превенција 336
упућивање у васпитно-поправни дом 252
упућивање у васпитну установу 252
упућивање у посебну установу за лијечење и оспособљавање 274
условни отпуст 253

Ф

феноменологија малољетничке делинквенције 215
фенотип 127

фенотипска селекција 127
формалнооперационо мишљење 30

X

Хаванска правила 289, 299, 301
хактивизам 229
халуциногени 193
хиперактивност 80, 81, 85, 92
хистрионични поремећај личности 177
хостилне намјере 132

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

343.91-053.6(075.8)

ВРУЋИНИЋ, Жана, 1976-
Малољетничка делинквенција / Жана Врућинић. - Бања Лука : Факултет безбједносних наука, 2021 (Бања Лука : Службени гласник Републике Српске). - 449 стр. ; 24 cm

Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 399-442. - Регистар.

ISBN 978-99976-976-0-8

COBISS.RS-ID 134985473